

گوڤار میژووناسے

گوڤاریکی میژوویی وهرزییه، له لایهن دهستهیه که نهکادیمیستانی بواری میژوو دهردهچیت

* بیروباوهری زهردهشتیهت و خویندنهوهیهکی نویی سهردهمیانہ

پ. د. نهحمهد میرزا

* رهوشی باشووری کوردستان دواي نسکوی ۱۹۷۵ له سئ بهلگهنامهی نهمریکیدا

پ. د. سهعدی عوسمان ههروتی

* کوردستان له دیدی ژنه گهریدهیهکی رۆژئاواییدا (۱۸۴۸)

پ. ی. د. کامهران محهمهد حاجی

* یادداشتهکانی عهلی خامنهیی و ههڵدانهوهی لاپههکانی رۆژانی زیندانی

پ. ی. د. شاخهوان عبدالله صابر

* شیواندنی وینهی کورد له بهشیک له تهفسیرهکانی قورئاندا

م. یوسف صابر

* عیمادهدین زهنگی: ژیان و ههولنهکانی بۆ یهکخستنی جیهانی ئیسلامی (۵۴۱-۵۲۱)

ک / ۱۱۲۷-۱۱۴۶ ز) م. ی. همزه عثمان حویز

* الجذور التاريخية الوثنية للاحتفال بالكريسماس وانعكاسه على الخلاف بين الكنائس

المسيحية أ. د. فرست مرعي

* تطوّر التأليف في العلوم العقلية مشكلات ولامح منهج في الكتابة

د. نبیل فتحي حسين

ژمارهیهک خیزان و مندالانی کورد، له کاتی راگواستن و دهرکردنیان له
نشاری (رۆستۆفنا - دۆنوی روسیا، سالی ۱۹۱۰

میژووناسے

المعرفة التاريخية

گوڤار میژووناسے

گوڤاریکی میژوویی وەرزیه، له لایەن دەستەیک له ئەکادیمیستانی بواری میژوو دەرەچیت

خواهنی ئیمتیاز: پ. د. ئەحمەد میرزا میرزا

۰۷۵۰۴۳۵۱۰۰۵

۰۷۵۰۴۴۶۸۴۸۱

سەرئوسەر: پ. د. حەکیم ئەحمەد خۆشناو

بەرپێوەبەری نووسین: پ. ی. د. فاخر عالی

دەستە ی نووسەرەن:

- پ. د. فەرەست مەری
- پ. د. مەهدی عوسمان هەروتی
- پ. ی. د. شاخەوان عەبدوڵلا سابیر
- پ. ی. د. کامەران محەمەد حاجی
- پ. ی. د. ھەمزە کاکە یاسین
- د. دیدار عوسمان

دەستە ی راویژکاران:

- پ. د. موحسین محەمەد حسین
- پ. د. خەلیل عەلی مورا
- پ. د. سەعدی عوسمان هەروتی
- پ. د. عوسمان عەلی
- پ. د. فەوزیە یونس فەتاح
- پ. د. ناسر مەلا جاسم
- پ. د. ھۆگر تاهیر توفیق
- پ. د. عیماد عەبدوڵقادر سەعید
- پ. د. کرشان محەمەد ئەحمەد
- پ. د. زریان حاجی
- پ. ی. د. دڵشاد عەزیز زاموا

بەرپێوەبەری ھونەری:

- پ. ی. د. فاخر عالی

گوڤار میژووناسے

گوڤاریکی میژوویی وەرزیه، له لایەن دەستەیک له ئەکادیمیستانی بواری میژوو دەرەچیت

✦ بیروباوەری زەردەشەنکیەت و خۆنخەوێکی نوێ سەرەمەیلە
پ. د. ئەحمەد میرزا

✦ پەوشی باشووری کوردستان ھوای نەنگۆی ١٩٧٥ له سەن پەنگەناھە ی ئەمریکەدا
پ. د. سەعدی عوسمان هەروتی

✦ کوردستان له بەدی (ئیکس) ھەریەدی روزنابویدا (١٩٨٨)
پ. ی. د. ھەمەزان محەمەد حاجی

✦ یادداستەکانی عەلی خەنەیی و مەلەنەوێ لایەریکانی رۆژانی زیندان
پ. ی. د. شاکەرەوان عیدقە صابەر

✦ شێواندنی وێنە کورد له بەشێکە ئە ئەفسەرەکانی شۆراندا
پ. یوسف صابەر

✦ عیمەدەدین زەنگی (زبان و مەدەنەکانی بۆ بەهەستەنی ھەجەتی نەبەستی (٢٠١٩-٢٠٢٠)
پ. ی. د. ھەمزە عەمەد حوێز

✦ الجذور للآريخية الوثنية الاضطراب بالقرينيناس والنعكاسه على الخلاف بين الكنائس
المدنيجية
پ. د. ھەرلەت مەری

✦ تەظۆر النقیف فی الملوک العقیقە مشکات و مەلەخ مەنەج فی الکتابە
پ. د. بێل مەنەج حسین

«ژمارە ی نوێ»

ناوینناتی کیو ئاری پەییج و کەنالی
گوڤاری میژووناسی له فەیسبۆک و تلێگرام

بۆ ئاردنی و ئار و توێژنەوکان پەیوەندی بە ئیمیلەو بەکن:

Email: Mejunasi@gmail.com

نرخ: ٣٠٠٠ دینار

ناوینشان: ھەولێر، گەرەکی بڕایەتی، نزیک مرگەوتی جەغفەری قادر بەگ

گۆفاری میژووناسی

ئەو وتار و توێژینەوانە ی لە گۆفاری میژووناسی بڵاودەکرێنەو، گوزارشت
لە ڕا و بۆچوونی نووسەرەکانیان دەکەن و ستافی گۆفاری لێ بەرپرس نییە.

«رېنماييەکانی بڼاوکردنه‌وه له گوڤاری میژووناسی»

- گوڤاری میژووناسی، گوڤاریکی میژوویی وهرزییه، وتار و توژیینه‌وهی تایبەت به میژووی کۆن، میژووی ئیسلامی (سەده‌کانی ناوه‌راست)، میژووی نوێ و هاوچه‌رخ و بابه‌تی وەرگیردراوی میژوویی بڼاو‌ده‌کاته‌وه.
- وتار و توژیینه‌وه‌کان به هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی بڼاو‌ده‌کرینه‌وه.
- وتار و توژیینه‌وه وەرگیردراوه‌کان، ده‌قی بابه‌ته‌وه‌سه‌نه‌که‌یان له‌گەڵ هاوپیچ بکریت.
- ناویشان و ناوه‌پۆکی وتار و توژیینه‌وه‌کان نوێ بن و پيشووتر له‌هیچ شوێنیک بڼاونه‌کراينه‌وه.
- له‌نووسینی وتار و توژیینه‌وه‌کاندا پيوسته‌وه‌پچاوی بڼه‌ماکانی رېبازی لیکۆلینه‌وه‌ی زانستی بکریت.
- به‌کارهێنان و نووسینی سه‌رچاوه‌کان له‌سه‌ر شیوازی (شیکاگو) ییت و ژماره‌ی سه‌رچاوه‌کان به‌ده‌ست له‌کۆتایی وتار و توژیینه‌وه‌کان دابنریت.
- وتار و توژیینه‌وه‌کان بۆ زمانی کوردی، به‌فۆنتی (یونیکۆرد گۆران) ده‌نوسرین و بۆ زمانی عەرەبی به‌فۆنتی (کالیری) ده‌نوسرین.
- ناو و شوێنی کارکردنی نووسەر، به‌ته‌واوی بنووسریت و ئیمیل و ژماره‌ ته‌له‌فۆنیکی کارای له‌گەڵدا دابنریت.
- ناویشانی سه‌ره‌کی وتار و توژیینه‌وه‌کان به‌فۆنتی قه‌باره (16) ده‌ییت، ناوی توژیهر و ناویشانه‌ لاوه‌کییه‌کانیش به‌فۆنتی قه‌باره (14) ییت.
- ژماره‌ی لاپه‌ره‌کانی هیچ وتار و توژیینه‌وه‌یه‌ک له‌ (20) لاپه‌ره‌ی ئه‌ی فۆر تیپه‌ر نه‌کات.
- توژیینه‌وه‌ و بابه‌ته‌کان له‌رێگه‌ی ئیمیلی: (Mejunasi@gmail.com) پيشکیش به‌ گوڤاری میژووناسی ده‌کرین.
- توژیینه‌وه‌کان له‌لایه‌ن پسپۆری شاره‌زاوه‌ هه‌له‌سه‌نگاندنیان بۆ ده‌کریت، دوا‌ی په‌سه‌ندکردنیان له‌یه‌کیک له‌ ژماره‌کانی گوڤار بڼاو‌ده‌کرینه‌وه‌.

ناوه پۆك	
۵	گرنیگی بایه خدان به میژووی کۆمه لایه تی سهرنووسهر
۷	بیروباوه پری زهرده شتییه ت و خویندنه وه یه کی نوئی سهرده میانه پ. د. ئەحمەد میرزا
۲۶	عیما ده دین زهنگی: ژیان و هه وله کانی بۆ یه کخستنی جیهانی ئیسلامی م. ی. همزه عثمان حویز
۳۹	میژووی ئیبنو ئەبی ئەلهیجائی هه زبانی وه رگی پانی: پ. د. مه هدی عوسمان هه روتی
۶۴	شیواندنی وینه ی کورد له به شیک له ته فسیره کانی قورئاندا م. یوسف صابر
۷۶	په وشى باشووری کوردستان دواى نسکۆی ۱۹۷۵ له سى به لگه نامه ی ئەمریکیدا پ. د. سه عدى عوسمان هه روتی
۹۱	شاعیرانی پهروه رده کار له میژووی هاوچه رخی کورددا (زیوه ر، بیکه س، گوژان، هه وری) به نموونه م. به ریز عه باس عه لی
۱۰۸	کوردستان له دیدی ژتیکی گه ریده ی پوژئاوا ییدا (۱۸۴۸) پ. ی. د. کامه ران محه مه د حاجی
۱۴۰	گولی جه عفه ر ئاغا: ژهنه رالیکی کورد له سوپای پوسیا دا وه رگی پان و په راویز بۆ نووسینی: پ. ی. د. فاخر عالی
۱۶۱	میژووی دیرینی مزگه وتی چه مچه مال ۱۸۵۱ - ۱۹۹۴ د. ئومید خه تاب وه هاب
۱۷۰	یادداشته کانی عه لی خامنه یی و هه لده وه ی لاپه ره کانی پوژانی زیندانی پ. ی. د. شاخه وان عبدالله صابر
۲۹۱	خویندنه وه یه ک بۆ کتیبی: التطورات الاقتصادية في تركيا ۱۹۸۰ - ۱۹۸۹ د. ژیلوان عه بدوللا هه له دنی
القسم العربي	
۲۰۳	الجذور التاريخية الوثنية للاحتفال بالكريسماس وانعكاسه على الخلاف بين الكنائس المسيحية أ. د. فرست مرعي
۲۱۶	تطور التأليف في العلوم العقلية مشكلات وملاحم منهج في الكتابة د. نبيل فتحي حسين

گرنگی بایه خدان به میژووی کومه لایه تی

سه رنوسه ر

دیاره میژووی کومه لایه تی (Social History) یه کیکه له لقه کانی مه عریفه ی میژووی، که جهخت له سه ر ژیان و سه رگوزشته ی خه لکانی ئاسایی و نه زموونی پوژانه یان ده کاته وه، واتا له بری بایه خدان به میژووی سیاسی و سه رکرده و پاشا و میر و دهسته بژیړه کان، بایه خ به ژیرخانی کومه لگا ده دات؛ هه ندیکجار نه م لایه نه مه عریفه به (میژوو له خواره وه) ده ناسریت، چونکه هه ول ده دات له چوئیه تی ژیان وگوزهرانی کومه لگا کان وگه شه سهندنیان تیبگات، له ریگه ی بنکه میلیه کانیا؛ که له راستیدا گوزارشتی راسته قینه ی ناخ وکروکی کومه لگه ن. له دیارترین تاییه مه ندیه کانی میژووی کومه لایه تی، بایه خدان به په راویز فراوانی میژوو که ستوونی راسته قینه ی هه موو جوول و بزواته میژووییه کان و وهک سه ربازی ون له پشته وه ی پروداده کان پوژیان بینوه، به لام نه خشه یان نادیار بووه، وهک چین وتویژه هه ژاره کان له نمونه ی جووتیار وپاله وکریکار و په نجدر، هه روه ها ژنان و پیکهاته که مینه کانی کومه لگه. له هه مان کاتدا هه لده ستیت به شیکردنه وه ی په یوه ندیه کانی نیوان چین و تویژه کان و کاره پیشه گه ربیه کان و په گ و په چه له ک و په گه زه کان، وپرای کارلیکردنی هه ربیه ک له م پیکهاتانه له ناو کومه لگه، که سه رهنجام یارمه تیده ره بو لیکوئینه وه ی بونیادی کومه لایه تی تر. میژووی کومه لایه تی ده چیته سه ر ورده کاری و بنج و بنهوانی هه موو نه م که رت و بوارانه ی که پیشتر به (میژووی) دانه دهنران و ئاوریان لینه دراته وه، نمونه ی داب و نه ریت و ریورسمی ئایینی و ته ندروستی و رابواردن و هوکار و ئامرازه کانی کات به سه ربردن. که واته ده توانین بلین که نه م لایه نه ی مه عریفه ی میژوو ته واوکارییه ک دروست ده کات له گه ل هه ربیه ک له زانسته ئابووری و کومه لئاسی و مروقن ساییه کان، له پیناو تیبگه یشتی دروستری دیارده کومه لایه تییه کان له کوتتیکه ست و پرپه وه وه.

سه بارهت به ده رکه وتنی میژووی کومه لایه تی وهک کایه یه کی ئاکادیمی، نه وا ده کریت بلین که بو شهسته کانی سه ده ی بیسته م ده گه ریته وه، نه مه ش له ژیر کاریگه ری قوتابخانه هزربیه کانی وهک (قوتابخانه ی سالنامه کان) ی فه ره نسی و دیارترین پیشه نگه کانی نه م بواره ش میژوونووس (آ.ب. تومسون) ه که کتیه که ی (دروست بوونی پرولتاریای ئینگلیزی) له سالی ۱۹۶۳، به پشکداریه کی باش داده نریت له چه سپاندنی ریازی میژوونووسی (میژوو له خواره وه)، به لام له پرووی واقیعه وه جیهانی ئیسلامی زور له پیش نه وروپاوه بایه خ به میژووی کومه لایه تی داوه، هه ر له سه ده ی سییه می کوچی / نویمه ی زاینیه وه چه ندین کتیبی تاییهت به چین وتویژه کومه لایه تییه جیاوازه کان نووسران، ته نانهت شیت و گیل و به خشراوه کانیش به ده ر نه بوون له میژوونووسی کومه لایه تی هه ر وهک له به شیک له کتیه کانی (الجاحظ) دا ده رده که ویت که له سه ده ی دووه م و سییه می کوچیدا ژیاوه؛ چ جای

چین وتوژ و پیکهاته کانی تر، وه ک ژنان و پیشه وه ران و موسلمانان ناعره به کان و کۆیله کان و... هتد. ده میکه له سه رده می نوێ وهاوچه رخدا له لایه نه ته وه و میلله ته جیاوازه کانه وه ده سترکراوه به نووسینه وهی میژووی کۆمه لایه تیان، ئەمانه ش دواي درک کردنیان به گرنگی ئەم میژوو ه که له سه ره وهی میژووی سیاسیه له پرووی کاریگه ری ولیککه وته کانیه وه. سه باره ت به ئیمه ی کوردیش وه ک نه ته وه یه کی دابه شکراوی بـ ده ولت، ئەوا بایه خدا مان به میژووی کۆمه لایه تیمان زۆر پێویسته، چونکه له لایه ک میژوو وه که مان تیکه ل به میژووی میلله تانی دراوسی بووه و جیا کردنه وهی کاریکی ئاسان نییه، ههروه ها به شیکی میژوو وه که مان، مه به ستم لایه نه دروه شاهه که یه تی، ئەوا ئەوانیتر خو یان لیکردوو به خاوه ن به هو ی بالاده ستی سیاسیه وه.

هه رچه نه توێژه رانی کوردیش لێ ره وله وێ وه ک هه ولی تاکه کسی چه ندین لیکۆلینه وهی تایبه ت به میژووی کۆمه لایه تیان ئەنجامدا وه، که سه رده مه میژووییه جیاوازه کان ده گرێته وه و له ئەنجامدا چه ندین پرووی کۆمه لایه تی تیشکیان خراوه ته سه ر، وه ک: پیکهاته ی هۆزایه تی وداب ونه ریت و په یوه ندیه کۆمه لایه تییه کان و بۆنه و جه ژن و پێوره سمه ئایینییه کان و... هتد، به لām له سه ر ئاستی پیکه خراوه یی ئەکا دیمی که مترین کارکراوه و زۆر شت هه یه که ده بوایه بکری ت و نه کراوه، له پێنا و رزگار کردنی که له پووری کۆمه لایه تی و شارستانییه تیمان، ئەمه ش به کاری ده سته جه مه ی ئاراسته کرا و پشت ئەستور به دامه زراوه فه رمیه کان ده کری ت و پێویستی به بودجه ی ته رخا نکرا وه یه بۆ ئەوه ی سه ربکه ویت و ئەنجامی باشی هه بی ت. بێگومان کارکردن له سه ر میژووی زا ره کیش به شیکه له میژووی کۆمه لایه تی، که زۆر پێویسته زیاتر کاری له سه ر بکری ت و هه رچی که له پووری ده ولته مه ندی نه ته وه که مانه له زما نی پیر و کاسه یه تییه به ته مه نه خاوه ن ئەزموونه کان وه ربگری ت و کۆبکری ته وه و تۆمار بکری ت، به تایبه تی بواره کانی زما ن و شیوه زار و په یف و ها و واتا کان، که خه ریکه به مر دنی به ته مه نه کان له ناوده چن. خێله ره وه ندانه کانی ناوچه شاخاوی و دوور ره شاره کان، که به شیکی به هاداری کلتووری نه ته وه ییمان لای ئەوان پارێزراوه، ئەمه و پرا ی داب و نه ریت و قسه ی نه سته ق و کلتور و پرو دا و به سه رهاته میژووییه کان، که ده ماو ده م گێر درا ونه ته وه و له یادگه ی ئەوان پارێزراوه.

له کۆتاییدا پرووی ده ممان ئاراسته ی ئەکا دیمای کوردی وزا نکۆکانی کور دستان و ناو ده نه زانستی و ئەکا دیمییه کان و کۆلیژ و به شه زانستییه په یوه ن دداره کان ده که ین، که زیاتر بایه خ به میژووی کۆمه لایه تی نه ته وه که مان بدن، به هه موو لایه ن و په هه ندانه کانییه وه، له پێنا و ناسینی زیاتری میژووی راسته قینه ی نه ته وه وه له سه نگان دنی زانستیانه بۆ رابردو و ئەمڕۆ مان و دیاری کردنی به ها و پێگه ی شارستانی ئەمڕۆ مان له نیو شارستانییه تی مروفایه تی سه رده م دا.

**بيروباوه‌ري زهرده‌شتييه ت و خويندنه‌وه‌يه‌كي نوئي
سه‌رده‌ميانه**

پ. د. ئەحمەد میرزا

بیروباوهری زهدهشتیه و خویندنه وه یه کی نوئی سهرده میانه پ. د. ئەحمەد میرزا

پیشەکی:

بیری ئایینی له ژيانی مروڤدا، چ له پرووی ماددی و چ له پرووی پڤوحيه وه، گرنگيه کی سهره کی ههیه و کاریگه ریه که ی له هه موو بواره کانی ژياندا ده رکه وتوو. ئەمه ش به چه ندين به لگه پشتراست کراوه ته وه که به دريژايی ميژوو له شيوه ی بيروکه و شويته واره کانی گه يشتونه ته ده ستمان. پڤۆ ئایين ته نیا له رابردوودا سنووردار نییه؛ به لکو کاریگه ریه که ی دريژده يته وه بۆ داهاتووی ئەو گه لانه ی که باوه ریان پيی هه یه. بۆیه به سووده به کورتي پيداچوونه وه بکه ين به ناوه روکی ئەو ئایينیانه ی پيش ئيسلام له ناوچه که دا باو بوون، به مه به ستي تتيگه يشتن له هوکاره کانی دابه زين و دواچار له ناوچونیان، به تايه تي زه رده شتیه ت و سه ره له دان و بلاو بوونه وه ی ئيسلام، به لام پيش ئەوه، گرنگه هه نديک له و بۆچوونانه رته بکه ينه وه که به ناو «زانایانی ئایینی به راوردکاری» خستوویانه ته پروو، که پيیان وایه یه کتاپه رستی (باوه ر به یه ک خودا) له قوئاغيکی دواتردا سه ریه له داوه، دواي قوئاغه کانی شیرک په رستی و سروشت په رستی و په رستی خوداوه نده کانی دیکه. ئەم بۆچوونانه له سه ر بنه ماي ميتودۆلوژيايه کی دیاریکراو دامه زراون، که کاریگه ریی فاکته ره ميژووی و ده روونی و سیاسیه کانیان له سه ره، ئامانجیان ئەوه یه جه خت له وه بکه نه وه که ئایینه کان دروستکراوی مروڤن و به تتيه رپوونی کات شانه شانی بيرکردنه وه ی مروڤ په ریان سه ندوو. په نگه هه نديک له نوو سه ران، له به رگریکردنیان له ئيسلام، به بی ئاگاداری خویان بکه ونه ته له ی په رپه وکردنی ئەو تيوریانه، به مه ش بناغه کانی بیروباوهری ئيسلامی لاواز ده رده که ون. به لام قورئانی پيرۆز به پروونی باس له وه ده کات که مروڤی یه که م، واته ئاده م خاوه نی تتيگه يشتتيکی ته واو بووه، له یه کتاپه رستی، دواتر ئەم باوه رهی فیری منداله کانی کردوو، بۆیه نه وه سه ره تايه کانی مروڤايه تی باوه ریان به ته نها یه ک خودا هه بوو، له گه ل تتيه رپوونی کاتدا مروڤه کان له م یه کتاپه رستیه لایاندا و ده ستیان کرد به په رستی چه ندين خوداوه ند کردوو، تا ئەو کاته ی خودا پيغه مبه رانی نارد بۆ ئەوه ی پيئمايیان بکه نه وه بۆ یه کتاپه رستی، وه ک پيغه مبه ر نوح (صلی الله عليه وسلم).

به م شيوه یه په یامی هه موو پيغه مبه ران یه ک بوو: بانگه واز بۆ په رستی خودا به ته نها، وه ک خودای گه وه ده فه رمويّت: [وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ]^۱ واتا ئيمه هيج پيغه مبه ريکمان پيش ئيوه نه نارد ته نها ئەوه نه بيت که بۆمان ئاشکرا کرد که «جگه له من هيج خوداوه نديک نییه، بۆیه من به رستن». له کو تاييدا پيويسته جه خت له وه بکريته وه که ئەوه ی زانایانی ئایینی به راوردکاری ده يلين ته نیا تيورين و جياوازن

له یه کتر و نوینه رایه تی حه قیقه تی دامه زراو ناکهن. کاتیکی ناته بایی له نیوان ئەم تیوریانه و ئەوهی له قورئانی پیرۆزدا هاتوو، ئەوه بێ گومان قسهی خودا شایسته یترین شته که په پیره و بکریټ. له بهر ئەوه جیاوازی ههیه له نیوان ئەوهی ههندیکی له زانایانی ئایینی بهراوردکاری دهیخه نه پوو له گهڵ ئەوهی که ئایینه که خوێ دووپاتی دهکاتهوه. ئەم توێژه رانه پشت بهو تیوریانه ده بهستن که پهنگه له بارهیه وه ناکۆک بن و له راستیدا زۆرجار بۆچوونه کانیان دژایه تی یه کتر دهکهن. ته نانه ت له چاوی پسرپۆرانی شدا ناتوانیټ به راستی یه کلاکه ره وه یان به راستی دامه زراو هه ژمار بکریټ. به پێچه وانه وه کاتیکی خودای گه وه به پوونی شتیکی له قورئانی پیرۆزدا باس دهکات، هاوکات که سیک دیته پێشه وه و پوانگه یه کی ته واد دژ به یه ک دهخاته پوو، ئەوه قسهی خودا له پێشه. ئەمهش به تایبه تی بۆ ئەو که سانه گرنگه که بهرگری له ئیسلام دهکهن، چونکه دروست نییه بهرگری له ئایینیکی بکریټ به پرسیارکردن له بنهما بنه په تیه کانی؟ چونکه ئیسلام ئایینیکی وه حی ئیلاهییه نه ک بنیاتیکی مرویی. ههر ئیسلامیش دووپاتی دهکاتهوه که یه کتاپه رستی بنه مای بنه په تیه له سه ره تای میژوو وه، ههروه ها هه موو په یامه کانی پێغه مبه ران ئەویان هیناوه، هه رگیز شیرک له هیچ قوناغیکدا نییه، خودای گه وه ده فه رمویټ: [إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمٌ].

له نیو ئەو ئایینه نهی که له ناوچه که دا باو بوون، ئایینی زه رده شتی بوو. پرسیاره که لێره دا ئەوه یه که ئایا زه رده شت پێغه مبه ر بووه یاخود نا، ئایا پێغه مبه ر پێغه مبه ری کۆتاییه، وه په یامی کۆتاییه، بۆ هه موو کات و شوینیکی دروسته. په یامی موسا (صلی الله علیه وسلم) راست و دروست بوو، ههروه ک په یامی عیسا (صلی الله علیه وسلم)، به لام هه ری که یان له کاتیکی دیاریکراودا بۆ گه لیکی دیاریکراو نێردراوه. که واته ئەگه ر زه رده شت پێغه مبه ریش بووایه، ئەمه ئەو راستیه ناگۆرپټ که خودای گه وه نێردراوی به دوا دا ناردوو بۆ نوێکردنه وهی بانگه وازی یه کتاپه رستی. له واقیعا، به هۆی که می سه رچاوه و تیکه لپوونی میژوو و ئەفسانه، هیچ زانیاریه کی ریککه وتن له سه ر قوناغی میژوویی پێش سه ره له دانی زه رده شت نییه.

یه که م؛ ئایینی زه رده شتی

ئایینی زه رده شتی به یه کیکی له گرنگترین ئایینه کۆنه کانی ئێران داده نرپټ و ده گه رپټه وه بۆ دامه زرپنه ره که ی زه رده شت، میژوونووسان و توێژه رانی رابردوو و ئیستا، له سه ر ناسنامه ی ئەو و سه رده می سه ره له دانی جیاوازیان هه بووه. ^۲ به روازی ده رکه وتنی ئایینی زه رده شتی، توێژه ران له دیاریکردنی سه رده می سه ره له دانی زه رده شتدا جیاوازیان هه بووه، ئەمهش به هۆی که می سه رچاوه ی میژوویی راسته وخۆ بووه، جگه له تیکه لکردنی گێرانه وهی ئەفسانه یی له گه ل راستیه میژوویییه کان و سه رچاوه ئیسلامیه کان: گێرانه وه کان تا راده یه کی زۆر هاوشیوهن، زۆربه یان باس له وه دهکهن که زه رده شت له سه رده می پاشا گشتاسپادا ده رکه وتوو که یه کیکی له پاشاکانی شانیشینی کیانیه کان. ^۳ به پێچه وانه وه هه ندیک له لیکۆله رانی هاوچه رخ پیان وایه هیچ به لگه یه ک بۆ بوونی زه رده شت پێش ئیسلام له ئارادا

نييه. ئهوان ده لښ پهنهگه ئهم فيگهړه له دواى هاتنى ئيسلام بۇ پاراستنى ئاييىنى زهردهشتى و ريگرتن له موسلمانوونى شوښنكه وتووانى دروست بووېت ياخود ناسيژايتتهوه.^۴ له توږينهوه **مؤدږنه كاندا**: بۇچوونه كان زور جياوازن، هه نديك له توږه ران پييان وايه زهردهشت له ناوه راستى سده دى شه شهمى پيش زايين ژياوه،^۵ هه نديكى تريش سهره لښانى بۇ سالى ۵۸۳ پيش زايين داده تين^۶ و هه نديكى تريش ميژووه كه دى ده گه پرينهوه بۇ ده وروبه رى ۱۰۰۰ پيش زايين.^۷

لاى ليكو له ره پوژه لاتناسه كان: بيروپراى جياواز سهره لښانى دات. ته نانه ت هه نديك به ته ووى گومانيان له بوونى زهردهشت هه يه و به كه سايه تيبه كى ته فسانه يى يان خه يالى ده زانن نه ك به كه سايه تيبه كى ميژوويى راسته قينه له وانه (يارت فيلاك، وهوسنك).^۸ به شيكيشيان بوونى زهردهشتيان دووپات كرده وه، به لام له ديارى كړنى كاتى دهركه وتنى زهردهشتيشدا جياواز بوون، تيف هارليس پيوباوو پيش سده دى ۱۴ پيش زايين ژياوه، له كاتيكدى ويست و جاكسون دهركه وتنى له نيوان سالانى ۶۶۰ بۇ ۵۸۳ پيش زايين داناوه.^۹ به لام زوربه دى ميژوونووسانى يونانى پييان واوو كه زهردهشت له هه زاره دى شه شهمى پيش زايين ژياوه، هه رچه نده ئهم بۇچوونه دووره له راستى ميژوويى.^{۱۰}

سه رچاوه فارسىه كان: سه باره ت به سه رچاوه فارسىه كان، كاتى له دايكبوونى زهردهشت، به ره و شيوازيكى ته فسانه يى ده به ن هه نديك له گيړانه وه كان باس له وه ده كه ن كه سى هه زار سال دواى دروستبوونى جيهان له دايك بووه.^{۱۱} جگه له وهش هه نديك كتيبي په هله وى وهك (ارداي وايرفنامه) و (زات سبرم) ئاماژه به وه ده كه ن كه ئهركه كه دى سى سده سال پيش هه لمه تى ته سكه ندهر بووه. كتيبي (البندش) باس له وه ده كات كه سهره لښانى نزيكه دى ۲۸۵ سال پيش پرووخانى ئيمپراتوريه تى هاخامنشيان پرويداوه.^{۱۲}

زهردهشتيه كانى هيندستان كه ئه مپرو به پارسي ناسراون، نويه مى خوردا كه هاوتابه له گه ل ۳۰ گولانى هه موو ساليك، وهك له دايك بوونى زهردهشت ده گيړن، پييان وايه سالى ۵۸۹ پيش زايين له دايك بووه. به پشت به ستن به هه ردو و گيړانه وه دى ئيسلامى و غه يره ئيسلامى كوون و مؤدږن، ته سته مه بتوانين به وردى ميژووى دهركه وتنى زهردهشت ديارى بكه ين به هو دى جوړاو جوړى و دژ به يه كه وه دى سه رچاوه كانه وه. به لام به گشتى قبول كراوه كه له كو تا يى سده دى هه وته يان سهره تاي سده دى شه شهمى پيش زايين دهركه وتووه، ته مەش به پشت به ستن به ليكچوونه كانى نيوان هه نديك گيړانه وه دى ئيسلامى و فارسى، هه روه ها بۇچوونى چه ند زاناييه كى پوژئاوايى. **سه باره ت به شويى ره چه له كى** زهردهشت، ميژوونووسان له سهر دوو ناوچه دى سهره كى جياوازيان هه بووه:

روانگه دى يه كه م فه له ستين و^{۱۳}، دووه ميش ئازهر بايجان داده نييت^{۱۴}. تيرواينى دووه م، كه ئه و خه لكى ئازهر بايجان بووه، زياتر ته گه رى هه يه، به و پييه دى چه ند سه رچاوه يه كى ئيسلامى

ئاماژە بەم بابەتە دەکەن و زۆربەى ئەو زانیاریانەى میژوونووس و پوژرەهلاتناسانی پوژرئاوا پشتیان پى بهستوو، لهو سهراوانهوه سهراچاوه دهگرن.

دووهم: ژيانى زهردهشت:

زهردهشت سهرا به ئاسپنتاما بووه، كه هۆزىكى جهنگاوهرن كه پهيوهنديهكى نزيكان به بنهمالهى فهرامانپهواى ئيراني كونهوه نيه. باوكى به ناوى پورشهسپ لهگهڵ داگدوگا كچى پياوچى ئاغاى ئيراني هاوسهگرى كرد و پينچ كورپان بوو كه زهردهشت سيهم كورپ بنهمالهكهيان بووه.^{۱۵} زور ئهفسانه له بارهى لهدايكبوونى زهردهشت نوسراوتهوه، بهلام راست نيين و پيدهچيت دواى مردنى لهلايهن شوينكهوتووانيهوه بو بهرزكردهوهى كهسايهتیهكهى نووسراين.^{۱۶}

زهردهشت كاتيک تهمهنى كهوت سال بوو، باوكى ناردى بو لای كهيميكي فارسى ناسراو به بوزان كوروس بو ئهوهى فیری ئايين و عهقيد بیت. ههشت سال لهگهڵدا مايهوه، لهو ماوهيهدا فیری چارهسهركردنى نهخوش و چاندنى زهوى و بهخپوکردنى ئاژه‌لش بو.^{۱۷} پيدهچيت ئهم قوناغه بهشداری كرديت له پهراپيدانى زانستى ئايینی و فيكرى و پهنگه تهناهت له بواری سياسيشدا خویندووبيهتى.

ههنديك له زانايان پييان وایه زهردهشت تهماحى بو گهيشتن به پيگهيهكى ديار له كومه‌لگاكهيدا هه‌بووه، سهراپای ئهوهى بنهماله‌كهى له چینی دهسه‌لاتدار نه‌بوون، وای ليكرد بو گهيشتن بهو ئامانجه بانگه‌شه‌ى پيغه‌مبهرايه‌تى بكات. ههرا بهر ئهم هوكارهش باس لهوه ده‌كریت كه يان شوينكهوتووانى دواى زهردهشت، ژيانى خويان به ئهفسانه‌یى دريژه‌پیداوه، ئاماژيان به دهركهوتنى نيشانه‌ى پيغه‌مبهرايه‌تى له تهمهنى گه‌نجيدا كردووه. له نيو ئه‌و گيرانه‌وه‌ياندا ئه‌وه‌يه كه كاتيک تهمهنى گه‌يشته بيست سالى وازی له كومه‌لگا و خوى بو تيرامان و له ژيان ته‌رخان كردووه. پاشان له به‌يانیهك دا ئيديعاى كردووه كه ئه‌و فريشته‌ى سهرايه‌كى بينوه و پرينمايى كردووه خوى ئاماده بكات بو چاوپيكره‌وتن له‌گه‌ڵ خوداوه‌ندى بالا واتو (ئه‌هورا مه‌زدا).^{۱۸}

به‌پيى ئهم گيرانه‌وه‌يه، زهردهشت له ماوه‌ى كهوت جار به‌ريه‌ككه‌وتندا كه ده سالى خايه‌ندوو وه‌حى له ئاهورا مه‌زدا وه‌رگرتوو.^{۱۹} شه‌هرستانى ورده‌كارىبه‌كانى ئه‌و ديا‌لوگانه‌ى تومار كردووه كه له نيوان زهردهشت و ئاهوره‌مزدا پرووى داوه.^{۲۰} هه‌روه‌ها شوينكهوتووانى باس لهوه ده‌كهن كه له‌م ماوه‌يه‌دا به‌رده‌وام بووه له بانگه‌شه‌ى ئايينه‌كه‌ى، به‌لام ته‌ناهت له‌لايهن كه‌سانى نزيكتريشيه‌وه قبول نه‌كراوه. ته‌ناهت به بيدعه تومه‌تبار كرا. له شوينكه‌وه بو شوينچى تر گه‌شت ده‌كات به‌بى ئه‌وه‌ى سه‌ركه‌وتوو بيت له پاكيشانى شوينكهوتووانى و ده‌وتريت له سه‌ره‌تا‌دا ته‌نها يه‌ك كه‌س باوه‌رى پيى هه‌بووه ئه‌ویش ئاموزاكه‌ى بووه.^{۲۱} هه‌نديك له تويزه‌ران پييان وایه ئه‌و گيرانه‌وه‌يانه زيا‌ده‌په‌ويان تيدا كراوه و په‌نگه هوكارى

ئووهی که بانگه‌وازه‌کە‌ی له سەرەتادا بڵاونەبوو، بێتوانایی زەرەدەشت بوو بێت له کاریگەر بیکردن له سەر کهسانی دەروروبەری، که گەورەترین پۆلی هەبوو له پێنماییکردنی خەڵکدا.^{۲۳}

دوای ئەم شکسته، دەوتریت زەرەدەشت به زۆر بیهیوا بوو. پاشان ئیدیعی کرد که ئاهورا مه‌زدا پێنمای داه که بچیتە دەرباری مه‌لیک گیشتاسپ، فه‌رمان‌پەرە‌ی ئێران له‌و سەرەمه‌دا. له‌ویدا توانی دلی جاماسپی وه‌زیری پاشا به‌ده‌سته‌بھێنیت که کاریگه‌رییه‌کی به‌رچاوی له‌ دەرباردا هەبوو و ته‌نانه‌ت که‌که‌یشی به‌هاوسه‌رگیری پێه‌خشی.^{۲۴} دواتر زەرەدەشت شا گیشتاسپی رازی کرد که بانگه‌وازه‌کە‌ی قبول بکات و پاشا به‌ زۆر ئەم ئاینه‌ی به‌سەر خەڵکدا سه‌پاند. هه‌ندیک له‌ گێرانه‌وه‌کان باس له‌وه‌ ده‌کەن که ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ خەڵک کوژراون تا ئەو کاته‌ی ئاینه‌ نوینه‌که‌یان قبولیان کردوو و دواتر موسلمان بوون.^{۲۵}

ئەمەش بێ ئاسته‌نگ نه‌پۆشیت. به‌لکو پۆسته‌م یه‌کیک له‌ په‌رپه‌وانی ئاینی کۆن له‌ ناوچه‌که‌دا دژایه‌تی ده‌کات، که پێده‌چیت هه‌مان ئەو سەرکرده‌ ئه‌فسانه‌یه‌ بێت که له‌ سه‌رچاوه‌ کۆنه‌کاندا باسی لێوه‌ کراوه‌ و فێردۆسی له‌ شاهنامدا بابەتییکی بۆ ته‌رخان کردوو.^{۲۶} شایانی باسه‌ که شا گیشتاسپ کاتیک زیره‌کی و لێهاتوویی زەرەدەشتی بینی، نزیکي کرده‌وه‌ خوێ و له‌ دەرباردا پێگه‌یه‌کی دیار و به‌رچاوی پێدا، ته‌نانه‌ت که‌که‌یشی بۆ هاوسه‌رگیریدا پێه‌خشی. پێده‌چیت په‌یوه‌ندی نێوانیان له‌سەر بنه‌مای ئالوگۆری به‌رژه‌وه‌ندییه‌کان بوو بێت. هه‌ریه‌که‌یان سوودی له‌ ئه‌وه‌ی تریان وه‌رگرتوو. له‌گه‌ڵ تێپه‌رپه‌وونی کات، ته‌ماحه‌کانیان گه‌شه‌ی کرد. ئەوان به‌ بڵاوکردنه‌وه‌ی په‌یامه‌که‌یان له‌ چوارچێوه‌ی خاکی خوێاندان رازی نه‌بوون، به‌لکو هه‌ولیان ده‌دا ئەو په‌یامه‌ به‌سەر گه‌لانی دیکه‌دا به‌سه‌پێنن و شه‌ری وێرانکه‌ری لێکه‌وته‌وه‌، دیارترینیان ململانی له‌گه‌ڵ تورانییه‌کان بوو.^{۲۷} به‌لام ئەم ته‌ماحه‌ دەرئه‌نجامی نه‌رێنیه‌ی هه‌بوو. نه‌ک هه‌ر شکستی لێکه‌وته‌وه‌ به‌لکو له‌ ئاکامی ئەو ململانییه‌دا زەرەدەشت خوشی تیاچوو.

سه‌باره‌ت به‌ شیوازی مردنی زەرەدەشت، گێرانه‌وه‌کان جیاوازن. هه‌ندیک ده‌لێن له‌ شه‌رێکدا کوژراوه‌، هه‌ندیکێ تریش بانگه‌شه‌ی ئه‌وه‌ ده‌کەن که تیشکیکی پووناکی له‌ ئاسمانه‌وه‌ لێ داه- ئەمەش باسیکی باوه‌رپێنه‌کراوه‌.^{۲۸} (سه‌له‌ببی) ^{۲۹} باس له‌وه‌ ده‌کات که له‌ کاتی سه‌فه‌ردا بۆ بانگه‌شه‌ی ئیمان‌ه‌که‌ی کوژراوه‌، دوای ئه‌وه‌ی شا گیشتاسپی قه‌ناعه‌ت پێکردوو. پیاویکی خه‌لکی فه‌سا دوای سی و پێنج ساڵ له‌ راگه‌یاندنی په‌یامه‌که‌ی هێرشی کرده‌ سه‌ری و کوشتی. که پێده‌چیت ئەم باسه‌ زیاتر جیی متمانه‌ بێت. سه‌باره‌ت به‌ ته‌مه‌نی له‌ کاتی مردنیدا، زۆربه‌ی سه‌رچاوه‌کان له‌سەر ئه‌وه‌ کۆکن که ته‌مه‌نی هه‌فتا و هه‌وت ساڵ بوو.^{۳۰}

سپیه م: گوشتاسپ: کیلی بلبوونهوهی زهردهشتیهت

فیردوسی له باره‌ی سه‌برده‌ی زهردهشت و گوشتاسپ ده‌نوسی:

چو یک چند سالان برآمد برین درختی پدید آمد اندر زمین
در ایوان گشتاسپ بر سوی کاخ درختی گشن بود بسیار شاخ
همه برگ وی پند و بارش خرد کسی کو خرد پرورد کی مرد
خجسته پی و نام او زردهشت که آهرمن بدکنش را بکشت
به شاه کیان گفت پیغمبرم سوی تو خرد رهنمون آورم
جهان آفرین گفت بپذیر دین نگه کن برین آسمان و زمین^{۳۱}

له باره‌ی سه‌ره‌تاکانی ده‌سپیکردنی بانگه‌وازی زهردهشت بۆلای گوشتاسپ، له کتییی (ثاقیستا یه‌سنا ۶۶ / به‌ندی یه‌ک)، به‌م شیوه‌ها‌تووه: دوا‌ی ماوه‌یه‌ک له ئاواره‌یی و ده‌ره‌ده‌ری و سه‌رگه‌ردانی، زهردهشت به‌فه‌رمانی ئاهورامه‌زدا، به‌ره‌و شاری (به‌لخ) له پوژه‌لاتی ئیران، که پایته‌ختی گوشتاسپ شای کیانی بووه ده‌که‌و‌یته ری. هه‌رچه‌نده شانامه، شوینیکی تر له پوژه‌لاتی ده‌ست نشان ده‌کات، ئه‌ویش ناوچه‌ی [ئاوربا‌یگان] بووه، دواتر زهردهشت چوو‌یتن بۆ شاری به‌لخ^{۳۲}. هه‌ر له یه‌که‌م چاو‌پیکه‌وتندا، زهردهشت به‌هو‌ی ووته جوان و سه‌ره‌نجرا‌کیشه‌کانی، دلی گوشتاسپ به‌ده‌ست ده‌هینیت، و شا‌فه‌رمان ده‌دات، کو‌رپک له پیاوه زانا و دانا و ژیره‌کان پیکه‌وه بنین، و هه‌رچی پرسیارپکیان هه‌یه له زهردهشتی بکه‌ن. له یه‌که‌مین پرو‌به‌پرو‌به‌نه‌وه‌دا، هه‌رچی پرسیارپکیان هه‌بوو له زهردهشتیان کرد، له باره‌ی ژیا‌نی رابردوو و ژیا‌نی پاش مردن پرسیاریان وروژاند، نه‌پیتی بوون و فه‌لسه‌فه و هه‌تا دوا‌یی..... زهردهشت وه‌لامی گشت پرسیاره‌کانیا‌نی دایه‌وه، ئه‌و پوژه‌شا زۆر دل‌خۆش ده‌بیت، به‌لام پیاوه‌کانی باره‌گایی له دل‌ه‌وه یه‌کجار پروومات و مه‌لوول و دل‌به‌که‌سه‌ر ده‌بن! چوونکه له‌به‌رده‌م شادا شه‌پمه‌زار بوون، ئه‌وه‌ی زهردهشت با‌سی ده‌کرد، هه‌رگیز نه‌یانزانیبوو و نه‌یان بیستبوو، تا با‌سی لئ بکه‌ن.

دوا‌ی ئه‌وه‌ی گوشتاسپ ئایینه‌که‌ی زهردهشتی قبول کرد، هه‌ریه‌ک له ته‌به‌ری و ئین ئه‌سیر، با‌س له‌وه ده‌که‌ن، فه‌رمانی دا ئایینه‌که‌ی له‌سه‌رانسه‌ری ناوچه‌کانی ژیر ده‌سه‌لاتی خو‌ی بلبو‌بکاته‌وه، و خه‌لکی به‌زۆر ناچارکرد باوه‌ری پئ به‌ین، به‌مشپوه‌یه ژماره‌یه‌کی زۆری له‌وانه‌ کوشت، پئی رازی نه‌بوون و ناچاری کردن سه‌ری کپنۆش بۆ ئه‌م ئایینه‌ نو‌پیه‌ دا بنوو‌یتن^{۳۳}. له ثاقیستا و به‌تایبه‌تی له‌گاتا‌کاندا، با‌سی گشتاسپ کراوه، که پادشای ناوچه‌ی باخته‌ری ئیرانه، زهردهشت له سه‌رده‌می ئه‌ودا ده‌بیته‌ پی‌خه‌مبه‌ر، گوشتاسپ و وه‌زیره‌ زانا‌که‌ی (جان‌سپ) دینه‌ سه‌ر ئایینی زهردهشت، و ده‌بنه‌ لایه‌نگیری سه‌ره‌ختی، له بنه‌ماله‌که‌ی گشتاسپ وه‌ک(ئه‌سفهن‌دیار، په‌شوته‌ند، زهیری) کو‌رپشی لایه‌نگیرانی زهردهشت بوون، هه‌ر بۆیه با‌سی ئه‌م له‌ ثاقیستا و سه‌رچاوه‌ په‌هله‌ویه‌کان و شاه‌نامه و می‌ژوو‌ی ئیسلامیه‌کاندا له

شایه کانی تری زنجیره پادشایانی وی زیاتر کراوه، ناوی تهو پادشایه له په هله وی، به (که ی گوشتاسپ) هاتوو^{۳۴} زه رده شتیه ت هه ر وه کو هیرزفیل (Herzfeld, vol.2, p.209) (و جاکسون Jackson, pp.29-30) ده لئین، سه ده یه ک دوا ی زه رده شت بو پوژه لات ی ئیران رو یشتوو، له بهر ته م هو یه جه خت له سه رته وه ده که ی نه وه، هو کم رانی شا گوشتاسپ نه له میدیا، و نه له پوژه لات ی ئیران بووه، بو یه زیاتر پی ده چیت له فارس بوو ییت. ته به ری ده لی: سییه م سالی پادشایه تی گوشتاسپ زه رده شت ده رکه وت، و بانگه شه ی پیغه مبه رایه تی کرد، پیشناری دینه که ی خو ی بو گوشتاسپ کرد، سه رته تا رازی نه بوو، به لام دواتر باوه ری به دینه که ی هیئا^{۳۵}، گوشتاسپ به یه کیک له پادشاکانی (که یانی) ده ژمی ر دیت، [ته سه دی تووسی] له گه رشاسپ نامه ی خویدا، قسه کانی ئافیتا و ئاسه واره ته ده بییه کانی سه ده ی یه که می ئیسلامی گیراوه ته وه. به پیی ناوه رو کی کتییی [به نده هییش] بی، باسی په گزی گوشتاسپ ئاوا هاتوو، [گوشتاسپ و نه روخه ش] دوو برا بوون، له کو رانی (ته سه رتی کو ری سامی کو ری توره گی کو ری سپانیاسپی کو ری دوو شاسپی کو ری توره گی کو ری فره یدون)، هه مان ره گه زنامه له [گه رشاسپ نامه] دا ئاوا یه، (گوشتاسپ و گوره نگ دوو برا بوو یه له کو رانی ته سه رتی کو ری شه می کو ری توره گی کو ری شیداسپی کو ری توری کو ری جه مشید). به هه لسه نگانندی نوو سراوه کانی دوو کتییی ناو براو، و سه رچاوه کانی تر، ته گه ر له هه ندی گو رانیی که می پی که اتوو، له ئاکامی تیه پرینی تهو ماوه یه دا چاوپو شین، تیده گه یین له بابته ی گشتیدا جیاوازییه ک نیه. هه روه ها له کتییی پیروزی زه رده شتیه کاندا، له مهر شه په کانی گوشتاسپ له گه ل (دیو) و درنداندا، هه ندی گیرانه وه هه ن، له بنه رته دا له گه ل گه رشاسپ نامه دا کو کن. به گویره ی گیرانه وه کانی ته سه دی تووسی؛ گوشتاسپ به مرو قی کی بی که م و کو ری ده ناسییت، له شه ری ته سه مدا سه رشو ر ناییت و دانامییت، به سه ر شیر و ته ژدیها یه لدا سه رده که وی ت و هونه ری به جه رگ ده نویی^{۳۶}.

چواره م: ئایا گوشتاسپ باوکی داریوش گه وره یی هاخامه نشینی یه ؟
تا ئیستا ته وه ی له سه رچاوه و ژیده ره میژوو ییه کاندا باوه، ته وه یه گوشتاسپ باوکی داریوش گه وره ی هاخامه نشینی، پروا وایه یه کیک له کو ره کانی گوشتاسپ، به ناوی داریوش بیت، هه ندی له توژه ران ته مه ده که نه به لگه ی ته وه ی، داریوش گه وره وه کو دایکوباوکی زه رده شتی بووه، داریوشی گه وره پیویستی به تیکو شانیکی تال هه بوو، بو ته وه ی ده سه لاته که ی به سه ر ئیمپراتوره که جیگیر بکات، و نه خشیکی بزماریشی به جیه یشتوو، گه واهییه له سه ر کرداره کانی، له میانه ی شه په کاندا له پیئاو ده سه لاتدا^{۳۷}.

به ر له وه ی بچینه نیو کرو کی ته م بابته، له سه رته تا دا ده بیت تیشک بخه یه سه ر شاهنامه، که باسی دوو گوشتاسپ ده کات، یه کیکیان باسی گوشتاسپی پاله وانه، له چیرو کی ئازایه تی ئیراندا، له گه ل هیئانی ناوی یه که م پاله وانه کانی شاهنامه، که له سو پای [مونوچهر] دابوون،

وهك گوشتاسپي جيهان، پالهلواني سويل مه نوچه هر و فره يدون ده يناسپيت، گوشتاسپي دووهم [كه نهجوه ر شايع]، له شاهنامه دا [كورزور يا زه باكه]، پاش باوكي بو ماوه ي نو سالان پاشايه تي كرد، له سهرده مي نه ودا تورانيه كان ئيرانيان به لاوازي ده هاته پيش چاو، ديسان هيرشيان كرد، و له و جه نكش دابوو، گوشتاسپي كوري [شا كوري زور] مردو، و نه يتواني به ربه ره كان بكت. عبدالحميد په هله وان له كتيبې (زهرده شت و ئاقيستا و فله سه فله ي به كتبه رستي)، ده يه ويټ نه و گومانه بسريته وه، داريوش گه وره كوري گوشتاسپ بيت، به مجوره بوچوونه كان خوي له م باره يه وه ريز ده كات، و ده نوسيت: نه م باوهر و بوچوونه ي، گوايه گوشتاسپ باوكي داريوشي گه وره يه، هه رچه نده لايه نگرانتيكي زوري هه يه، به لام له بهر نه م هويا نه ي خواره وه م له لايه ن زوربه ي زانايان به رپه چ دراوه ته وه:

راسته له ئاته شگا كاندا زهرده شت فره مويه تي له سهرده مي حكومرانيه تي گوشتاسپ، په يامي ئاسماني خوي بلاو كړدو ته وه، به لام نه و گوشتاسپه ي نه و باسي ده كات جياوازه، و نه و گوشتاسپه ي باوكي داريوش نيه، نه م دووانه له بهر روشنايي نه م سي خاله ي لاي خواره وه، دوو كه سي جياوازن:

أ- نه و گوشتاسپه ي له سهرده مي زهرده شت فره مانرپه وايه تي كړدو وه، هه روه ك له ئاقيستا دا نو سراه، كوري [نه روت نه سپه]، له شاهنامه ي فيردوسي به ناوي [له هراسپ] ناوي ليتراه، كه يگوشتاسپ كوري له هراسپه كوري كه يخسره وه كوري كه يكاوسه كوري كه يقوباد ه، و له كيانيه كانه، كه له ئاقيستا دا به ناوي [كه ويويشتاسپ] ناوراه، كه يگوشتاسپ، فيرده وسي و ده قيق، دوو شاعيري به ناوبانگي فارس، پالپشتي نه م باسه ن و به يه كيك له شايعه كان كيانياني داده نين.

ب- له كتيبې (تاريخ ادبيات ايران در عصر هخامنشيني)، نووسيني پروفيسور عباس ميهره دين، ده قي به شيك له و نووسينه ي داريوشي گه وره ي هه خامه نشيني، له كيوه كان بيستون له سهر به رد هه ليكو ليوه، به مشيوه يه باس ده كات: (منم داريوش شا ي گه وره، شا ي شايان، شا ي پارس، شا ي سهرزه ميني پوريشي تاسپ، واته گوشتاسپ كوره زاي ئارشام)، گوشتاسپي باوكي داريوشي هه خامه نشينيم له بنه ماله ي هه خامه نشينيه م داريوش ده لي: باوكي من ويشاسپه، باوكي ويشتاسپ نه رشه مه، باوكي نه رشه م ئاريامنه، باوكي ئاريامه ن چيشبشه، باوكي چيشبش هه خامه نشينه، بويه به ئيمه ده گوتريټ هه خامه نشيني.

ج- زهرده شت له ئاته شگا كانيدا، ناوي (كه يگوشتاسپ) ده بات به شا، ناوي ده بات و پي ده ليټ (كه يگوشتاسپ)، نه م گوشتاسپه شايعه ي به هيز و به توانابووه، له كاتيكد، باوكي داريوش شا نه بووه، به لكو فره مانرپه واي ته نيا ناوچه ي پارس بووه، و له ده وروبه ري سه ده ي سازده ميني پيش زاي ن ژياوه.

پېنجه م: پېنجه مبه رایه تی زه رده شت:

هه ندیک له زانایان پیاوړه وایه که زه رده شته کان، و نه وانه ی باوه رپان به پېنجه مبه رایه تی زه رده شت هه یه، به لگه ی یه کلاکه ره وه یان نییه بو پشتگیری کردنی هم ئیدیعایه. ته نانه ت بوونی زه رده شت خویشی جی مشتومره؛ هه ندیک بوونی میژووی ته دووپات ده که نه وه، هه ندیک تر گومانی لیده که یان به که سایه تیه کی ته فسانه یی ده زانن. به لام به پی ته هم بوچوونه ته و بیرۆکه که بو ده گه رینه وه، ته وه ناسه لمینن که پېنجه مبه ر بووه. بویه وازه یان له راستیه کان و پشت به ستن به ته گه ره کان یان گریمانه نادیاره کان نادرسته، چونکه ناتوانیت دلنایایی له سهر گومان بنیات بریت. له به لگه کانی پشتگیری هم بوچوونه ته وه یه که له رووداوه کانی ململانی نیوان رومه کان و فارسه کان له سهرده می پېنجه مبه ر محمد (صلی الله علیه وسلم) دا ده بینیت^{۳۸}.

موسلمانان هاوسوژی رومه کان بوون چونکه ته هلی کتیب بوون، موشریکه کان لایه نگرۍ فارسه کان بوون چونکه بت په رست بوون^{۳۹}. قورثانی پیروژ له م ئایه ته دا ئامازه به م رووداوه ده کات: موشریکه کان لایه نگرۍ فارسه کان بوون چونکه بت په رست بوون^{۴۰}. قورثانی پیروژ له م ئایه ته دا ئامازه به م رووداوه ده کات: (اَمْ غَلَبَتِ الرُّومُ فِي اَدْنَى الْاَرْضِ وَهُمْ مِّنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ فِي بَضْعِ سِنِينَ لِلّٰهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَّشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ)..^{۴۱} (قورثان ۳۰: ۱-۲). ته مه ش ئامازه یه بو ته وه ی که فارسه کان نه یه کتاپه رست بوون و نه ته هلی کتیب، به مه ش پېنجه مبه رایه تی زه رده شت نکولی ده کری. جگه له وه ش هاوه لانی پېنجه مبه ر فارسیان به مه جوس ده زانی نه ک ته هلی کتیب. کاتیک موسلمانان خا که کانیا ن فه تح کرد، له سهر ته م وه سفه نا کوک نه بوون، به لکو له سهر چو نیه تی مامه له کردن له گه لیاندا نا کوک بوون: ئایا وه ک موشریک یان وه ک ته هلی کتاپ مامه له یان له گه لدا بکریت؟ له کو تاییدا له سهر چاره سه ریکی تاییه ت ری که که وتن؛ جزیا (باج) یان به سهر دا سه پاند و له هه ندیک ئهرکی ئایینی سنوورداریان کرد، به بی ته وه ی به ته واوی به که سانی کتیب بزنان. ته مه ش به پی ته هم بوچوونه، لاوازی ته و به لگانه ده رده خات که ته و که سانه ی پېنجه مبه رایه تی زه رده شت دووپات ده که نه وه به کاریان ده یینن، به پیچه وانه ی به لگه ی به هیژتر که پووجه لی ده که نه وه. هه ندیک له لایه نگرانی پېنجه مبه رایه تیه که ی پشتیان به بوچوونی هه ندیک زانا به ستووه، وه ک شه هرستانی^{۴۲}. به لام ته م بوچوونانه به لیکنده وه داده نیت نه ک بوچوونی یه کلاکه ره وه و له لایه ن ژماره یه کی زور له زانایانی موسلمانوه دژایه تی کراون. له و زانایانه ی که ئینکاری پېنجه مبه رایه تیه که یان کردووه بریتی بوون له:

1. ته بو حه ییان التوحیدی که پی و ابو پېنجه مبه ر نییه و به کاره کته ری خه یالی ده زانی که بو کاریگه ری له سهر مروّف به کارهاتووه.^{۴۲}

2. ئه بوبه کر جاساس که به پيغه مبهريکی درۆزن وه سفي کردوو و پرايگه ياندوو که ساحيره کان به ئه هلی کتيب نازانرين.⁴³
3. ئين الجوزي که ئه ویشی له نيو ئه و که سانه دا گرتوه که بانگه شهی پيغه مبهرايه تيان ده کرد به لام ئيديعاکانيان نه سه مليندرا.⁴⁴ ههروه ها هه نديک له زانايان ئاماژه يان به وه کردوو که زۆرينه ی موسلمانان له گه ل ئه م بۆچوونه دا هاوړان. سه باره ت به و فهرمووده يه ی که ده لپت: ((سنوا بهم سنة أهل الكتاب)) «وه ک چۆن مامه له له گه ل ئه هلی کيتاب ده که يت مامه له يان له گه ل بکه»⁴⁵، له پرووی گيرانه وه گواستنه وه يه وه به لاواز داده نريت. ئه گه ر سه حيش بووايه، ئاماژه به وه ناکات که مه جوسه کان ئه هلی کتيپ، به لکو ته نها ئاماژه به چۆنيه تی مامه له کردن له گه لياندا ده کات. رهنگه بگوتری که زهرده شت پيغه مبه ر بوويپ، به لام شوينکه وتوواني په يامه که يان شيواندوو. به لام ئه مه وه ک ئه گه ريکی تيۆري به بی به لگه ی ميژووي توکمه ده مينيته وه. هه نديک ئايه ت هينا وه ته وه: ((وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ))⁴⁶ (قورئان ۱۶:۳۴)، وه ک به لگه يه ک که رهنگه زهرده شت يه کيک بوويپ له و پيغه مبه رانه ی که له قورئاندا باسی نه کراوه. به لام ئه م ئارگيومينته به س نيه، به و پييه ی له قورئاندا و له کتيبه پيرۆزه کانی ئه هلی کتيپدا باسی نه کراوه، سه ره پای باسکردنی پيغه مبه ران که پيش ئه و ها توون. بۆيه به پيی ئه م بۆچوونه ده گه ينه ئه و ئه نجامه ی که زهرده شت پيغه مبه ر نه بووه و له ئه نجامدا ئاقيستا به وه حی خودايی نازانريت. جگه له وه ش هه نديک له زانايان وه کو به زداوی ئه و گيرانه وه يان خستۆته ژير پرسيا ره وه که کرده وه ی موعجيزه بۆ زهرده شت ده گه ريپنه وه و به فيل يان زياده ره وييان له قه له م داوه که بۆ ئاستی موعجيزه به رز نابيته وه. هه نديک له تويزه ران پيان وايه که قبولکردنی په يامه که يان له لايه ن پاشا کانه وه، و دواتر له لايه ن خه لکی گشتيه وه، رهنگه په يوه ست بوويپ به به رژه وه ندييه سياسييه کانه وه، به تاييه تی ئه گه ر په يامه که پالپشتی ده سه لاتي فهران په وايان کرديپ و په وايه تی به کاره کانی هينايپ. شايانی باسه که هه نديک له زانايانی هاوچه رخ زهرده شتيان به ئايينيکی يه که تابه رستانه وه سف کردوو، که له ژير کاريگه ري بۆچوونی په يره وانی ئه مپۆدا بووه. به لام به پيی ئه م روانگه يه، ئه م بۆچوونانه به شيوه يه کی گونجاو پشتيان به ده قه ره سه نه کان، وه ک ئاقيستا، يان به به لگه ی ميژووي کۆن نه به ستوو. ⁴⁷ ئاقيستا به کتيبی پيرۆزی ئايینی زهرده شتی داده نريت و هه نديک سه رچاوه باس له وه ده که ن که له سه ر پيستی ئاژه ليکی زۆر ۱۲ هه زار نوو سراوه و زمانه که ی بۆ خه لکی گشتی زه حمه ته تبيگات. ئه مه ش به پيی ئه م بۆچوونه به لگه يه له سه ر ئه وه ی که کتيبيکی ئيلاهی نيه، به و پييه ی بيرکردنه وه نيه که خودا کتيبيک ئاشکرا بکات که مروقه کان نه بتوانن ليی تبيگه ن و نه بتوانن جييه جيی بکه ن.⁴⁸

جگه له و هه ش نه و ئیدیعایه ی که کتییکی به م قه باره یه وه ک ئیلهامبه خشی ئیلاهی ئاشکرا بووه، کیشه داره، چونکه په یامه ئیلاهییه کان له سهر بنه مای ئاسانکاری و پینمایی دامه زراون نه ک له سهر ئالۆزی و سه ختی.

شه شه م: ئایا ئایینی زه رده شتی یه کتا په رسته یه و ئافیتا کتایی خوایه؟

له باره ی ئه وه ی داخو ئافیتا کتییکی ئاسمانیه یاخود نا، ئه و راستیه که ی، لیره دا ئه و باسه هی ئیمه نیه، به لām سه ربورده ی دارشته وه ی ئه م کتیه به م جوړیه، له سه ره تا دا ئین ئه سیر ده لی: ئافیتا واته کتیه که ی زه رده شت که س له مانا که ی نه ده گه شت، زه رده شت وای ئیدعای ده کرد، نوو سراوه که به زمانیکی ئاسمانیه، خوای پاک قسه ی پښ له گه ل کردووه، هه ر له بهر ئه مه له ئازهر بیجانوه به ره و ئیران به ریکه وت، به لām ئیرانییه کان چونکه له مانا که ی نه گه شتن، بوپه به ئایینه که ی رازی نه بوون، ناچار زه رده شت رویشت بو هیندستان و کتیه که ی برده لای پاشاکانیان و دواتر چوو بو چین و تورکستان، به لām که س رازی نه بوون هه مووان ئه ویان له وولاته که یان ده رکرد، بوپه ئه مجاره یان پرووی کرده لای پادشای (کیانیه کان) گوشتاسپ، و دوا ی ئه وه ی ماوه یه ک له زیندان لای گوشتاسپ بوو، زه رده شت شیکردنه وه یه کی له سهر کتیه که ی خو ی واته ئافیتا کرد، به ناوی (زه ند)، و هه لسا کتییکی تریشی شی کرده وه، ناوی نا (پاشکو ی زه ند)، که به مانای شیکردنه وه یه، له م کتیه دا، زانسته جوړاو جوړه کانی وه ک بیرکاری و ئه ستیره ناسی و پزیشکی و زانستی تر هه ن^{۴۹} [ثعلبی] له کتییی غرور الاخبار ملوک فارس و السیرتهم، باس له وه ده کات، زه رده شت کتییی ئافیتای بو گوشتاسپ هیئاوه، و دیعایه ی ئه وه ی کردووه له خواوه بو ی دابه زیوه، بوپه گوشتاسپ فه رمان ده کات ئه و کتیه له سهر ده هه زار پیسته گا بنوو سرتیه وه، و به توپژیککی زیر خه ته کانیان پر کرده وه، گوشتاسپ کتیه که ی بو پاراستن له قه لای ئیسته خر دانا، و به [موبدانی] سپارد، و ریگای نه دا خه لکی ئاسایی فیتری بن^{۵۰}. ته به ری ده لیت: کتییی زه رده شت، له سهر پیستی دوازه هه زار گا نوو سرا، و به زیر ئاو درا بوو، گوشتاسپ له ئیسته خر له شوینیک به ناوی [بیشت] داینا، و موبه دانی بو فیترکردن پاسپارد، و کو مه لانی خه لکی له فیتربوونی زه رده شت دورخسته وه^{۵۱}.

به هه مانشیوه خاوه نی تاریخ بعلمی بهی تصحیح ملک، ل ۶۵۷، ده نوو سیټ: گوشتاسپ فه رمانیدا، دوازه هه زار گایان که و ل کرد، و پیسته کانیان خو شکرد، و نوو سه رانیان دانا، تا ئه وه ی زه رده شت ده ی گووت له ئاسمان را بو ی به سه ردا ها تووه تو مار بکه ن، به ئاوی زیر له سهر ئه و پیسته گایانه نوو سیانه وه، و کردپانه په ر په ر، قسه کانی وییان له هه موو که ولانه به ئاوی زیر نوو سیه وه، هه مووی فیتری خه لک کردن و خه لکیشی بو فیترکردن هاندان، له و قسانه ی ئه مرو له ده ستی هه ندی موغاندا ماون و ده ی خویننه وه^{۵۲} هه رچه نده ئه م بوچوونه ی کو تایی، دژی بوچوونه کانی پیشووتره، هه ر بوپه ئه م کاره و له زه رده شت ده کات، له ئافیتا دا ستایشی گوشتاسپ بکات، هه روه ک له (یه سنا ۲۸ / برگه ی ۷) دا ها تووه (ئه ی

ئەوردی بەهەشت، داوات لێدەکەم پاداشت و هیژ و کامەرانی و بیری چاک، بەیارمەتیدەری ئیمە، گوشتاسپ عەتا بفەرمووی^{۵۳}. یەکیەک لەو بابەتەکانی کە دوای زەرەدەشت هاتە ئێوە ریزی تاییبەتەندەکانی ئایین ئەو ئاگر پەرستە بوو، ئەو شتە وای لێهات کە زەرەدەشتیەکان هەتا ئیستاش لە ئێوان خەڵکەکاندا ئاگر پەرستنی پێدەوتری، دیاری هەندێ کەس بەهیزی ئەو هۆییە لە ئازەلای کۆری زەرەدەشت دەزانن و بە ئەوێوە دەلکێنن و دەلێن سازکردنی ئاتاشگاكان و شۆینی فێرکردنی کاری ئاتاشگای لەوێوە هاتوو. ^{۵۴} لەبارەی یەکتاپەرستی یان بوونی دووتایی بوونی خاوی زەرەدەشتەو دوو بۆچوون هەیە:

یەكەم: هەمان بۆچوونی کلاسیکی، کە زەرەدەشتیە سادەکان نەك ئەوانە (پارەروارستە کەری بابەتە ئایینیەکان) قبوڵیان کردوو، لەم روانگە یەو مەزەبە زەرەدەشت مەزەبەییکی دووتاپەرستی، مەزەبە (ئاھوارد) و (ئەهریمەن)، کە بریتین لە مەزەبە (ئەنگرمانی نو) و (سپتامنی نو) ئەم دوو بوونەوێرە هەمیشە لە نەبەردان لەدژی یەکتەر، کە وایت باوەری ئایینی زەرەدەشت، (دووتا) ییە لە جیھاندا. ^{۵۵}

دووهم: ئەم بۆچوونە بەرھەمی میژوونوسە نوێیەکانە، ئەو میژوونوسانەی خەریکی رازاندنەوێرە راستکردنەوێرە شیکردنەوێرە زیندووکردنەوێرە ئایینی زەرەدەشت، ئەمانە کە دەبینین زەینی ئەمرۆکە جیھان بە یەکتاپەرستی دەناسین و ستایشی دەکەن و دەپەرستێت تەنانەت بۆ مەزەبەکانیش، دان بە بۆچوونی مەزەبەکاندا دەنێن، کە یەکتاپەرستی بەزۆرترین شیوەی پێگەشتن دیدی مەزەبە، کە سەلمێراوە و هیچ جێگەی دوو گومانی تێدا نیە، تێدەکوێش تاوەکو لە مەزەبەکانی پەرچا و کراوە یاندا رووخساریکی یەکتاپەرستی سازدەن. پاشاكان کاریان بەم کتێبە کرد تاھاتی ئەسکەندەری مەقدونی لەسالی (۳۳۰ پ.ز) وەك (ابن حزم) ئاماژە دەکات بەوێر کە کتێبەکیان سوتێرا لەلایە ئەسکەندەری مەقدونیەو و هیچی لێ نەماوە تەنھا کەمتر لە سییەك نەبێت لە شەریعەتە کە، لە (۲۱) بەشە کە ئافیسای کۆن کۆتایی پێھاتوو و لەناو چوو بەھاتی ئەسکەندەری مەقدونی بۆ ناوچە کە. ^{۵۶} شایانی باسە کە زۆریک لە لیکۆلەرانی ئیدیعی زەرەدەشتیان کردوو کە ئایینیکی یەکتاپەرستی و پێخەمبەرانە، بە دەنگدانەوێرە بانگەشە زەرەدەشتیە هاوچەرەکان کە دەلێن ئایینەکیان یەکتاپەرستە و زەرەدەشت پێخەمبەر بوو و نووسەری کتێبیکی ئیلاھی بوو. لە کاتی باسکردنی یەکتاپەرستی لە ئایینی زەرەدەشتیدا ئاماژەیان بەوێر کرد کە ئافیسای سەرچاوەی فێرکارییەکانیەتی. بەلام لە کاتی باسکردنی عەقیدە زەرەدەشتیدا ئیدیعی یەکتاپەرستییان دەکرد و بە سیفەتیک وەسفیان دەکرد کە تیایدا نییە، بەبۆ ئەوێر ئاماژە بە ئافیسایان دەق و بەلگە ساسانی بکەن. بەلکو پشتیان بە نووسینی هەندیک توێژەری هاوچەرە بەستوو کە باسیان لەوێر کردوو کە ئاھورا مەزدا تاکە خوداوەندی زەرەدەشتە.

ئەو بەلگانە پەڕووەستەن بە چیرۆکی یەکتاپەرستی لە زەرەدەشت و زەرەدەشتیدا ئیدیعی

ناراستن و به لگه‌ی ناراست بونیان زۆره له میژوو دا، به لām لیکوۆلینه‌وه له‌م بره‌گه‌یه‌دا سنوورداره به سه‌رچاوه‌ی ره‌سه‌ن که کتییی ئافیستایه، بۆ ئه‌وه‌ی به دلیاییه‌وه گومان له‌م باب‌ه‌ته‌دا بره‌وینتته‌وه. پێش ئه‌وه‌ی وردتر باسی بکه‌ین، گرنگه ئاماژه به‌وه بکه‌ین؛ ئافیستا کتییی پیرۆزه - ئه‌و کتییی که گوايه - ئایینی زه‌رده‌شتییه، وه‌ک ته‌باری و ئه‌وانی دیکه ده‌لین: ((ئهو - واته گه‌شاسب - قبولی کردوه که بانگی کراوه و چیی بۆی هیناوه له کتیییک، که بانگه‌شه‌ی ئه‌وه‌ی کردوو وه‌حیی، بۆیه له‌سه‌ر پێستی دوانزه هه‌زار مانگا و به ئالتون نووسیویه‌تی، پێگری کردوو له فی‌رکردنی بۆ خه‌لکی گشتی...))، به‌رگی یه‌که‌م. ۱، ل. ۳۲۸، ابن الاثیر ده‌لێت: ((و کتیییکی دانا و سه‌فه‌ری له‌سه‌ر زه‌وی کرد، به‌لām که‌س ماناکه‌ی نه‌ده‌زانی، بانگه‌شه‌ی ئه‌وه‌ی کرد که زمانیکی ئاسمانییه و به‌و قسه‌یه قسه‌ی پیکراوه))^{۹۷} به‌لām ئه‌گه‌ر بگوتری که ئافیستا، له‌و فۆرمه‌دا، دروستکراویکی مروّف نه‌بووه، به‌لکو وه‌حیییه‌کی خوداییه، ئه‌وا وه‌لامه‌که ئه‌وه‌یه: گه‌راننده‌وه‌ی بۆ مروّفه‌کان هه‌له‌یه، و گه‌راننده‌وه‌ی بۆ خوداش هه‌له‌یه. ئه‌وه‌ش راسته،! چونکه وتنی وا هی‌رشکردنه سه‌ر حکمه‌تی ئیلاهی. ناژی‌رانه ده‌بیت خودا کتیییکی به‌م قه‌باره‌یه بنی‌رتته خواره‌وه بۆ به‌نده‌کانی و فه‌رمانیان پێدات بیخویننه‌وه و بیرى لێیکه‌نه‌وه و جێبه‌جێ بکه‌ن. ئه‌مه به‌کرده‌وه مه‌حاله، بارگرانییه‌کی قورسه له‌سه‌ریان و سزایه نه‌ک به‌زویی. هیچ سوودیکی نه‌ده‌بوو له‌ناردنی بۆ خواره‌وه. به‌و پێیه‌ی خودا زانایه و به‌هه‌رمه‌که‌ی مامه‌له‌ناکات، وه‌میهره‌بانه بۆ به‌نده‌کانی، کتیییه‌که‌ی ده‌نیرتته خواره‌وه وه‌ک پروناکی و پینمایی، ئاره‌زووی ئاسانکاری بۆیان ده‌کات نه‌ک سه‌ختی، نادروسته بلین خودا کتیییکی به‌م قه‌باره‌یه‌ی ناردوو. خالیکی تر ئه‌وه‌یه که ئه‌م گێرانه‌وه‌یه بانگه‌شه‌ی ئه‌وه ده‌کات که یه‌کیک له‌سیفه‌ته‌ موعجیزه ئامیژه‌کانی ئافیستا که زه‌رده‌شت هیناویه‌تی، ئه‌وه بووه که گه‌له‌که‌ی بیتوانایه له‌تیگه‌یشتن له‌مانای راسته‌قینه‌ی زمانه‌که‌ی (ته‌به‌ری، به‌رگی یه‌که‌م، ل. ۳۲۸).

ئه‌م بانگه‌شه‌یه به‌لگه‌یه‌کی یه‌کلاکه‌ره‌وه‌یه بۆ درۆی ئه‌و گێرانه‌وه‌یه، چونکه مه‌حاله خودای گه‌وره کتیییک بنی‌رتته خواره‌وه بۆ گه‌لیک که نه‌توانیت لێی تییگات، نه‌فه‌رمان و حوکم و جه‌وه‌ه‌ری ئامانجه‌کانی تییگات. جگه له‌وه‌ش، ووتنی وا، تۆمه‌تبارکردنی خودایه به‌ئاره‌زوومه‌ندانه و نه‌بوونی حکمه‌ت له‌کاره‌کانیدا، و ئه‌وه‌ش خودی بنه‌ما و ئامانجی په‌یامه‌که نکۆلی لیده‌کات. به‌و پێیه‌ی ئه‌مه ناراسته و ناتوانی‌ت بگه‌رینتته‌وه بۆ خودای گه‌وره.

ليستی سه‌چاوه‌کان:

القرآن الكريم.

أولاً: المصادر:

۱. الأثير: أبو الحسن بن أبي بكر بن محمد الشيباني الجزري (٦٣٠هـ / ١٢٣٤م): الكامل في التأريخ، تصحيح، عبد الوهاب النجار، دار الطباعة الميرية، (مصر، ١٣٤٩هـ / ١٩٣٠م)
۲. ألبخاري، أبي عبد الله محمد بن إسماعيل، (٢٥٦هـ / ٨٧٠م): صحيح البخاري، دار الفكر، (بيروت، ١٩٩١م).
۳. البيروني، أبو الريحان محمد بن أحمد، (٤٤٠هـ / ١٠٤٨م): في تحقيق ما للهند من مقولة مقبولة في العقل أو مردولة، عالم الكتب، بيروت، (بيروت، ١٤٠٣هـ)
۴. التوحيد، علي بن محمد بن العباس (٤١٤هـ / ٩٢٢م): الإمتاع والمؤانسة، تحقيق أحمد أمين وأحمد الزين، (بيروت، ١٤٢٤هـ).
۵. الثعالبي، عبد الملك بن محمد بن إسماعيل (٤٢٩هـ / ٩٦١م): تاريخ غرر السير: المعروف بكتاب غرر أخبار ملوك الفرس وسيرهم، مكتبة الأسد، (طهران، ١٩٦٣).
۶. ألجصاص، أحمد بن علي أبو بكر الرازي (ت ٣٧٠هـ / ٩٨٠م): أحكام القرآن، دار الكتب العلمية، (بيروت، ١٤٠٥هـ).
۷. ابن الجوزي، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد (ت ٥٩٧هـ / ١٢٠٠م): صيد الخاطر، دار الكتاب العربي، (بيروت، ١٤٢٢هـ، ١٩٧٨).
۸. الحنبلي، محمد بن أحمد «. الامام أحمد بن حنبل: مسند أحمد. دار صادر» (بيروت، ١٩٩٨م). موسوعة الفقه الحنبلي، (بيروت، ١٩٩٨م).
۹. ألدمشقي، أبو حفص عمر بن علي بن عادل (ت بعد ٨٨٠ / بعد ١٤٧٥م): اللباب في علوم الكتاب، (بيروت، ١٤١٩هـ / ١٩٩٨م).
۱٠. ألدنوري، أبو حنيفة، أحمد بن داود، (ت ٢٨٢هـ / ٨٩٥م): ألبخار الطوال، دار إحياء الكتب العربية - عيسى البابي الحلبي وشركاه، (مصر، ١٩٦٠).
۱١. أذهبي: الإمام شمس الدين محمد بن أحمد (هـ / ٧٤٨م): سيرة أعلام النبلاء، مؤسسة الرسالة، (بيروت، ١٩٩٣م).
۱٢. الشهرستاني، أبو الفتح، محمد بن عبد الكريم: الملل والنحل، تحقيق وتعليق أحمد فهمي محمد، دار الكتب العلمية، (بيروت، ١٤٣١هـ / ٢٠٠٩م).
۱٣. أطيبي: أبو جعفر محمد بن جرير (٣١٠هـ / ٩٢٢م): تأريخ الامم والملوك» تحقيق أبو الفضل إبراهيم، دائرة المعارف، (د ت، ١٩٧٩م).
۱٤. فردوسي، حكيم ابوالقاسم: الشاهنامه: ترجمة، الفتح بن علي البنداري، تحقيق وتقديم: د. عبد الوهاب عزام، لجنة التأليف والترجمة والنشر (القاهرة، ١٩٣٢).
۱٥. المسعودي، أبو الحسن علي بن الحسين المسعودي، (٣٤٦هـ / ٩٥٧م): مروج الذهب ومعادن الجوهر، تحقيق شارل بلا، منشورات الجامعة اللبنانية، (بيروت، ١٣٩٠هـ / ١٩٧٠م)

۱۶. مؤلف مجهول: تاريخ ملوك الفرس.

ثانياً: المراجع:

۱. ابراهيمي، عبدالله: ليكۆلینه وه و پروونكرده وهی میژووی له سه ر كورد كوردستان.
۲. ديورانتي، ويلىام جيمس: قصة الحضارة، ترجمة: د. زي نجيب محمود وآخرون، دار الجيل للطبع والنشر والتوزيع، (بيروت، ۱۴۰۸هـ - ۱۹۸۸ م)
۳. الألباني، محمد ناصر الدين: إرواء الغليل في تخريج أحاديث منار السبيل، (بيروت، ۱۹۸۵م).
۴. بدوي: امين عبد الجبار : القصة في الأدب الفارسي، دغر المعارف، (بيروت، ۱۹۶۴م).
۵. ته باته بيم، مسته فا حوسين: ئاقيستا له ميژينه ترين سروودي كورد، بهرگي يه كه م، ده زگاي ئاراس، (هه ولير» ۲۰۱۳).
۶. جوزيف كاير: حكمة الاديان الحية، ترجمة حسين الكيلاني، مراجعة محمود الملاح، دار مكتبة الحياة، (بيروت : ۱۹۶۴).
۷. جهليل عه باسى-قه قنه س: ئاقيستا له ميژينه ترين سروودي كورد، بهرگي يه كه م، ده زگاي ئاراس، ۲۰۱۳.
۸. ديورانتي، وول: قصة الحضارة، احمد عطية الله، القاموس الإسلامى، مكتبة النهضة العربية (القاهرة، ۱۹۷۰م).
۹. سليمان مظهر: قصة الديانات، مكتبة مدبولي، (القاهرة، ۲۰۲۱م).
۱۰. ئابادانى» عبدالله موبليخ: ميژووی ئاينى زهردهشت، و: وريا قانيخ، چاپخانه ی سهردهم، (سليمانى» ۲۰۰۲).
۱۱. طية الله، احمد : القاموس الإسلامى، مكتبة النهضة العربية (القاهرة : ۱۹۷۰).
۱۲. الدملوجي، فاروق: تأريخ الأديان» مكتبة التقوى» (طهران، ۲۰۲۴م).
۱۳. كفاي، محمد عبد السلام : في ادب الفرس وحضارتهم، جامعة مصر للعلوم والتكنولوجيا» (مصر» ۲۰۰۹م).
۱۴. كۆمه ليك نووسهر: چه ند لاپه ريه ك له ميژووی ديړينى گهلانى ئاريى نه ژاد، و: كه مال نوورى مه عرفك بهرگي دووم، چاپخانه ی موكريان» (هه ولير، ۲۰۱۳).
۱۵. مارى بيووس: ميژووی زهردهشتى له سه ره تاوه تا سه ده ی بيسته م، و. زرار على.
۱۶. عبدالله ابراهيمي: ليكۆلینه وه و پروونكرده وهی میژووی له سه ر كورد كوردستان.
۱۷. محمد معين: كتاب مزديسيا، دانشگاه طهران» (طهران» ۱۹۲۰).
۱۸. محمدي، محمد: الادب الفارسي (حيدر آباد الركن «۱۹۵۸).
۱۹. مه نسوور مه خدم: گرنگي كورد و كوردستان له قوناغه ميژووييه كانى ئيران تا سه ره ده مى نه فشاره كان، و: په فعه ت موړادى.
۲۰. ئابادانى» عبدالله موبليخ : ميژووی ئاينى زهردهشت، و: وريا قانيخ، چاپخانه ی سهردهم،

(سليمانيه «٢٠٠٢).

٢١. يحيى الخشاب: التقاء الحضارتين العربية والفارسية، معهد البحوث والدراسات العربية، (القاهرة، ١٩٦٩).

پهراويزه كان:

١. الانبيا ٢٥
٢. علي عبدالواحد وافي: الاسفار المقدسة في الاديان السابقة للاسلام، ص ١٤٧-١٥٠. محمد امين زكي: خلاصة تاريخ الكرد، ص ٢٨٢. جورج حبيب: اليزيدية بقايا دين قديم، (بغداد، ١٩٧٨م)، ص ٢٣.
٣. الطبري، تاريخ الرسل، ج ١، ص ٥٤٠؛ المسعودي، مروج الذهب، ج ١، ص ٢٧٠؛ الثعالبي، تاريخ غرر السير، ص ٢٥٦ - ٢٥٧؛ ابن الأثير، الكامل، ج ١، ص ٢٥٨ -
٤. للمزيد ينظر: خالد كبير علال: الرّادُشْتِيّة ديانة ابتدعتها المجوس في العصر الإسلامي.
٥. طه باقر، مقدمة في تاريخ الحضارات، ص ٤٢٦
٦. فاروق الدملاجي، الألوهية، ج ١، ص ١٠.
٧. اسد رستم، الروم في سياستهم وحضارتهم ودينهم وثقافتهم وصلاتهم بالعرب، دار المكشوف، (بيروت : ١٩٥٥)، ج ١، ص ٤٥.
٨. يحيى الخشاب، التقاء الحضارتين، ص ٢٣.
٩. محمد معين، مزديسنا، ص ٧٦.
١٠. محمد معين، مزديسنا، ص ٨٤.
١١. احمد عطية الله، القاموس الإسلامي، مكتبة النهضة العربية (القاهرة : ١٩٧٠)، مج ٣، ص ٤٥.
١٢. امين عبد الجبار بدوي، القصة في الأدب الفارسي، ص ٣٠، ٣، ص ٤٥.
١٣. الطبري، تاريخ، ج ٢، ص ٥٤٠؛ الآثار الباقية عن القرون الخالية، مطبعة محمد محمد مطو، (القاهرة : ١٩١٩)، ص ٣٨٥ - ٣٨٦؛
١٤. المسعودي، مروج الذهب، ج ١، ص ٢٧٠، الشهرستاني، الملل، ج ١، ص ٢٣؛ ابو الريحان محمد بن احمد البيروني، في تحقيق ما للهند من مقولة مقبولة في الفعل أو مردولة، دائرة المعارف العثمانية، ص ٣٩؛ محمد محمدي، الادب الفارسي (حيدر آباد الركن : ١٩٥٨)، ص ١٥؛ اوربك، برسي يسنا، ص ٧٢؛ سليمان مظهر، قصة الديانات، ص ٢٦٦؛ ابن الأثير، الكامل، ج ١، ص ٢٥٨؛ مؤلف مجهول، تاريخ ملوك الفرس، ص ٢٠٧ - ٢٠٨، يحيى الخشاب، التقاء الحضارتين، ص ٢١.
١٥. للمزيد من التفاصيل عن نسب زردشت، ينظر: محمد معين، مزديسنا، ص ٨٩.
١٦. محمد معين، مزديسنا، ص ٩٠؛ Rustom Massani, Zoroastrianism (U.S.A: ١٩٠٩)، P. ٢٥.
١٧. سليمان مظهر، قصة الديانات، ص ٢٨٦.
١٨. محمد عبد السلام كفاي، في أدب الفرس وحضارتهم، (بيروت : ١٩٧٠)، ص ١٩٧.
١٩. جوزيف كاير، حكمة الاديان الحية، ترجمة حسين الكيلاني، مراجعة محمود الملاح، دار مكتبة الحياة

- (بیروت : ۱۹۶۴)، ص ۲۵۹.
۲۰. الملل والنحل، ج ۱، ص ص ۲۳۹-۲۴۰.
۲۱. محمد عبد السلام کفافي، في ادب الفرس وحضارتهم، ص ۱۹۷ : P, Massani, Zoroastrianism, ۲۹
۲۲. محمد عبد السلام کفافي، م. ن، ص ۱۹۷،
۲۳. (M.N. Dhalla, History of Zoroastrianism (Bombay : ۱۹۶۳)
۲۴. Encyclopaedia Britannica (U.S.A. : ۱۹۶۶) Vol. ۲۳, P. ۹۸۷.
۲۵. الطبري، تاريخ الرسل، ج ۱، ص ۵۴۰؛ ابن الاثير، الكامل، ج ۱، ص ۲۵۹.
- (۴) Dhalla, OP. Cit., P. ۲۵.
۲۶. ابو القاسم محمد الفردوسي، شاهنامه، ترجمة الفتح بن علي البنداري، تصحيح وتعليق عبد الوهاب عزام، دار الكتب المصرية (القاهرة) : (۱۹۳۲)، ج ۱، ص ۳۲۴.
۲۷. محمود الشرقاوي، الدين والضمير، ص ص ۲۹ - ۳۰؛ سليمان مظهر، قصة الديانات، ص ۲۹۰؛ محمد عبد السلام کفافي، في أدب الفرس وحضارتهم، ص ۱۹۸.
۲۸. ديورانت، قصة الحضارة، ج ۲، ص ۴۲۵؛ فاروق الدمولوجي، الألوهية، ج ۱، ص ۱۵.
۲۹. تاريخ غرر السير، ص ۲۶۲.
۳۰. المسعودي، مروج الذهب، ج ۱، ص ۲۷۱؛ الثعالبي، تاريخ غرر السير، ص ۲۶۲؛ سليمان مظهر، قصة الديانات، ص ۲۹۰؛ محمد عبد السلام کفافي، في ادب الفرس وحضارتهم، ص ۱۹۸، فاروق الدمولوجي الألوهية، ج ۱، ص ۱۵.
۳۱. شاهنامه: جکیم ابوالقاسم فردوسی، پژمان پور حسین، ص ۹۳۹
۳۲. شاهنامه، و. صديق بؤره کهي، ل ۲۳۳.
۳۳. ثيبن ئه سير، تهواوی ميژوو، ل ۲۸۸؛ تهبهري، ب ۲، ل ۴۹۴
۳۴. عبدالله ابراهيمي، ليکۆلینهوه وپوونکردنهوهی ميژوو لهسهر کورد کوردستان، ل ۲۱۳.
۳۵. تهبهري، ميژوو تهبهري، ب ۲، ل ۴۹۴.
۳۶. عبدالله ابراهيمي، س. پ، ل ۱۹۲.
۳۷. ماری بیووس، ميژوو زهردهشتی لهسهره تاوه تا سهدهی بیستهه، و. زرار علی، ل ۹۲ - ۹۳.
۳۸. الدينوري: الاخبار الطوال، ص ۶۸.
۳۹. الذهبي: سير أعلام النبلاء، ج ۲۶، ص ۱۸۶.
۴۰. الروم : ۱-۵.
۴۱. الملل والنحل، (۱۴۰۴ - بيروت)، ج ۱، ص ص ۲۳۵-۲۴۹.
۴۲. أبو حيان التوحيدي: الإمتاع و المؤانسة، (بيروت، ۱۴۲۴هـ)، ص ۸۱.
۴۳. أحكام القرآن، (بيروت ، ۱۴۰۵ هـ)، ج ۳، ص ۳۲۷.
۴۴. صيد الخاطر، ص: ۱۳۷.

۴۵. البخاري، الصحيح، ج ۴، ص ۹۶، رقم: ۳۱۵۶، محمد بن أحمد الحنبلي: (بيروت، ۱۹۹۸م)، ج ۳، ص: ۱۴۵، رقم: ۲۰۸۲، والألباني: إرواء الغليل، (بيروت، ۱۹۸۵م)، ج ۵، ص ۸۸، رقم: ۱۲۴۸.
۴۶. غافر: ۷۸.
۴۷. ج ۲، ص ۳۶۵.
۴۸. الطبري، ج ۱، ص ۳۲۸.
۴۹. ثين ئه سير، تهواوی ميژوو، ل ۲۸۷.
۵۰. ثعلبي، غرور الاخبار ملوک فارس و السيرتهم، ل ۲۵۷.
۵۱. ته به ري، ل ۴۹۴.
۵۲. عبدالله ابراهيمي، س. پ، ل ۲۱۳ - ۲۱۴.
۵۳. ئاويستا نامه ي مينه وي زه رده شت، و. عمر فاروقي، ده زگای ئاراس، ل ۳۶.
۵۴. صالح قفتان، س. پ، ل ۱۱۴-۱۱۵.
۵۵. جه ليل عه باسی-قه قنه س-، ئافيستا له ميژينه ترين سروودي كورد، بهرگي يه كه م، ده زگای ئاراس، ۲۰۱۳، لا ۵۲۲.
۵۶. مسته فا حوسين ته باته بي، ئايني زه رده شت له ديدگهي ئيمه وه، و: جوتيار قاره مان، گوڤاري خال، ژ: ۱۵، شوباتي ۲۰۱۴، لا ۱۴۴.
۵۷. الكامل في التاريخ ؛ ج ۱، ص ۲۲۶.

عیماده‌دین زهنگی: ژیان و هه‌ولەکانی بۆ یه‌کخستنی

جیهانی ئیسلامی

(521-541 ك / 1127-1146 ز)

به‌شی یه‌که‌م

م.ی. همزه عثمان حویز

به‌شی میژوو، فاکه‌لتی په‌روه‌رده، زانکۆی کۆیه

Hamza.othman@koyauniversity.org

عيماده دين زهنگي: ژيان و ههوله کاني بۆ يه کخستني جيهاني ئيسلامي
(۵۴۱-۵۲۱ ک / ۱۱۴۶-۱۱۲۷ ز)

به شي يه کهم

م.ی. همزه عثمان حويز
به شي ميژوو، فاکه لتي پهروه رده، زانکۆي کۆيه
Hamza.othman@koyauniversity.org

پوخته:

ئهم تويزينه وه يه له ژيرناونيشاني (عيماده دين زهنگي: ژيان و ههوله کاني بۆ يه کخستن جيهاني ئيسلامي) (۵۴۱-۵۲۱ ک / ۱۱۴۶-۱۱۲۷ ز)، تيشکي خستوته سهر ههوله کاني ناوبراو بۆ يه کخستني بهر يه که يه کگرتووي ئيسلامي، چونکه لهو قوناغه دا جيهاني ئيسلامي به بارودوخچي خراپدا تپه پيووه و پيوستى به سهرکرده يه که بووه تاوه کو بتوانيت پريزه کانيان يه کبخات و بهر په رچي ههر هيرش و مه ترسيه که بداته وه که، پروبه پرويان ده بيتته وه به تاييه ت مه ترسي و هيرشه کاني خاچ دروشمه کان، (عمادالدين زهنگي) ئهو سهرکرده يه بوو که، توانيو يه تي وه کو که سيکي کاريزماي به هيز له ماوه يه که زورکه مدا خه لکيکي زور له ده وري خوي کوبکاته وه و له ژير دروشمي (جيهاد) له پوي خاچ دروشمه کان بووه ستيتته وه و بيت به يه که که له ده سه لاتداره به هيزه کاني سهرده مي خوي، بويه ئهمه بابته يکي گرنگه و وابسته ي ميژووي ئيسلامي به له سه ده کاني ناوه راستدا، پيوستى به تويزينه وه وه هه لوه سته له سهرکردن هه يه.

پيشه کي:

نووسين و تويزينه وه له باره ي ميژووي که سايه تيه ناوداره کان، به تاييه ت ئه وانه ي رولي گه و ره و دياريان له بواره جياوازه کانداهه بووه شوين په نجه ي خويان له سهر لاپه ره کاني ميژوودا جي هيشتووه به شيکي گرنگ و بايه خدار له ميژووي ئهو قوناغه پيکده هين که تيدا ژيان، له سونگه يه ي (عيماده دين زهنگي)، يه که که له م که سايه تيه يه له نيوه ي يه که مي سه ده ي شه شه مي کوچي / دوانزه يه مي زاني ژياوه و رولي گرنگي له يه کخستني جيهاني ئيسلامي و ربه را يه تي کردني موسلماناندا بينيوه و چه ندين پرووداو پيشهاتي گرنگ له سهرده مي ناوبراودا پرويداوه، بويه ئه نجامداني تويزينه وه ي زانستي له باره يه وه به کار يکي پيوست زانراوه.

باسي يه که م: (عيماده دين زهنگي) به چه وه له دا يک بوون و سهره تاي ده رکه وتني

عيماده دين زهنگي ^(۱) کوري اق سنقر ^(۲) کوري عبداللهي آل ترغانه، ناوبراو به به چه تورکه و سهر به هوزيکي تورکي بووه به ناوي هوزي (ساب يو) ^(۳)، باوکي (عيماده دين زهنگي) نازناوي (قسيم الدوله) ي پيدراوه و ناسراوه به ده رگاوان ^(۴)، شا يه ني باسه (قسيم الدوله اق

سنقر) يه کيک له کۆيله کانی (مهليک شا^(۵)) ی سولتانی سلجوقی بووه و دواى ئه وهى سولتان، نازايه قى و زيره کى لى به دى کردووه، کردويه قى به نزيکترين کهسى خوڤى و بهردهوام له نزيکان و دهسه لاتدارانى خوڤى داناه^(۶). (قسيم الدولة آق سنقر) دواى ئه وهى وهک که سىکى نازاو به توانا له بواری پاميارى و سهربازييدا ده رکه وتوووه و توانيويه قى چهندين پۆلى ديار له م بوارانه دا له دهوله قى سه لجوقييدا بى نييت^(۷)، وهک ئه وهى سالى (479ك / 1086ز) کراوه به فه رمانپه وای شارى (حلب)^(۸)، به مهش له کاره کهى بهردهوام بووه تاوه کو مردنى سولتان (مهليک شا) ی سه لجوقى له سالى (485ك / 1092ز)^(۹)، دواى ئه وهش که، کيشه که وتوته نيوان هه ريهک له (تاج الدوله تتش، برکياروق^(۱۰))، له م نيوه ندهشدا (قسيم الدولة آق سنقر) پشتگيرى له وهى دوه ميان کردووه^(۱۱)، دواى بهردهوام بوونى کيشه و ناکوکیه کان، سالى (487ك / 1094ز)^(۱۲)، له نزيک (تل السلطان^(۱۳)) پروبه پرووى يه کتر بونه ته وه، سه رئه نجام له م شه په دا سوپای برکياروق شکستى هيناوه و بوته هوڤى کوژرانى (قسيم الدولة آق سنقر)^(۱۴). جيگه ی ئاماژه پيدانه ناوبراو بيجه که له (عيماده دين زهنگى) هيج کوپيکى ديه کى له دواى خوڤى به جيته هيشتبوو^(۱۵).

سه باره ت به له داىکوبونى (عيماده دين زهنگى) زۆربه ی سه رچاوه کان ئاماژه به وه ده که ن که ئه و کاته ی (قسيم الدولة آق سنقر) ی باوکى کوژراوه ناوبراوه ته مه نى (10) سالىدا بووه^(۱۶)، واته سالى (477ك / 1084ز) له داىکبووه و دواى کوژرانى باوکى، (عيماده دين زهنگى) گرنگى زۆرى له لايه ن هاوپرڤيان و کاربه ده ستانى باوکيه وه پيدراوه و ژماره يه کيان له ده وری کۆبوونه ته وه، له نمونه ی ئه مانهش وه کو (زين الدين على کچک کوپى بکتکين) بووه^(۱۷).

ده کريت بووتريت له مه به دواوه عيماده دين زهنگى زياتر له سه ر شانوى روداوه کان به ديارکه وتوووه و سه ربارى ئه وهى خوڤى که سىکى ليها توو بووه، له هه مانکاتدا ئه و پۆله گرنگه ی (قسيم الدولة آق سنقر) باوکى له دهوله قى سه لجوقييدا بىنى، تاوه کو ئه ندازه يه کى زۆر يارمه تى ده ربوووه بۆ به ديارکه وتنى ناوبراو. له لايه کى ديه که، ئه گه رچى (عيماده دين زهنگى) دواى کوژرانى (قسيم الدولة آق سنقر) ی باوکى له ته مه نيکى بچوکدا بووه ههروه کو پيشتر ئاماژه ی بۆکرا^(۱۸)، به لām به هوڤى گرنگى پيدانى له لايه ن ئه وانه ی، که وه کو فه رمانپه وای سه لجوقى يهک به دواى يه کدا هاتوون و کاروبارى (موسل) يان پيسپيردراوه هوکارىکى ديه که بووه بۆ به ديارکه وتنى (عيماده دين زهنگى) و پاشان گه يشتنى به ده سه لات^(۱۹)، يه کيک له و فه رمانپه وایانه که سىک بووه به ناوى (کربوقا)، دواى ئه وهى سالى (489ك / 1096 ز) ئه رکى به پړيوه بردنى کاروبارى (موسل) ی گرتۆته ده ست، گرنگيه کى تاييه قى به (عيماده دين زهنگى) داوه و ئاماژه ی بۆ ئه وه کردووه: ((ناوبراو کوپى براى منه، من له هه موو کهس زياتر له پيشترم له پهروه رده کردنى ئه ودا))^(۲۰). بهردهوام (عماد الدين زهنگى) پله وپايه کى به رزى هه بووه لای (کربوقا)، تاوه کو ئه وکاته ی ناوبراو سالى (495ك / 1102 ز) مردووه^(۲۱). له دواى مردنى (کربوقا)، که سىکى ديه که به ناوى (شمس الدولة جکرمش) وه کو فه رمانپه وای

نوښي (موسل) له سالي (495ك / 1102ز) ده سته كار بووه و توانيو يه تي په يوه ندييه كي باش له گه ل (عيماده دين زهنگي) دروست بكت، ته مهش بو ته وه ي سود له ناوبراو و ده ست و پيوهنده كه ي وهر بگريټ، ته م په يوه ندييه تي توانيان به رده وام ده بټ⁽²²⁾ تاوه كو كوژراني (شمس الدولة جكرمش) له سالي (500ك / 1106ز)⁽²³⁾، له دواي كوژراني ناوبراو، كه سيكي ديكه به ناوي (جاولي سقاو) وه كو فه رمانپه واي نوښي (موسل) هاتووه و له سه ره تا دا په يوه ندي (عيماده دين زهنگي) له گه ل فه رمانپه واي نوښي باش بووه، به لام دواتر ته م په يوه ندييه تي كچووه ته مهش به هو ي ته وه ي (جاولي سقاو) سه ريچي به رامبه ر به فه رمانه كاني⁽²⁴⁾ (سولتان محمد⁽²⁵⁾) كرووه، بو يه سولتاني ناوبراو (جاولي سقاو) ي دور خستو ته وه و سالي (502ك / 1108ز) (مودود كوري التونتكين) ي وه كو فه رمانپه واي نوښي (موسل) ده ستني شان كرووه⁽²⁶⁾، له سه رده مي ناوبراويشدا (عيماده دين زهنگي) په يوه ندي به م فه رمانپه واي نوښي وه كرووه⁽²⁷⁾، ته نانه ت له گه ليدا به شداري له هه موو ته و شه رانه دا كرووه كه، له دژي خاچ دروشمه كان له ناوچه كاني (شام)⁽²⁸⁾، (تل باشر⁽²⁹⁾)، (معره النعمان⁽³⁰⁾) ته نجام دراو.

شايه ني باسه (عيماده دين زهنگي) به هو ي به شداري بگردني له هه موو ته و شه رانه دا، يارمه تييده ريكي باش بووه بو به دياركه وتني و په يدا كروني ناوبانگيكي باش لاي موسلماننه كان⁽³¹⁾، ابن الاثير: له باره ي ده ركه وتني ناوبانگي (عيماده دين زهنگي) يوه ده لټ: ((ناوبراو به جوړي ك ناوبانگي ده ركه ووه تاوه كو واي ليها تووه له ناو سوباي عه جه م به زهنگي شامي بناسريټ))⁽³²⁾. جيگه ي ثماژه پيدانه (عيماده دين زهنگي) په يوه ندي له گه ل فه رمانپه واي (موسل) به رده وام بووه تاوه كو ته وكاته ي فه رمانپه واي (مودود كوري تونتكين) له سه رده ستې كو مه ليك له باتنيه كان له سالي (507ك / 1113ز) له ديمه شق كوژراوه⁽³³⁾، به مهش له دواي ناوبراو (سولتان محمد) كاروباري (موسل) ي به خشي ووه به (جيوش بك) ناويك⁽³⁴⁾، هه لبه ته (عيماده دين زهنگي) ته و كاته له شام بووه، دواي گه رانه وه ي په يوه ندي به فه رمانپه واي نوښو كرووه و تاوه كو سالي (514ك / 1120ز) په يوه ندي نيوانيان به رده وام بووه به لام له م ساله دا، دواي ته وه ي (جيوش بك) ده ستې به به رپا كروني راپه رپنيك دژي⁽³⁵⁾ (سولتان محمود⁽³⁶⁾) كرووه، له م نيوه نده دا (عيماده دين زهنگي) له گه ل (جيوش بك) ها ورانه بووه تاوه كو له دژي سولتان بجه نكيټ، هه ربويه دواي ته وه ي (سولتان محمود) فه رمانپه وايه تي (موسل) ي له (جيوش بك) سه نده وه، به خشيويه تي به كه سيك به ناوي (قسيم الدولة اق سنقر برسقي) ته م هه لو يسته ي (عيماده دين زهنگي) له به رچاو گرتووه و فه رمانې كرووه به فه رمانپه واي نوښي، كه (عيماده دين زهنگي) بپاريزيټ و به ثماژه كاني ناوبراو بوه ستيت، له به رته وه ي (عيماده دين زهنگي) كه سيكي ژيرو به تواناو له هه مانكا تا ته كبركار يكي باش بووه⁽³⁷⁾.

به مشيوه يه (عيماده دين زهنگي) به هو ي تواناو ليها تووي خو يه وه زياتر له سه ر شانوي پرووداوه كان به ديارده كه ويټ و تاوه كو له سالي (516ك / 1122ز) پو ستي⁽³⁸⁾ (شحنكيه⁽³⁹⁾) ي (بصره و واسط) وهرده گريټ⁽⁴⁰⁾، هاوكات له سالي (520ك / 1126ز) له سه ربنه ماي

بلاوکراوه يهك و بهفه رمانی (سولتان محمود)، شحنكیه ی عیراقی پیده دریت⁽⁴¹⁾، بهلام لهم سالهدا دواى كوژرانی (قسیم الدولة اق سنقر برسقى) له سهرده ستنى باتنیه كان، ناوبراو له دواى خوئى كوپه كه ی به ناوى (عزالدين مسعود) جیگه ی گرتوه⁽⁴²⁾، كه چى فه رمانپه وایه تی ئهم كه سایه تیه یهك سال زیاتر ناخایه نیت و زۆربه ی سهرچاوه كان ئاماژه بو ئه وه ده كه ن كه، له سالئى (521ك / 1127ز) مردوو⁽⁴³⁾. ئه گهرچى (ابن تغرى بردى) ئاماژه ی بو ئه وه كردوو كه، (عزالدين مسعود) كوژراوه⁽⁴⁴⁾. بهلام ئیمه له گه ل بوچوونى یه كه مداین چونكه بیجگه لهم سهرچاوه یه هیچ كام له سهرچاوه كانى دیکه ی كه، له به رده ستماندایه ئاماژه بو ئه وه ناكه ن كه ناوبراو كوژرایت.

وهك دیاره له دواى مردنى (عزالدين مسعود)⁽⁴⁵⁾، سه لجوقیه كان به دواى كه سیكى ئازاو لیها توودا گه راون تاوه كو به رژه وندییه كانیان بپاریژیت، له به رته وه ی له وکاته دا (موسل) مه ترسی خاچ دروشمانى له سهربوو⁽⁴⁶⁾، ههر بویه شاندىكى ئهم شاره پوشتوون بۆلای (سولتان محمود)⁽⁴⁷⁾، داوايان كردوو (عیماده دین زهنگى) بکاته فه رمانپروای نوپى موسل، سه رته نجام سولتانی ناوبراو به دواى شانده كه رازیبوو، له به رته وه ی پیاوه تی و توانا و لیها تووی (عیماده دین زهنگى) زانیوه⁽⁴⁸⁾، بویه به رپوه بردنى کاروبارى (موسل) ی به ناوبراو به خشیوو⁽⁴⁹⁾، له هه مانکاتدا هه ردوو منداله كه ی خوئى به ناوه كانى (ألب أرسلان) و (فروخ شاه) پاده ستنى كردوو⁽⁵⁰⁾، به مهش (عیماده دین زهنگى) نازناوى (أتابك)⁽⁵¹⁾ ی وه رگرتوو و له دواى وه رگرتنى ئهم نازناوه و وه رگرتنى پوئستى فه رمانپه وایه تی (موسل)، سه رته نجام توانیویه تی به ردی بناغه ی فه رمانپه وایه تی ئه تابه گى لهم ناوچه یه دا دا مه زرنیت⁽⁵²⁾، بویه ئه وه فه رمانپه وایه تیه ی (عیماده دین زهنگى) دايمه زراند به ئه تابه گیه ی (موسل) ناوبانگى ده رکردوو⁽⁵³⁾.

باسى دووه م: هه وه له كانى (عیماده دین زهنگى) بو یه كه ستنى جیهانى ئیسلامى و پرو به پرو بوونه وه ی خاچ دروشمه كان

ئهم پرۆژه ی هاوپه یمانیه تی و یه كگرتنه ی كه بو ماوه یه كى زۆر له سه ده كانى ناوه راستى ئیسلامیدا بوونى هه بوو ده گه پایه وه بو (عیماده دین زهنگى) فه رمانپه وای ئه تابه گیه ی (موسل)، كه توانی بیته سه رکرده و پیشه نگی ئهم بزوتنه وه جیهادى و به رگریه ئیسلامیه⁽⁵⁴⁾، ئهمهش به هوئى ئه وه ی كه له و کاته دا بارودۆخى جیهانى ئیسلامى یه كه یه كى پامیاری یه كگرتوو، هاوکات سه رکرده یه كى به توانا و لیها تووی نه بوو، ههر بویه له باربوو بو ئه وه ی كه، (خاچ دروشمان)، بتوانن زۆر به ئاسانى په لامارى بدهن⁽⁵⁵⁾، ئهمه بارودۆخى وای په خساند كه، جیهانى ئیسلامى له وسه رده مه دا پیوستى به به ریه كى یه گرتوو ئیسلامى هه بیته، تاوه كو به رهنگارى خاچیه كان بیته وه، له به رته وه ی له وسه رده مه دا هه موو جیهانى ئیسلامیان خستبووه مه ترسیه وه، ئهمهش به تابه تی له سه رته تى سهدى (شه شه مى كوچى) / دوانزه یه مى زاینی⁽⁵⁶⁾. جیگه ی ئاماژه پیدانه دواى ئه وه ی (عیماده دین زهنگى) له سالئى (521ك / 1127ز)

به دواوه، وه کو فه رمانړه وایه کی به هیژ له لای موسلماننه کان به دیارکهوت، توانی وه کو یه کهم سه رکړده ی موسلماننه کان له وسه رده مه دا به ریه کی یه کگرتوی ئیسلامی دروست بکات و ئالای جیهاد دژی خاچ دروشمه کان به رزبکاته وه، به لām ناییت ئه وهش له یاد بکهین که، به ر له (عیما ده دین زهنگی) چهن د که سیکی دیکه هه ولی دروستکردنی ئه م به ریه یان دابوو، به لām له دروستکردنیدا شکستیانه ی نابوو، له وانه وه کو هه ریه ک له: (مودود کوری التونتکین) له نیوان سالانی (507-502 ک/ 1113-1108 ز)⁽⁵⁷⁾، (قسیم الدولة اق سنقر برسقی) له نیوان سالانی (-518 520 ک/ 1124-1126 ز)، هاوکات له دوا ی کوژرانی ناوبراو کوره کی به ناوی (عزالدين مسعود) بوو به فه رمانړه واه به لām ناوبراو نه یوانیوه هاوشیوه ی باوکی ئه م به رپرسياريه تيبه له ئه ستو بگریټ⁽⁵⁸⁾.

شایه نی باسه دوا ی ئه وه ی (عیما ده دین زهنگی) بوو به ئالا هه لگری ئه م دروشمه قوناغیکی نویی هاوسهنگی هیژ له نیوان موسلماننه کان و خاچ دروشمه کاندا هاتوته پیشه وهو موسلماننه کان به سه رکړدایه تی ناوبراو توانیویانه له دژی خاچ دروشمه کان بجهنگن⁽⁵⁹⁾، بویه ئه وه ی ئه م قوناغه جیا ده کاته وه له سه رده می پیش خو ی بریتیه له وه ی که، (عیما ده دین زهنگی) دهستی کردوو به فراوانکردنی بزوتنه وه جیهادیه کان و به رده وامیدان به جیهاد، تاوه کو له ئه نجامی ئه مه دا بیرۆکه ی به رگری کردن و جیهاد سه رله نو ی زیندو بوته وهو له ناو جه ماوه ری موسلماناندا بلا بوته وه، له لایه کی دیکه ناوبراو کاری بو یه کخستنی ولای شام کردوو، له به رته وه ی له وکاته دا پرو به پرو ی دابهش بوون بوو بووه⁽⁶⁰⁾، ئه مهش به هو ی ژماره یه ک میرنشین ی لاوازی ئیسلامی که، له ویدا بوونیان هه بووه، به لām سه رکړده یه کی به تواناو لیها توویان نه بوو، تاوه کو بتوانیت سه رپه رشتیان بکات، یه کیان بخات و ئاماده یان بکات بو پرو به پرو بوو وه نه وه ی مه ترسییه کانی ده ره وه⁽⁶¹⁾.

به تایبته له و قوناغه دا خاچ دروشمه کان توانیوویان له ماوه یه کی زور کهمدا بگه نه ناو جه رگی جیهانی ئیسلامی و چهن د میرنشین یکی تایبته به خو یان دابه زینن، به نمونه وه کو میرنشین ی (روها، انطاکیه، بیت المقدس، طرابلس)⁽⁶²⁾. ئه مهش بوته هو ی ئه وه ی که موسلماننه کان له توانایاندا نه بیت به رپه رچی هیژش و په لاماره کانیان بده نه وه، به لām له گه ل ئه وه شدا، له ناو ئه م بارودوخه دا (عیما ده دین زهنگی) وه کو فه رمانړه وایه کی به هیژ له لای موسلماننه کان ده رکه وتوو⁽⁶³⁾، به مهش سه رباری زیندوکردنه وه ی رپه رایه تی له ناو موسلماناندا، له هه مانکاتدا هه وولیداوه سه رته تا پیگه رامیاری و سه ربازی و توانا ئابوورییه کانی خو ی به هیژ بکات، بوته وه ی کاتیک جهنگ له دژی خاچ دروشمه کان راده گه یه نیت هیچ به ربه ستیک له به رده میدا نه بیت⁽⁶⁴⁾. هه لته به (عیما ده دین زهنگی) سه رته تا ی فراوانخوازییه کانی به هیژش کردن بو سه ر شاری (حلب) له شام ده ستی کردوو وهو سالی (522 ک/ 1128 ز) توانیویه تی ئه م شاره بخاته ژیر ده سه لات ی خو یه وه⁽⁶⁵⁾، پاشان مه بهستی ئه وه ی ده رختوو وه که، ده یه ویت جهنگ له دژی خاچ دروشمه کان رابگه یه نیت⁽⁶⁶⁾، دوا ی

ئەمە پەيوەندی نىوان زەنگى و خاچ دروشمەكان بەرەو جەنگ ھەنگاوى ناوھو بۆماوھى نزيك بە چارەگە سەدەيەك شەرو مەملەتیی نىوانیان بەردەوام بوو. بۆيە ھەركاتێك (عیمادەدین زەنگى) دەرڤەتى بۆ پرەخسايە ھەولیدەدا بە شەر یاخۆد لەپێگەى گەتوگۆو ئاشتیەو ھەم مێرنشینانەى ئاماژەیان بۆ کرا بیانخاتە ژێر دەسەلاتی خۆیەو، وەكو ئەوھى كاتێك (بوھمند) (524-491ك / 1130-1098ز) ی فەرمانپەرھى مێرنشینى (انطاکیە)، لە سالى (524ك / 1130ز) مردوو، خیزانی ناوبرا ھەولیداو لەپێگەى پێككەوتن و دانوستانەو ھەمەلەكەچى و پابەندبوونی خۆى بۆ (عیمادەدین زەنگى) پابگەيەنیت، بلام ئەم کارە بەھۆى پێگەركردنى لەلایەن مێرنشینى (بیت المقدس) سەرناگریت⁽⁶⁷⁾، لەبەرئەوھى ئەم مێرنشینە ھەولیداو ھەرچى مێرنشینەكانى دیکە ھەيە بیخاتە ژێر دەسەلاتی خۆیەو، بۆئەوھى لەم پێگەيەو لە دژی (عیمادەدین زەنگى) بوو سەستیتەو⁽⁶⁸⁾، بەلام بەم کارە پەيوەندیەكانى نىوان (عیمادەدین زەنگى) و خاچ دروشمەكان بەرەو ئالۆزبوونی زیاتر ھەنگاوى ناوھو تاوھكو کار گەشتۆتە ئەوھى زەنگى سالى (529ك / 1135ز) دەستى بەھێرشکردن بۆ سەر بنکەى خاچيەكان⁽⁶⁹⁾ لە پۆژھەلات پوبارى (عاصی)⁽⁷⁰⁾ کردوو، سەرئەنجام توانیویەتى سەرکەوتوو بێت لە دەستگرتن بەسەر چەند شوپنیکدا بە ھوونە وەك⁽⁷¹⁾ معرة النعمان⁽⁷²⁾، پاشان چەند ھێرشێكى دیکەى بۆسەر ناوچە جیا جیاكانى خاچ دروشمەكان کردوو، لە ھوونەى ئەم شوپنە وەك⁽⁷³⁾ (شیزر) دواى ئەمە زەنگى گەراوھتەو بۆ (موسل)، تاوھكو سالى (532ك / 1137) بە تێكچوونی پەيوەندی نىوان ھەريەك لە مێرنشینى (انطاکیە و طرابلس) زەنگى ئەمەى بە دەرڤەت زانیوھو بۆ جاريكى دیکە بەمەبەستى درێژەدان بەجەنگ دژی خاچيەكان بەرەو ولاتى شام پۆشتوو⁽⁷⁴⁾، ھەر لەو سالا دا ھێرشى کردۆتە سەر مێرنشینى (طرابلس) و توانیویەتى لە شەپکدا (ریموندى دووھمى) فەرمانپەرھى مێرنشینەكو ژمارەيەكى زۆر لە سەربازەكانى بەدیل بگریت⁽⁷⁵⁾.

شایەنى باسە (عیمادەدین زەنگى) دواى ئەم سەرکەوتنەو لە ھەمان سالا دا ھێرشى کردۆتە سەر (دمشق)⁽⁷⁶⁾، بەلام بەھۆى دروستبوونی ھاوپەیمانەتيەك دژی زەنگى لە نىوان (معین الدین انرى) فەرمانپەرھى دمشق و مێرنشینى (بیت المقدس) ناوبراوى ناچار کردوھ لە گەمارۆدانەكە بکشیئەو⁽⁷⁷⁾، بەلام ناکۆکیەكانى لەگەڵ خاچ دروشمەكان بەردەوام بوو ھەر لایەکیان ھەولیداو لەسەر حسابى لایەكەى دیکە دەسەلات و ھەژموونی خۆى زیاتر بکات، بەلام لێرەدا گەرنترین سەرکەوتنەكانى زەنگى بەسەر خاچ دروشمەكان بریتی بوو لە دەستگرتن بەسەر مێرنشینى (روھا) دا، كە ناوبرا و توانیویەتى سالى (539ك / 1144ز) دواى بیست و ھەشت پۆژ لەگەمارۆدان⁽⁷⁸⁾، وەكو یەكەم مێرنشینى خاچ دروشمەكان كە، نزيكەى نیو سەدەبووھ لە ناوچەركەى جیھانى ئىسلامى دامەزرا بوو بیخاتە ژێردەسەلاتى خۆیەو⁽⁷⁹⁾. وەك دەردەكەوێت (عیمادەدین زەنگى) دواى دەستگرتنى بەسەر ئەم مێرنشینەدا، پلەو پایەى لای سولتانى سەلجوقى و خەلیفەى عەباسى زیاتر بەرز بۆتەو ھەم سەرکەوتنە

به دهه سکه و تیکی گه وره بوناوبراو و موسلماننه کان نه ژمارکراوه⁽⁸⁰⁾، نه مهش چهند نه نجامیکی لیکه و توتوه و له سهر ئاستی جیهانی ئیسلامی، نه م سهرکه و تنه موسلماننه کانی یه کخستوه و به (فتح الفتوح) واته سهرکه و تنی سهرکه و تنه کان بویان لیکدراوه ته وه. له لایه کی دیکه هاوسه نگی هیزی ناوچه ی پوژه لاتی جیهانی ئیسلامی گوپیوه و هانی موسلماننه کانی داوه بوئه وه ی نه و زه ویانه ی که و توتوه ته ژیر ده سه لاتی خاچ دروشمه کان وه ریان بگرنه وه⁽⁸¹⁾.

له سهر ئاستی جیهانی مه سیحیه تیشدا، بووه هو ی روخانی یه که م قه واره ی پامیاری و ئاینی و ئابووری خاچیه کان له پوژه لاتی جیهانی ئیسلامیدا، له لایه کی دیکه نه م شکسته گورزیکی توند بوو به رجیهانی مه سیحیه ت که و ت⁽⁸²⁾، بوه هو ی نه وه ی تووشی جوړیک له ترس و دلپاوکی ببنه وه، به تاییه قی نه وانه ی گیانی خاچی له ناخ و دلپاندا بوو، نه مهش به هو ی که و تنی میرنشین (روها) زیانیکی گه وره به به رژه وه ندیه کانیان که و توه⁽⁸³⁾، بویه له دوا ی نه مه خاچ دروشمه کان بیران له هیرش و په لاماری دووه م بو سهر جیهانی ئیسلامی کردو ته وه و به مهش جیهانی ئیسلامی رووبه پرووی شالوویکی نویی خاچیه کان بوئه وه⁽⁸⁴⁾.

هه لبه ته دوا ی نه وه ی (عیما ده دین زه نگی) توانی وه کو یه که م سهر کرده و جه نگا وهری موسلماننه کان له به رامبه ر هیرش و په لاماری خاچیه کان بووه ستیته وه⁽⁸⁵⁾، پیه رایه قی له ناو موسلماناندا زیندو بکاته وه و جیهانی ئیسلامی له ژیر فه رمان په وایه قی نابراودا یه کبگریته وه⁽⁸⁶⁾، به مشیویه به رده وام بووه له شهرو مملانی له دژی خاچ دروشمه کان تاوه کو نه وکاته ی له سه رده ستی یه کیك له ده ست و پیوه ندیه کانی خو ی به ناوی (برنقش) سالی (541 ک / 1146 ز) له کاتی گه مارودانی (قه لای جعبه⁽⁸⁷⁾) له ژیر په شماله کهیدا کوژرا⁽⁸⁸⁾، به لام نه م هه ولانه ی که ناوبراو بو دروستکردنی به ریه کی یه کگرتووی ئیسلامی خستوتیه گه ر به مردنی کوتایی نه ها تووه و به لکو له دوا ی ناوبراو⁽⁸⁹⁾ کوره که ی به ناوی (نورالدین محمود⁽⁹⁰⁾)، له سه ره مان پیچکه ی باوکی پویشتوه و ئالای جیهادی له دژی خاچ دروشمه کان به رزکردو ته وه، دوا ی نه ویش (صلاح الدین الأیوبی) کاره که ی ته واکردون⁽⁹¹⁾.

له کوتاییدا ده کریت بوتریت، نه م په یوه ندیه ی (عیما ده دین زه نگی) له گه ل خاچ دروشمه کان بریتی بووه له شهرو مملانییه کی توند که هه ریه که یان له سهر حسابی نه وه ی دیکه و له ژیر دروشمی جیهاد له هه ولی له ناو بردنی یه کترو فراوانکردنی ده سه لاتد ابوونه تاوه کو له م پیگه یه وه زو رترین رووبه ر بخنه سهر قه له مپه وی ده سه لاته که یان.

ئه نجام :

یه کهم: زۆر جار بارودۆخ یاریمه تیده ربووه له دروستکردنی سه رکرده، ئه و بارودۆخه ی (عیما ده دین زهنگی) پێیدا پۆشتوو، پۆلی گرنگی هه بووه له ده رکه وتنی ناوبراو وه ک دامه زڕینه ری گه و ره ترین ئه تابه گی هه پڕیه رایه تی کردن و ئالا هه لگری جیهانی ئیسلامی دژی خاچ دروشمه کان.

دووهم: به رزکردنه وه ی دروشمی جیهاد پۆل و کاریگه ری گه و ره ی هه بووه له سه ر هه وه لکانی (عیما ده دین زهنگی)، بۆ یه کخستنی جیهانی ئیسلامی و پرزگارکردنیان له و بارودۆخه ی تێیکه وتبوون.

سێیه م: هه ولدان بۆ یه کخستنی به ره یه کی یه کگرتووی ئیسلامی دژی خاچ دروشمه کان کاریکی ئاسان نه بووه و تونا و لێهاتووی و که سایه تی (عیما ده دین زهنگی) مان بۆ به دیارده خات که، چۆن توانیوو یه تی کاریکی له م شێوه یه ئه نجام بدات و بۆ جاریکی دیکه هاوسه نگی هێز بۆ موسلمان هه کان بگێرێته وه سه رباری ئه و بارودۆخه خراپه ی تێیکه وتبوون.

سه رچاوه و په راویزه کان:

(^۱) ابن الأثير: التاريخ الباهر في الدولة الأتابكية (بالموصل)، تحقيق: عبدالقادر احمد طليمات، دارالكتب الحديثة، (القاهرة، ۱۹۶۳)، ص ۱۵.

(^۲) ابن العديم: زبدة الحلب من تاريخ حلب، تحقيق: سامي الدهان، المعهد الفرنسي للدراسات العربية، (دمشق، ۱۹۵۴)، ج ۲، ص ۲۴۱.

(^۳) ابو شامة: عيون الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية، تحقيق: احمد البيسومي، مكتبة الأسد، (دمشق، ۱۹۹۱)، ج ۱، ص ۱۸۱.

(^۴) ابن واصل: كتاب التاريخ الصالحی، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمري، المكتبة العصرية، (بيروت، ۲۰۱۰)، ج ۲، ص ۱۷۲.

(^۵) مه ليك شا: له دواي (ئلب أرسه لان) ی باوکی له سألې (۴۶۵ ک / ۱۰۷۲ ز) ده سه لاتی وه رگرتوه و بو ه به فه رمان په وای سه لجوقی، دواي ئه وه ی بۆماوی (بیست) سأل فه رمان په وای له ده وه لاتی سه لجوقیدا کردوو له سألې (۴۸۵ ک / ۱۰۹۲ ز) مردوو ه. بروانه: ابن الأثير: الباهر، ص ۱۰؛ ابن کثیر: البداية والنهاية، تحقيق: عبدالله بن عبدالمحسن التركي، بدار هجر، (د.م، ۱۹۹۸)، ج ۱۶ ص ۱۲۹؛ ابراهيم أيوب: التاريخ العباسي السياسي والحضاري، دارالكتاب العالمي، (بيروت، ۱۹۸۹)، ص ۱۹۳.

(^۶) ابن الأثير: الباهر، ص ۱۰؛ ابن کثیر: البداية والنهاية، ج ۱۶، ص ۱۲۹.

(^۷) عماد الدين خليل: عماد الدين زكي، مطبعة الزهراء، (موصل، ۱۹۸۵)، ص ۳۱.

(^۸) نیشتمان به شیر محه مه د: کوردو سه لجوقیه یه کان، و: ئیدریس عه بدولا مسته فا، ج ۲، چاپخانه ی وه زاره تی په روهرده، (ب.ش، ۲۰۰۶)، ل ۳۸۹.

(^۹) احمد مختار العبادي: في التاريخ العباسي والفاطمي، دار النهضة العربية، (بيروت، د.ت)، ص ۱۹۳؛ محمد سهيل طقوش: میژوو ی ده وه لاتی عه باسی، و: نهاد جلال، کتیبخانه ی نارین، (هه ولێر، ۲۰۰۹)، ل ۳۱۹-۳۲۰.

(^{۱۰}) ئه م دوو که سایه تیه، مام و برا زابوون، له دواي مردنی (مه ليك شا) تاج الدوله تتش ویستوو یه تی

دهسه لاتی تهواو بوخوی بیت به لām برکیاروق له دژی ئەم هه لۆیستهی مامی وه ستاوه ته وه له دواي پودانی زنجیره یه كه شهړ له نیوانیاندا سه ره نه نجام به كوژرانی تاج الدوله ی تش له سالی (١٠٩٥ ك / ١٤٨٨ ز) مملانی نیوانیان كوتابی هاتووه دهسه لāt بو برکیاروق گه راوه ته وه. بگه پێوه بو هه ریه كه له: ابو شامة: عیون الروضتين، ج ١، ص ١٨٢-١٨٣ ؛ نیشتمان به شیر محهمه د: كوردوسه لجوقیه كان، ل ٣٥٢-٣٥٦.

(١١) ابن خلکان: وفیات الأعیان، تحقیق: أحسان عباس، دار صادر، (بیروت، ١٩٦٨)، ج ١، ص ٢٩٥.
(١٢) الحسینی: أخبار الدولة السلجوقية، تحقیق: محمد أقبال، نشریات كلية فنجاب، (لاهور، ١٩٣٣)، ص ٧٥-٧٦.

(١٣) تل السلطان: شوینیكه له نیوان (حلب و دیمه شق) زیاتر له دیمه شقه وه نزیکه. پروانه: یاقوت الحموی: معجم البلدان، دار صادر، (بیروت، ١٩٧٧)، ج ٢، ص ٤٢.

(١٤) ابو شامة: عیون الروضتين، ج ١، ص ١٨٣ ؛ ابن کثیر: البداية والنهاية، ج ١٦، ص ١٤٣؛ الحسینی: أخبار الدولة السلجوقية، ص ٧٥-٧٦.

(١٥) ابن واصل: مفرج الکروب فی اخبار بنی ایوب، تحقیق: جمال الدین الشیال، (د.م. د.ت)، ج ١، ص ٢٨.
(١٦) ابن الأثیر: الباهر، ص ١٥ ؛ ابو شامة: عیون الروضتين، ج ١، ص ١٨٣ ؛ الذهبي: سیر اعلام النبلاء، تحقیق: شعيب الأرناؤوط - محمد نعيم العرقسوسی، ط ٤، مؤسسة الرسالة، (بیروت، ١٩٨٦)، ج ٢٠، ص ١٩١.

(١٧) ابن واصل: مفرج الکروب، ج ١، ص ٢٨؛ محمد فتحی الشاعر: الأکراد فی عهد عمادالدین زنگی، دارالمعارف، (د.م. د.م. ١٩٩١)، ص ٢٩.

(١٨) ابن واصل: مفرج الکروب، ج ١، ص ٢٦-٢٨.

(١٩) ابو شامة: عیون الروضتين، ج ١، ص ١٨٣.

(٢٠) ابن الأثیر: الباهر، ص ١٦؛ ابن واصل: مفرج الکروب، ج ١، ص ٢٨.

(٢١) راغب السرجانی: قصة الحروب الصليبية، ط ٢، مؤسسة اقرأ، (القاهرة، ٢٠٠٩)، ص ٣٤٩.

(٢٢) ابن الأثیر: الكامل فی التاريخ، تحقیق: محمد يوسف الدقاق، ط ٤، دار الكتب العلمية، (بیروت، ٢٠٠٣)، ج ٩، ص ٥٤؛ محمد فتحی الشاعر: الأکراد فی عهد عمادالدین زنگی، ص ٣٠.

(٢٣) له ئەنجامی شه پێکدا که له گه ل (جاولی سقاو) به پای کردبوو، به دیل گیراو دواتر کوژرا. نیشتمان به شیر محهمه د: كوردوسه لجوقیه كان، ل ٣٧٥.

(٢٤) ابن العبري: تاريخ مختصر الدول، تحقیق: أنطون صالحاني اليسوعي، ط ٢، دارالرائد اللبناني، (بیروت، ١٩٩٤)، ص ٣٤٤-٣٤٥.

(٢٥) سولتان محمد: کوپی مهلیک شای کوپی ئەلب ئەرسه لان بووه، دواي ئەوهی له نیوان سالانی (٤٩٨-٥١١ ک / ١١٠٤-١١١٧ ز) فه زمانه وایی له دهوله تی سه لجوقیدا کردوو، سالی (٥١١ ک / ١١١٧ ز) مردوو. ابن الأثیر: الكامل فی التاريخ، ج ٩، ص ١٦٧ ؛ محمد سهیل طقوش: میژووی دهوله تی عه باسی، ص ٣١٠.

(٢٦) ابن العبري: تاريخ مختصر الدول، ص ٣٤٦.

(٢٧) محمود شاکر: التاريخ الإسلامي، ط ٦، المكتب الإسلامي، (د.م. د.م. ٢٠٠٠)، ج ٢، ص ٢٦٩-٢٧٠.

(٢٨) ابن الأثیر: الباهر، ص ١٧.

(٢٩) تل باشر: قه لایه کی خرو فراوان بووه له باکوری حلب، دوری نیوان ئەم قه لایه و حلب دوو پوژر بووه دانیشتوانه که ی مه سیحی و ئه رمه نین. یاقوت الحموی: معجم البلدان، ج ٢، ص ٤٠.

(٣٠) معرة النعمان: شاریکی گه و ره کوئه که وتبووه نیوان (حلب) و (حما). یاقوت الحموی: م.ن، ج ٥، ص ١٥٦.

(٣١) ابو شامة: عیون الروضتين، ج ١، ص ١٨٣ ؛ محمد فتحی الشاعر: الأکراد فی عهد عمادالدین زنگی، ص ٣٠.

(۳۲) الباهر، ص ۱۹.

(۳۳) ابن خلکان: وفيات الأعيان، ج ۱، ص ۲۴۲؛ ابن واصل: مفرج الکروب، ج ۱، ص ۲۹.

(۳۴) محمد فتحی الشاعر: الأکراد فی عهد عمادالدین زنکی، ص ۳۵.

(۳۵) محمود شاکر: التاريخ الإسلامي، ج ۲، ص ۲۷۰.

(۳۶) سولتان محمود: کوری سولتان محمدی مهلیک شای سه لجوقی بووه، دواي مردنی باوکی سالی (۱۱۱۷/۵۱۱) دهسه لاتی وه رگرتووه و نیکه ی (چوارده) سالی فه زمانه وای له ده و له تی سه لجوقییدا کردووه و سالی (۵۲۵/۱۱۳۱) مردووه. ابن الأثیر: الباهر، ص ۴۲؛ ابن خلدون: تاریخ ابن خلدون، دارالکتب المصری، (القاهرة، ۱۹۹۹)، ج ۵، ص ۱۲۱.

(۳۷) ابن واصل: مفرج الکروب، ج ۱، ص ۲۹-۳۰؛ محمد فتحی الشاعر: الأکراد فی عهد عمادالدین زنکی، ص ۳۵؛ محمود شاکر: التاريخ الإسلامي، ج ۲، ص ۲۷۰.

(۳۸) ابن الأثیر: الکامل فی التاريخ، ج ۹، ص ۲۱۷.

(۳۹) شحنکیه: وشهیه کی فارسیه، وه زیفه یاخود پیشهیه کی (إداري) به پړیوه بردنه وه و ئه م پیشهیه بو یه که مجار له شاری به غدا سه ری هه لداوه، بگه پړیوه بو هه ری که له: ابن الأثیر: الباهر، ص ۲۴؛ الذهبی: سیر اعلام النبلاء، ج ۲۰، ص ۱۸۹؛ مه دی عوسمان هه روتی: پړولی سه ربازی کورد له ده ولت و میرنشینه ناکوردیه کان له سه ده می عه بیاسیدا، چاپخانه ی خانی، (دهوک، ۲۰۰۸)، ص ۲۷۸.

(۴۰) ابو شامة: عیون الروضتین، ج ۱، ص ۱۸۳؛ ابن کثیر: البداية والنهاية، ج ۱۶، ص ۲۵۶؛ ابن خلدون: تاریخ ابن خلدون، ج ۵، ص ۱۱۲.

(۴۱) ابن واصل: مفرج الکروب، ج ۱، ص ۳۱؛ محمد فتحی الشاعر: الأکراد فی عهد عمادالدین زنکی، ص ۳۱.

(۴۲) ابن الأثیر: الکامل فی التاريخ، ج ۹، ص ۲۳۶؛ ابن العبری: تاریخ مختصر الدول، ص ۳۴۶؛ راغب السرجانی: قصة الحروب الصليبية، ص ۳۳۳.

(۴۳) ابن العدیم: زبدة الحلب، ج ۲، ص ۲۳۶؛ ابن واصل: مفرج الکروب، ج ۱، ص ۳۱؛ الذهبی: تاریخ الإسلام، تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری، دارالکتب العربی، (بیروت، ۱۹۹۵)، ج ۳۶، ص ۸؛ ابن خلدون: تاریخ ابن خلدون، ج ۵، ص ۱۱۷.

(۴۴) النجوم الزاهرة فی ملوک مصر والقاهرة، دارالکتب العلمیة، (بیروت، ۱۹۹۲)، ج ۵، ص ۲۲۶.

(۴۵) الذهبی: تاریخ الإسلام، ج ۳۶، ص ۸.

(۴۶) نیشتمان به شیر محه مه د: کوردوسه لجوقییه کان، ل ۳۹۰.

(۴۷) له ئه ندامانی ئه و شانده ش به ئه وونه وهک (بهاء الدین ابوالحسن علی بن القاسم الشهرزوري، صلاح الدین محمد الیغیسانی). ابن الأثیر: الکامل فی التاريخ، ج ۹، ص ۲۴۲؛ ابن خلدون: تاریخ ابن خلدون، ج ۵، ص ۱۱۷.

(۴۸) ابن الأثیر: الباهر، ص ۲۴؛ عمادالدین خلیل: عمادالدین زنکی، ص ۴۳.

(۴۹) ابن الجوزي: المنتظم فی تاریخ الملوک والأمم، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا-مصطفی عبدالقادر عطا، دارالکتب العلمیة، (بیروت، ۱۹۹۲)، ج ۱۷، ص ۲۴۴.

(۵۰) ابن خلکان: وفيات الأعيان، ج ۱، ص ۳۲۸.

(۵۱) أتابک: وشهیه کی تورکی لیکدراوه که (أتا) به واتای باوک هاتووه، (بک) به واتای ئه میر. یاخود اتابک: ئه وکه سه بووه، مندالی ده سه سه لآتداره کانی په روه رده کردوه. یه که م که س له سالی (۶۷۵/۱۰۷۲) که ئه م نازناوه ی پیدراوه، (نظام الملک) بووکه وه زیری (مهلیک شای) سه لجوقی بووه. ابن العدیم: زبدة الحلب، ج ۲، ص ۲۴۱؛ ابن خلکان: وفيات الأعيان، ج ۱، ص ۳۲۸؛ الذهبی: سیر اعلام النبلاء، ج ۱۹، ص ۲۱۱.

- (٥٢) نيشتمان به شیر محمدهد: کوردوسه لجوقيه کان، ل ٣٩٠؛ راغب السرجاني: قصة الحروب الصليبية، ص ٣٥٥.
- (٥٣) ابراهيم أيوب: التاريخ العباسي السياسي والحضاري، ص ١٩٥.
- (٥٤) عماد الدين الكاتب الأصفهاني: حروب صلاح الدين، دارالمنار، (د.م، 2004)، ج 1، ص 24.
- (٥٥) عبدالأمير محمدا مين و محمدتوفيق حسين: ميژووی ئه وروپا له سه ده کانی ناوه پاست، و: مسته فا سه عید عه لی، چاپخانه ی چوارچرا، (سليمانی، ٢٠١١)، ل ٢٥٥-٢٦٦-٢٧٨.
- (٥٦) ئاراس فه ريق زهينه ل: ميژووی جهنگه خاچيه کان، چاپخانه ی په يوه ند، (سليمانی، ٢٠١١)، ل ٨٠.
- (٥٧) عماد الدين الكاتب الأصفهاني: حروب صلاح الدين، ج ١، ص ٢٤؛ ابن خلکان: وفيات الأعيان، ج ١، ص ٢٤٣؛ عماد الدين خليل: عماد الدين زنكي، ص ١٦٦.
- (٥٨) ابن الأثير: الباهر، ص ٣٢؛ الذهبي: تاريخ الإسلام، ج ٣٦، ص ٨؛ ابن العبري: تاريخ مختصر الدول، ص ٣٥٢.
- (٥٩) عماد الدين الكاتب الأصفهاني: حروب صلاح الدين، ج ١، ص ٢٤؛ سعيد عبدالفتاح عاشور: تاريخ العلاقات بين الشرق والغرب في العصور الوسطى، ط ٢، دار النهضة العربية، (بيروت، ٢٠٠٣)، ص ٣٥٢.
- (٦٠) سالم محمد الحميدة: الحروب الصليبية عهد الجهاد المبكر، دار الشؤون، (بغداد، ١٩٩٠)، ج ٢، ص ١٢٨؛ محمد سهيل طقوش: پوخته ی ميژووی ئيسلامی، و: نهاد جلال حبيب الله، چاپخانه ی دارالفکر، (بيروت، ٢٠٠٩)، ل ٢٢٤.
- (٦١) ئاراس فه ريق زهينه ل: ميژووی جهنگه خاچيه کان، ل ٨١.
- (٦٢) عبدالأمير محمدا مين و محمدتوفيق حسين: ميژووی ئه وروپا له سه ده کانی ناوه پاست، ل ٢٦٨.
- (٦٣) عماد الدين الكاتب الأصفهاني: حروب صلاح الدين، ج ١، ص ٢٤.
- (٦٤) خليل ابراهيم السامرائي واخرون: تاريخ الدولة العربية الإسلامية في العصر العباسية، (موصل، ١٩٨٨)، ص ٣١٥.
- (٦٥) ابن الأثير: الكامل في التاريخ، ج ٩، ص ٢٤٦؛ سعيد عبدالفتاح عاشور: اضواء جديدة على الحروب الصليبية، المكتبة الثقافية، (القاهرة، ١٩٦٤)، ص ٢٩.
- (٦٦) الذهبي: تاريخ الإسلام، ج ٣٦، ص ٨.
- (٦٧) عماد الدين خليل: عماد الدين زنكي، ص ١٣٩؛ ارنست باركر: الحروب الصليبية، تر: السيد الباز العريني، ط ٢، دار النهضة العربية، (بيروت، د.ت)، ص ٥٠.
- (٦٨) سالم محمد الحميدة: الحروب الصليبية عهد الجهاد المبكر، ج ٢، ص ١٣٥.
- (٦٩) ابن واصل: مفرج الكروب، ج ١، ص ٨١؛ سعيد عبدالفتاح عاشور: تاريخ العلاقات بين الشرق والغرب، ص ٣٦٢؛ جفري برؤن: پوخته ی ميژووی ئه وروپا، و: نهاد جلال حبيب الله، ناوه ندی رۆشنییری، (ب.ش، ٢٠٠٩)، ل ٢٤٦.
- (٧٠) عاصی: روبرويکه له شاری (حمص) ناسراوه به بالمیماس. یاقوت الحموی: معجم البلدان، ج ٤، ص ٦٧.
- (٧١) محمود شاکر: التاريخ الإسلامي، ج ٢، ص ٢٧٢.
- (٧٢) معرة النعمان: شاريکی گه و ره و کۆنه که وتبووه نيوان (حلب) و (حما). یاقوت الحموی: م.ن، ج ٥، ص ١٥٦؛ شيزر: شاريکی کۆنی حلبه. یاقوت الحموی: م.ن، ج ٣، ص ٣٨٣.
- (٧٤) سعيد عبدالفتاح عاشور: تاريخ العلاقات بين الشرق والغرب، ص ٣٦٤.
- (٧٥) ميخائيل زابورون: الصليبيون في الشرق، تر: الياس شاهين، دار التقدم، (موسكو، ١٩٨٦)، ص ١٧١؛ جفري برؤن: پوخته ی ميژووی ئه وروپا، ل ٢٤٦.

- (۷۶) ابن القلانسی: ذیل تاریخ دمشق، ص ۲۶۳.
- (۷۷) ارنست بارکر: الحروب الصليبية، ص ۵۰-۵۱؛ ميخائيل زابورون: الصليبيون في الشرق، ص ۱۷۱.
- (۷۸) ابو شامة: عيون الروضتين، ج ۱، ص ۱۹۸؛ ابن واصل: كتاب التاريخ الصالح، ج ۲، ص ۱۸۸؛ ابو الفدا: المختصر في اخبار البشر، تحقيق: محمد زينهم عزب-يحيى سيد حسين، دارالمعارف، (القاهرة، د.ت)، ج ۳، ص ۲۵.
- (۷۹) عبدالأمير محمدامين و محمدتوفيق حسين: ميژووی ئه وروپا له سه ده كانی ناوه پراست، ل ۲۷۱.
- (۸۰) ابن القلانسی: ذیل تاریخ دمشق، ص ۲۸۴.
- (۸۱) محمد سهیل طقوش: ميژووی سه لجوقية كان، و: ده وهن حه سه ن، چاپخانه ی پژهه لآت، (هه ولیر، ۲۰۱۱)، ل ۱۵۵.
- (۸۲) عمادالدين خليل: عمادالدين زكي، ص ۱۳۹.
- (۸۳) عزيز سوريال عطية: الحروب الصليبية وتأثيرها العلاقات بين الشرق والغرب، تر: فيليب صابر سيف، ط ۲، دار الثقافة، (القاهرة، د.ت)، ص ۵۹.
- (۸۴) ئاراس فهريق زهينه ل: ميژووی جهنگه خاچيهه كان، ل ۸۱.
- (۸۵) امين معلوف: الحروب الصليبية كما رآها العرب، تر: عفيف دمشقية، ط ۲، دار الفارابي، (بيروت، ۱۹۹۸)، ص ۱۵۰.
- (۸۶) تيموق ليقي بيل: جهنگه سه ليهه كان، و: ته حسين ته ها به هائه دين، چاپخانه ی وه زاره تی پژهه لیر، (هه ولیر، ب.س)، ل ۱۱۳-۱۱۴.
- (۸۷) قه لای جعبر: ئه م قه لایه له سه ر فورات، به رامبه ر (صفین) هو له کوندا پيوتراوه دووسه ر، به لام دواي ئه وهی پياويك به ناوی (جعبر کوری مالک) له هوژی (نمیر) بووه به خاوه نی، به ناوی ئه وه وه ناوناوه و ناسراوه به جعبر. ياقوت الحموی: معجم البلدان، ج ۴، ص ۳۹۰.
- (۸۸) ابن القلانسی: ذیل تاریخ دمشق، مکتبه المتنبی، (القاهرة، د.ت)، ص ۲۸۴؛ ابو شامة: عيون الروضتين، ج ۱، ۱۹۵؛ أبن كثير: البداية والنهاية، ج ۱۶، ص ۳۴۱.
- (۸۹) ابن العديم: زبدة الحلب، ج ۲، ص ۲۸۹؛ ابن تغری بردی: النجوم الزاهرة، ج ۵، ص ۲۷۱.
- (۹۰) نورالدين محمود: سالی (۵۴۱/ك / ۱۱۴۶ز) بووه به فه رمانپه وای شاری (حلب)، بؤماوه ی (بيست و هه شت) سأل فه رمانپه وایه تی کردووه و به (الملک العادل) واته پاشای دادگه ر ناسراوه و سالی (۵۶۹/ك / ۱۱۷۳ز) له دمشق مردووه. ابن واصل: مفرج الكرب، ج ۱، ص ۹۹؛ الصفدي: نزهة المالك والمملوك، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمري، المكتبة العصرية، (بيروت، ۲۰۰۳)، ص ۱۲۸.
- (۹۱) علی بيومي: قيام الدولة الأيوبية في مصر، دار العسكر الحديث، (د.م، ۱۹۵۲)، ص ۵۲-۵۳.

میژووی ئیبینو ئەبی ئەلهیجائی هەزبانى

نووسینی: میر عزەدین موحمەد کورى ئەبی ئەلهیجاء
کورى موحمەدی هەزبانى ئەربیلی هەولیڤرى
(007-026/ك 3221-1031ز)

لیکۆلینهوی: د. صبحى عبدالمنعم محمد
بەشنى سێیهەم

وەرگێرانی: پ. د. مەهدى عوسمان هەروتى
بەشنى میژوو- فەکەلتى پەرەردە - زانکۆى کۆیه

Mahdi.haruti@koyauniversity.org

میژووی ئین ته بی لهیجائی هه زبانی
دانه: میر عزه دین موحه مه د کوری ته بی لهیجاء کوری موحه مه دی هه زبانی ته ربیلی -
هه ولیری (700-620ك/1301-1223ز)

به شی سییه م :
لیکۆلینه وهی: د. صبحی عبدالمعزم محمد

وه رگێرانی : پ. د. مه هدی عوسمان هه روتی
به شی میژوو- فه که لتي په روه رده - زانکۆی کۆیه
Mahdi.haruti@koyauniversity.org

پرووداوه کانی سالی چوارسه د:

{خه ليفه} حاکم {بینه مری لای فاتیمی} له وسالهدا فه رمانیدا به بنیادنانه وهی (دارالعلم)
مالی زانست، وکتیپی سوننه ی بۆ گواسته وه، وفه رمانیکرد تاییدا شانازی وپیاوه تی هاوه لان
بخویندری، هه روه ها بانگدانی {بۆ کاتی نوێژه کان} گۆرانکاری تیدا کرد وگوته ی (حی علی
خیر العمل)(1) ی به تالکرده وه و لایبرت .

پرووداوه کانی سالی چوارسه دو یه ک :

موخته مد ده وله ئه بولمه نیع قرواش کوری موقه له د هه ر له و سالهدا له شاری موسل وتاری
به ناوی حاکم خوینده وه، و دواتر پروویکرده شاری کوفه و تاکو پۆژی ههینی له ویدا مایه وه (2).
هه رله و سالهدا حاکم سه رکرده عه تاری به سه ر دیمه شقه وه دانا، و بۆماوه ی دوومانگ
له ویلایه ته کهیدا مایه وه، دوا ی ئه وه لادرا و سه رکرده لؤلؤ له شوینی دانرا، دواتر ئه ویش
لادرا، دوا ی ئه وه میر وه جیهده وله ئه بولموتاع کوری هه مدان دانرا، دواتریش له رۆژی جه ژنی
قوربان گه یشته دیمه شق، سه رکرده لؤلؤ پیش نوێژی بۆ خه لک کرد، و ئه و رۆژه هه نییش بوو
بۆیه وه جیهده وله ش پیش نوێژی جه ژنی بۆکردن {و: له وانه یه مه به سته نوێژی ههینی بیت
چونکه له دیری پیشووتر ده لیت: لؤلؤ نوێژی جه ژنی بۆکردن، به لام که ههینی بووه نیوه پۆیه که
وه جیهده وله پیش نوێژی کرد بیت}. ئینجا سه رکرده وه جیهده وله کوری هه مدان له پۆسته که ی
لادرا، و سه رکرده ئه بو عه بدوللا کوری نه زال گه یشت وله مزه دابه زی وچوووه نیو کۆشک.

پرووداوه کانی سالی چوارسه دو دوو:

موپته زی ده وله لؤلؤ (3) له حه له ب بانگه وازی بۆ حاکم {خه ليفه ی فاتیمی} راگه یاندبوو،
وسالچ کوری مه ردا سییش وه کو - نه قیب- جیگر له به رده سته بوو، کاتیک هه والی پیکه یشت

که حاکم مردووہ چاوی تیی بری، وداوای هه زارپیای له دهسه لاتداری ئه نتاکیه کرد، کاتیئک بۆی نارد، ئه با جهیشی برای له گه‌ل هه زار غولامی نارد له حه مدانیه کان بۆ قه‌لای ئه فامیه وسالچ کورپی مه‌رداسی نارد بۆ ره‌حه‌بو دهستی به‌سه‌رداگرت، والی ئه فامیه‌ش نامه‌یه‌کی نارد بۆ حاکم وئاگاداری کرده‌وه هه‌وال هاته‌وه به‌له‌ش‌ساغی حاکم، له‌به‌ره‌وه ئه‌بولجه‌یش گه‌راپه‌وه بۆلای برای له‌حه‌له‌ب، سالچ کورپی مه‌رداسیش گه‌یشته‌حه‌له‌ب و به‌کو‌شکدا تپه‌پری وه‌ه‌زارک‌ه‌سی له‌عه‌ره‌ب له‌گه‌ل بوو که له‌به‌رده‌رگا وه‌ستان، ئین لؤلؤ فه‌رمانی کرد به‌ده‌ستگیرکردنی سالچ و ده‌رگا‌کانی شاری داخست، بۆیه حه‌مدانیه‌کان فه‌رمانیان کرد که‌عه‌ره‌به‌کان بکوژن، ئه‌وه‌بوو نزیکه‌ی دووسه‌د که‌سیان لیکوشتن و سه‌دو بیست که‌سیان له‌گه‌ل سالچ له‌سه‌رتارمه‌کانی فریدان که‌زۆربه‌یان مردن، دواي ئه‌وه‌ش کورپی لؤلؤ ژنی سالچی کورپی مه‌رداسی ماره‌کرده‌وه. سالچی کوری مه‌رداس خافلانی پاسه‌وانه‌کانی ده‌ورو به‌ری قۆسته‌وه‌وه به‌سه‌ر شوره‌ی شاره‌وه‌ خۆی فریدایه‌ خواره‌وه به‌بن ئه‌وه‌ی زیانی پپیگات سواری ئه‌سپیک بوو به‌لام به‌دواي نه‌که‌وتن، بۆیه گه‌یشته‌وه‌ لای که‌سوکاری له‌مه‌رج‌دابق و نامه‌یه‌کی نووسی بۆ کورپی لؤلؤ و پپی راگه‌یاند که‌خودا چۆن منه‌تی کردوو به‌سه‌ردا، عه‌ره‌به‌کان لپی کو‌بوونه‌وه، ورۆیشته‌حه‌له‌ب و کورپی لؤلؤ هاته‌ده‌ر و به‌دیل گرتی (4)، به‌ستایه‌وه به‌کو‌ت و سنگی ئاسن که‌له‌پیی‌دابوو، به‌لام دواي ئه‌وه ئازادی کرد، و نابلس و مه‌نبه‌جی پیدایه‌.

رووداو هه‌کانی سالی چوارسه‌دو س:

شه‌ریف مورته‌زی (5) موسه‌وی له‌وساله‌دا به‌رپرسیاریتی سه‌ره‌پرشیاریی هه‌موو ولاتی وه‌رگرت. هه‌رله‌وساله‌دا به‌هه‌اء ده‌وله کورپی عه‌زد ده‌وله (6) کو‌چی دوايیکرد، له‌شوینیدا سو‌لتان ده‌وله ئه‌بو شو‌جاع پۆسته‌که‌ی وه‌رگرت.

رووداو هه‌کانی سالی چوارسه‌دو چوار:

حاکم خه‌لیفه‌ی میسر دهستی به‌سه‌ر حه‌له‌بدا گرت، و به‌مه‌ش ده‌سه‌لاتداریی بنه‌ماله‌ی حه‌مدان له‌حه‌له‌ب کو‌تاییهات، که‌له‌قه‌لای حه‌له‌ب والیه‌که‌ هه‌بوو ناوده‌برا به‌فه‌تح غولامی کورپی لؤلؤ تاوانباریکرد به‌ده‌ره‌چوونی کورپی مه‌رداس، هه‌روه‌ها شیخیئک له‌حه‌له‌ب هه‌بوو ناوده‌برا به‌کورپی غانم، مال و سامانی هه‌بوو، کوری لؤلؤ چاوی تیی بریبوو. که‌له‌نیوان کورپی غانم و {نیوان فه‌تح} (7) خۆشه‌ویستی هه‌بوو {پپی راگه‌یاند که‌وا کورپی لؤلؤ ده‌یه‌وئیت ده‌ستگیری بکات بۆیه دواي لیکرد نامه‌ بنیئری بۆ حاکم} (8) کورپی لؤلؤ دواي له‌براکه‌ی ئه‌بولجه‌یش کرد که‌ سه‌رکه‌ه‌وئیه سه‌ر قه‌لاکه‌ {به‌بیانووی وونکردنی گه‌نجینه‌کان، به‌لام پلانه‌که‌ ئه‌وه‌بوو ئه‌گه‌ر چوو ه‌ناوی ئه‌وه فه‌تح ده‌ستگیری بکات، بۆیه ناردی بۆ فه‌تح وئاگاداری کرده‌وه که‌ ئه‌و ده‌یه‌وئیت گه‌نجینه‌کان بشاریته‌وه و فه‌رمانیشی پیده‌کات به‌کردنه‌وه‌ی ده‌رگا‌کان} (9) به‌لام فه‌تح رایگه‌یاند که‌ده‌رمانی خواردوو هه‌وه بۆیه سه‌رکه‌ه‌وتنه‌که‌ی دوا ده‌خات، کورپی

لؤلؤیش وای راگه یاند که نه خوښه وخه لکی لئ داپری، دایکی بۆسهر قه لاکه سهرکه وت و وتی :نه و له له ناوچووندايه ،وده يه ويټ وه سيه ت له لابات ،داوای ليټووردنی کرد له هاتنه خوار به لاوازی جه سته ی ،فه تحیش بۆحیگری حاکم له فامیه هه والی و ئه ویش پیی راگه یاند که چ هه لټارده يه کی هه یه ، به مەش وورە ی فه تحی به هیژکرده وه ومال و سامانیکی زۆری به خشی و پیاوایتیکی زۆریشی بۆخوی کیشکرد ،وکوری لؤلؤی دهرخست ،بۆیه ناوبراو روویکرده قه لا و خه لک لیی راپه رین وتوانجیان تییگرت ، هه رخه لکه گشتیه کهش هیژشیانکرده سهر مالله کی ،بۆیه ناچاربوو راپکرد ومال و سامان وخیزانیشی جیهیشت وله سهره وه ی قه لاکه دا به دروشمی حاکم هاواریکرد له وکاته شدا خه لک مالله کیان تالانده کردو ده سوتاند ،ئینجا سهر بازانی حاکم گه یشتن به حه له ب به پیشه وایه تی عه لی کوری ئه حمه د، قه لاو شاره کیان گرته ده ست و فه تحیش چوو بۆشاری سوړ.

رووداوه کانی سالی چوارسه دو پینج:

ـ کورده کان به دری کوری هه سنه وه یه یان له وساله دا کوشت ، که وا عه زد ده وله هه ری می چیا ی پیدابوو فه رمانره وایی بکات (10) ، له گه ل هه مه دان و دینه وهر ونه هاوه ند، وسابور (11) ناوبراو {میریکی} ئازاو به ریزو دادپه روه ر وزۆر به خشنده بوو. کاتی که ئه بولوضح حسین کوری مه سعودی کوردی به هاو په یمانی له گه ل هیلالی کوری {به در وکومه لیک له جورقانه کان له گه ل به در بوو به شه ریان (12) له پیناو کوشتنی ناوبراو، کاتی که ده له فی کوردی به مه ی زانی له گه ل به در ، که پیکده هاتن له شه ست که س له جورقانه کان به خشت (13) {پمی کورت} هیژشیانکرده سهری وکوشتیان، و له گه نجینه که ی چوارده هه مبانه -توره گه زیریان دۆزیه وه له گه ل چل هه زار توره گه زیو، وه جه سته که شی هه لگه ر بۆ گوړستانی میری باوه رداران عه لی وله وئ نیژرا، سولتان ده وله هیلالی کوری له شوینی دانا وچوو بۆ دینه وهر وه هه مه دان، به لام جورقانه کان لیی هاتنه دهر، دوا ی به یه ککه یشتیان هیلال فشاری زۆری خرایه سهر به دیل گیراو کوژرا (14).

رووداوه کانی سالی چوارسه دو شه ش:

شه ریف (الرضی) موحه مه د کوری ئه حمه دی موسه وی (15) له وساله دا کوچی دوا ییکرد، که وره به رزو ئاییندارو پیاوچاک بوو، قورئانی له به ر کردبوو، شیعی ووتوه وه له فیه ی {ئیسلام} شاره زا بوو.

رووداوه کانی سالی چوارسه دو هه فت:

مه حمود کوری سه به کته کین (16) خه واریزمی به ده سه ته یناو ده ستی به سه رداگرت. هه ره له وساله دا سه رکرده یوسف کوری یاروخ گه یشت به دیمه شقی وه کو والیه که به سه ر شاره که، به لام هه ره له وساله شدا له پۆسته که لادرا.

پرووداوه کانی سالی چوارسه دو ههشت:

شه هم دهوله شاتکین لهوسالهدا وهکو والیهک گهیشته بهدیمهشق، کهسیکی ستهمکارو گهندهل بوو، ههرئهویش بوو کهپردی دهرگای ئاسنی لهژیر قهلاو لهسهر بهردی بنیادنا، دهلین پوژی تهواوبوونی لهپردهکه، گوتی: هیچ کهسیک نابی لهپیش مندا پیدایا پروات، له بهربهیانی زوووه له بهر دهرگای قهلاو دانیشته ودهپروانی بو ئهوهی بیته یهکه م ریوار بهسه ریدا، لهو کاته دا سوارچاکیک پیشکهوت وپیدا پویشته ونامهیهکی حاکمی پیبوو بۆله کارلادانی بۆیه ئهحمده کوری عهبدولماهیر دهلیت:

عقد الجسر وقد حم ل عراه بیدیه
مادری ان علیه یعبر العزل الیه (17).

پرووداوه کانی سالی چوارسه دو نو:

ئیمام حاکم لهوسالهدا لهمیسرهوه ئهبا قاسم (18) وهلی عههدی موسلمانان کوری عهزیز باللهی نارد بو دیمهشق وتیایدا مایهوه تاكو سالی یازده {مه بهستی چوارسه و یازدهیه}، ههستی پی نه کرد، لهپریکا کۆمهلیک بۆی پهیدا بوون که له لایهن حاکمهوه هاتبوون هیرشیانکرده سهری وبردیان بو میسر.

پرووداوه کانی سالی چوارسه دو یازده:

لهوسالهدا -وهلیعههد- جیگری {خهلیفه ی} موسلمانان بۆجاری دووهم ئه بوقاسمی کردهوه والی بهسهر دیمهشق، بهبی ئهوهی ئاگاداریشی لهمیسرهوه داود نوسراویکی بهپهلهی بو له کارلادانی گه یاند، و {ئه بوقاسمی} بردهوه بو میسر (19)، ئینجا دوا ی ئه مه وه جیهدهوله ئه بوتائع کوری همدان بۆجاری دووهم به والیه تی گهیشته دیمهشق، که ئه دیبکی خاوهن پله وپایه بوو، ماوه یهک مایه وه ئینجا، میر شه هاب دهوله وه والی گهیشته دیمهشق وله (مزه) دابهزی وچوو نیو کۆشک (20). کاتیک دهسهلاتی حاکم زۆرداری وستهمی بو سه رخه لک زیادی کرد، له خوینرشتنانه ی که ئه نجامیده دا ژماره یهک له پیشه وایان شه کوایان له لای ست (21) له لیکی خوشکی کرد، ئه مه ی ره تکرده وه، وهیچ چاره یهک نه مایه وه ته نها کارکردن نه بیته بو له ناو بردنی بیلانیکیان بو ریکخست ویه کیکی ته رخانکرد که که موکورتیه کانی پیلیت وپاشان کوشتی ومردنه کهشی شارد هوه تاكو جه ژنی قوربان، له وکاته شدا ئه وانه ی له مه زه هبدا توندپهرو بوون ده یان ووت بو کاروباری خۆی بزربوو وه پیویسته وه ده بیته بگه ریته وه، واته خۆی شارد و ته وه پیویسته بگه ریته وه (22).

{حاکم بامرالله} شیوازیکی رهق وتوره ی هه بوو، ودلی رهق و بیبه زهی بوو، ژیاننامه یه کی خراب و سیاسه تیکی به دی هه بوو (23)، له دوا ی خۆشی کوره که ی زاهیر لیعزاز دین الله له شوینی دانیشته و به یه ته تی بو وه رگیرا (24).

پرووداوه کانی سالی چوارسه دو ههژده (25):

وتاری {ههینی} شاری به غدا له سهر مینه بهرکان لهوسالهدا به ناوی جهلال لدوله (26) خویندرايه وه وه کو دهسه لاتدار. حسین کوری عهلی وهزیری مهغریبی (27) { لهوسالهدا کوچی دوايیکرد } (28)، له میسر له سالی سیسه دو ههفتا له دایکبوه، وهزارهتی عهزیز و حاکمی وه رگرتووه ودواتر ههلات بۆ عیراق، وخزمهتی بنه ماله ی بوهییه کردووه، وخزمهتی موشراف دهوله (29)، ئینجا قرواشی کردوه (30) نهویش ده ریکرد دواتر چووه خزمهتی نه سپردهوله کوری مهروان (31) و نهویش کردیه وهزیر، که کهسیکی تیگه یشتی وجوامیر بوو، به پله و پایه و ئازا بوو {جاریکیان} سهردانی پیاویکی کرد که خوی بۆ په رستنی خوا یه کلا کردبووه پییگووت : ئه ی شیخ ئه گهر هاوړیه تیت بکردینایه سودمان لیوه رده گرتی {...} (32)، ئینجا گووتی: زیاترم بده ری، نهویش به سرو دیک پییگووت : ئه گهر ده ته وئ به ده وه له مه ندی بژی له پله و پایه مه به هه تاکو رازی ده بی به غهیری ئه وی، که پییگووت ئه ی شیخ ئه وه چهیه دیره شیعه؟ ئه وه خه زینه یه، ئینجا گووتی خواجه ده وه له مه ندمان بکه ههروه کو ئه و شیخهت ده وه له مه نند کردووه، دوا ی ئه وه وازی له وه زارهت هینا و پرووی کرده خاوه رستی وله میافارقین کوچی دوايیکرد له وکاته ی ته مه نی چل وشه ش سال بوو، ته رمه که شی گوازارایه وه بۆ گوپستانی مه زاری عهلی کوری ئه بو تالیب - خوا ی لی پازیبی.

پرووداوه کانی سالی چوارسه دو نۆژده:

میر حوسامه دینی شاهنکاری له و سالهدا شارۆچکه ی داقوقی (33) پرزگار کرد .

ویلايه تی ئه میر لجیوش دزیری خه تلی له دیمه شق:

ناوی میر موزه فهر ئه میر لجیوش ئه بو مه نسور ئه نوشته کینه وله دایکبووی {ناوچه ی} ئه ودیوی پرووباره به دیل گیرا و بردرا بۆ کاشغهر (34)، دوا ی ئه وه ش بۆ دیمه شق، که وا شیوه یه کی ناریک وناشیرینی هه بوو، سه رکرده تزه ری ده یله می له سالی چوارسه د له دیمه شق کری، کردیه دیاری بۆ ئیمام حاکم وای لیها ت له که سانی تاییه ت نزیک ده بووه، ههروه کو والیه ک ناردی بۆ به عله به ک، ناوی بلاو بووه و په یوه ندی باشی له گه ل والیه کانی ده ور به ری دروستکرد ئینجا گه رایه وه بۆ میسر، کاتیک سه ربازیان ئاماده کرد بۆ چا کردنی بارودۆخی شام هه لئاردن که وته سه ری و وهزیر (35) پییگووت چیت پیویسته بۆ ده رچونت ؟ گووتی : ئه سپیک سواری بم، وه خیه و تیک سیبه ری پییکه م، وه زیر سه ری لی سوپما، و پینج هه زار دیناری پیدایه و سه ربازه کانی شی له گه لی نارد، نازناوی {المظفر منتجب الدوله} شی پیدرا و پویشته جه ژنی له ره مله کرد وروویکرده لای سالح کوری مه رداس و هه سان کوری موفه رج وله ته قحه وانه (36) پییان گه یشت و تیکیشکاندن و به سه ر عه ره به کاندازا بوو و سالح کوری مه رداسی کوشت. دوا ی ئه وه پروویکرده هه له ب زیانی به شبل دهوله (37) و نه میر لجیوش گه یاند و گه رایه وه دیمه شق وله کو شکه که ی دابه زی، ئینجا گه رایه وه هه له ب و ده ستی به سه ر قه لاکه یدا گرته وه، و دیسان

گه رایه وه بۆ دیمه شق له وکاته دا ئه وه ی پێگه یشت که وه زیر هه لۆیستی لێ گۆراوه، له نێو سه ربازانی دیمه شق کۆمه لێک سه ریان هه لدا که رقیان لێده بووه هه ولێانده دا هێرشی بکه نه سه ر بۆیه دیمه شقی جیه یشت، دوا ی ئه وه ی فه رمانی به غولامه کانی کرد هه رچی له کۆشکه تالانی بکه ن، دواتر چوو بۆ حه له ب و خووی به {خواردنه وه ی} مه ی گرت وتوشی تای گه رم وشه له لی کرد، له سالی چوار سه دو سی وشه ش مرد، له مال و سامان شه ش سه د هه زار دیناری له دوا ی خۆی به جیه یشت، له دیمه شق و فه له ستین دو سه د هه زاریان لێ برد (۳۸).

عه بد و ملو حسینی سوری (۳۹) {له و ساله دا مرد} (۴۰)، وله شیعه کانی:

واخ مسنی نزولی علیه مثل مامسنى من الجوع قرح
نت ضيفا له کما حکم الله ر وفي حکمه على المرء قبح
فابتدأنى بقول وهو من ال سكرة بالهم طافح ليس يحو
لم تغربت؟ قلت: قال رسول الل ه والقول منه نصح ونجح
«سافروا تغنموا» فقال وقد قا ل تمام الحديث صوموا تصحوا (۴۱)
وه هه ر ئه و ده لیت:

وتريك نفسك في معاندة الوری رشدا ولست اذا فعلت براشد
شغلتك عن افعالها أفعالهم هلا اقتصرت على عدو واحد (۴۲)

پرووداوه کانی سالی چوار سه دو بیست:

له عیراق ته زه ریه ک باری کیشی هه ر ده نکیکی سه دو په نجا په تل بوو، وه کو گای نوستوو {به سه ر زه ویدا} که وتبوو (۴۳). هه ر له و ساله شدا شه ریف ئه حمه د کوری ئیبراهیم کوری ئه بی لحه سین عه له وه ی دیمه شقی کۆچی دوا ییکرد.

پرووداوه کانی سالی چوار سه دو بیست ویه ک:

له یه کێک له پرووداوه کانی ئه و ساله دا ئه وه بوو که له پڕۆژی عاشوورادا خه لکی که رخ (۴۴) فرۆشگا کانیان داخست و کڕین و فرۆشتنیان راگرت کیشه هاته ئاراوه، و کۆمه لێک له نێوان هه ردوو لادا کوژران (۴۵). {هه رله و ساله شدا یه مین ده وله مه حمود کوری سه به کته کین ده سه لاتداری خۆراسان (۴۶) {کۆچی دوا ییکرد} (۴۷)، که ده سه لاتداری پاشایانی سامان، و خه لکی سامان وله پاشایانی سه مه رقه ند (۴۸) و فه رغانه (۴۹) و ئه و دیوی پرووبار (۵۰) بوو، کاتی کیش باوکی مرد ده ستی به سه ر خۆراساندا گرت و پڕۆیشت بۆ سامانیه کان و ده ستی به سه ر مو لکه کانیاندا گرت، دواتر چوو هیند و سندا، و چه ند ناوچه کی تریشی رزگار کرد که جگه له و که س پێینه گه یشتبوو، وتاری هه ینیش له هه موو ولاتی پڕۆژه لاتدا به ناوی ئه وه وه ده خویند رایه وه، کاتیک مرد ته مه نی شه ست و سێ سال بوو، و مه حمودی کوری له شوینی دانیش.

رووداوه کانی سالی چوارسه دو بیست و دوو:

ئیمام قادر بالله ئەحمەد کورپی موقتەدیر لەوسالەدا کۆچی دوايیکرد، کە لەسالی سیسە دوو سی وشەش لەدایکبوو، خاوەن شەرم و چاکساز و داوین پاکي و ئاین و پڕیگای چاک و بیروبواوەری تەندروست بوو، لەبارە ی ژمارە یەک لەهونەرە جیاوازه کان نو سراوی هەیه (۵۱).

خیلافەتی قائیم بئەمرالله:-

ناوی عەبدولأ کورپی ئەحمەد، و نازناو هە ی ئەبوجە عەفەر بوو، لەدایکبوی سالی سیسە دوو نۆهەت و یەک بوو (۵۲). لەوسالەدا پاشای پۆم سەربازی نارد دەستی بەسەر پوها (۵۳) دا گرت، بەلام ئیبن وئابى نەمیری (۵۴) لەحەرپان (۵۵) ئاگر بەستی کرد لەگەڵ پۆم لەسەر حەرپان و سەروچ (۵۶)، وەبپیار لەسەر ئەو هە درا کە پڕژەیه کی خەراجیان پێدات (۵۷).

رووداوه کانی سالی چوارسه دو بیست و پینج :

خەلک بە فەرمانی خەلیفە بۆ نۆژە بارانە چوونەدەرەو، بەلام ئەنجامیان نەدا، وە لەپڕۆژی عاشور خەلکی کەرخ وەک ئەو ه ی داب و نەریتیان بوو پڕسەیان دانا و جلی پڕشیان پۆشی هەرلەو سالەشدا بەغدا لەدەست عەیاریه کان ئەو ه ی بەسەریهات هاوشتیو ه ی نەبوو، خان و گەرە کە کان بەپڕۆژی پووناک تالانکران، خەلک شەوو پڕۆژ چەکیان بەدەستەو ه ی بوو دوا ی ئەو ه ی عەیاریه کان دەستیان خستە نیو کاروباری دەسەلاتیشەو ه {دەستیان کردبوو} بەگەرپان بەنیو شارد و ئالایه کی زیڕین -زەرد- یان بۆخویان دانابوو (۵۸).

رووداوه کانی سالی چوارسه دو بیست وشەش :

عەیاریه کان ئەمجارە لەدوولاو ه دەستیان بەسەر بەغدا داگرت، نەبۆ خەلیفە و نەبۆ جەلالدەو له فەرمانپەر وایی نەمایه و ه (۵۹).

رووداوه کانی سالی چوارسه دو بیست و حەفت :

غولامە کان لەو سالەدا لەبەغدا پشٹیویان نایه و ه، بەکۆمەڵ ه یرشیان کردە سەر مالی دەسەلاتدار (پاشا) (۶۰)، ئەویش لییان هاتەدەر، بەلام ملکه چی نەبوون گوته ی زۆر زبرو ناشیرینیان پێگوت و یه کیکیان بەکەستە کێک (۶۱) لەسینگیدا و دەرگاکیان سوتاند، هەرچەندە {ئەندامانی} بنەماله کیان شەپریان لەگەڵدا کردن، پاشا بەناچاری لەکاتی نیو ه ی شەودا چوو ه دەر بۆلای مالی مورتەزی کە لەبەرە ی رۆژئاوا بوو، خەلکە کەش مالەکیان تالانکرد لەهەرچی کەل و پەلی تیاپیوو، تەنانەت دەرگاکی و بنمیچی خانو ه کەشی، ئینجا غولامە کان نامەیان بۆنارد و داوای لیبوردنیان لییکرد (۶۲). ئیمام زاهر (الظاهر) (۶۳) یش هەر لەو سالەدا لەمیسر کۆچی دوايیکرد لەوکاتەدا کە تەمەنی سی و یه ک سال بوو لەدوا ی خۆشی ئەبوتەمیم موعد مونتەسیر بالله ی کورپی دەسەلاتی گرتەدەست، و بەیعتە-دانیان پیدانا لەوکاتەدا کە تەمەنی هەشت سال بوو.

پووداوه کانی سالی چوارسه دو بیست وهه شت :

ئه حمه دی کوری محمدی قه دوری به غدادی (۶۴) کوچی دوايیکرد، که له سالی سیسه دو شه ست و دوو له دایکبوه و پی شه وایه تی هاوه لانی ئه بو هه نیفه ی له عیراق پیدرا، وله به غداش کوچی دوايیکرد.

پووداوه کانی سالی چوارسه دو سی :

ده زبری له وساله دا حه له بی پژگارکرد ، وشبل ده وله کوری سألحی کیلابی (۶۵) کوشت. هه ره له وساله شدا غوز (۶۶) ده ستیان به سه ره هه مه داندا گرت، وده سه لاتیان له ولاتدا گه وره بوو.

بنه ماله ی سه لجوق :-

بنه ماله ی سه لجوق له وساله دا ده ستیان به سه ره خوراسان و {هه ریمی} چپاکاندا گرت ، مه سعود کوری مه حمود له به رامبه ریان هه لات وئه وانیش ولاتیان دابه شکرد ، که بنه چه یان تورکمانه وخیوه ته کانیان له ولاتی ئه و دیوی پروبار داده به زاند ، سه لجوق کچه که ی به شوو دایه پیاویکی ناسراو به عه لی ته کین (۶۷) ، عه لی ولاتی له مه حمود کوری سه به کته کین تیکدا بوو به تالانی وهیژشکاری بویه مه حمود هیژشیکرده سه ری و سه لجوقی به دیل گرت، و ته غرول مایه وه، که وا ناوی محمد کوری میکائیل کوری سه لجوق بوو له گه ل چوار هه زار خیوه ت ، کاتیك مه حمود کوچی دوايیکرد کوره که ی خه ریکی خو شی ورا بواردنی هه زه کانی بوو، بو ته غرول به گ خه لکیکی گه وره له تورکمانه کان کو بوه وهو چوو ه نیسا پوو ر، ده ستی به سه ره خوراساندا گرت و داودی برای به سه ره مه رۆ دانا ، کوری مامیشی هه رات و سه جستان، دوا ی ئه وه پروویکرده ره ی ده ستی گه یشته به زه خیره یه کی زۆر وخۆی پی به هیژکرد (۶۸).

پووداوه کانی سالی چوارسه دو سی و دوو :

کاتیك توغرول به گ و داودی برای ده ستیان به سه ره خوراساندا گرت مه سعود سه ربازانی خو ی کوکرده وهو هیژشیکردنه سه ر، به لام ئه وان خو یان له شوینه سه خته کانی شاره که قایمکرد، بویه گه راپه وه غه زنه (۶۹).

پووداوه کانی سالی چوارسه دو سی و چوار :

بارودۆخی شام له وساله دا تیکچوو، مو عه ده وله کوری سألح کوری مه رداسی کیلابی ده ستی به سه ره شام حه له بدا گرت (۷۰) ، هه سان کوری جه راح ده ستی به سه ره شام دیمه شق و که ناراهه کاند گرت (۷۱).

پووداوه کانی سالی چوارسه دو سی پینج :

غوزه کان (۷۲) چوو نه نیو موسل و ده ستیان به کوشتا ریکی زۆر کرد له هه مان کاتدا خیزان و بنه ماله ی قرواشیان به دیل گرت، ناوبراو داوا ی به هانا وه چوو نی له عه ره ب، وئه بی نه سپری کوردی ده سه لاتداری میا فارقین کرد، بویه ئه گه رچی به دوا یان که و تبوون به لام لیان گه رانه وه

و کوشتاریکی گه وره یان له غوزه کان کرد. هه رله وسال شهدا جه لالده وله (۷۳) کۆچی دوايیکرد، و وتار له به غدا به ناوی ئه بی کاليجاری دهسه لاتداری فارس خویندرايه وه.

له سالی سی وشه ش:

شهریف مورته زی برای شهریف رهزا (۷۴) له به غدا کۆچی دوايیکرد .

له سالی سی وحه فت :

هه وال هات که وا میر شهره فدين عيسا کوری موسای هه زبانی دهسه لاتداری -أربل- هه ولیر له شار چوو هه ره وه بۆراو دوو برازای دوو (خشت- پمی کورت) یان بۆ پراوه شاند وکوشتیان، و دهستیان به سه ر قه لای -أربل- هه ولیرداگرت ، له وکاته دا که وا سالاری برای {میری} کوژراو له موسل له لای موخته مید ده وله کوری قرواش بوو له گه ل {دهسه لاتداری ناوبراوی موسل} به ریکه وت بۆ هه ولیر قه لاکه ی وه رگرت وه، وئو مال و سامانه شی تیای بوو دابه شیکرد، که دوو هه زار هه زارو سه د هه زار دره هم بوو {واته: دوو ملیۆن وسه د هه زار دره هم بوو}. سالار دهسه لاته که ی ریکخست بۆسالی سی وهه شت، به لام کوری مامی میر ئه بولحه سه ن کوری موسه کی هه زبانی له ژیر دهستی ده رهینا، ودهستی به سه ردا گرت بۆ سالی چوارسه دو چل ئه مجاره میر ئه بولحه سه ن کوری عه یسه کانی حه میدی (75) دهسه لاتداری -عه قر (76) - ئاکری له ژیر دهستی ده رهینا .

رووداو هه کانی سالی چوارسه دو سی وهه شت :

تورك په لاماری ئه و دیوی رووباریانداو دهستیان به سه ر بوخاراو سه مه رقه ندو خوارزمدا گرت توغرولبه گ {رووباری} جیحۆنی بری وئبراهیم یه نالی (۷۷) نارد بۆ عیراق وئویش دواي گه یشتی دهستی به سه رداگرت ، وه توغرولبه گ به تورکه کان گه یشت وشکستی پیهینان وگه رایه وه خۆراسان.

رووداو هه کانی سالی چوارسه دو چل :

له موسل وجهه زیره وه به غدا له وسال ده پته تا سه ریه له دا، له رۆژی ههینی له موسل {ته نه ها} چوارسه د که س نوێی {هه نیان له مزگه وت} ئه نجامدا، و {گۆشتی} مرداره وه بوویان خوارد. هه رله وسال ده ئه بوکاليجار سولتان ده وله کۆچی دوايیکرد ، و {پۆشاک و نازناوی میرانه} درا به نه سپی کوری (۷۸). له وسال ده میر به هائوله وله گه یشت ، و تاریق لموسته نسپیش له گه لی له رۆژی ههینی مانگی ره جه بی سالی چوارسه دو چل وه کو والیه ک گه یشت به دیمه شق ، فه رمانی دهسه لاتداریه ته که ی خویندرايه وه ونزای بۆکرا { (۷۹) دواي ئه وه تاریق پۆیشت و ئه مجاره رفق لموسته نسپیری هاته شوینی ، ئینجا له وێوه پۆیشت بۆ حه له ب (۸۰).

رووداوہ کانی سالی چوارسہ دو چل ویک :

له شاری به غدا کیشیه کی گه وره له نیوان سوننه و شیعہ هه لگیرسا وخه لکی که رخ شوره یه کیان بنیادنا خه لکی نه هرلقه لائینیش (۸۱) شوره یه کی هاوشیوه یان دروستکرد ، ده یله مه کان بۆ که رخ کۆبوونه وه وتورکه کانیش بۆ قه لائین ، له نیوان هه ردوولادا شه پریکی گه وره روویدا.

رووداوہ کانی سالی چوارسہ دو چل و دوو :

سوننه و شیعہ له وساله دا ئاشتبوونه وه، گوتاریان بوو به یه ک و له ده رگای به سپر به (حی علی خیرالعمل) بانگیاندا، وه که رخ باس له پله و پایه ی به رزی هاوه لانی پیغه مبه ر {درودی خوا ی له سه ر بـ} کرا، وه لای گۆری موسا کوری جه عفه ر (۸۲) کۆبوونه وه له ده رگای به سپر باس له پله و پایه ی به رزی بنه ماله ی {عه لی} کرا.

رووداوہ کانی سالی چوارسہ دو چل و سی :

دیسان له به غدا کیش له نیوان سوننه و شیعہ نو بیوویه وه وخه لکی به سپر هیرشیانکرده سه ر مالی خه لیفه ، وداوای به هاناوه هاتنیان له عه یاری ناسراو به (الطقطقی) (۸۳) ته ق ته قی کرد بۆ سه رخه لکی که رخ ، هاتن بۆ سه ر مزگه وتی موسای کوری جه عفه ر وتالانیانکرد ، ئه وه ی تیتیدا بوو بردیان ، وکۆمه لکیان له گۆره کانیا ن ده رهینا. وسوتاندیان له مانه ش وه کومه زارگه ی موسا کوری جه عفه ر ومحمد جه واد (۸۴) ، مه زارگه ی موسای کوری جه عفه ریان هه لکۆلی بۆ ئه وه ی ده ریپینن وه لای ئه حمه دی کوری حه نبه ل (۸۵) بینیزن. به لام پیشه وای عه له ویه کان ریگای لیگرتن ونه یهیش (۸۶).

رووداوہ کانی سالی چوارسہ دو چل وشه ش :

ئه بولحارسى به ساسیری (۸۷) وقائیم بئه مریلا له وساله دا له یه کتر تورهبوون ،وبه ساسیری وایلیهات ده سه لاتى له ولاتدا زۆر گه وره بوو.

رووداوہ کانی سالی چوارسہ دو چل وحه فت :

سو لئان توغرو لبه گ پیشره ویکرد {بۆ} به غدا ، وبه ساسیریش هه لات بۆ په حبه ، ونامه ی نارد بۆ موسته نسیر له میسر وئه ویش یارمه تیدا له مال ودارایی ، کاتیک توغرو لبه گ نزیك بۆ وه له به غدا نوسراوی نارد بۆ خه لیفه و {پیپراگه یاند} که ده یه ویت پرووبکاته قوبه ی شه ریف بۆ ئه وه ی خۆی پیرو ز بکات ، وده روات بۆ هه ج ، دلی خه لک خۆشبوو و وه زیرو خه لک چوونه پیشوازی ، له په مه زاندا چووه نیو به غداو تیتیدا وتار به ناوی خویندرا یه وه (۸۸)، وتار ریش بۆ مه لیک په حیم په تکرایه وه وه قه لایه ک ده ست به سه رکرا ، ده ولته تی ده یله م (۸۹) کۆتاییهات، که وا رۆژه کانی ته مه نی سه دو بیست ونۆ سال بوو.

رووداو هکانی سالی چوارسه دو چل وههشت :

خهلیفه گریهستی {مارهبری} بهست له گه‌ل خه‌دیجه‌ی ناوبراو به‌ئهرسه‌لان خاتون به‌گی کچی جف‌ری به‌گی (۹۰) برای سو‌لتان توغ‌رو‌لبه‌گ ، به‌ماره‌یی سه‌د هه‌زار دینار (۹۱). له‌مه‌زارگه‌ی موسا کو‌ری جه‌عفر، ومزگه‌وته‌کانی که‌رخ هه‌رله‌و س‌اله‌دابوو بانگ درا به‌ (الصلاة خیر من النوم)، و (حی علی خیر العمل) ل‌اب‌رد‌را (۹۲).

رووداو هکانی سالی چوارسه دو چل و نو:

سو‌لتان له‌و س‌اله‌ به‌ره‌و موس‌ل پ‌و‌یش‌ت ، به‌ساسیری ناچارکرد له‌و‌یوه‌ ب‌روات بو‌ پ‌ه‌به‌ ، ق‌ریش وده‌بیس چونه‌ ژ‌یر ملکه‌چی (93) ، د‌و‌ای ئه‌وه‌ سو‌لتان پ‌روویکرده‌ جه‌زیره‌و وگه‌مار‌و‌یدا، و به‌ساسیریش له‌پ‌ه‌به‌وه‌و چ‌وو بو‌ بالس (94) . له‌هه‌مان ئه‌و س‌اله‌شدا مه‌پ‌روانی کوردی (95) پ‌یککه‌وته‌نامه‌ی ئاشتی له‌گه‌ل سو‌لتان به‌ست له‌سه‌ر سه‌د هه‌زار دینار ، به‌لام د‌و‌ای ئه‌وه‌ {سو‌لتان} و‌پ‌روویکرده‌ سن‌جار-شه‌نگال و به‌ه‌یز پ‌زگاریکرد ، له‌د‌وات‌ردا پ‌روویکرده‌ به‌غدا. ئه‌بولعه‌لا ئه‌حمه‌دی کو‌ری عه‌بدول‌ا دو‌ری سو‌لی‌مانی ته‌ن‌وخ‌ی له‌وس‌اله‌دا له‌موعه‌پ‌ره‌ مرد ، که‌وا قسه‌ی دو‌ور له‌باوه‌پ‌ری ده‌کرد (96) وگیا‌نله‌به‌ر وه‌یلکه‌و شیر‌ی نه‌ده‌خ‌وارد، ته‌نها ئه‌وانه‌ نه‌بی‌ت که‌ له‌زه‌وی سه‌وز ده‌بو‌ون {واته‌ گیایی بو‌و}، وه‌له‌س‌الی سی‌سه‌د وشه‌ست و‌سی‌ له‌دایک‌بو‌و (97) ، له‌شیره‌کانی :

صرف الزمان مفرق الالفین فاحکم الہی بین ذاک و بینی
انهیت عن قتل النفس تعمدا وبعثت انت لقبضها ملکین
وزعمت ان لها معادا ثانيا ماکان اغناها عن الحالین (۹۸).
وهه‌ر ئه‌و ده‌لی‌ت :

تناقض ماله الا السکوت له وان تعوذ بمولانا من النار
ید لخمس مشین من عجد فدیت مابالها قطعت فی ربع دینار (۹۹)
دیسان ده‌لی‌ت:

قلت له حالق قدیم صدقتم هکذا نقول
زعمتموه بلا زمان ولا مکان ألا فقولوا
هذا کلام له خبیء معناه لیست لنا عقول (۱۰۰) .

رووداو هکانی سالی چوارسه دو په‌نجا :

به‌ساسیری ده‌ستی به‌سه‌ر به‌غدا داگرت وقائیمی لی‌خسته‌ ده‌ره‌وه (۱۰۱). وهه‌ر له‌و س‌اله‌دا ئه‌بو علوان ثمال کو‌ری س‌ال‌ج له‌سه‌ر حه‌له‌ب لادرا و‌س‌یداو ق‌یساریه‌ی پ‌ید‌را له‌بری ئه‌وه‌ش ئیمام موسته‌نسیر (ئه‌بو عه‌لی موله‌م) (۱۰۲) ی له‌سه‌ر {حه‌له‌ب} دانا . هه‌وا‌ل هات که‌وا به‌ساسیری وق‌ریش کو‌ری به‌دران و ئه‌وه‌ی له‌گه‌لیان بو‌و له‌غولام وکو‌رده‌کان گه‌یشتن

به (تل أعفەر) ته له عفەر (۱۰۳) ، وموسل ، وله وکاته دا ئیبراهیم یه نالیش (۱۰۴) چوو موسل (حماد باش) یشی پیگه یشته کهوا رویشته بۆ لای میر موسه کی هه زبانی ده سه لاتداری (أربل) هه ولیر، کاتیک سولتان گه یشته موسل به ساسیری هه لات و سولتانیش قه لای شاره کی پوخاند ، وروویکرده نوسه ییین، له و کاته شدا ئیبراهیم یه نالیش هه سستی به ترس کرد له سولتان بۆیه له گه ل به شیک له سه ربازه کانی چوو هه مه دان ، سولتانیش زۆر به جدیه وه به داویدا چوو بۆ ئه م شاره ، ئیبراهیم که له دوا ی ئه و گه یشته له گه ل خه لکیکی زۆر له تورکمان ، سولتانیش له هه مه دان قایمکاری کرد وخه لکه که شی له پالیدا جه نگان ، له وکاته دا هه والیش ده گه یشته به وه ی به ساسیری وقریش دابه زیون بۆ سه ر شاری هیت (۱۰۵) ، ئینجا له پوژی یه کشه ممه ی هه شتی زی لقه عده (۱۰۶) چوو نیو به غدا ، وخه لکی که رخ هاتنه پيشوازی و زیریان به سه ردا کرد ، فه رمانه وای عیراق (۱۰۷) له به ره ی پوژه ه لاته وه له گه ل سه ربازان وهاشمیه کان وخه لکی گشتی خو یان ئاماده کرد ، له وکاته شدا به ساسیری ئاگری به ردایه ده رگای به سه ره ، خه لکی که رخیش (حی علی خیر العمل) یان گپراهیه وه نیو بانگی مزگه وته کان، به ساسیری له پوژی هه یینی له مزگه وتی مه نسور وتاری به ناوی ئیمام موسته نسیر خوینده وه، ووتاری بیژجل و به رگیکی سپی (۱۰۸) پۆشی، و له بانگدان (حی علی خیر العمل) یان زیاد کرد.

به م شیوه یه به ساسیری له پیشه وه یه که ی به رده وامبوو، فه رمانه وای عیراق و نه وه ی هاشم لیان هاتنه ده ر وله دژی جه نگان ، به ساسیری رووی کرده کۆشکی خیلافهت، هاوه لانی پیشه وای عیراق هیترشیان کرده سه ری ویه کیک له کۆیله کانی ناوبراوی کوشته ، به ساسیری به هانا یانه وه چوو شکستی به له شکری فه رمانه وای هینا به راده یه که خه لک به سه ر لاشه ی مردوو هکاندا رایان ده کرد ، کوری میری میران (۱۰۹) دوا ی شکسته که پاشه کشه ی کرد بۆ نیو کۆشکی خیلافهت و خه لکی گشتیش به دواندا چوون، خیزان ومال سامانیان تالان کردن ، خه لیفه ش به جلی ره شه وه و که وایه کیش له سه ر شانی وله ده ستیشی شمشیر به پرووتی ، هاشمیه کانیش له ده وری وکه نیزه کانیش به غه مباری وهه ست بلاوی، وقورئانی پیروزیان به سه ری پمه کانیا نه وه کردبوو {کاتیک بینی تالانی گه یشته ده رگای فیرده وس له کۆشکه که ی گه پراهیه وه دوا وه به ره و میری میران ، که بینی خو ی داوه به ده ست قریش ، ئه مجاره گه پراهیه وه چوو سه ر به رزایی به لکۆنه که ی} (۱۱۰) و به میری میرانی گوت بانگی قریشم بۆ بکه ، ئه ویش گووتی : ئه ی علم الدین میری باوه رداران ده یه ویت چاوی پیت بکه ویت ، کاتیک له به لکۆنه که نزیکبوویه وه میری باوه رداران گووتی : داوا ی پاراستنت لیده که یین، ئه ویش گووتی : به لی، وخووده که ی که له ژیر عه مامه - جه مه دانیه که ی بوو هینایه خواره وه به خشیه خه لیفه وه {هیمایه کی} په یمان وپاراستن {پاریزگاری لیکردن} ، دوا ی ئه مه خه لیفه و کوری میری میران دابه زینه خواره وه وقریش زه وی ماچکرد وخه لیفه ی به سوار ئه سپیه وه نارد بۆلای سه ربازانی وئه وانیش له نیو که ژاوه که له سه ر ووشت بر دیان بۆ هه دیسه (۱۱۱). میر ناسرده وله کوری هه مدان هه ر

لهوسالهدا گه‌یشت به‌دیمه‌شق وه‌کو والی به‌سهر شاره‌که بۆ جاری سییه‌م (۱۱۲)، هه‌روه‌ها هه‌ر نه‌و کاته‌ فهرمانی پی‌گه‌یشت به‌رویشتن بۆ حه‌له‌ب بۆیه‌ رووی له‌م شاره‌کرد (۱۱۳).

پرووداو‌ه‌کانی سالی چوارسه‌دو په‌نجاو یه‌ک:

هه‌وال هات که‌سولتان توغرولبه‌گ ئاماده‌سازی کردوووه بۆ چوونه‌ عیراق دواتریش باس له‌وه‌کرا که‌ نزیکه‌بۆته‌وه له‌به‌غدا، ئینجا سولتان گه‌یشت وچوووه ئیو شاره‌که‌و که‌ژاووه‌ وئه‌سپی بۆخه‌لیفه‌ نارد، عه‌میدووله‌یک (۱۱۴) ومیر ئه‌نۆشیروان (۱۱۵) دابه‌زین وله‌خه‌لیفه‌ به‌ژوور که‌وتن وبه‌رپیی خه‌لیفه‌یان ماچکرد، له‌دوای ئه‌وان سولتانیش گه‌یشت بۆ چاوپیکه‌وتنی خه‌لیفه‌، به‌لام کاتیک که‌ژاووه‌که‌ی بینی چوووه‌ پێشی وحه‌فت جار زه‌وی ماچکرد، و خه‌لیفه‌ گوتی: ئه‌ی روکن دین: له‌دوای تو چیمان به‌سهرهات، ئینجا خه‌لیفه‌ بالیفیکی بۆ هه‌لداو، وله‌به‌ر ده‌می داناو له‌سه‌ری دانیشتن، دوای ئه‌م دانیشتنه‌ش ئه‌مجاره‌ سوار بوون وچووونه ئیوشاری به‌غدا، مانه‌وه‌ی خه‌لیفه‌ش له‌ده‌ه‌وه‌ی شاری ناوبراو تاکو گه‌رایه‌وه‌ سالیکی ته‌واوی خایاند.

سولتان به‌دیجله‌دا تپه‌ری له‌شکره‌کانی ئین مله‌نیعی پێشه‌وای بنه‌ماله‌ی خه‌فاجه‌ی پی‌گه‌یشت وداوای ئاماده‌بوونی خه‌مارته‌کینی کرد وپی‌گوت: دوو هه‌زار غولام له‌گه‌ل خۆت به‌به‌ه‌ریگه‌ی کوفه‌دا برۆ، سولتانیش چوو بۆ واست بۆ به‌ره‌و پرووبوونه‌وه‌ی به‌ساسیری وئین مه‌زیه‌د به‌لام به‌ساسیری وئین مه‌زیه‌د کاتیک شاره‌که‌یان جپه‌یشت به‌دوایان که‌وت وبه‌ره‌و پروویان بوویه‌وه‌ سه‌ره‌پای خۆراگرتنی به‌ساسیری به‌لام ئین مه‌زیه‌د شکستی هینا (۱۱۶)، وئه‌بۆلفه‌تح کۆری وه‌پامی {و:جاوانی} پێشه‌وای کورده‌کانیان به‌دیل گرت، به‌لام ئه‌نۆشیروان ئازادیکرد، به‌ساسیریش شکستی خوارد وژماره‌یه‌ک له‌غولامه‌کان پی‌گه‌یشتن وبه‌شمشیریه‌رشیانکرده‌ سه‌رده‌م وچاوی، ئه‌رده‌می غولام (۱۱۷) له‌گه‌لی که‌وته‌ زۆرانبازی وسه‌ری په‌راند وبردی بۆلای سولتان وئه‌ویش ناردی بۆ به‌غدا.

پرووداو‌ه‌کانی سالی چوارسه‌دو په‌نجاو دوو:

میر ته‌مام ده‌وله‌ سه‌به‌کته‌کین گه‌یشت بۆ دیمه‌شق به‌ر له‌وه‌ی فهرمانی ویلایه‌تی بگات، به‌لام دوای گه‌یشتنی فهرمانه‌که‌ ده‌ست به‌کاروو. سولتان هه‌ر له‌وسالهدا بوو داوای خوستنی سه‌یده‌ی کچی خه‌لیفه‌ی کرد، ئه‌رسه‌لان خاتونی خیزانی خه‌لیفه‌ش قسه‌ی له‌سهر ئه‌م بابته‌ کرد، به‌لام خه‌لیفه‌ وه‌لامی نه‌دایه‌وه‌ (۱۱۸).

په راویزه کان:

(۱) پروانه: الذهبی: العبر، ۱۹۶/۲؛ المقریزی: اتعاظ الحنفاء، ۸۲/۲.

(۲) ټیبنو لئسیر ورده کاري ټه مه ده خاته پروو وده ټیت: «قرواش کوري موقه له د میری بنه ماله ی عوقه یلی وتاری به ناوی حاکم بټه مرلای عه له وی ده سه لاتداری میسر خوینده وه وله هه موو ناوچه کانی ژیرفه رمانره وایه ټیه که ی له موسل وټه نارومه دائین وکوفه وهیدی که .. خه لیفه ی عه باسی قادر بالله هه لسا به ناردنی قازی ټه بوبه کری کوری باقه لانی بولای به هاء ده وله وټه وه ی پیگه یاند ، که وا عه له ویه کان وعه باسیه کان گواستویه ټیانه وه له کوفه وه بټه به غدا ، به هاء الدوله ش نامه یه کی نوسی بټه عه میدالجیوش وفه رمانی پیکرد بروات بوشه ری قرواش وسه ده هزار دیناری بټه مه پیدا بټه ټه وه ی له سه ربازانی خه رج بکات ، فه رمان وپوشاکی میرانه شی به خشی به قازی ټه بوبه کرو کردیه فه رمانره وا به سه ر عه مان وکه ناراهه کان ، عه مید لجیوش خوشی رویش بوشه ری قرواش ، ټه ویش به په له هه وللی نارد وداوی لیبوردنی کرد و وتاری بټه عه له ویه کان بری دوباره وتاری به ناوی قادر بالله ی عه باسی خوینده وه .

(۳) ټه بو نه سپر لولل له مه واله یه کانی سه عد ده وله کوری سیف ده وله کوری همدان بوو له سه ر کوری سه عد ده وله به هیزبوو ، شاری لټی زه وتکرد ، وتاری به ناوی حاکم خوینده وه و حاکمیش نازناوی مورته زی ده وله ی پیدا ، دوا ی ټه وه په یوه نندی نیوانی له گه ل حاکم ټټکچوو وټیبن مه رداس وبه نوکیلاب چاویان ټټی بری . (بو ورده کاري ټه مه رووداوه پروانه : ابن الاثیر : الکامل، ۶۷/۸).

(۴) سالج کوری مه رداس شکستی به کوری لولل هیټا وبه دیلی گرت وبه وکټه ی به ستایه وه که پیشووتر له پی ټه وی کردبوو. (ابن الاثیر: الکامل، ۶۸/۸).

(۵) ټیبن ټه سیر ټاماژه به وه ده کات که شه ریف په زی بووه له وساله به رپرسی سه رپه رشتیاری پیدراوه نه وه کو براکه ی مورته زی وه ټیبنو ټه بی لهیجاء ټاماژه ی بټه کردووه. (المصدر السابق، ص ۷۸).

(۶) سولټا ټه بو نه سپر کوری سولټان عه زد ده وله کوری پروکن ده وله کوری بویه ی ده یله می ده سه لاتداری عیراق وفارس له ټه رجان به هو ی نه خوشی په رکه م کوچی دوا ییکرد له ته مه نی چل ودوو سالیدا ، کوره که ی سولټان ده وله شوینی گرتووه و بټوماوه ی دوازه سال له ده سه لاتدا مایه وه. (بروانه: ابن الاثیر: الکامل، ۷۷/۸؛ الذهبی: العبر، ۲۰۵/۲؛ ابن تغری بردی: النجوم الزاهرة، ۲۳۲/۴؛ ابن العماد: شذرات الذهب، ۱۶۶/۳).

(۷) زانیاری نیوان که وانه کان زیاده یه بټه ټه وه ی ماناکه جیگیر بټه . (بروانه: ابن الاثیر : الکامل، ۶۸/۸).

(۸) زیاده یه بټه جیگیری ماناکه ی. (المصدر السابق).

(۹) زیاده یه کی ترله ټن ټه سیر بټه جیگیری ماناکه ی له وه ده چی که ټیبن ټه بی الهیجا ټه و گیرانه وه ی له ټیبن ټه سیر وه رگرتبټی. (المصدر السابق).

(۱۰) چیا: مه به ستی ولاتی هه ری می چیا یه که چه ند شاریکی به ناوبانگ وقه لای دیار ده گریته وه ، که وره ترینیان هه مه دانه که سنووری هه ری مه که یه ټینجا دینه وه رو ټه سفه هان وقوم له گه ل بوونی کومه لیک ناوچه ی بچوکت له مانه ی باسکرا وه کو قاشان نه هاوه ند ولور وگورج بورج وزه نجان. (بروانه: مقدسی: أحسن التقاسیم، ص ۳۰۰؛ الادریسی: نزهة المشتاق، ۶۷۱/۲-۶۷۲).

۱۱) سابور شاريکه له شاره کاني فارس. (الحميري: الروض المعطار، ص ۲۹۹).

۱۲) جوړقان: يه کيک له و هوزه کوردانه بوون که له گه ل به دري کوري ه سته وه يهي کاريان ده کرد ، به لام لييهه لگه رانه وه. (بروانه: ابن الاثير : الکامل، ۸/۸۲).

۱۳) پيشووتر پيناسه کراوه.

۱۴) بروانه: ابن الاثير : الکامل، ۸/۸۲-۸۳).

۱۵) نه بولحه سهن محمد کوري موسا کوري محمد حسيني موسه وي به غدادي شيعي شاعير موفله ق که له باره يه وه ده لپن : شيعري بو قوره يش گوته ، له سالي ۳۵۹ ک ، له نو ساليه وه ده ستي به شيعر وتن کردوو، وه زور زيرک بووه وديوانيکي هه بوو له چوار به رگ. (ابن الاثير : الکامل، ۸/۹۱؛ ابن تغري بردي : النجوم الزاهرة، ۴/۲۴۰؛ ابن العماد الحنبلي: شذرات ، ۳/۱۸۲).

۱۶) سولتان مه حمود کوري سبه بکته کين سيف دهوله نه بو قاسم کوري مير ناسر دهوله نه بي مه نسور که باوکی ميري هيرشبه ر ومواجهيد بوو نه وانه ي له ولاتي نه وديوي روو باره وه به ره وه که ناري هيند گوران کاريان کرد ، نه وه بوو ده ستي به سهر ژماره يه ک له قه لا داگرت وناوچه ي بستي رزگار کرد ، ريزدار بوو ، به لام مه حمود نه وا غه زنه ي رزگار کرد ئينجا ولاتي نه وديوي روو بار ، دواي نه وه ده ستي گرت به سهر هه موو خوراسان وده سه لاتداريه تي زور گه وره بوو ، له سه رخوي کردبوو به نرک که هه موو ساليک هيرش بکاته سهر هيند ، بويه ولاتيکي زور فراواني لي رزگار کردبوو، وه له سهر ووره وراستگوييدا بوو له جيهاد کردن. (الذهبي: العبر، ۲/۲۴۵).

۱۷) به و جوړه يه له نجوم الزاهرة.

۱۸) له بنه چه دا : نه بو قاسم ه.

۱۹) له وه ده چي ت بانگ کردني نه بي قاسم بو ميسر ولاداني له ويلايه تي ديمه شق له نه نجامي نه وه پيشه اته سياسيانه بي که له ميسر رووياندا به کوشتنی حاکم بامرالله وداناني ظاهري کوري له شوي ني . (بروانه: المقرزي : اتعاظ الحنفاء، ۲/۱۱۴-۱۱۵).

۲۰) نه و رووداوانه له لايه ن ئينولقه لانسي زور به ووردتري و پرونتر هاتوو که له وانه يه ئينو نه بي لهيجا نه و رووداوانه ي کورت کرد بيته وه لييه وه ، هه روه کو ئين لقه لانسي ده لپت : کاتيک گه يشته ديمه شق: « چوه تيو کوشک له روژي دووه مي ره جهب وبو روژي يه کشه م ويبسن و دووي په بيع نه وه لي سالي چوارسه د ويا زده ، هه ستي پينه کرد تا کو کومه ليک له ميسره وه هيرشيان کرده سهر ي ، کومه ليک له هاوه له کانين کوشت ، له روژي بيست وحه وته مي ره بيع نه وه ل برديان ، ئينجا دواي نه وه گه رايه وه ديمه شق له ره جهب سالي چوارسه دودوا زده ، کاتيک له کوشک دابه زي خه لک زور سهر يان سورما له جياوازي بيرو را له به ريوه بردي نه و ويلايه ته ، که ل وپه ل وخوشيه کان ده گوازان وه تيايدا ، هه ستين به مه نه کرد کاتيک نه وان سهر يان سورما وه له و بارودوخه و تيکچووني کاتيک له ميسره که سيک که ناسراوه به ئين داودي مه غربيي زور به په له و له گه ل کومه ليک له خزمه تکار روژي يه کشه مه له روژي عه ره فه به ليستيک بو وه ليحه هدي موسلماناني ناوبرا له کوشک لي چوونه ژوور ، دواي گف توگو يه کي دريژي نيوانيان ، تا کو له کوشک ده ريان هي ناو له ده موچاوياندا ،

واي ليهاټ خه لك نه چوونه نوښتي جه ژن ومزگهوت و وتاريښ وتاري نه دا و، له ورژده دا وهليعه هديان برد بو ميسر و سه رسوورماني خه لك زيادي كرد وسهريان ليشيو شه كوای حالي خويان ده كرد ، ئينجا مير وه جيهده وله نه بولموتاع كوري همدان گه شت بو ديمه شق وبوجاري دووهم بوه والي به سهر شاره كه كه نه ديبكي پايه به رزبوو . (بروانه: ذيل تاريخ دمشق، ص ۱۱۳-۱۱۴).

(۲۱) له بنه چه دا وشه ي (بنت) به كارها توه به لام له وانه يه ده ستكاري كرايټ . (بروانه: ابن الاثير: الكامل، ۱۳/۸؛ الذهبي: العبر، ۲/۲۱۹؛ النويري: نهاية الارب، ۲۸-۱۲۴-۱۲۶؛ المقرئ: اتعاظ الحنفاء، ۲/۱۲۵).

(۲۲) بيري ديارنه مان له لايه ن زوربه ي گروهه شيعيه كان بووني هه يه به مونه كيسانيه كان پتيان وايه محمد كوري هه نيغه زيندووه وله چيای (رضوي) يه له مه دينه ومه هدي چاوهر وانكراوه، وه نه بو مه نسور عه بدولقادر كوري تاهيري به غدادی «م: ۴۲۹ك» ئاماژه به وه ده كات كه بيري ديار نه مان بيريكي ره سته له گروهه ي شيعه دا، كه هه يانه چاوهر واني محمد كوري عه بدولا كوري هه سته ن كوري هه سته ن كوري عه لي كوري نه بو تاليب ي ناسراو به نه فس لزه كيه يه كه له سالي ۱۴۵ك له سهر ده ستي سوپاي مه نسوري عه باسي كوژرا، ده لين نه مردووه ومه هدي چاوهر وانكراوه روژيك ده رده چي وده ست به سهر زه ويده ده گريټ، هه يانه چاوهر يي محمد كوري قاسمي ده سه لاتداري تالقانه كه له سهر ده مي خيلافه تي موخته سه م ده رچوو وعه بدولا كوري تاهير شكستي پيټينا و بردي بو لاي موخته سه م و نه ويش به ندي كرد ، به لام خه لك جياوازيان له نيواندا هه يه له باره يه وه كه هه لاتووه يان مردووه ، زه يديه كان پتيانوايه زيندووه وده رده كه ويته وه، وهه يانه چاوهر واني محمد كوري عومهر يه ، نه وه ي كه له كوفه له سهر ده مي خه ليفه موسته عين راپهري وكوژرا به لام باوهر به كوژرانه كه ي و مردني ناكه ن . (بروانه: الفرق بين الفرق، ۲۵-۲۲).

(۲۳) ميژوو نووسان جياوازيان له نيواندا هه يه له باره ي كه سايه تي حاكم بامرالله، وزور له تيژه ران هه وليانداوه راستي كه سايه تي ده ربخه ن . (بروانه: د. عبدالمنعم ماجد: الحاكم بامرالله الخليفه المفترى عليه، القاهرة: ۱۹۴۹؛ محمد عبدالله عنان: الحاكم بامرالله واسرار الدعوه الفاطميه، ط ۲، ۱۹۵۹م، القاهرة: الرسالة الواعظة في نفس دعوى ألوهية الحاكم، حميد الدين الكرمانى، مجلة كلية الاداب، ۱۹۵۲م، مجلد ۱۴؛ د. أحمد كامل محمد: الحاكم بامرالله في عصره، رسالة ماجستير، دار العلوم جامعة القاهرة، ۱۹۸۱؛ د. عارف تامر: الحاكم بامرالله - خليفة وامام ومصلح - بيروت، دار افاق الجديدة، ۱۹۸۲م).

(۲۴) النويري: نهاية الارب، ۲۸-۲۰۲-۲۰۳).

(۲۵) تينيي ده كريت كه وا خسته رووي رووداوه كاني له سالي دوازه بو هه قده پشتگوځيستووه وهيج هوكاريكيش بو نه مه نازانري.

(۲۶) ناوي جه لال لدوله، نه بو تاهير فه يروژه رد كوري پاشا به هائده وله، نه بي نه سپ كوري پاشا عه زد ده وله نه بي شوجاع كوري روكن ده وله كوري بويه ي ده يله ميه . (بروانه: ابن الاثير: الكامل، ۸۱۶۱؛ الذهبي: العبر، ۲/۲۷۱).

(۲۷) نه بوقاسم حسين كوري عه لي كوري حسيني مه غربيي ، كه باوكي له هاوه لاني سيف ده وله كوري همدانه چوته ميسرو تييدا نيشته جيټووه، حاكم بامرالله له گهل دوو له كوره كاني كوشتي، بويه

ټېبو قاسمي كورې هه لآت بؤ شام وچووه لای هه سان كوری موفه ر هج كوری جه پراحي تائی وهانيدا بؤ ده رچوون له فهرمانی حاكم ، وهواي ليكرد دان بنی به ټه بالفتوح هه سن كوری جه عفه ری عه له وی میری مه كه وټه ویش دواي وه لآمدانه وی ناردی بؤ په مله وناوی برد به میری باوه پداران ، حاكم مال وسامانیکی زوری بؤ هه سان نارد وبه لآم بارودوخی ټېبی لفتوحی ټيكد ا و هه سان گيړايه وه بؤ شوینی خوئی ، وټه بولفتوح رویش بؤ مه كه كه وا ټه بوقاسم روويكرده عیراق بارودوخی وای بؤ هیئا تاكو له میافارقین كوچی دواييكرد . (بروانه: ابن ظافرا لآزدی : أخبار الدول المنقطعة، ص ۴۸؛ ابن الاثير: الكامل، ۱۴۰/۸، ۱۶۲؛ الذهبي: العبر، ۲/۳۳۵؛ المقريزي: اتعاظ الحنفاء، ۲

۸۲؛ الفاسي: العقد الثمين، ۴/۷۰).

(۲۸) ټه وهی له نيوان ټه و دوو كه وانه نوسراوه زيادكراوه له بنه چه دا به تاله .
(۲۹) موشرف دهوله سولتان ټه بو عه لی كورې سولتان به هائولدهوله كوری سولتان عهد دهوله ی دهيله می ، وفهرماره وایی ولآتی به غداي وه رگرت ، خاوه نی ټاين وسؤفيگه ری وشهرم بوو ، وه بيستوسئ سأل وسئ مانگ ژيا ، وماوه ی دهسه لاتداريتی پينج سالبوو دواي ټه و وتار به ناوی جه لاله دين كوری بؤيه خویندرايه وه ، وموشرف دهوله له سالی ۴۱۶ك/ ۱۰۲۵ز كوچی دواييكرد . (الذهبي : العبر، ۲/۳۳۱؛ ابن تغری بردی: النجوم الزاهرة، ۴/۲۶۲؛ ابن العماد الحنبلي: شذرات، ۳/۲۰۴-۲۰۶).

(۳۰) قرواش كورې موقه له دی كوری موسه يه ب: مير ټه بو لمه نيع موعته ميد دهوله ی عوقه يلی دهسه لاتداري موسل بوو . (الذهبي: العبر، ۲/۲۷۹).

(۳۱) نه سپردهوله ټه حمده كوری مه پوان كورې دؤسته کی كوردی دهسه لاتداري میافارقین ودیاربه كر . (ابن الاثير: الكامل، ۸/۳۵۶؛ ابن تغری بردی: النجوم الزاهرة، ۵/۶۹؛ العماد الحنبلي: شذرات، ۳/۲۹۱).

(۳۲) له بنه چه دا سپيه .

(۳۳) دقوقا : {مه به ست ليی دقوق} ه شار يكه ده كه وټه نزيك هه ولير . (الحميري: الروض المعطار، ص ۲۴۴).
(۳۴) كاشغهر: شار يكه له ولاتی چين ټاوه دانوه خاوه نی خير وبيړيكي زوره و تيايدا بازرگانی وكه ل وپه لی زوری تيدا يه . (المقدسي: احسن التقاسيم، ص ۷۱؛ الادريسي: نزهة المشتاق، ۱/۱۹۹؛ الحميري: الروض المعطار، ص ۴۸۹).

(۳۵) وه زير ټه بوقاسم عه لی كوری ټه حمده ی جه رجه رائي هه . (المقريزي: اتعاظ الحنفاء، ۲/۱۷۶).
(۳۶) سه ر به به رټوه به ری ديمه شق و ولآتی رووباری ټوردن بوو ، ده كه وټه كه ناری ده رياچه ی ته به رپه . (ياقوت الحموي: معجم البلدان، ۱/۳۰۸-۳۰۹).

(۳۷) ټه و شيل دهوله نه سپر كوری سألحه . (النويري: نهاية الارب، ۲۸/۲۰۷).
(۳۸) ټيبن لقه لانسی ورده كاری زوری ده رباره ی مير ټه ميرلجيوش دزبری خه تلی ټؤماركردووه . (بروانه: ذيل تاريخ دمشق، ۱۱۶-۱۲۶).

(۳۹) عه بدو ملوحسين كوری محمد كوری ټه حمده غالب كوری غه لبون ټه بو محمدي سوري شاعيري به ناوبانگ . (بروانه: الذهبي: العبر، ۲/۳۳۷؛ ابن تغری بردی: النجوم الزاهرة، ۴/۲۶۹؛ ابن العماد: شذرات، ۳/۲۱۱).

۴۰) له‌بڼه‌چهدا شوېنه‌که‌ی سپیه وئو‌ه‌ی نیو که‌وانه‌کان زیادکراوه بو روونکردنه‌وه‌ی زیاتر.

۴۱) ئه‌و دیرانه له‌لایه‌ن ئیښ خه‌له‌کان وئین که‌سیر به‌وجوره‌هاتووه:

واخ مسه نزولی بقرح مثل مامسنى منه جرح
بث ضيفا له كما حكم الده ر وفي حكمه على الحر فتح
فابتدأنى يقول وهو من ال سكر بالهم طافح ليس يحو
لم تغربت؟ قلت: قال رسول الله والقول منه نصح ونجح
«سافروا تغنموا» فقال وقد قال ل تمام الحديث صوموا تصحوا.
(وفیات الاعیان، ۴۵۵/۲؛ البدایة والنهاية، ۲۵۰/۱۲-۲۶).

۴۲) به‌وجوره‌یه له نجوم الزاهره، ۲۶۹/۴.

۴۳) بروانه: ابن الاثير: الكامل، ۱۸۳/۸؛ الذهبی: العبر، ۲۳۸/۲.

۴۴) که‌رخ: شاریکی بچوکی ئاوه‌دانه له‌پوژده‌لاتی دیجله ده‌که‌ویتته به‌ره‌ی روژئاوا له‌به‌غدا. (المقدسی: احسن التقاسیم، ص ۳۶؛ الادریسی: نزهة المشتاق، ۶۵۸/۲، ۶۶۷).

۴۵) زه‌به‌ی ئاماژه به‌وه ده‌کات که له‌وسال‌ه‌دا پرسه‌ی عاشورا دانرا به‌شیوه‌ن و‌په‌شپۆشی، وخه‌لکی گشتی راپه‌یرین و‌کوشتاری لیکه‌وته‌وه له‌نیوان سوننه‌و شیعه و ژماره‌یه‌ک دوکان پوختران. (العبر، ۲۴۲/۲).

۴۶) هه‌ریمیکي گه‌وره‌یه له‌ولاتی فارس له‌کوندا ناوده‌برا به‌ئه‌شره‌سنیه له‌پوژده‌لات هاوسنه‌وره له‌گه‌ل سجستان و ولاتی هیند وه‌له‌روژئاوا جورجان وه‌له‌باکور ئه‌ودیوی رووبار له‌باشور فارس وقومس وبو ده‌وروبه‌ری چیاکانی ده‌یله‌م له‌گه‌ل جورجان وته‌برستان و‌په‌ی وئو‌وانه‌ی دیکه‌ی له‌گه‌لین. (الحمیری: الروض المعطار، ص ۲۱۴-۲۱۵).

۴۷) زیاده‌یه بو روونکردنه‌وه‌ی ده‌قه‌که.

۴۸) سه‌مه‌رقه‌ند شاریکه له‌خو‌راسان. (الحمیری: الروض المعطار، ص ۳۲۲).

۴۹) فه‌رغانه: له‌ خو‌راسان و‌نیوانی و‌نیوان سه‌مه‌رقه‌ند په‌نجاو سئ فه‌رسه‌خ (نزیکه‌ی ۳۳۱کم). (المصدر السابق، ص ۴۴۰).

۵۰) ئه‌ودیوی رووبار: کومه‌لێک له‌شارو شاروچکه‌یه ده‌که‌ویتته سه‌ر رووباری جیحون ... (المقدسی: احسن التقاسیم، ص ۲۲۷).

۵۱) قادر بالله: ئه‌بولعه‌باس ئه‌حمه‌د کوری میر ئیسحاق کوری موخته‌دیر بالله جه‌غفه‌ر کوری موخته‌زید بالله ی عه‌باسی، که‌خیلافه‌تی چل ویه‌ک سال و‌سئ مانگ بوو، کتییکی نووسی له‌باره‌ی ئوسول و‌تیایدا پایه‌به‌رزى هاوه‌لان و‌عومه‌ری کوری عه‌بدولعه‌زیز هه‌بوو، له‌گه‌ل به‌کافرکردنی موخته‌زیز له‌ه‌وانه‌ی ده‌یانگوت قورئان دروستکراوه، ئه‌و کتیه‌ له‌هه‌موو روژانی هه‌ینیدا له‌لایه‌ن زنجیره‌ی هاوه‌لانی فه‌رمووده له‌مزگه‌وتی مه‌هدی ده‌خویندرا. (ابن الاثير: الكامل، ۱۹۸/۸؛ الذهبی: العبر، ۲۴۷/۲؛ ابن تغری بردی النجوم الزاهرة، ۲۷۵/۴؛ السیوطی: تاریخ الخلفاء، ص ۴۱۲؛ ابن العماد: شذرات، ۲۲۱/۳).

۵۲) ئه‌بو جه‌غفه‌ر عه‌بدول کوری قادر: که‌دایکی به‌په‌گه‌ز ئه‌رمه‌نی بوو به‌ناوی به‌دری ده‌جی، یان

ده لَين قه تر نه دی (قطر الندی)، دواى مردنى باوکی خيلافه تی وه رگرت له بهر نه وهی جیگری بوو وه هر نه ویش نازناوی قائیم بته مری الله ی پیدابوو. (السیوطی: تاریخ الخلفاء، ص ۴۱۷).

۵۳) پوها: شاریکه له ههریمی جه زیره وه ده که ویتته ته نیشته هه ران، نیوانی له گه لی شه ش فهرسه خه (نزیکه ی ۳۷ کم). (الادریسی: نزهة المشتاق، ۲/ ۶۵۴؛ الحمیری: الروض المعطار، ص ۲۷۳).

۵۴) شه بیب کوپی ویتابی نه میری ده سه لاتداری جه زیره. (النویری: نهاية الارب، ۲۸/ ۲۱۲).

۵۵) هه ران: شاریکه له {ههریمی} جه زیره. (الحمیری: الروض المعطار، ص ۱۹۱-۱۹۲).

۵۶) سه روج: شاریکه له {ههریمی} جه زیره نزیك له مه لئیه. (المصدر السابق، ص ۳۱۵).

۵۷) بو ورده کاری رووداوه کان بروانه: ابن الاثیر: الكامل، ۸/ ۱۹۶.

۵۸) ئین ته سیر ئامازی به وه نه کردوو که عیاریه کان ده سه لاتیان به هیژ بوو بیت، جیگرانی سولتان ده سه وه ستان بوون له بهرام به ریان بویه به ساسیریان به کارهینا بوئه وهی به ریان لیبگری له بهر هیژو توانا که ی (الكامل: ۲۱۲/۸).

۵۹) له وه ده چئ ئینو ته بی لهیجا ته و گیرانه وه یه ی له ته بی لفیدا وه رگرتی که ده لی: ده سه لاتی خيلافه ت وسه لته نه ت له به غدا له ناوچوو، و ده سه لاتی عه یاریه کان گه وره بوو وایان لیها ت مآل و سامانی خه لکیان ده برد به شه و به روژ هیچ ریگری که له به رده میان نه بوو، سولتان جه لالده وه له بهرام به ریان ده سه وه ستان بوو له بهر نه بوونی ده سه لات و خه لیفه ش زور له بوئ ده سه لاتر بوو. (المختصر فی اخبار البشر، ۲/ ۱۵۹).

۶۰) واته: جه لالده وه. (ابن الاثیر: الكامل، ۸/ ۲۱۹).

۶۱) جوړیک له توپه له ی دروستکراو له قور یان خو ل.

۶۲) بروانه: ابن الاثیر: الكامل، ۸/ ۲۱۹؛ الذهبی: العبر، ۲/ ۲۵۵.

۶۳) زاهر: لیئعزاز دین الله عه لی کوپی حاکم مه نسور کوپی عه زیز نزار کوپی موعزی فامی میسری ده سه لاتداری میسر وشام، که ته مه نی سی وسئ سآل بوو، وخیلافه ته که ی پازده سآل ونؤمانگ وحه فده روژ بوو، که زور هزی له بیکاری وحه سانه وه هه بوو بویه کاروباره کانی بو وه زیره که ی ته بی لقاسم عه لی کوپی ته حمه دی جه رجه رائی جیهیشتبوو. (ابن الاثیر: الكامل، ۸/ ۲۱۹؛ النویری: نهاية الارب، ۲۸/ ۲۰۷-۲۰۸؛ المقریزی: اتعاظ الحنفاء، ۲/ ۱۸۲-۱۸۳).

۶۴) نه بولحوسین قه دوری، نه حمه د کوپی محمد کوپی نه حمه د کوپی جه عفه ر کوپی به غدادی فه قیه، شیخی حه نه فیه له عیراق ویتشه وایه تی مه زه بی پیدرا وناوبانگی زوربوو له وکاته ی کوچی دوا بیکرد ته مه نی شه ست وشه ش سآل بوو. (ابن الاثیر: الكامل، ۸/ ۲۲۵؛ الذهبی: العبر، ۲/ ۲۵۸؛ ابن العماد: شذرات، ۳/ ۲۳۳).

۶۵) شبل ده وه نه سپ کوپی سآل کوپی مه ردا سی کیلابی ده سه لاتداری حه له ب، نه و رووداوه له لایه ن ئین لقه لانسو وئین لئه سیر ونه ویری و مه قریزی له سالی ۴۲۹ هه اتوه. (بروانه: ذیل تاریخ دمشق، ص ۱۲۰؛ الكامل ۸/ ۲۲۸؛ نهاية الارب، ۲۸/ ۲۱۲؛ اتعاظ الحنفاء، ۲/ ۱۸۷).

۶۶) غوز: ناویکه به سه ر هه موو ره گه زیکی بیگانه دا براوه، وده لَین ره گه زی بیگانه وه کو تورکی وتورکمانی (المقریزی: السلوك، ج ۱-ق ۱، ج ۷/ ص ۳۱).

۶۷) میری بوخارا بوو. (بروانه: ابن الاثير: الكامل، ۲۳۷/۸؛ الشيخ محمد الخضرى: الدولة العباسية، ص ۴۱۵).

۶۸) بروانه: ابن الاثير: الكامل، ۲۴۰-۲۴۲؛ المقریزی: السلوك، ج ۱- ۳۳/۱.

۶۹) بروانه: الذهبی / العبر، ۲۶۶/۲

۷۰) ټو رووداوانه له لایه نه مه قریزی له سالی ۴۳۳ ګ دا هاتوو. (اتعاض الحنفاء، ۱۸۹/۲).

۷۱) ټو وورده کاري ټمه بروانه: ابن الاثير: الكامل، ۲۵۵-۲۵۶.

۷۲) مه به ست له غوز سه ربازه سه لجوقیه کانه ټه وانه ی هیترشیانکرده سهر موسل و دواى کوشتاریکی زور و بردنی خیزانی قرواش ، قرواش و ده بیس کوری عه لی لئه سه دی ریکه کوه تن له سهر به ره و پرووونه وه یان ، ټه بو نه سر کوردی ده سه لاتدارى میافارقینیش له ګه لیان ریکه کوه وت ، وتوانیان شکست به سه ربازانى سه لجوقی بهینن. (الذهبی: العبر، ۲۷۰/۲).

۷۳) له پیښوودا پیښاسه کراوه.

۷۴) شهریف مورته زی ، پیښه وای تالینه کان وشيخی شیعه له عیراق ټه بو تالب عه لی کورې حوسین موسای موسه وى که ئیما م- پیښه وای بوو له شیعه ګه ریټی وګفتو ګو وشيعر وبه لاغت- زمانپاراوی ، نوسراوی زوره وده ریاپه که له هونه رو زانست، و پیښه وایه تی تالینه کان له دواى خو ی درابه کورې برای عه دنان کورې شهریف په زان. (ابن الاثير: الكامل، ۲۶۸/۸؛ ابن تغری بردی: النجوم الزاهرة، ۳۹/۵).

۷۵) ټو زیاتر زانیاری بروانه: ابن الاثير: الكامل، ۲۸۴/۸.

۷۶) العقر- ټاکړی: یه کیک له قه لاکانی چه میدی دراوسپی موسل بوو. (المصدر السابق).

۷۷) ئیبراهیم کورې یه نال کورې سه لجوق برای سولتان توغروټب ګ له دایکیه وه وله هه مان کاتدا کورې مامی بوو. (عماد الاصبهانی: تاریخ ال سلجوق، ص ۱۰).

۷۸) سولتان ټه بو کاليجار مه رزه بان کورې سولتان ده وله به هاندوده وله ی بوه یی ده یله می، له ریګای کرماندا مرد و مه لیک په حیم ټه با نه سپری کورې شوینی ګرته وه، ماوه ی ده سه لاتداریه ته که ی ټه بی کاليجار چوارسال بوو ، وله دایکبوی شاری به سره بوو له سالی ۳۹۹ ګ. (ابن الاثير: الكامل، ۲۸۳/۸؛ الذهبی: العبر، ۲۷۵/۲؛ ابن تغری بردی: النجوم الزاهرة، ۴۶/۵؛ ابن العماد: شذرات، ۳۶۳/۳).

۷۹) زیاده یه که له ئین لقه لانسی وه رګیراوه ټو روونکرده وه ی زیاتر. (ذیل تاریخ دمشق، ص ۱۳۶).

۸۰) ئین لقه لانسی ټماژه به وه ده کات که رفق لموسته نسپری ګه یشته دیمه شق وه کو والی ټه و کاته دوازده ی موحه په می سالی ۴۴۱ ګ بوو. (المصدر السابق، ۱۳۹).

۸۱) نه هر لقه لائین: ګه ره کیکي ګه وره یه له به غدا له روژته هلاتی که رخ وخه لکه که ی سوننه مه زه به بن ووزرجار شهریان له ئیواندا هه لګیرساوه له ګه ل که رخ له شیعه. (یاقوت الحموی: معجم البلدان، ۳۲۲/۵).

۸۲) ټه بولحه سه ن موسا کازم کورې جه عفر صادق کورې محمد کورې عه لی زهین لعابده ی کورې حوسین کورې عه لی کورې ټه بی تالیب، یه کیک له دوازده ئیما مه که یه وله سالی ۱۲۹ ګ له دایکبوه ، وله سالی ۱۸۳ ګ له به غدا کوچی دوایکردوه یان ده ئین له ۱۸۶ ګ، وله به ره ی روژتاوای به غدا ئیژراوه، وګوره که ی ناسراوه خه لک سهردانی ده که ن ونزرګه یه کی ګه وره یه قه فه سی زیرو زیوی ټو دروستکراوه. (بروانه: ابن خلکان:

وفياة الاعيان، ۳۰/۵-۳۱۰؛ ياقوت الحموي: معجم البلدان، ۱/۱۵۷).

۸۳) بروانه: ابن الاثير: الكامل، ۱/۳۰۱-۳۰۲؛ الذهبي: العبر، ۲/۲۸۳).

۸۴) شهریف ئەبو جەعفەر محمد جەواد کورپی عەلی پەزا کورپی موسای کازم لەپیشەوایان و دوازدە ئیمامەکی شیعەیه کەوا خەلیفەهی عەباسی مەئمون لەخۆی نزیک دەخستەوه وکچی خۆی لێ مارەکرد و لەمەدینە نیشتهجێیکرد وەکو نێردەیهێک نێردرا بۆلای موعتەسەم وئەویش پێزی زۆری لێیگرت، لەسالی ۲۲۰ کە لەشاری بەغدا کۆچی دوايیکرد و لەلای موسا کازمی باپیری نێژرا، خەلکی گشتی زۆر سەردانی مەزارگەکەیان دەکەن. (الذهبي: العبر، ۱/۳۰۰؛ القرمانی: اخبار الدول واثار الاول، ص ۱۱۵).

۸۵) لەو رووداوانە روون دەبێتەوه کە ئەو کێشەو پشێویە شیعە هەلیان دەگیرساند نیشانە بوو بۆ پەيوەندی نێوان سوننەو شیعە لەبەغداي پایتەختی عەباسیەکان، دواي ئەو پڕۆلەتیک لەپڕۆلەتەکانی سەرکەوتنی بانگخوازە شیعەکان لەکێشکردن و هاندانی لایەنگیرانیان دژی دەسەلاتی عەباسی، وەدەرخستنی ئەوێ کە عەباسیەکان توانای کۆتەرۆلکردنی بارودۆخیان نەماوه تەنانەت لەبنکەي دەسەلاتی خێلافەتیش. (بروانه: د. حسن علی حسن: حركة البساسيري بالعراق، مقال بندوة التاريخ الاسلامی بدار العلوم، مجلد الخامس، ۱۹۸۵).

۸۶) ناوی (ئەبو تەمام عەدنان کوری شەریف رەزی) ه. (بروانه: ابن الاثير: الكامل، ۸/۳۰۱).

۸۷) ئەبولحارس ئەرسەلان کورپی عەبوللای بەساسیری تورکی، سەرکردەي تورکەکانی بەغدا بوو، دەلێن کەوا کۆیلەي بەهائودەوله کورپی عەزد دەوله کورپی بۆیە بوو، وە لەخەلیفە قائیم نزیکیۆتەوه تاوێکو پێشی هەموو تورکەکانی خست و هەموو دەسەلاتیکي خستە ژێر فەرمانرەوايەتي و لەسەر مینبەرەکانی عیراق و خۆزستان و تاري بەناو خۆیندراوێ تەوه و دەسەلاتی بەرادەیهێک گەوره بوو پاشاکان ترسیان لێي پەیدا کرد ئینجا لەخەلیفە یاخیبوو و لەبەغدا دەریکرد و تاري بەناوی موستەنسیری فاتیمی دەسەلاتداری میسر خۆیندەوه و خەلیفە قائیمیش پەناي برده بەر میری عەرەب محیەدین ئەبی مەهارش کوری مەجلی عوقەیلی دەسەلاتداری حەدیسە و ئەویش پەنايدا، بۆماوێ سالیێک ئەوێ پێویستی بوو بۆ ئەنجامدا تاكو توغرولبەگی سەلجوقی گەیشت شەپری لەگەڵ بەساسیری کرد و کوشتی لەسالی ۴۵۱، و خەلیفە قائیم گەراپەوه بۆ بەغدا، هەر وەکو ئین ئەبی لەهیا لەداهاتوودا ئاماژەي بۆ دەکات. (ابن الاثير: الكامل، ۸/۳۴۱-۳۴۷؛ ابن خلکان: وفیات الاعيان، ۱/۱۹۲؛ العماد الاصفهانی: تاریخ دولة ال سلجوق، ۱۸-۲۰؛ ابن تغری بردی: النجوم الزاهرة، ۵/۶۴؛ الذهبي / العبر ۲/۲۹۸؛ ابن العماد: شذرات، ۳/۲۸۷).

۸۸) ابن الاثير: الكامل، ۸/۳۲۲-۳۲۳.

۸۹) مەبەست لێي دەولەتی بنەمالەي بوەیهیه: کە لەهۆزەکانی دەیلەم بوون و پێیان دەوتن: «شیرزیل» یان «تدازە» ئەندامانی ئەو خێلە لەولاتی دەیلەم پێگەیشتن و توانیان بگەن بەبەرترترین پلە لەبەغدا لەوکاتەي ئەحمەدی کورپی بۆیە پێشەرەویکرد بۆ بەغدا، وە تورکەکان دەرچوون و خەلیفە موستەکفی پێشوازی لێکرد، و ئاھەنگی بۆ گێرا و پۆشاکي میرانە و نازناوی موعز دەوله ي پێدا و عەلی براشی بەعیما دەروله و حەسەنی براشی بە روکن دەوله ناو برد و فەرمانیشی کرد نازناوێکانیان لەسەر دراوی درهەم

ودیناریش هه‌لبکۆردری ، چوونی ئه‌حمه‌دی کوری بۆیه و وه‌رگرتنی پۆستی میری میران له‌به‌غدا سالی ۳۳۴/ک/ ۹۴۵ز سه‌رده‌می بوه‌یهی ده‌ستی‌ده‌کات که‌به‌رده‌وامی هه‌بوو تا‌کو سالی ۴۴۷/ک/ ۱۰۴۵ز . (ابن الاثیر : الکامل، ۸/ ۸۷؛ المقریزی: السلوک، ج ۱-ق ۲۵/۱؛ ابن خلدون: العبر، ۴/ ۵۶۳، ۶۰۰).
(۹۰) ئه‌بو سولیمان داود کوری میکائیل کوری سه‌لجوق. (العماد الاصفهانی : تاریخ دولة ال سلجوق، ص ۱۰).

(۹۱) عیمادی ئه‌سفه‌هانی ئاماژه به‌وه ده‌کات که‌خه‌لیفه مه‌به‌ستی له‌و ماره‌بریه گه‌وره‌کردن و پێژلێنانی سولتان بوو ، بۆ ئه‌وه‌ی دوژمنان به‌و هۆیه‌وه هه‌یج پێگایه‌ک نه‌دۆزنه‌وه بۆ نه‌هه‌شتنی ئه‌و دۆستایه‌تییه‌ی نێوانیان . (المصدر السابق، ص ۱۳).

(۹۲) له‌وه ده‌چێ ئه‌وه له‌ئهنجای رووخانی بنه‌ماله‌ی بوه‌یهی و ده‌ستگرتنی سه‌لجوقیه سونیه‌کان بێت به‌سه‌ر ده‌سه‌لاتدا له‌به‌غدا . پ‌روانه : ابن الاثیر : الکامل، ۸/ ۳۳۵؛ هه‌روه‌کو ئاماژه ده‌کات که‌وا خه‌لیفه فهرمانی کرد له‌که‌رخ ومه‌زارگه‌و ناوچه‌ی دیکه بانگ بدرێ به (الصلاة خير من النوم)، و (حی علی خير العمل) لابردرێت. بۆیه ئه‌وانیش ئه‌وه‌یان کرد که‌فه‌رمانی پێکردن له‌ترسی ده‌سه‌لات وه‌یه‌که‌ی.
(۹۳) که‌ ئه‌بوله‌عالی قریش کوری به‌دران موقه‌لله‌ی عوقه‌یلی ده‌سه‌لاتداری موس‌ل نوره‌وله ده‌بیس کوری عه‌لی کوری مه‌زیه‌دی ئه‌سه‌دی میری عه‌ره‌بی فورات به‌ژداریانکرد له‌گه‌ڵ به‌ساسیری له‌ده‌رچوونی له‌فه‌رمانی خه‌لیفه‌ی عه‌باسی ئینجا گه‌رانه‌وه‌و داوای لێبوردنیان کرد له‌سولتان توغولبه‌گ و ئه‌ویش داوای لێبوردنه‌که‌ی لێوه‌رگرتن. (العماد الاصفهانی : تاریخ دولة ال سلجوق، ص ۱۵ ؛ ابن الاثیر: الکامل، ۸/ ۳۳۴؛ الذهبي : العبر، ۲/ ۲۹۲).

(۹۴) بالس شارۆچکه‌یه‌که‌ له‌شام له‌نیوان حه‌له‌ب و په‌ققه . (ياقوت الحموی : معجم البلدان، ۱/ ۳۲۸).
(۹۵) نه‌س‌ر لده‌وله ئه‌حمه‌دکوری مه‌روان کوری دۆسته‌کی کوردی ده‌سه‌لاتداری میافارقین و دیاربه‌کر . (الذهبي : العبر، ۲/ ۳۰۰؛ ابن العماد: شذرات الذهب، ۳/ ۲۹۰).

(۹۶) ذه‌بی ده‌لێت: «له‌وانه‌یه له‌سه‌ر باوه‌ری ئاینی ئیسلام مردبێت و تۆبه‌ی کردبێ له‌بێ باوه‌ریه‌که‌ی و گومانی له‌سه‌ر نه‌مابێ»، (العبر، ۲/ ۲۹۴).

(۹۷) ابن الاثیر: الکامل، ۸/ ۳۳۹؛ ابن تغری بردی : النجوم الزاهرة، ۵/ ۶۱؛ ابن العماد: شذرات، ۳/ ۲۸۰).

(۹۸) به‌و جوړه‌یه له‌ئین لجوزی: المنتظم، ۸/ ۱۸۸).

(۹۹) المصدر السابق، ص ۱۸۶.

(۱۰۰) المصدر السابق، ص ۱۸۷-۱۸۸. ئین لجوزی له‌باره‌ی ئه‌و دێرانه‌وه ده‌لێت: «پ‌روانه بۆ گه‌مه‌یه‌ی ئه‌و نه‌فامه پێداگیری ده‌کات له‌وه‌ی به‌دییه‌نه‌ر بوونی هه‌بێت نه‌له‌کات ونه‌له‌ شوین ، وه‌له‌بیری چووه ئه‌و دۆزیوه‌تیوه‌، ته‌نانه‌ت ئاماژه‌ی به‌وه کردووه له‌شيعره‌کانی ، بۆئه‌وه‌ی بیانکات به‌به‌لگه له‌سه‌ر بېباوه‌ریه‌که‌ی .»

(۱۰۱) پێویست بوو ئه‌و هه‌واله له‌کو‌تایی ئه‌و پرووداوانه هاتبایه که‌ ئین ئه‌بی له‌یجا ده‌یگێرێته‌وه له‌سه‌ر به‌ساسیری وجو‌لانه‌وه جیاوازه‌کانی تا‌کو گه‌یشتن به‌به‌غدا ، که‌واته ئه‌و هه‌واله له‌شوینی سروشتی خو‌ی نیه .

(۱۰۲) ٲٲٲٲ لقه لانسى ومه قريزى ئاماژه به وه ده كه ن كه وا مكين لدهوله ئه بو حه سه ن كورى عه لى كورى ملهمى حه له بى له موعز لدهوله ئمال كورى سالح كورى مرداس وه رگرتووه له كوٲاى زى لقيه ده له سالى ٤٤٩٩ عه بوماوى چوارسال ماوه ته وه و تارى به ناوى موسته نسپر بالله ده سه لاتدارى ميسر خوڻندو ته وه. ذيل تاريخ دمشق، ١٤٢؛ اتعاظ الحنفاء، ٢/٢٣٥).

(١٠٣) تل اعر: وه ده شگوتري: تل يعفر {يان ته له عفره} ناوى قه لاو شور هيه كه له نيوان شه نكال وموسل. (ياقوت: معجم، ٢/٣٩).

(١٠٤) براى توغرو لبه گه له داى كيه وه ، كه وا به ساسپرى سه ركه وت له وهى به لاي خوڻدا راييكي شى پاش ئه وهى ته ماحى ده سه لاٲ ويارمه تى پيدا بوڻه له برا كهى ياخي بو. (الذهبي: العبر، ٢/٢٩٥).

(١٠٥) هيت: شاروچكه هيه كه له سه ر رووبارى فورات لده وروبه رى به غدا له سه رووى ئه نبار. (ياقوت: معجم، ٥/٤٢٠).

(١٠٦) به و جوړه هيه له لاي ئٲٲٲٲ لئه سير وذهبي ومه قريزى، به لام عماد الاسفهانى ئاماژه به وه ده كات كه وا چوونه ناوه وهى به ساسپرى بو به غدا له شه شى ذى لقعه ده بووه. (بروانه: الكامل، ٨/٣٤٢؛ العبر، ٢/٢٩٥؛ تاريخ دوله ال سلجوق، ص ١٨؛ اتعاظ الحنفاء، ٢/٢٥٢).

(١٠٧) عميد: سه ركرده فه رمانپه واى عيراق ئه بو ئه حمه دى نه هاوه ندى بوو كه ناوده برا به سه ركردهى عيراق هيه كان وعه ميدى به غدا وله سالى ٤٦٩ عه كوچى دوايى كرد. (بروانه: ابن الاثير: الكامل، ٨/٤١٤). (١٠٨) سپى دروشمى فاطمه هيه كان وره ش دروشمى عه باسيه كان بوو. (بروانه: ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ص ١٤٦- حاشية ٣).

(١٠٩) ئٲٲٲٲ ئه سير ئاماژه به وه ده كات كه ئه وهى شكستى هٲٲٲٲ ميري ميران بوو كه عه لى كورى حسين كورى ئه حمه د كورى محمد كورى عومه رى مه سه لمه بوو. (بروانه: الكامل، ٨/٣٤٢؛ ابن الطقطقى: الفخرى، ص ٢٥٧).

(١١٠) زياده هيه كه له ئٲٲٲٲ لئه سيروه بو زياتر روونكر دنه وهى ماناى ده قه كه. (الكامل، ٨/٣٤٣). (١١١) حه ديسه مه به ست لٲٲٲٲ حه ديسه ي فوراته به (حديثه النورة) ش ناسراوه به دوورى چه ند فه رسه خٲك له ئه نباره وه دوره، ئه و قه لاى كه پته وى لٲٲٲٲ له هه رچوار ده وريشى ئاوه واته له ناوه راستى فوراته ، ده سه لاتدارى ئه و كاته شى ميري عه رهب محى الدين ئه بو لحارث مهارش كورى مجلى لعوقه يلى بوو، كه وا خودى خوڻ خزمه تكر دنى خه ليفه ي گرته ئه ستو واوه ن هه لسو كه وتيكي باشبوو. (ابن خلكان: وفيات الاعيان، ١/٦١؛ ابن القلانسي: ذيل تاريخ دمشق، ص ١٤٨؛ العماد الاصفهانى: تاريخ دوله ال سلجوق، ص ١٨؛ ياقوت: معجم، ٢/٢٣٠).

(١١٢) مير ئه بو محمد حه سه ن كورى حسين كورى حه مدانه وٲٲٲٲ لقه لانسى ئاماژه به وه ده كات كه ئه وه يان ويلايه تى دووه مى بوه نه وه كو سيٲه م هه روه كو ئٲٲٲٲ ئه بى لهيجاء ئاماژه ي بو ده كات به لام ويلايه تى يه كه مى له سالى ٤٣٣ عه بوو. (ذيل تاريخ دمشق، ص ١٤٢).

(١١٣) فه رمانه كه له لايه ن خه ليفه ي فاطمى له ميسر بو ناسر ده وله هاٲبوو بو ئه وهى له گه ل سه ربازانى

بۆ حەلەب بېروات بۆ تەمىکردنى عەرەبە كىلابىيەكان لەبنەمالەى مەرداس ، ئەوئىش لەدواى بەرهو پووبوونەوهيان لەشەرى فەنىدىق لەنزىك حەلەب لەرۆژى دوشەمەى مانگى شەعبانى سالى ٤٥٢، سەربازەكانى شەكستيان هېنا وبەزامدارى گەرايەوه بۆ مىسر هەروەكو ئىبن لقەلانسى وئىبن لئەسىر ئاماژەى بۆ دەكەن ، بەلام مەقرىزى ئاماژە بەوه دەكات كەوا شەپرەكان لەنيوان ناسپدەوله وعەرەبە كىلابىيەكان لەلاى قەنسرين روويداوه ،وناسپدەوله زۆر توند تىكشكاوه دواى ئەوهى پييدا كيشراو دەستى لەكاركەوت ئىنجا گەرايەوه وجارىكى تر ئاماژە بەوه دەكات كە شەرى فنىدىق كەلەنيوان ئىبن حەمدان ومەحمود كۆرى شېل دەوله ئمال كۆرى سالىح كۆرى مەرداس روويدا وحەمدان شكا ، وەياقوت باس لەوه دەكات كە ئەو شەپرە لەلاى فنىدىق ى سەر بەحەلەب روويداوه كەنيوانى لەگەل حەلەب پىنچ فەرسەخ بووه و واى لئەهاتوو ناسراوه بە (تل السلطان -گردى سولتان) وەئاماژە بەوه دەرکى كەئەم شەپرە بە بەدىل گيرانى ناسپدەوله كۆتايى هاتوووه .(پروانه: ذيل تاريخ دمشق ،ص١٤٢؛ ابن الاثير: الكامل، ٣٥٣/٨؛ اتعاظ الحنفاء، ٢٦٠/٢؛ معجم، ٢٧٨/٤).

(١١٤) عەمىدەلىك :ناوى ئەبونەسەر محمد كۆرى مەنسور لکەندەريه وهزيرى توغولبەگ بوو ويەكەمين وهزيرى سەلجوقىه كانيش بوو.(العماد الاصفهاني :تاريخ دولة ال سلجوق،ص١٢).

(١١٥) مير ئەنۆشېروان كۆرى خاتوون خىزانى توغولبەگ .(مصدر السابق،١٨).

(١١٦) ئىبن لئەسىر ئاماژە بەوه دەكات كە هاوئەلانى مير نوردەوله كۆرى دەبيس كۆرى مەزيەد دەستيانكرد بەرۆيشت لەگەل كەس وكارەكانيان بۆ بەتيحە، وهەرچەندە ناوبراو هەولیدا بيان گيرپتەوه بەلام كاتيك نەيتوانى خۆشى لەگەليان رۆيشت.(الكامل، ٣٤٧/٨).

(١١٧) هەريەكە لە عماد لئەسفەهانی وئىبن لئەسىر ئاماژە بەوه دەكەن كەئەوهى بەساسيرى كوشتوووه و سەرى پەراندوووه و برودووئەتى بۆ سولتان ئەوا كەمشتەكين عەمىدى غولامى عەمىد لكوندەرى بووه، بەلام ئەردەم لخدام يەككە لەسەرکردەكانى سوپاى سولتان بوو . ئەسفەهانی ئەمە يەكلایى دەكاتەوهوه دەلێت:»بەساسيرى هەلات بۆ حللەى دەبيس كۆرى عەلى كۆرى مەزيەد،... كەمشتەكين بۆسەى بۆ نايەوهو بەدىل گرتى وسەرى پەراند». (الكامل، ٣٤٧/٨؛ تاريخ دولة ال سلجوق،ص٢٠).

(١١٨) پروانه: العماد الاصفهاني :تاريخ دولة ال سلجوق،ص٢١.

شیواندنی وینهی کورد له بهشیك له تەفسیرەکانی قورئاندا

تویژینه وهیهکی میژوویی شیکاری – پەخنەییە

م. یوسف صابر

شیواندنی وینهی کورد له بهشیك له تهفسیرهکانی قورئاندا
تویژینهوهیهکی میژووپی شیکاری - رهخهیه

م. یوسف صابر

پیشهکی:

نهتهوهی کورد یهکیکه له نهتهوه رهسهن و دیرینهکانی جیهان، له گهڵ سه رهه لانی
ئایینی پیرۆزی ئیسلام، بههۆی ئهوهی جوگرافیای کوردستان کهوتبووه سهر پڕگای
بلاوبوونهوهی ئیسلام، زۆر زوو له گهڵ ئهم په یامه نوێیه دا ئاشنا بوون، بوونه بهشیکی دانه پراو
له شارستانییهتی ئیسلامی، ئهمهش وه چهرخانێکی گهوره بوو، بۆ ئاوێته بوونی ناسنامهی
کلتووپی و کۆمه لایهتی کوردی له گهڵ به هاکانی ئیسلام. کورده کان له سه رده مهکانی دواتر
بوونه یهکیک له پایه گرنگهکانی بهرگری و پاراستنی سنوورهکانی دهولهتی ئیسلامی.
جهنگاوهر و سه رکرده کورده کان له ناو سوپای زۆربهی هیزه ئیسلامیهکاندا پۆلی کاریگهر و
سه رهکیان هه بووه، لوتکهی ئهم پۆله میژووپی له سه رده می سولتان سه لاحه دینی ئه ییووبیدا
ده رکهوت؛ ئه و سه رکرده کوردهی که نهک ههر دهولهتێکی به هیزی دامه زراندا، به لکوو بووه
سیمبولی دادپهروه ری و قارهمانیتی ئیسلامی و توانی شاری قودس پزگار بکات و بهرگری له
خاک و پیرۆزییهکانی موسلمانان بکات بهرامبهر هیرشه ده رهکییهکان. ههروهها له پرووی
زانستی و معریفیهوه، کورد خزمهتێکی بپۆینهی به شارستانییهتی ئیسلامی کردووه و دهیان
زانای گهورهی پیشکش به جیهان کردووه. له وانه (ئین سه لاحی شاره زووری) که یهکیکه له
گهورهترین پیشه واکانی زانستی فهرمووده، (ئین ئه سیر) له بواری میژوودا، (ئین خه له کان)
له بواری ئه ده ب و ژياننامه دا، (جه زهری) له بواری ئه ندازیاری و میکانیکدا، ههروهها (مه لا
گۆرانی) مامۆستا و پهروه رده کار و نه خشه دانهری مه عه نویی فه تحی قوسته نینیه بوو
له لایه ن سولتان محه مه دی فاتحه وه. (به دیعوزه مان سه عید نوورسی) له سه رده می نویدا.
ئه وهی شایه نی با سه عه قلی کوردی بزوپه نهری زۆربهی کایه زانستییهکانی ناو میژوو و
شارستانییهتی ئیسلامی بووه. ئه مانه ته نیا چه ند ئه و نه یه کی که من له و سه دان زانا کوردهی،
که کتیبخانهی ئیسلامی و مرقایه تییان ده وله مه ند کردووه و خزمهتێکی گه وریان به زانست
کردووه.

کهچی له گهڵ ئهم میژوووه پڕ له شانازییه دا، له ناو هه ندیک له کتیبهکانی تهفسیر و
سه رچاوه میژووپییهکاندا، تییینی هه ندیک گیرانه وه و بۆچوونی نادروست ده کریت، که
وینهی نه ته وهی کورد به شیوهیهکی نه رینی نشان دراوه، به پشت به ستن به گیرانه وهی لاواز

و بئ بنهما (ئیسرائیلیات)، ئەم تېروانینانە له کاتیکدایه، که خودای گهوره له قورئانی پیرۆزدا ناوی نههینان و بهشیک نین له ئایهتهکه، خوای گهوره جیاوازی زمان و پهنگی مروفهکانی وهک نیشانهیهک بۆ گهورهیی خوای داناه. لێره دا دهبوو موفهسیرهکان به وردی و به چاویکی پهخهگرانه مامهله لهگهڵ ئەو گێرانهوانه دا بکهن و کۆمیتتی زانستی خوایان لهسهر بنووسن بۆ ئەوهی خوینەر نهکهوێته ههلهوه، نهک بهبئ لیکۆلینهوه سوودی لێوهبرگرن. پێویسته ئەوهش بزانی که قورئانی پیرۆز بنهما ی تهقوا و چاکهخوای وهک تاقه پێوهی جیاوازی نێوان مروفهکان ناساندوه، نهک پهگهز و نهتهوه، ههر بۆچوونیک له تهفسیرهکاندا که میللهتیک یان نهتهوهیهکی دیاریکراو بهکهم یان به خراپه نیشان بدات، پێش ههموو شتیک لهگهڵ پۆخی دادپهروهی ئیسلام و ئایهتهکانی قورئان ناکۆکه، ئەم شیواندنه ی که بهرامبهه کورد کراوه، زۆرجار بهرههه می بارودۆخی سیاسی و کۆمهلایهتی ئەو سهردهمانه بووه، که تهفسیرهکانی تێدا نووسراوه، نهک گوزارشت بێت له راستی پهيامه ئاسمانیهکه.

لهم سۆنگهیهوه، ئەم توێژینهوهیه ههول دهدات به شیوازیکی زانستی، پهنجه بخته سهه ره شوینانهی، که له ههندیک تهفسیردا وینهی کوردی تێدا شیوێراوه، ئامانجهمان ئەوهیه راستیهکان له ئهفسانه و گێرانهوه نادروستهکان جیا بکهینهوه و ئەو تهوموژه برهوهینهوه، که بههۆی ههلهی ههندیک له موفهسیرهکانهوه دروست بووه. پاککردنهوهی میژووی ئیسلامی لهم جوړه چهواشهکاریانه، نهک تهنیا خزمهت به نهتهوهی کورد دهکات، بهلکوو پارێزگاری له پیرۆزی و گهورهیی ئایینی ئیسلامیش دهکات له ههموو جوړه توندپهرووی و پهگهز په رستیههک.

تهوهره یه کهم: زانستی تهفسیر؛ چههک، پێناسه و هوکارهکانی سه رهه لدان:

زانستی تهفسیر؛ به یه کییک له گرنگترین زانسته ئیسلامیهکان داده نریت، له بهرتهوهی راسته وخۆ په یوهسته به تێگه یشتن له کهلامی خودا. بهبئ ئەم زانسته، زۆربهی موسلمانان ناتوان له مانان و مه بهستهکانی قورئانی پیرۆز تێگهن، لێره دا به کورتی تیشک دهخهینه سهه ره ئەم زانسته:

یه کهم/ پێناسه ی تهفسیر له پرووی زمانهوانی و زاراوه ییهوه:

۱/ له پرووی زمانهوانیهوه:

و شه ی تهفسیر له پهگی (فَسَر) هاتوه، که به واتای ئاشکراکردن و دهرخستن دیت، کاتیک ده لێین ده قیکمان تهفسیر کرد، واته مانا شاراوه کاغمان پروون کردهوه^(۱). ئەم وشهیه بهم واتایه له قورئانی پیرۆزدا هاتوه ههروهکوو خوای گهوره دهفهرموویت: « وَلَا يَأْتُوكَ مِثْلُ إِلَّا

جِنَّاتِكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا»^(۲) واته: هیچ نمونه یه کت بو ناهینن مه گهر ئیمه حه ق و باشتین ته فسیرمان بو هیئاونه ته وه. ههروهه (التفسیر) به میز (بول) دهوتریت، که پزیشکه کان سهیری ده که ن و له ریگه ی په نگه که یه وه نه خوشی نه خوشه که ده ستینشان ده که ن^(۳). ههروهه هه ر شتی که که مانا و لیکدانه وه ی شتی کی پی بناسریته وه، پی دهوتریت ته فسیر. لیره دا (الفسر) واته: لادانی په رده له سه ر شتی کی دا پو شراو. هه ندی کی تر ده لاین: ته فسیر واته ده رختنی مه به ستی وشه یه کی ئالۆز و گران.^(۴)

۲/ له پرووی زاراوه یی:

زانایان چه ندین پیناسه یان بو کردووه، له وانه پیناسه که ی ئیمامی زه رکه شی که ده فهرمویت: «ته فسیر زانستی که تیدا تیگه یشتن بو کتییی خودا (قورئان) ده کریت، که به سه ر پیغه مبه ره که یدا (ﷺ) دابه زیوه، له ریگه ی پروونکردنه وه ی مانا و ده رهینانی حوکم و حیکمه ته کانی.» به کورتی، ته فسیر پرۆسه ی گه رانه به دوای مه به ستی خودا له ئایه ته کاندای به پیی توانای مروف^(۵).

دووهم/ هوکاره کانی سه رهه لدانی زانستی ته فسیر:

گرنگیدانی موسلمانان به ته فسیری قورئانی پیروژ و ئاشکراکردنی واتا و نهینیه کانی، له یه که مین ساتی دابه زینی بو سه ر پیغه مبه ره (ﷺ) ده ستی پی کرد، ئه م گرنگیدانه تا ئه مپروژ به رده وامه و به رده وامیش ده بیت تا ئه و کاته ی مروف له سه رزه وی به رده وام بی، به لام مامه له ی موسلمانان بو زانینی واتا کانی قورئانی پیروژ له سه ر یه ک شیواز نه بووه و له یه ک ئاستی تیگه یشتن و درکی کردندا نه بووه، ئه مه ش سروشتی ژیا نه له هه موو بوونه وه ریکی زیندوودا، هه ر بۆیه شتی کی نامۆ نییه که بینین ته فسیری قورئان به قو ناغی جیاوازا دتیپه ریوه و گه شه ی کردووه، به بی ئه وه ی له شوینی کدا بوه ستیت یان کو تایی پی بیت، چونکه قورئان وته ی په روه ردگاری جیهانیانه، به زۆر دووباره کردنه وه کو ن نابیت و سه رسوره ینه ره کانی کو تایییان نایه ت^(۶).

ته وه ره ی دووهم: شیواندنی وینه ی کورد له به شیک له ته فسیره کانی قورئاندا:

له قورئانی پیروژدا؛ له باسکردنی پرووداوه کاندای، ئه گه ر زۆر گرنگ نه بیت ئاماژه بو هیچ که س و گه ل و نه ته وه یه ک نه کراوه، واته باسی بکه ره که نه کراوه، ته نیا ئاماژه به کاره که کراوه بو په ند وه رگرتن، باس نه کردنی ناوی که سه کان له زۆربه ی ئایه ته کاندای حیکمه تی کی قوولی په روه رده یی تیدایه، ئه ویش گواسته نه وه ی پرووداوه کانه له چوارچیوه یه کی میژووی سنوورداره وه بو یاسایه کی گشتگیر و هه میشه یی، که بو هه موو سه رده م و شوینی ک ده ست

بدات. کاتیک قورئان باسی کرده و هیه ک ده کات به بئ ناوهینانی بکهره که ی، ئەمه وا ده کات مرووف ته نیا وه ک چیرۆکی پاردوو سهیری پروداوه کان نه کات، به لکوو خو ی له ئاوینه ی ئەو سیفه تانه دا بینیتته وه؛ ئەگەر ستایش کردنی تیدا بیت هه ول ی به دهستهینانی بدات و ئەگەر زهم بیت لی دوور بکهویتته وه. له راستیدا، که سه کان ده مر ن و نامین، به لام سیفه ته کان له ناو مروفايه تیدا هه می شه دوو باره ده بنه وه، بویه قورئان ده یه ویت په ند و عیبه ت بکاته پیوه ر بۆ ناسینه وه ی حق و باتل، نه ک سه رقالبوون به ناسنامه ی که سه کان، تاوه کوو په یامه که به زیندووی و وه ک ده ستووریکی هه می شه یی بۆ هه موو نه وه کان بمینیتته وه.

یه کیک لهو ئایه تانه ی قورئانی پیرو ز، که به شیک له موفه سیره کان ده لین بکهره که ی که سیکی کورد بووه، خوی گه وه باس لهو کاته ده کات که ده سه لاتیک ی سه مکار، بریاری سوتاندنی پیغه مبه ر ئیبراهیم (سه لامی خوی له سه ر بیت) ده دات، به هوکاری شکستی لوژیکیان، له به رامبه ر ئەو به لگه عه قلییه ی پیشکه شی کردن، کاتیک ئیبراهیم بته کانی شکاند، جگه له بته گه وه که (فَجَعَلَهُمْ جُودًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ)^(۷)، داوی لی کردن له بته گه وه که بپرسن (فَأَسْأَلُوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ)^(۸) ئەوان تووشی دارمانیک ی ده روونی بوون و دانیان به بیده سه لاتیی په رستراوه کانیاندا نا «لَقَدْ عَلِمْتَ مَا هَؤُلَاءِ يَنْطِقُونَ»^(۹) بئ وه لام مانه وه، په نایان بۆ هیزی ئاگر برد بۆ تۆ له سه ندنه وه و پاراستنی شکوی خوداوه ندانه کانیان (قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانصُرُوا آلِهَتَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ)^(۱۰)، (فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ)^(۱۱).

ئوه ی شایه نی باسه خوی گه وه له م ئایه ته پیرو زانه ناوی هیچ قه وم و نه ته وه یه کی نه هیناوه، ته فسیرکردنی ئایه ته که به میله تیک ی دیاری کراو هیچ خزمه تیک به ته فسیره که ناکات، له م چوارچێوه یه دا، به شیک له موفه سیره کان، گێرانه وه یه کی میژووی ده هینه وه، ئەوان ده لین: ئەو که سه ی که بیر سوتاندنی ئیبراهیمی بۆ نه مروود دا هینا و مه نه نیقی بۆ دروست کرد، پیاویک بووه له کورده کان به ناوی (هیزن)^(۱۲). ابن کثیر ده لیت: (رَجُلٌ مِنْ أَعْرَابِ فَارِسَ مِنَ الْأَكْرَادِ)^(۱۳)، ئەم ورده کارییه موفه سیران نووسیوو یانه به بئ ئوه ی له سه رده مه که ژیا بن، ئەم جوړه ته فسیرکردنه کاریگه ری و ئاسه واری خراپ به جیده هیل ی، ئه وه تا ئەم لیکدانه وه یه کاریگه ری له سه ر خوینده وار و موفه سیریکی ره گه زیه رستیکی تورک کردوه، له ته فسیره که ی، که به زمانی عه ره بی نووسیوو یه تی له ته فسیری ئەم ئایه ته ی سه ره وه زۆر بئ ویژدانانه باسی کورده کان ده کات، قسه که شی داوه ته پال (ابن عمر) به بئ ئوه ی پشتی به هیچ سه رچاوه یه ک به سته بی و ده لیت: «ئو که سه ی پیشیازی سوتاندنی ئیبراهیمی کرد پیاویک بوو له کورده کان، ئەوان له ناو خراپه کاری و گه ندله ی و زیاده رو یی له

ئەشكەنجه دانى خەلكىدا نوqm بوون و هەميشه تتييدا بەردەوامن و دەستى لى هەلناگرن، هيج شويته واريكى ئىسلام — كه ئايىنى ئىپراهم خەليله — له په‌وشت و كرده‌وه‌ياندا نابىيت؛ په‌وشتيان برىتييه له تالانكردى مالى موسلمانان، زانيارى و فيربوونيان برىتييه له سته‌م و دزى و كوشتن و پيگري، ئەمانه ئەهلى ئايىنه پاك و دره‌وشاوه‌كه (ئىسلام) نين، خودا نموونه‌ى ئەوانه له ناو خەلكىدا زۆر نه‌كات! ئاگاداربه و دووربكه‌وه له هاورپيه‌تى كردييان، دووربكه‌ونه‌وه له تپه‌ربوون به ولات و ناوچه‌كانياندا»^(۱۴).

ئەم ده‌قه نموونه‌يه‌كى زه‌قى تتيكه‌لكردنى ده‌مارگيري نه‌ته‌وه‌يييه به ته‌فسيري ئايىنى، كه تتييدا نووسەر له‌ژير كاريگه‌ري ته‌فسيره‌كاني پيش خوى و ههم كيشه‌سياسى و كۆمه‌لايه‌تتبه‌كاني سه‌رده‌مى خويدا، په‌يامه‌ گه‌ردوونيه‌كه‌ى قورئانى بو ئاستى رقيكى شه‌خسى و نه‌ته‌وه‌يى دابه‌زاندووه. ئەم نووسينه نه‌ك هەر له‌گه‌ل بنهما بنه‌ره‌تتبه‌كاني ئىسلامدا ناگونجيت، كه جه‌خت له‌سه‌ر دادپه‌روه‌ري و يه‌كسانى مرو‌فه‌كان ده‌كه‌نه‌وه وه‌ك ئايه‌تى (إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ)، به‌لكوو له‌ پرووى مي‌ژوووى و لوژيكي‌شه‌وه بي‌نه‌مايه؛ چونكه‌ گشتاندى تاوانى كه‌سيك گريمان له‌ چهند هه‌زار سال له‌مه‌وبه‌ر كردووويه‌تى به‌سه‌ر نه‌ته‌وه‌يه‌كى زيندوو و بو مليونان مرو‌ف، پيشيلكردى ئاشكرائى بنه‌مايه به‌رپرسياريتتى تاكه‌كه‌سييه له‌ قورئاندا (وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى)، ئەم جو‌ره‌ ديدگايانه‌ گوزارشت له‌ پيروزي قورئان ناكهن، به‌لكوو گوزارشت له‌ كه‌مه‌رخه‌مى مه‌عريفى و سنووردارى بيركرده‌وه‌ى مرو‌فيك ده‌كه‌ن كه‌ نه‌يتوانيوه ئايىن له‌ به‌رژه‌وه‌ندى سياسى و په‌گه‌زى جيا بكاته‌وه؛ چونكه‌ مي‌ژوووى كورد پريه‌تى له‌ زانا و بيرمه‌ند و ناودارى گه‌وره، ئەمه‌ش ده‌يسه‌لميتت كه‌ ده‌قه‌كه‌ نووسراويكى زانستى نيه، به‌لكوو پاشماوه‌ى رقيكى كلتورييه و پيوسته وه‌ك هه‌له‌يه‌كى مرو‌بى له‌ ده‌ره‌وه‌ى بازنه‌ى پيروزي ئايىن سه‌ير بكرت.

به‌تايبه‌تى بو‌چوونى ئەم موفه‌سيه‌ره له‌ پرووى مي‌ژوووى و ئايىنيه‌وه هيج بنه‌مايه‌كى راستى و زانستيان نيه. په‌نگه‌ په‌نگدانه‌وه‌ى كيشه‌سياسى و كۆمه‌لايه‌تتبه‌كاني سه‌رده‌مى موفه‌سيه‌ره‌كه‌يت له‌گه‌ل هه‌ندىك هو‌زى ناوچه‌كه، نه‌ك راستى ده‌رباره‌ى گه‌لى كورد، چونكه‌ ئىسلام دژى نه‌ته‌وه‌په‌رستى و ناو‌زپاندنى گه‌لانه. ئەم جو‌ر ناو‌زپاندن و هيرش كردنه‌ سه‌ر نه‌ته‌وه‌يه‌كه‌ له‌ ته‌فسيري قورئاندا، جگه‌ له‌ په‌گه‌زه‌په‌رستى و بلاوكردنه‌وه‌ى ده‌مارگيري هيجيت نيه، سه‌ره‌راى ئەوه‌ى نووسه‌ره‌كه‌ى ناشيرين ده‌كات، چونكه‌ له‌ ريگه‌ى گنگرين و زانستىكى پر بايه‌خى وه‌كوو ته‌فسيري قورئان رقوقين و په‌گه‌زه‌په‌رستى بلاو ده‌كاتوه. كاريگه‌رى خراپى ئەم جو‌ره‌ ته‌فسيره‌ واده‌كات وي‌نه‌يه‌كى ناشيرينى كورد بو خوينه‌ران بگوازنه‌وه و به‌شي‌وه‌يه‌كه‌ سه‌يريان بكهن، كه‌ بكو‌زى پي‌غه‌مبه‌ران، په‌نگه‌ ئەوه‌ش واى له‌ مي‌ژوونووسى وه‌كوو المسعودى كرده‌يت بو‌چوونىكه‌ ئەفسانه‌يى له‌ كتبه‌كه‌ى دا به‌نموونه بو په‌چه‌له‌كى كورد

ناوهێتانی کورد لهم پرووداوو جیهانییه گه‌وره‌یه‌دا، کورد له‌ په‌راویزی میژوووه‌ ده‌هێتیته‌ ناو جهرگه‌ی میژووی شارستانییه‌ت. ئەمه‌ وه‌لامیکی تونده‌ بو‌ ئه‌و که‌سانه‌ی ده‌لێن کورد نه‌ته‌وه‌یه‌کی بێ میژوون یان له‌ سه‌رده‌مه‌ دره‌نگه‌کاندا کو‌چیان کردووه‌. ئەمه‌ش نیشانه‌ی کو‌نی و په‌سه‌نایه‌تی خاکی کوردستان و گه‌لی کورده‌ له‌ ناوچه‌که‌دا، به‌لام ئەوه‌ی بو‌ ئێمه‌ گرنگه‌، هه‌لۆه‌سته‌ی له‌سه‌ر بکه‌ین ناوه‌ێتانه‌که‌یه‌، وه‌کو‌و باس‌م کرد‌ راسته‌ ده‌توانین به‌لایه‌نی ئەرینی بو‌ بابته‌که‌ ب‌روانین، به‌لام دیاره‌ موفه‌سیره‌کان به‌لایه‌نه‌ نه‌رینه‌که‌ی بابته‌که‌یان وروژاندوو و باسیان کردووه‌، له‌ کاتی‌که‌دا خ‌وای گه‌وره‌ ناسنامه‌ی ه‌یچ که‌س و نه‌ته‌وه‌یه‌کی باس نه‌کردووه‌، ئەوه‌ی هه‌یه‌ ئەم پرووداوو له‌سه‌رده‌می فیرعه‌ونی‌ک روویداوه‌ به‌رپرسیار و تاوانباری یه‌که‌م و کو‌تایی هه‌ر ئه‌و بووه‌. تیوه‌گلانی خه‌لکانی تر و باسی کردنی ئەو ورده‌ کاریه‌ زیاده‌ره‌وی کردن و ش‌تواندنی و‌ینه‌ و میژووی کورده‌ له‌ یه‌ک‌ک له‌ زانسته‌

گرنگه کانی میژووی موسلمانان. چونکه قورسایي ثایه ته که له سهر سته مکاری فیرعه و نیکه دژی پیڅه مبه ریځ، نه ک که س و گه ل و نه ته وه یه ک، گه ل و نه ته وه کان نیشانه ی ده سه لاتی خوی گه وره ن، مه به ست نیشاندانی سته می ده سه لاتداره کانه، که به در یژایی سهرده م و له هه موو پوژگار یځ دووباره بوته وه. هه روه ها یه کیکی تر له موفه سیره کان له ته فسیری ثایه تی (۲۳) ی سوره تی الانعام له باسی ئه و کافرانه ی له پوژ ی قیامه تدا، کاتیک سزا و ناخو شیی ده بینن، له کاتی به روه وروبوونه وه له گه ل سزای خودا؛ په نا بو درو کور دن و نکو لیکر دن ده بن، سهره رای ئه وه ی تاوانه که یان ئه نجام داوه، هه روه کوو خوی گه وره ده فهرمو ویت: (ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِنتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ)^(۱۷)، ئه م موفه سیره بوته وه ی ئه م وینه یه له می شکی خوینه رانی نزی ک بکاته وه، هاتو وه ئه م موونه یه له سهر کورده کان جیبه جی ده کات، ده لیت: کاتیک کورده کان تاوانی پیس و قیزه ون ئه نجام ده دن، به لام کاتیک ده که ونه ده ست یاسا؛ پاسا و بو کاره کان یان ده هیئنه وه و نکو لی لی ده کهن، بو ته وه ی له سزای توند پرزگاریان بیت، به لام ئه وه سوودیان پی ناگه یه نی ت^(۱۸).

ئه م موفه سیره، به چهن د هو کار یکی دوور له بنه ما زانستی و ئایینی ئه م شوبه اندنه نادا دپه روه رانه یه ی کردو وه، کاریگه ری ژینگه ی کو مه لایه تی و رقو کینه ی نه ته وه یی؛ نوو سهر له ناوچه ی “عانه” له پار یژگای ئه نبار له عیراق ژیا وه و پی ده چی ت له و سهر ده مه دا ململانی ی عه شایه ری یان سیاسی له گه ل کورده کان هه بو ویت، بو یه تیروانی نی شه خسی و ده مار گیر یی خوی تی که لی ده قه پیروژه کان کردو وه، هه روه ها له وانه شه هه له ی چهن د که سیکی به نادا دپه روه رانه به سهر نه ته وه یه کدا گشاندو وه، ئه مه ش له زانستی ته فسیردا به خیانه تی کی گه وره دا ده نریت، چونکه قورئان باسی بنه ما ی گشتی مرو یی ده کات نه ک نه ته وه یه کی دیار یکرا و، له گه ل ئه وه شدا، هه ولدان بو نزی ک کور دنه وه ی وینه ی “نکو لیکر دن کافره کان له قیامه تدا” به به کار هیئانی موونه یه ک بوته وه ی له می شکی خوینه رانی نزی کی بکاته وه، مانا شارا وه که ی ثایه ته که (که درو کور دنه بو پرزگاربوون له سزا) پروون بکاته وه، به لام له جیاتی به کار هیئانی موونه ی تاوانی گشتی، موونه یه کی ناشرینی هه لبراردو وه، که ته نیا گوزار شت له رقی کی پی شو هخته ده کات به رامبه ر به نه ته وه ی کور د. له ئه نجامدا، ئه م شیوازه نه ک هه ر خزمه ت به تی گه یشتنی قورئان ناکات، به لکو پیچه وانه ی بنه ما ی دا دپه روه ری خودایه، که هه موو مرو فقه کان به یه کسان ده بینیت و ریگری ده کات له وه ی تاوانی که سیکی یان چهن د که سیکی بخری ته ئه ستوی که سانی تر.

یه کیکی تر له وئایه تانه ی به موونه ده هیئری ته وه له سهر شیواندنی وینه ی کور د، بری تییه له ثایه تی دوا زده ی سوره تی (الفتح)، په وایه تی ده دات به جه نگ و جیهاد کور دن له گه ل قه ومی ک تا موسلمان ده بن، خودای گه وره روو له و که سانه ده کات که له یه کی که له جه نگه کان دوا که وتبوون و ده فهرمو ویت: (قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْأَعْرَابِ سُدْعَاؤُنَ إِلَى قَوْمِ أُولِي الْأَرْبَابِ سُدِيدٌ

تَقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسْلِمُونَ^(۱۹). ئەم ئايەتە مژدەى ئەو دەدات كە لە داهاتوودا موسلمانان ڤووبەڤووى گەلێك دەبنەو زۆر بەهێز و توندن لە جەنگدا، يان شەرتان لە گەل دەكەن يان خۆبەدەستەو دەدەن. لێرەدا ڤرسيارە جەوھەرييە كە دروست دەيێت: ئەو گەلە كێن كە خودا وەسفيان دەكات بە (أولي بأس شديد) (خاوەن هێز و ئازايەتییە كى بپويێنە) و دەبێ جەنگ و جيهاديان لە گەل بکريێت، ديارە خۆى گەورە ناوى هېچ قەومێكى نەهێناو، بەلام بەشێك لە موفەسیرەكان دەلێن مەبەست لە كوردەكانە^(۲۰). ئەگەرچى باسى گەل و نەتەوێى تريش كراو، لە كاتێكدا جەنگە گەورەكانى سەرەتای ئىسلام عەرەبەكان كردنيان لە دژى پيڤەمبەر (ﷺ) و هاوێلان و شاربەدەريان كردن^(۲۱). وەكو ئاماژەمان بۆ كرد، سەرەڤاى ئەوێى ئەم ئايەتانه وەكوو شيواندنێ وێنەى كورد باسكراون، بەلام ڤههەنديكى ئەرپى لێدەخويندريتهو، لەم ئايەتە قۆناغێكى نوێ لە ميژووى كورد دەستپېدەكات. ئەگەر لە ئايەتى يەكەمدا كورد وەك داهێنەرى ئامپىرى جەنگى (مەجەنقى) دەرکەوتبێت، لێرەدا وەك جەنگاوەر دەرەكەوێت، ميژوو سەلماندووێتە كە سيفەتى ئازايەتى و جەنگاوەرى لە كورد دا بوونى هەيە، بەتايبەتى كورد دواى قبولكردنى ئىسلام، بوونە قەلغانى پاراستنى ئەم ئايینە، سوارچاكە كوردەكان بوونە هێزى سەرەكى لە سوپاكانى ئىسلامدا.

گرنگى ئەم تەفسیرە لەو دایە كە كورد وەك نەتەوێەكى سەرەخۆ و خاوەن تايبەتەندى دەبينێت، نەك وەك پاشكۆى فارس يان عەرەب، چونكە الالوسى لە تەفسیرەكەى چەند بۆچوونێكى هێناو كە دان بەسەرەخۆی كورد دانائى، دەلێت: لە نەوێى (عمرو مزيقيا بن عامر ماء السماء)ن، چوونەتە خاكى عەجەم (فارس) و لەوێ زۆربوون و نەوێان لى كەوتوو تەو، بۆيە ناويان نراو كورد. شيعرێكىشى هێناو بۆ پشتگيرى بۆچوونەكەى كە دەلێت: لعمرک ما الأكراد أبناء فارس ... ولکنه کرد بن عمرو بن عامر“ بە تەمەنت سویند، كوردەكان نەوێى فارس نین... بەلكو ئەوان نەوێى كورد كۆڤى عەمر كۆڤى عامرن”.

ئەم عامرەش بەبێ گومان عەرەبە و دەچیتەو سەر (قحطان). هەنديك دەلێن قەحطان لە نەوێى ئىسماعیلە (سەلامى خۆى لەسەر يێت). دەلێت: ئێن جەريش ڤههەندي كوردووە كە هەموو هۆزەكانى يەمەن لە نەوێى ئىسماعیل بن. ئەوس و خەزەرەج (ئەنسارەكان) يش دەبنە ئامۆزای كوردەكان، چونكە ئەوانیش نەوێى (ثعلبە)ى كۆڤى هەمان (عمرو مزيقيا) ن. عەمر ۱۳ كۆڤى هەبوو، يەكێيان ناوى (كورد) بوو^(۲۲). سەرەڤاى خويندەنەوێى لايەنى ئەرپى لە تەفسیرەكاندا، لێكدانەوێى ئەم ئايەتانه و بەستەنەوێى بە نەتەوێەكى ديارىكراو مەترسێەكى گەورەى ئايینى و كۆمەلایەتى دروست دەكات. لە ڤووى ئايینیەو، مەترسێەكە لەو دایە كە دەقیكى قورئانى كە بۆ مەبەستێكى ڤهروەردەيى و تاقىكردنەوێى ئيمانى

هاوه‌لان دابه‌زیوه، کورت ده‌کریت‌هوه بو په‌وايه‌تی دان به جيهادکردن به‌رامبه‌ر نه‌ته‌وه‌يه‌کی ديارى کړاو. ئەم جوړه ته‌فسيرانه زوړبه‌ی جار له ژير کاريگه‌ری بارودوڅی سياسی و سه‌ربازی سه‌رده‌می موفه‌سیره‌کاندا نووسراون، نه‌ک وه‌ک حه‌قیقه‌تییکی نه‌گوړ. مه‌ترسیه‌که لیږده‌دا ئەوه‌يه‌که نه‌ته‌وه‌يه‌ک به‌شه‌پانگیز یان دوژمن وینا ده‌کریت، له کاتیکدا ئایین بو‌هه‌مووان هاتووه و کورد خو‌ی دواتر بووه‌ته‌یه‌کیک له‌گه‌وره‌ترین پاریزه‌رانی ئایینی ئیسلام له‌سه‌رده‌می سولتان سه‌لاحه‌ددینی ئەییوبی، ئەمه‌ش دژایه‌تییه‌کی پروون له‌نیوان ئەو ته‌فسیره و واقیعه‌دا دروست ده‌کات.

له‌لایه‌کی تره‌وه، کاتیک خوینەر ده‌بینیت موفه‌سیره‌کان ئەم ئایه‌تانه ده‌ده‌نه پال نه‌ته‌وه‌يه‌کی ديارى کړاو و ته‌فسیری ده‌که‌ن، هه‌ستیکی نه‌رینی و نامو‌بوون له‌می‌شکی خوینەر‌دا به‌رامبه‌ر به‌کورد دروست ده‌بیت، له‌کاتیکدا به‌شی هه‌ره‌زو‌ری موسلمانن و پابه‌ند و به‌رگریکاری ئایینه‌که‌ن، خوینەر وا هه‌ست ده‌کات که کورد نه‌ته‌وه‌يه‌کن ته‌نیا به‌جه‌نگ و زه‌بروزه‌نگ هاتوونه‌ته‌ناو ئایین، یان هه‌میشه وه‌ک سه‌رچاوه‌ی هه‌ره‌شه و هی‌زیکی مه‌ترسیدار سه‌یر ده‌کرین، ئەمه‌ش ده‌بیته‌ هو‌ی دروست‌بوونی جوړیک له‌«کورد‌فویا» له‌چوارچیه‌یه‌کی ئایینیدا. بو‌ خوینه‌ری کوردیش، ئەم ته‌فسیره هه‌ستی برینداربوون و دوورکه‌وته‌وه دروست ده‌کات، چونکه‌وا هه‌ست ده‌کات له‌جیاتى ئەوه‌ی وه‌ک برا له‌ئاییندا سه‌یر بکریت، وه‌ک ئامانجیکى سه‌ربازی له‌ده‌قه پیروزه‌کاندا ناسی‌راوه. ئەم جوړه‌تیگه‌یشتانه ده‌بنه‌ هو‌ی تیکدانی بنه‌مای یه‌کسانی و براه‌یه‌تی له‌ئیسلامدا و ږیگه بو‌په‌گه‌زه‌په‌رستی خو‌ش ده‌که‌ن. به‌لام جوان‌تریت تیکه‌یشتن بو‌ ئەم ئایه‌ته‌ه‌ی (الطبری) یه‌که ده‌لئت: هیچ به‌لگه‌یه‌کی نه‌قلی یان عه‌قلی نییه‌ به‌سه‌لمی‌نیت مه‌به‌ست لیان که‌سانیکى ديارى‌کړاون، هه‌روه‌کوو خوا‌ی گه‌وره له‌ئایه‌ته‌که‌باسی هیچ گه‌ل و نه‌ته‌وه‌يه‌کی نه‌کردوه و ناسنامه‌ی هیچ که‌سیکی باس نه‌کردوه^(۲۳).

هه‌ول‌دان بو‌ ته‌فسیرکردنی ئایه‌ته‌کانی قورئانی پیرۆز به‌ نه‌ته‌وه‌يه‌کی ديارى‌کړاوه‌وه، وه‌ک ئەوه‌ی له‌پیشه‌وه‌ رووغان کرده‌وه، له‌گه‌ل بنه‌ما گشتیه‌کانی په‌یامی ئیسلام و گه‌وه‌ه‌ری قورئان یه‌کناگریت‌هوه، چونکه‌ قورئان کتیبیکى جیهانییه و پروو له‌ته‌واوی مرو‌فایه‌تی ده‌کات (هدی للناس) بى‌ ئەوه‌ی فه‌زلی هیچ په‌گه‌ز و نه‌ژادیک بدات به‌سه‌ر یه‌کیکی تر‌دا له‌سه‌ر بنه‌مای خوین و زمان. ئەمانه ته‌نیا ئیجتیهادی می‌ژوویی و شیوازی تیکه‌یشتنی مرو‌یین و به‌شیک نین له‌ده‌قی وه‌حی، چونکه‌ قورئان نه‌ته‌وه‌کان به‌ناوی کورد یان تورک یان فارس پۆلین ناکات، به‌لکوو مرو‌فه‌کان له‌سه‌ر بنه‌مای باوه‌ر و کردار ده‌ناسی‌نیت. بنه‌مای سه‌ره‌کی قورئان ئەوه‌يه‌که «به‌پزتریتان لای خودا، پاریزگارترینتانه»^(۲۴)، بو‌یه گه‌وره‌کردن یان بچوو‌ک‌کردنه‌وه‌ی هه‌ر نه‌ته‌وه‌يه‌ک له‌ږیگه‌ی ئەم ئایه‌تانه‌وه، لادانه له‌و یاسا گه‌ردوونیه‌ی که

خودا مروڤه کانی تیدا یه کسان کردوو و قورئانی بو هیدایه تدانی هه مووان ناردوو نه ک بو
په سنی قهومیك یان سه رزه نشتی قهومیکی تر به هووی ره گه زه که یانه وه، چونکه خودا له
قورئاندا باسی هیچ گهل و نه ته وه یه کی وه ک ناسنامه ی قهومی (به مه به سستی جیاکاری)
نه کردوو، مه گهر بو گیرانه وه ی چیرۆکی پیغه مبه ران و په ند لیوه رگرتن نه بیټ.

په راويز و سه رچاوه كان:

- (۱) بن عطية: المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، تحقيق: عبد السلام عبد الشافي محمد، دار الكتب العلمية، (بيروت: ۱۴۲۲هـ)، ج ۱، ص ۳.
- (۲) سورة الفرقان، ۳۳.
- (۳) الفراهيدي: كتاب العي، تحقيق: مهدي المخزومي، إبراهيم السامرائي، دار ومكتبة الهلال، (د.ك: د.ت)، ج ۷، ص ۲۴۷- ۲۴۸؛ الأزهرى: تهذيب اللغة، تحقيق: محمد عوض مرعب، دار إحياء التراث العربي، (بيروت: ۲۰۰۱)، ج ۱۲، ص ۲۸۳.
- (۴) الأزهرى: تهذيب اللغة، ج ۱۲، ص ۲۸۳؛ ابن منظور: لسان العرب، دار صادر، (بيروت: ۱۴۱۴هـ)، ج ۵، ص ۵۵.
- (۵) ابن عطية: المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، ج ۱، ص ۴-۳.
- (۶) محمد حسين الذهبي: علم التفسير، دار المعارف، (دم: د.ت)، ص ۱۲- ۱۳.
- (۷) سورة الانبياء، الايه ۵۸.
- (۸) سورة الانبياء، الايه ۶۳.
- (۹) سورة الأنبياء، ۶۵.
- (۱۰) سورة الانبياء، ۶۸.
- (۱۱) سورة العنكبوت، ۲۴.
- (۱۲) الطبري: جامع البيان في تأويل القرآن، المحقق: أحمد محمد شاكر، مؤسسة الرسالة، (د.م: ۲۰۰۰)، ج ۱۸، ص ۴۶۵؛ الثعلبي: الكشف والبيان عن تفسير القرآن، تحقيق: أبي محمد بن عاشور، دار إحياء التراث العربي، (بيروت: ۲۰۰۲)، ج ۶، ص ۲۸۱؛ البغوي: معالم التنزيل في تفسير القرآن، تحقيق: عبد الرزاق المهدي، دار إحياء التراث العربي، (بيروت: ۱۴۲۰هـ)، ج ۳، ص ۲۹۴.
- (۱۳) ابن كثير: تفسير القرآن العظيم، فسر القرآن العظيم، تحقيق: سامي بن محمد سلامة، دار طيبة للنشر والتوزيع، (د.م: ۱۹۹۹)، ج ۵، ص ۳۵۱.
- (۱۴) إسماعيل حقي البروسوي: روح البيان، دار الفكر، (بيروت: د.ت)، ج ۵، ص ۴۹۷.
- (۱۵) مروج الذهب ومعادن الجوهر، اعتنى به: كمال حسن مرعى، (بيروت: ۲۰۰۵)، ج ۲، ص ۹۶- ۹۷.
- (۱۶) ابن كثير: البداية والنهاية، تحقيق: علي شيري، دار إحياء التراث العربي، (د.م: ۱۹۸۸)، ج ۱، ص ۱۶۸- ۱۶۹.
- (۱۷) سورة الانعام، الايه ۲۳.
- (۱۸) عبد القادر بن ملاً حويش: بيان المعاني، مطبعة الترقى، (دمشق: ۱۹۶۵)، ج ۳، ص ۳۳۱.
- (۱۹) سورة الفتح، ۱۶.
- (۲۰) ابن أبي حاتم الرازي: تفسير القرآن العظيم، تحقيق: أسعد محمد الطيب، مكتبة نزار مصطفى الباز - المملكة العربية السعودية، (د.م: ۱۴۱۹)، ج ۱۰، ص ۳۳۰؛ ابن كثير: تفسير القرآن العظيم، ج ۷، ص ۳۳۹؛ السيوطي: الدر المنثور في التفسير بالماثور، تحقيق: مركز هجر للبحوث، دار هجر، (مصر: ۲۰۰۳)، ج ۱۳، ص ۴۷۶.
- (۲۱) برونه: ابن هشام: السيرة النبوية، تحقيق: مصطفى السقا وإبراهيم الأبياري وعبد الحفيظ الشلبي، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده بمصر، (د.م: ۱۹۵۵).
- (۲۲) الألوسي: روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، تحقيق: علي عبد الباري عطية، دار الكتب العلمية، (بيروت: ۱۴۱۵هـ)، ج ۱۳، ص ۲۵۶- ۲۵۷.
- (۲۳) الطبري: جامع البيان في تأويل القرآن، ج ۲۲، ص ۲۲۱.
- (۲۴) سورة الحجرات، ۱۳.

پهوشی باشووری کوردستان دواى نسکۆى ۱۹۷۵ له سى
بهلگه نامه ی ئه مریکیدا

پ.د. سه عدى عوسمان هه روتى
کۆلیژی ئاداب / زانکۆی سه لاهه دین – هه ولیر

پهوشی باشووری کوردستان دواى نسکۆى ١٩٧٥ له سى به لگه نامه ی ئه مریکیدا

پ.د. سه عدى عوسمان هه روتی

کۆلیژی ئاداب/ زانکۆی سه لاهه دین- هه ولێر

دواى نسکۆى سالى ١٩٧٥ ی جوولانه وه ی پرزگاریخوازی کوردستان، نائۆمیدییه کی ناخهه ژین بالی به سه ر بیرو هۆشی خه لکی باشووری کوردستان و ته نانه ت به شه کانی تری کوردستانیشدا کیشابوو. چونکه خه بات وقوربانیدانی ١٤ سالی کورد به باچوو وخه ونی به دیهاتنی ئاواتی سه دان سالی کورد په وییه وه. به لام له وه لومه رجه تاله دا پشکۆیه ک له ژیر خۆله میشتدا گه شایه وه و تروسکه ی هیوا په یدابوو. کاتیک ژماره یه ک له که سانی قالدبوی تیکۆشان و کوردایه تی بریاریندا سه رله نوێ ده ستیییکه نه وه. له نه نجامدا هه ر له سالی ١٩٧٥ ده رکردایه تی کاتی پارتی دیموکراتی کوردستان ویه کیتی نیشتیمانی کوردستان وهه ندی پیکخواوی سیاسی تریش پیکه یزان و ته نانه ت خه باتی چه کداری له شاخ و ههروه ها پیکه ستنی نه ینی له شاره کانیس ده ستیپیکرده وه. ئه مه له کاتیکدا بوو که سیاسه تی حکومه تی عیراقی به رامبه ر کورد هیچ گۆرانی به سه ردا نه ها تبوو، بۆیه زه بروهنگی ده زگا سه رکوتکارییه کانی پژی می به عس وچاودیریکردن وگرتن و تۆقاندنی خه باتکارانی کوردیش له وه پیری دابوو.

ئه و سى به لگه نامه ئه مریکییه ی که له م باسه دا ده یانخه ی نه پروو، په یوه ستی به هه لومه رجه ی ئه و سه رده مه ی باشووری کوردستان که باسه مانکرد. بیگومان ئه وانیش له پرووی میژووییه وه بایه خیکی به رچاویان هه یه، چونکه په رده له سه ر هه ندی راستی میژوویی تاییه ت به و پیشه اتانه هه لده نه وه که پیشتر به و شیوه یه نه زانراون. ئه م به لگه نامه ش له کتییی به لگه نامه یی (Foreign Relations of the United States, 1969-1976, Volume XXVII, Iran; Iraq, 1973-1976, United States Government Printing Office, Washington 2012). وه رگیرون که به شیوه ی (pdf) له به رده ستدایه. دیاره (فه رمانگه ی میژوونووسی) ی سه ربه وه زاره تی ده ره وه ی ئه مریکا ئه م کتییی ئاماده کردوو، بۆ ئه وه ی که سانی تاییه تمه ند به ئاسانی ده ستیان به و هه موو به لگه نامه ئه مریکییه رابگات که له ویدا بلاوکرانه ته وه. بیگومان ژماره یه کی زۆریشیان په یوه ستی به کوردو کوردستان بۆیه بۆ ئیمه ی کوردیش زۆر گرنگن.

ئه و سى به لگه نامه یه ی ئیمه که له لاپه ره کانی (900- 901, 908- 909, 913- 914) ی کتیبه که دا هه ن، بریتین له چه ند نامه یه کی نه ینی که له مانگه کانی کۆتایی سالی 1976 و سه ره تای سالی ١٩٧٧ له به شی به رژه وه ندییه کانی ویلایه ته یه کگرتوو ه کانی ئه مریکا له به غدا بۆ وه زاره تی ده ره وه ی ولاتی خۆیان نێردراون. له و نامه دا زانیاری خراوه ته پروو سه باره ت به

هه ندى پيشهات كه له كوردستاندا پرويانداوه و هه لويستى حكومهتى عيراقى و كاردانه وهى جه ماوه رى كورديش پيشانداوه. له كوټايى هه ر نامه يه كيش سه رنج و تيبينى نووسه رى نامه كه نووسراوه كه كه سيكه به ناوى (وايلى)، دياره ئه ويش (مارشال وايلى) يه كه ديپلوماتكارىكى ئه مريكىيه و له م ماوه يه دا سه رپه رشتى به شى ناوبراوى ده كرد. بىگومان ئه و به لگه نامه نه زورگرنگن، چونكه پاسته وخو دواى نسكوى شوڤشى كوردستان نووسراون. بويه سياسه تى حكومه تى ئه مريكا له و هه لومه رجه ناسكه دا له هه مبه ر كورد و هه روه ها عيراقيش پروون ده كه نه وه.

له دواى پيشه كى، سه ره تا ده قى به لگه نامه كان وه كو خويان ده خه ينه پروو، بىگومان دواى وه رگيرانيان بو سه ر زمانى كوردى. دواتر ده ست ده كه ين به شوڤه كردنيان و ده رخستنى ده رنه جامه كانيان. دياره هه ر يه كيك له و به لگه نامه نه ش هه ر خويان چه ند په راويژيكي كه ميان هه يه كه له كوټايى به لگه نامه كه داندران و پيته كانى (أ) (ب) (ج) م بو به كارهيټاون، بو ئه وهى له په راويژه كانى گوتاره كهى خو م جيا بكريټه وه كه له كوټايدا دامناون.

ده قى به لگه نامه ي يه كه م:

١. تيليگرام له به شى به رژه وه ندى به كان له به غدا بو وه زاره تى ده ره وه ^(١)

به غدا، ٢ى تشرينى يه كه مى سالى ١٩٧٦، كاتزمير Z 09:45 ^(١).

1633. بابته: ياخييون له كوردستان. ئاماژه: به غدا 1421 ^(ب)

١. سه رچاوه كهى (USINT) ^(٢) هه والى داوه كه ئه م زانيارينهى خوا ره وه له دراوسيكهى، پائيد سه لمان ياسين وه رگيراوه، كه ئه فسه رى پرينمايى سياسى فه رمانده يى هه وليره و له پيشوودا ئه فسه رى پرينمايى سياسى هيژى ئاسمانى بو.

٢. حكومه تى عيراق پي وايه نزيكهى شه ش سه د پارتيزانى كوردى كه له لايه ن جه لال تاله بانى سه ركرديه تى ده كرين، له م دواييه نه دا له سوريه وه دزه يان كردوته ناو عيراقه وه. دواى په رينه وه له سنوو، ئه م پارتيزانان له ناوچه ي زاخودا چالاكى ده كه ن تا ئه و كاته ي ئاماده ده بن بو سه ركه شى تپه رين به ناوچه تازه چو لكره وه كهى سه ر سنوو رى توركيه له ريگه ي خوياندا بو كه لاله و حاجى ئومه ران. ناوه ندى چالاكى گه ريلاي كورد ئيستا له ناوچه ي سنوو رى توركيه وه گواستراوه ته وه به ره و ئه وپه رى پوژه ده لات بو حاجى ئومه ران، له وى ئه و ژماره كه مه ي لايه نگرانى تاله بانى كه له ئيران ماون ده توانن بچه ن پال پارتيزانه كان. پارتيزانه كورده كان به دزييه وه سنوو رى داخراوى توركيه نابرن و هه روه ها له ئيرانه وه ش نايه ن.

٣. هيچ ئاماژه يه ك نيه كه لايه نگرانى بارزانى به شداريان له م ياخييونه دا كرديت. په نگه نا ره زايه تى به رامبه ر به رنامه ي «چاكسازى زه وى» ي حكومه تى عيراقى له كوردستاندا يارمه تيه ر بيت بو پهيدا كردنى چه كدار له لايه ن گرووپى تاله بانىيه وه له حاجى عومران.

له ههولێکدا بۆ شکاندنی دهسهلاتی سهركرده هۆزایهتییه بههێزهکان، له سالی رابردوودا حکومهتی عێراق جووتیارانی کوردی له ناوچهکانی دهروهی سنووری هۆزهکی نهريتیی خۆیان نیشتهجێ کردوه.

٤. سوپای عێراق زیانی جدیدی پینهگهیشتووه و باوهری وانیه که کوردهکان توانیبێتیا ئامیری سهربازی قورس بهپننه ناوهوه. لهگهڵ ئهوهشدا، سوپا ئیستا له باکور له ئامادهباشی تهواودایه و ژمارهیهک سهرباز و بریکی بهرچاو له کههرستهی سهربازی زۆر بهم دوايانه له سنووری سوریاوه گواستراونهتهوه بۆ کوردستان. بارهگای فهرماندیهی که پیشتر له ههولێر بوو، ئیستا گواستراونهتهوه بۆ بالاله.^(٣)

٥. حکومهتی عێراق نیگهراکه که زیادبوونی چالاکی یاخیبووان له ناوچهکانی دوور له سنووری سوریا و بهشیوهیهکی تایبهتیش کهشوههواي سهخت له چیاکانی کوردستان لهم زستانهدا، لهوانهیه پێویستی به تهرخانکردنی داهااتی زیاتری عێراق ههبت لهوهی پیشتر پیشینی کرابوو. بهلام، حکومهتی عێراق هیشتا دلنایه که شهپی گهریلای کورد دهکریت کۆنترۆڵ بکریت.

٦. تییینی: دیاره پیشنیازی لیخۆشبوونی گشتیی بهخشدانه بۆ کوردهکانی عێراق له ئێران، درێژکردنهوهی وادهی لیخۆشبوون، ههروهها ناردنی وهزیری بازرگانی ناوخۆیی، عهلی ههسەن بۆ ئێران بۆ داواکردنی گهراڤانهوهی کورده عێراقیهکان، لهوانهیه وابکات که ههندیک لهوانهیه چاوهپوان دهکری ببنه پارتیزان دوودل بن پیش ئهوهی جاریکی تر بهرهنگاری حکومهتی بهغدا بنهوه. لهگهڵ ئهوهشدا، ئهوه عێراقیهکانی که ئامادهبوون گفتوگۆ لهسهه بابهتهکه بکهن ههست دهکهن که بهنزیکهیی هیچ کام لهو نزیکهی ١٠٠٠ خیزانه کوردهی که لهژێر پرۆگرامی لیخۆشبووندا گهراونهتهوه پێگهیان پینهدراوه له کوردستان بمیننهوه، ههروهها یاخیبوونی کورد، بهتایبهتی له نزیك زاخۆ، به خێرای بههیز دهبت.

٧. حکومهتی عێراق به ئاشکرا دانینهناوه، دووباره دهلیم دانینهناوه، بهوهی که هیچ ئالۆزییهک له باکوور روویدايت. ئهگهر ئهم پزیمه ناچار بکریت به ئاشکرا دان بهم یاخیبوونه کوردیهدا بنیت که بنکهکهی له سوریا، ئهوا لهوانهیه ویلايه تهیه کگرتووهکانی ئهمریکا، که زۆرجار له پوژنامه عێراقیهکاندا تۆمهتبار دهکریت به هاوکاریکردن لهگهڵ سوریا له لوبنان، به ئاشکرا لهلایه حکومهتی عێراقهوه تۆمهتبار بکریت بههاندانی شوێشکی نوێ کوردیهوه.

وایلی

^(١) سههرچاوه: ئهرشیفی نیشتمانی، RG 59، فایلە ناوهندییهکانی سیاسهتی دهروه، D760407-1161. نهین. وینهی ئێردراوه بۆ عهممان، ئهقههه، قاهیره، دیمهشق، جهدهه، کویت، تاران، لهندهن، ومۆسکۆ.

^(٢) تهلهگرامی ١٤٢١ له بهغداوه، بهرواری ٢٢ تشرینی یهکهه، پرایگهیانده که دزهکردنی

کوردەکان بۆ ناو باکووری عێراق لە ژێر سەرکردایەتیی جەلال تالەبانی لە ڕێگەی سنووری سوریاوە لە زیادبووندا. بۆ سنووردارکردنی بزاڤی کوردەکان، تورکیا و عێراق ڕێککەوتن کە ناوچە سنوورییەکان بە قوڵایی ۲۵ کیلۆمەتر لە هەردوو لای سنووری نێودەوڵەتی چۆڵ بکەن. ڕاپۆرتە کە گەشتبوو ئەو دەرەنجامە یەکەمە کە حکومەتی عێراق نینگەرانی بوو لە ئەگەری پشتیوانیی ئەمریکا بۆ ئەو یاخیبوونانە یەکەمە کە بنکەیان لە سوریا. (هەمان سەرچاوە، D760372-1292)

دەقی بەلگەنامەی دووهم:

تەلیگرام لە بەشی بەرژەوهندییەکان لە بەغدا بۆ وەزارەتی دەرەوە^(۱)

بەغدا، ۱۱ ی کانونی یەکەمی ۱۹۷۶، کاتژمێر 07:07 Z.

۱۸۱۵. بابەت: دۆخی باکووری عێراق.

۱. بە پێی سەرچاوەیەکی USINT کە بەزۆری زانیاری وردی هەیە، دۆخی باکووری عێراق بەردەوام شپۆزە. نزیکەی دوو هەفتە لەمەوبەر، شەش پیاوی پڕۆڤیشنالی کورد، کە یەکیان پڕۆفیسۆر بوو لە زانکۆی سلێمانی، دادگایی کران و لەسێدارە دران بەهۆی پێکھێنانی ڕێکخراویکی سیاسی نەینییە. لەسێدارەدانەکان لە زیندانیکی کەرکوک ئەنجامدران و بەگۆڕە نەریتەکانی عێراق، خێزانەکانیان ئاگادار کرانەوە و داوایان لێکرا بچن بۆ وەرگرتنەوەی تەرمەکانیان. خێزانەکانیشیان بە کاروانیکی نزیکەی (۲۰۰) ئۆتۆمبیل گەشتن بەندیخانە کە خوێشاندانیکی خۆڕسک پوویدا کە بوو هۆی دەستپێوەردانی هێزە ئەمنییەکان بۆ پاراستنی یاسا و ئاسایش. پۆلی دواتر، مەدالانی قوتابخانە لە کۆمەڵگەکانی زیدی زیندانییە لەسێدارە دراوەکان هەموویان بە جلوبەرگی پەشەو هاتنە قوتابخانە وەک ناپەزایەتی، قوتابخانەکانیش لەلایەن حکومەتەوە داخران. حکومەت بە هێمنی ئاگاداری بۆ کردۆتەو کە ئەگەر هەر خوێشاندانیکی تر پووبدات، دوورخستەو بۆ باشوور دەستپێدەکاتەو. بەلام دۆخەکە هێشتا پڕ لە گرژییە.

۲. ئەوێ گرژییە کە زیاتر دەکات، مردنی ئەم دواییە ئەندامی کوردی پارتی کۆمونیستی عێراق کە لە سەرۆبەندی راپەرینی کورددا دەستگیرکراو و لەزیندانداندا ئەشکەنجە درابوو. لە ئەنجامدا بەشێکی جەستەیی ئیفلیج ببوو، لەمانگەکانی رابردووشدا لە نەخۆشخانەییکی زیندانی بەغدا راکراو. لەگەڵ مردنی لە نەخۆشخانە کەدا، ڕێگە بە خەزەمانی درا کە تەرمەکە بۆ ناستن لە باکوور ببنەو مالهو. لە کاتی ناستن کەدا، بوو خوێشاندان و ئەندامانی کوردی پارتی کۆمونیستی عێراق و تاربان دژی پۆلی دا.

۳. بە گشتی، سەرچاوەکە پێی وایە کە دۆخی باکوور بە باشی لەلایەن حکومەتی عێراقوە کۆنترۆڵ نەکراو. زۆر جار ئەفسەرانی ئاسایش و ئەندامانی پارت وەک سزایەکی بۆ کارکردنی

خراپیان له شوینه کانی تر، بۆ باکوور ده نیردرین. له نه جامدا، هه له به رپوه بردنی ناوچه که دا ده کریت و به شیوه یه کی به رچاو به رتیل و پاره سهندن له نیو به شیکی کادیره حکومیه کانه وه هه یه.

^(۱) سهرچاوه: ئه رشیفی نیشتمانی، RG 59، فایل ه ناوه ندیه کانی سیاسه تی ده ره وه، -D760457. 1094

نه یی. کوپی بۆ دیمه شق، له ندن، مۆسکۆ، و تاران نیردراوه.

ده قی به لگه نامه ی سییه م:

ته لیگرام له به شی به رژه وه ندیه کان له به غدا بۆ وه زاره تی ده ره وه ^(۱)

به غدا، ۴ کانونی دووه می ۱۹۷۷، کاتژمیر 06:50 Z.

۱۹. بابته: تیرۆر له باکووری عیراق.

۱. سهرچاوه ی USINT ئه وه هه والهی پشتراست کرده وه که له نیو نیه ون دی دیلۆماسی به غدا دا بلا بوته وه، سه باره ت به وه ی که پارێزگاری سلیمانی به م دوا یانه غافلکوژکراوه. ^(ب) به پیی سهرچاوه که، پارێزگاره که په تیکردبو وه پاراستنی ئاسایشی ئاسایی وه ربگریت و له ئۆتۆمبیل که یدا له لایه ن چه کداریکی سواری ماتۆر سکیل کوژراوه. تیرۆره که ماوه یه کی که م دوا ی کریسمس روویدا وه.

۲. حکومه تی عیراق پیی وایه غافلکوشتنه که له تۆله ی له سیداره دانی کۆمه لیک رۆشنیری کورد بووه. (76 به غدا 1815) ^(ج) ئه وه پیاوه کوژراوه وه ک پارێزگاری ههریمه که، به فه رمی به رپرس بوو له فه رمانکردن به له سیداره دانه کان.

۳. سهرچاوه که گو تی که ئه م گرووپه کورده په یوه ندیان به تاله بان ی نه وه رهنگه پشتیوانی سوریا شیان وه رنه گرتیت. ئه وان گروپکی سه ره به خو ی کوردانی ئاست به رزن له خو یندا که رق له دلن به رامبه ر توندرو یی به رپرسانی په ل نه می پارتی به عس و پولیس، که زۆر جار وه ک هاوولاتیانی ولاتیکی داگیرکراو مامه له له گه ل کورده کاند ا ده که ن.

۴. سهرچاوه که گو تی که کرده وه غافلکوژی به کان له ئیستادا به رپژه ی یه ک حاله ت له هه فته یه کدا رووده ده ن. زۆربه ی قوربانییه کانی ش سه رباز یان پولیس که رپوشوینی ئاسایشی گونجاو ناگر نه به ر. له زۆربه ی حاله ته کاند ا، ده سه ته کانی غافلکوژی له ژیر کو نترۆلی جه لال تاله بانیدان و له لایه ن پرژیمی سوریا وه راهی تراون و چه کدار کراون.

۵. سهرچاوه که هه روه ها پشتراستی کرده وه که سی پۆله ندی که له ناوچه ی ده ره به ندیخان کاریان ده کرد، له لایه ن کورده کانه وه رپیتندراون. حکومه تی عیراق به دانی فیدی که [بړیک پاره] ئازاد کردنیانی به ده سه ته ینا. سه ربازی ئه وه ش، فه ره نسیه ک که له باکوور گه شتی ده کرد

دزی لیکرا و گروویک له تهکنیکارانی ته له فۆنی سویدیش که له باکوور کاریان ده کرد، له لایه ن چه کداره له یاساده رچوو ه کورده کانه وه گیچه لیان پیکرا.

٦. تیبنی: له کاتیکدا حکومه تی عیراق هیشتا به شیوه یه کی کاریگر کۆتروۆلی باکووری عیراقی له ده ستدایه، تیرۆریزمه کوردیه که ئه وه نده جد دیه که نیگه رانی له به غدا دروست ده کات. ئه و پراستییه ی که حکومه تی عیراق ئیستا شان دی ئاستبه رز له کوردانی لایه نگری حکومه ت بۆ ئه وروپا و ویلایه ته یه کگرتوو ه کان ده نیرت بۆ کۆبوونه وه له گه ل په وه ندی کورد (٧٦ به غدا ١٩٣٨)^(٥)، به لگه ی نیگه رانی حکومه تی عیراقه.

وایی

(١) سه رچاوه: ئه رشیفی نیشتمانی، RG 59، فایله ناوه ندییه کانی سیاسه تی ده ره وه، -D770002 1254. نه یینی.

کۆپی نیردراوه بۆ ئه نقه ره، دیمه شق، کویت، له نده ن، مۆسکۆ، و تاران.

(ب) له ته لیگرامی ٣٣ ی به غدا، له ٨ ی کانونی دووهم، به شی به رژه وه ندییه کان ئه م هه واه ی پراستکردوه و تییدا هاتوو ه که جیگری پارێزگار تیرۆر کراوه. (هه مان سه رچاوه، -D770008 0307)

(ج) به لگه نامه ی ٣٢٢. [مه به ست به لگه نامه ی پیشوو ه که باسی له سیداره دانی ٦ کورده که ده کات]

(د) به پیی ته له گرامی ١٩٣٨ ی به غدا، له ٣١ ی کانونی یه که م، سه رۆکی پرۆتۆکۆل له وه زاره تی ده ره وه به شی به رژه وه ندییه کانی ئاگادار کردوه که گروویک له به رپرسانی عیراقی به نیازن له مانگی یه کدا سه ردانی ویلایه ته یه کگرتوو ه کان بکه ن و له گه ل کوردانی نیشته جیی ئه مریکا دا کۆبنه وه، بۆ ئه وه ی زانیاریان پێده ن له باره ی ئه و هه نگاوانه ی که حکومه تی عیراق ناویه تی سه باره ت به هه ری می کوردی خاوه ن ئۆتۆنۆمی.

(ئه رشیفی نیشتمانی، RG 59، فایله ناوه ندییه کانی سیاسه تی ده ره وه، { بئ ژماره ی فیلم }).

شرۆفه و ده ره نجامه کان:

1- له م ماوه یه دا وه دیاریکراوی له سالی ١٩٧٦ دا ویلایه ته یه کگرتوو ه کانی ئه مریکا بالیۆزخانه ی له عیراقد نه بوو. چونکه له سالی (١٩٦٧) ه وه په یوه ندییه دیپلۆماسیه کانی ئیوان ئه مریکا و عیراق پچرا بوو.^(٤) به لām له فه رمانگه یه کدا به ناوی (به شی به رژه وه ندییه کانی ویلایه ته یه کگرتوو ه کانی ئه مریکا) له ژێر چه تری بالیۆزخانه ی به لجیکا له به غدا، کاری نوینه رایه تییان ده کرد. سه ره رای ئه وه ش، دیاره گۆرانکاری و پێشهاته کانی عیراق به لای ئه مریکا وه گرن گ بوو، چونکه له هه ر سئ به لگه نامه دا ده رده که وئ که له پێگه ی ئه م فه رمانگه یه وه کاری هه والگریشیان کردوو ه زانیاریان له سه ر عیراق وه ره وه ها کوردستانی ش کۆکردۆته وه. بۆ

ئەو مەبەستەش سەرچاوەی زانیارییان ھەبوو، کە پێدەچێ ئەویش کە سیکی عێراقی بێ. چونکە ئەو سەرچاوەیە پەيوەندی ھەبوو لەگەڵ کەسێک کە ھاوسێی ئەفسەری رێنمایی سیاسی (پرائید سەلمان یاسین) بوو ھەر لە رێگەی ئەویشەو زانیاری نەینێ لەو ئەفسەرە دەستکەوتوو.

2- ھەکو زانراوە کە دواي تێپەرپوونی ماوہیەکی کەم بەسەر نسکۆی شۆرشی کورد، دووبارە پێشمەرگە لە شاخەکان پەیدا بووینەو ھەبەدیاریکراوی لە ئایاری 1976 دا چالاکي پارتیزانی دەستپێکردۆتەو.⁽⁵⁾ لە بەلگەنامەي یە کەمدا ھەردەکەوێ کە دەسەلاتدارانی عێراقیش ئاگاداری ئەم پێشھاتە بوونەو ھەندێ زانیارییان لەم بارەيەو دەستکەوتوو. ئەوہی لەم بارەيەو لەو بەلگەنايەدا ھاووە کاکلەکەي ئەوہیە کە نزیکەي (600) پێشمەرگەي یە کیتی لەسوریاو بە نەینێ گەراونەتەو ھاشووری کوردستان. ئەوانە سەرھەتا لە ناوچەي زاخۆ چالاکیان نواندوو، بەلام بە نیازی خۆئامادەکردن بوون بۆ پویشتن بەرھە گەلۆھەو حاجی ئۆمەرەن تا ئەو ناوچانە بکەنە بנקەي چالاکي خۆیان. بەلام کاتیک ئەم زانیارییە لەگەڵ زانیاری ھەندێ سەرچاوەي تابیەتەند بەراوورد دەکەین، دەبینین ھەندیک زیدەپوویی تێدایەو وورد نیە، بەتایبەتی لە ژمارەي پێشمەرگەکان. چونکە ئەو مەفرزە پێشمەرگەي کە لەم ماوہیەدا ھەبەدیاریکراوی لە 1/6/1976، لەسوریاو بەرپێگەي تورکیا ھاوتە بادیان (وہە کە بەلگەنامە کە باسی دەکات) ژمارەیان تەنیا 37 پێشمەرگە بوو، بەلام لە ناوہ خۆي کوردستانیش ژمارەيە کە پێشمەرگەي دیکە پوویان لە شاخەکان کوردبوو.⁽⁶⁾ سەرھەرای ئەوہش بە ھەموویان لەو دەمەدا نە دەگەشتنە (600) چە کدار.

3- لە بەلگەنامەي یە کەمدا مەسەلەيەکی دیکەش ھەيە کە جێگەي ھەلۆستەيە؛ چونکە دەلی: «ھیچ ئامازەيە کە نیە کە لایەنگرانی بارزانی بە شدارییان لەم یاخیبوونەدا کوردبێت». لێرەدا ئەگەر مەبەستی لەم یاخیبوونە راپەرینە چە کدارییە کەي یە کیتی نیشتمانی کوردستان بێ کە بە (شۆرشی نوێ) ناوبرا، ئەوا بەلێ راستە لایەنگرانی بارزانی واتە پارتی دیموکراتی کوردستان لەمەدا بە شدار نەبوو. بەلام ئەگەر مەبەستی راپەرینە چە کدارییە کەي ئەم ماوہیەي ھاشووری کوردستان بێ بە گشتی، ئەوا بە ھەلەدا چوون. چونکە وہە زانراوە پارتی دیموکراتی کوردستانیش لەم ماوہیەدا دووبارە خۆي پێکخستەو ھەو سەرکردایەتیەکی نوی دامەزرا بە ناوی (قیادە موہقەتە/ سەرکردایەتی کاتی) و دەستیکرد بە چالاکي سیاسی و سەربازی لە ناوچەي بادینان.⁽⁷⁾ ئەم سەرکردایەتیە نووییە پارتی لە تشرینی دووہمی 1975 راکەيەندرا و لە 1976/5/26 شۆرشیکي چە کداري نووي بەرپاکرد کە بە ناوی (شۆرشی گولان) ناسرا.⁽⁸⁾

4- نووسەري بەلگەنامەکان (وايلي) پێي وایە کە بەرنامەي (چاکسازی کشتوکالی) وراگواستن و دووبارە نیشته جێردنی خەلک لە کۆمەلگە زۆرەملییەکان کە جێگەي نەرەزایی، دوو ھۆکاری

گرنگن بۆ ئەگەری زیادبوونی ژمارەى بەشداربووانى ئەم راپەرپینه نوێیه. بەلام لەراستیدا مەسەلەكە دوو پرەهەندى جیاوازی هەیه؛ چونكە چاكسازى كشتوكالێ ته‌نیا ناپەرەزایى خاوەن مۆلك و دەره‌به‌گ و سەرۆك هۆزەكانى لێكەوتەوه‌و جووتیارى ئاسایى خۆشحال بوون بەم هەنگاوه‌ى حكومه‌ت. لەبەرئەوه‌ى زه‌وى ئەم مۆلكداره‌ گەورانه‌یان بەسەردا دابه‌شكرا. بەلام بۆ راگواستنه‌كه‌ به‌لێ ناپەرەزایى خەلكى ئاسایى گرتەوه‌، چونكە ئەم خەلكە لەزێدى خۆیان هەلكەندران و بێردرانە ژینگه‌یه‌كى نوێ.

5- به‌پێى به‌لگه‌نامه‌ى یه‌كه‌م بێ سوپای عیراق تا ئەو دەمه (واته‌ تا پاییزی ۱۹۷۶) لەلایه‌ن پێشمه‌رگه‌وه‌ زیانى ئەوتۆى پێنه‌گه‌یه‌نراوه‌. باوه‌رپیشى وابوو كه‌ به‌و توانایه‌ى ئیستا كورد هەیه‌تى ناتوانی كاریكى له‌مجۆره‌ بكات. سەرەرای ئەوه‌ش حكومه‌ت ئەم پێشاهاته‌ى به‌كه‌م نه‌زانیه‌و مه‌ترسى هەبووه‌ كه‌ بزاقى كوردی دووباره‌ له‌ده‌ست ده‌ربچێ و توانای ماددى و مڕۆی زۆرى پێویست بێ بۆ دامرکانده‌وه‌ى. بۆیه‌ ئاماده‌باشى وه‌رگرتوه‌و هەندى رێ وشوینی گرتۆته‌به‌ر؛ وه‌كو ئەوه‌ى ناوه‌ندى فه‌رمانده‌یى له‌هه‌ولێره‌وه‌ گواستۆته‌وه‌ بۆ گه‌لاله‌، تا نزیك بێ له‌شوینی چالاکى پێشمه‌رگه‌. هه‌روه‌ها له‌گه‌ڵ تورکیا رێككه‌وتوه‌و كه‌ ناوچه‌ سنوورییه‌كانى نێوانیان به‌قوولایی (۲۵) كم له‌هه‌ردوو لای سنوور چۆل بكه‌ن، بۆ رێگریكردن له‌دزه‌کردنى زیاترى پێشمه‌رگه‌كانى یه‌كێتى كه‌ له‌سوریاوه‌ به‌نیو سنوورى تورکیادا ده‌هاته‌نه‌ باشوورى ۱. كوردستان. له‌پال هه‌موو ئەمانه‌ش هه‌ولێ پهرده‌پۆشكردنى ئەم شۆرشه‌ نوێیه‌ى كوردی داوه‌، بۆ ئەوه‌ى هاوسۆزى نێوخۆیى و ده‌ره‌كى به‌ده‌ست نه‌هێنێ. هه‌روه‌ها توانای حكومه‌تیش له‌كه‌دار نه‌بێ.

6- له‌و ماوه‌یه‌دا حكومه‌تى عیراق له‌هه‌ولێ ئەوه‌ دابوو په‌نابه‌رانى كورد له‌ئێران‌وه‌ بگه‌رپێنێته‌وه‌ عیراق. بۆیه‌ ماوه‌ى لێخۆشبوونه‌ گشتیه‌كه‌ى درێژكردبووه‌و هه‌روه‌ها به‌رپرستیكى بالای حكومه‌تى عیراقیش بۆ ئەو مه‌به‌سته‌ سەردانى ئێرانى كرد. دیاره‌ ئەمه‌شى له‌دلسۆزیه‌وه‌ نه‌بووه‌، به‌لكو له‌بەرئەوه‌و بوو كه‌ ده‌یزانى ئەو په‌نابه‌رانە له‌وانه‌یه‌ به‌ره‌به‌ره‌ تێكه‌لى هێزى پێشمه‌رگه‌ بن و فشار له‌سەر سوپای عیراق زیاتر بكه‌ن. به‌تایبه‌ت كه‌ له‌و ماوه‌یه‌دا چالاکى پارتیزانى كورد له‌ناوچه‌ى زاخۆ به‌خیرایى له‌په‌ره‌سه‌ندن دابوو. به‌لام دیاره‌ ئەم هه‌ولانه‌ کاریگه‌رى ئەوتۆیان نه‌بوو، چونكە زانراو بوو كه‌ ئەو په‌نابه‌رانەى پێشتر گه‌راونه‌ته‌وه‌ دوورخراونه‌ته‌وه‌ بۆ باشوورى عیراق و رێگه‌یان پێنه‌دراوه‌ بگه‌رپێنه‌وه‌ بۆ زێدى خۆیان.

7- هه‌ر له‌بەلگه‌نامه‌ى یه‌كه‌مدا ده‌رده‌كه‌وتى كه‌ حكومه‌تى عیراق نیگه‌ران بووه‌ له‌ ئەگه‌رى پشتیوانى ئەمريكا بۆ ئەم شۆرشه‌ نوییه‌ى كورد، به‌تایبه‌تى له‌رێ سوریاه‌وه‌. له‌به‌رامبه‌ردا دیپلۆماتكارانى ئەمريكا‌ش له‌ناوچه‌كه‌ له‌وه‌ ده‌ترسان كه‌ولاته‌كه‌یان به‌پشتیوانیكردنى شۆرشه‌كه‌ تۆمه‌تبار بكرێ. له‌سەر ئەو بنه‌مایه‌ى پێشتر یارمه‌تى شۆرشى كوردی داوه‌. ئەمه‌ له‌كاتێكدا یه‌

که ئەمریکا دەمێک بوو خووی لەپەيوه‌ندی له‌گه‌ڵ کورد ده‌پاراست؛ ئەوه‌تا وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی ئەمریکا (هینری کیسنجەر) له‌نامه‌یه‌کدا بۆ به‌شی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی ئەمریکا له‌به‌غدا، ده‌لێ جاری سیاسه‌تی ئیتمه‌ به‌رامبه‌ر کورد ئەوه‌یه: «بنواڤه‌و چاوه‌روان بکه». (9)

سه‌ره‌پای ئەوه، له‌هه‌ندێ به‌لگه‌نامه‌ی ئەمریکیدا ده‌رده‌که‌وێ که ئەمریکا له‌دوای نسکۆی ساڵی ١٩٧٥ هه‌لۆیستی نه‌رێنی بوو به‌رامبه‌ر بزاڤی پرژگاریخوازی کورد له‌باشووری کوردستان؛ بۆ هه‌مونه‌ هه‌ر له‌و ماوه‌یه‌دا یارمه‌تی شانیدیکی کوردی نه‌داوه که ده‌یانویست بینه ئەمریکا بۆ ئەوه‌ی له‌ نه‌ته‌وه‌یه‌که‌گرتوه‌وه‌کان مه‌سه‌له‌ی مه‌ترسی کۆمه‌ڵکوژی خه‌لکی کوردستان له‌لایه‌ن عێراق، بخه‌نه‌روو. (10) له‌به‌لگه‌نامه‌یه‌کی دیکه‌دا به‌دیارده‌که‌وێ که به‌رپرسیامی ئەمریکا ته‌نانه‌ت له‌وه‌ش ترساوێ که مه‌لا مسته‌فا بارزانی سه‌رله‌نوێ شۆرش به‌رپابکاته‌وه‌و به‌مه‌ش مه‌ترسی بۆ سه‌ر به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی ئەمریکا له‌عێراق دروست بکات، چونکه پەيوه‌ندییه‌کانیان خه‌ریک بوو به‌ره‌به‌ره ئاسایی ده‌بۆوه. ئەوه‌تا به‌رپرسی به‌شی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی ئەمریکا له‌به‌غدا له‌نامه‌یه‌کدا بۆ وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی وڵاته‌که‌ی له (٣٠)ی ئابی ١٩٧٦ ده‌لێ: «ئەگه‌ری ئەوه‌ هه‌یه که بارزانی گه‌فتوگۆکانی داها‌تووی ئەمریکاو عێراق بۆ ده‌ستپێکردنه‌وه‌ی پەيوه‌ندییه‌کان له‌باربه‌ت... یان بۆ ماوه‌یه‌کی درێژ پێش له‌وه‌ بگریت که ئەمریکا و عێراق له‌بوا‌ری کپین و فروشتنی نه‌وت و فرۆکه‌ی مه‌ده‌نی یا چه‌ک و چۆلی سه‌ربازی یا شتانی دیکه‌ پێکه‌وه‌ پێکبه‌هون». (11)

8- به‌لگه‌نامه‌ی دووه‌م که تایبه‌ته به‌ ره‌وشی سیاسی ناله‌باری باشووری کوردستان، گه‌واهی ئەوه‌ ده‌دات که حکومه‌تی به‌عس سه‌ره‌پای سه‌رکه‌وتنی به‌سه‌ر شۆرشی کوردستان و پیا‌ده‌کردنی سیاسه‌تی زه‌بروزه‌نگ به‌رامبه‌ر دانیشه‌تووانه‌که‌ی، هه‌شتا نه‌یتوانی ره‌وشی کوردستان ته‌واو سه‌قامگیر بکات و کۆتایی به‌ ده‌نگی نا‌ره‌زایی کورد به‌ی‌نێ. ئەوه‌تا له‌و به‌لگه‌نامه‌یه‌ پاشکاوانه‌ ئاماژه‌ به‌وه‌ کراوه که «دوخی باکووری عێراق به‌رده‌وام شپ‌زه‌یه». به‌شێکی زۆری ئەو شپ‌زه‌یه‌یه‌ش ده‌گه‌رایه‌وه‌ بۆ خودی به‌عس و سیاسه‌ته‌ سه‌رکو‌تکارییه‌کانی. هه‌ر له‌و به‌لگه‌نامه‌یه‌دا زانیاری له‌سه‌ر ئەوه‌ دراوه که له‌کۆتایی ساڵی ١٩٧٦ شه‌ش نیشتمانی‌په‌روه‌ری دیاری کورد که‌تۆمه‌تبار کرابوون به‌پێکه‌ینانی پێکه‌راویکی سیاسی کوردی، له‌زیندانی که‌رکوک له‌سێداره‌ دراوێ. هه‌ر له‌و ماوه‌یه‌شدا ئەندامی‌کی کوردی دیاری پارته‌ی کۆمونیستی عێراق به‌هۆی ئەشکه‌نجه‌دانه‌وه‌ له‌نه‌خۆشخانه‌یه‌کی به‌غدا گیانی له‌ده‌ستدا. له‌هه‌ردوو باریشه‌دا که ته‌رمه‌کان پاده‌ستی که‌سوکاریان کراوه‌ته‌وه‌، کاردانه‌وه‌ی توندی ئەوانی لێکه‌وتۆته‌وه‌. به‌تایبه‌ت که‌سوکاری شه‌ش نیشتمانی‌په‌روه‌ره‌که‌ که به‌ نزیکه‌ی (٢٠٠) ئۆتۆمۆبیل بۆ وه‌رگرتنه‌وه‌ی ته‌رمه‌کان چووبوونه‌ که‌رکوک و له‌به‌رده‌م ده‌زگا ئەمنیه‌که‌ خۆپیشاندانیکی خۆ‌پسکیان کردو بو‌یرانه‌ نا‌ره‌زاییان ده‌رب‌ری. هه‌رچه‌نده‌ هه‌یه‌ سه‌رکو‌تکارییه‌کان کۆنترۆلی ئەو خۆپیشاندانه‌یان کرد، به‌لام پ‌ووداوه‌ که کاردانه‌وه‌ی دیکه‌شی هه‌بوو؛ چونکه‌ پ‌وژی دواتر

قوتابیان قوتابخانه‌کانی زیدی ټو له‌سیداره‌دراوانه وه‌ک ناره‌زایی ده‌رپرین به‌جلی ره‌ش هاتنه قوتابخانه. بویه حکومت ماوه‌یه‌ک قوتابخانه‌کانی داخست وه‌ره‌شه‌ی له‌خه‌لکه‌کش کرد. به‌پیی زانیاری به‌لگه‌نامه‌ی سییه‌م بی غافلکوژکردنی جیگری پاریزگاری سلیمانیش که دواتر باسی ده‌که‌ین، هه‌ر له‌تۆله‌ی له‌سیداره‌دانی ټو نیشتمانیپه‌روه‌رانه بوو. سه‌باره‌ت به‌ناسنامه‌ی ټو که‌سه له‌سیداره‌دراوانه، به‌هۆی به‌رواری پرووداوه‌که (نزیکه‌ی دوو‌هفته‌پیش ۱۹۷۶/۱۲/۱۱) و تۆمه‌ته‌که‌یان (پیکه‌پانی پیکخوا‌ی سیاسی نه‌ینی) به‌زۆری گومانان بو ټو ده‌چن که ټه‌مانه سه‌رکرده‌کانی کۆمه‌له‌ی مارکسی لینی بن که له‌به‌رواری ۱۹۷۶/۱۱/۲۱ له‌سیداره‌دران. ټه‌وانیش (شه‌هاب شیخ نوری و جه‌غفره‌بدولواحید و ټه‌نوه‌ر زۆراب) بوون.^(۱۲) به‌لام له‌به‌رته‌وه‌ی ټه‌وانه سی که‌س بوون نه‌ک شه‌ش، بویه ناتوانین له‌مه‌ دلنیا بین. ټه‌گه‌رچی ده‌کرئ سی که‌سی دیکه‌شیان له‌گه‌لدا له‌سیداره‌دابئ و ژماره‌یان بووبیته شه‌ش.

هه‌ر سه‌باره‌ت به‌م پرووداوانه (به‌تاییه‌تی خویشاندانه‌که‌ی به‌رده‌م به‌ندینه‌خانه‌ی که‌رکوک) پیویسته‌بگوترئ که له‌وانه‌یه ټه‌مه بووبیته هۆکاری ټه‌وه‌ی که حکومتی به‌عس له‌سالانی دواتر به‌زۆری ته‌رمی له‌سیداره‌دراوانی کوردی نه‌ده‌دایه‌وه که‌سوکاریان، یان به‌توندی ئاگاداری ده‌کردنه‌وه که‌پرسه‌دانه‌نین و خه‌لک کۆنه‌که‌نه‌وه.

9- هه‌ر له‌به‌لگه‌مانه‌ی دووه‌مدا بۆمان به‌دیار ده‌که‌وئ که ټه‌مریکا له‌رپی سه‌رچاوه‌کانی زانیارییه‌وه ئاگاداری سیاسه‌تی حکومتی به‌عس بوو له‌کوردستان. یه‌کێک له‌و سه‌رچاوانه‌ش پیی پاگه‌یان‌دوون که دۆخی ناله‌باری ناوچه کوردیه‌کان هۆکاره‌که‌ی ټه‌وه‌بوو که حکومت زۆر جار وه‌ک سزادانی‌ک ټه‌فسه‌رو به‌رپرسه که‌مه‌ترخه‌مه‌کانی گواستۆته‌وه بو کوردستان. ټه‌مه‌ش بلاوبوونه‌وه‌ی گه‌نده‌ل و خراپ به‌رپۆه‌بردنی ناوچه‌که‌ی لیکه‌وتۆته‌وه، که بیگومان ناره‌زایی له‌نیو خه‌لکی ناوچه‌که زیاتر کردووه.

بیگومان ټو خراپ به‌رپۆه‌بردنه له‌ره‌فتاره‌کانی به‌رپرسانی پله‌نزمی حیزبی وحکومیش به‌رجه‌سته‌ده‌بوو، به‌تاییه‌تی پۆلیس و ئاسایش. ئاشکرایه که ټه‌وه‌ش په‌نگدانه‌وه‌ی له‌سه‌ر ژيانی رۆژانه‌ی خه‌لکی ئاسایی هه‌بوو. له‌به‌لگه‌نامه‌ی سییه‌مدا زۆر به‌جوانی وه‌سفی ټه‌وه‌ کراوه که ده‌لئ ټه‌م به‌رپرسانه « زۆر جار وه‌ک هاوولاتی ولاتیکی داگیرکراو مامه‌له‌ له‌گه‌ل کورده‌کاندا ده‌که‌ن».

10- به‌لگه‌نامه‌ی سییه‌م که‌ناونیشانی (تیرۆر له‌باکووری عیراق) ی هه‌لگرتووه، باسی کاردانه‌وه‌کانی کورد له‌هه‌مبه‌ر ساسه‌تی سه‌رکو‌تکاری حکومتی به‌عس ده‌کات. به‌دیاریکراویش باسی ټو شیوازه‌نوییه‌ی تیکۆشان ده‌کات که نیشتمانیپه‌روه‌رانی کورد له‌و قۆناغه‌نوییه‌ی خه‌باتدا په‌یره‌ویان‌کردووه. ټه‌ویش چالاکی سه‌ربازی نه‌ینی بوو، واته‌ غافلکوژی. ئامانجیش له‌م شیوازه‌ ټه‌وه‌بوو که شه‌رو پیکدادان ټه‌مجاره‌ته‌نیا له‌کوردستان

نەبی و ناو جەرگە ی دەسەلاتی پزیمیش بگریتهوه. بۆیه تەنانهت لە پایتەختیش گورزیان لەحکومەتی بەعس دەوه شاندو کە سایەتیەکانی سەر بە دەسەلاتیان غافلکوژ دەکرد. بۆ ئەو مەبەستەش هەندێ پزیکخراوی نەینی دامەزرا بوون؛ وەکو «پزیکخراوی خوینی شەهیدان» و «پزیکخراوی هەلۆی سوور» کە ئەم جوړە خەباتەیان پەپرەو دەکرد.⁽¹³⁾ (مامۆستا جەعفەر) کە یەکیک بوو لە ئەندامانی پزیکخراوی هەلۆی سوور، لەپیشەکی کتیییکیدا لەسەر ئەم چالاکیانە دەلی: هەلۆی سوور «دەیهویست لە ناو دلی دوژمنەوه کسپە لە جەرگی هەلبسینی... دەیهویست شەرە کە لە پایتەخت نزیک بخاتەوه و نەهیلێ سەرائی پزیم هەست بە ئاسوودەیی بکەن و بزانی، کە ئەو ئاگرە سوورە ی ئەوان دەیانەوی کوردستانی پێ بسوتین، پریشکی دەکەوێتە مالی ئەوانیشەوه و سەرانشەری عێراق دەبێتە جیگە ی چالاک ی پشیمەرگە». هەموو ئەوانە بۆ ئەو بوو «نەهیلێ هیزی چە کداری پزیم قورسای ی خو ی بخاتە سەر لیدانی هیزی پشیمەرگە ی کوردستان».⁽¹⁴⁾

دیارە ئەم جوړە چالاکیانە لەم ماوەیەدا بەرپزەیهکی بەرچاو ئەنجامدراون، بە جوړیک کە لە دەقی ئەم بەلگەنامە ی بەردەستماندا هاتوو کە «کردهوه غافلکوژیەکان لە ئیستادا بەرپزە ی یە کە حالت لە هەفته یە کدا پروودە دەن،⁽¹⁵⁾ زۆربە ی قوربانیەکانیش سەرباز یان پۆلیسن». پێدەچێ ئەو ئەو کردەوه غافلکوژیانەش بەتایبەتی غافلکوژی جیگری پارێزگاری سلیمانی کە لە سەرەتای سالی ١٩٧٧ دا پرووداوه، دەنگدانەوه ی گەرە ی هەبووبی، چونکە «لەنیو نیو هندی دیپلۆماسی بە غەدا دا بۆ بوتهوه»، هەربۆیه بەشی بەرژەوه نیدیەکانی ئەمریکا لەبەغدا هەولیداوه زانیاری لەسەر ئەم پزیکخراوانە کۆبکاتەوه کە ئەم چالاکیانە دەکەن. سەرەنجام هەندێ زانیاریان لە سەرچاوەکیان دەستکەوتوو و لەم بەلگەنامە نیوبراوه دا تۆماریان کردوو؛ لەبارە ی ئەو گروپە ی کە جیگری پارێزگاریان کوشتوو، سەرچاوە کە دەلی: «ئەم گروپە کورده پە یو هندیان بەتالەبانی نیو و پەنگە پشتیوانی سوریاشیان وەرە گرتبیت، ئەوان گروپێکی سەر بە خو ی ئاست بەرزن لە خویندندا کە رق لە دلی بەرامبەر توندپرو ی بەرپرسیانی پلە نزمی پارتی بەعس و پۆلیس». کاتی بەگشتی باسی کردەوه غافلکوژیەکانیش دەکات دەلی: «دەستەکانی غافلکوژی لە ژێر کۆنترۆلی جەلال تالەبانیان و لەلایەن پزیمی سوریاو و پاهێزاون و چە کدار کراون». لە هەردوو باریشدا زانیاریە کە هەر (پزیکخراوی هەلۆی سوور) دەگریتهوه (بەلام مەر ج نیو هەموو کردەوه غافلکوژیەکان ئەو ئەنجامی دا بێت)، چونکە سەرەتا پزیکخراوە کە بە ناویکی دیکە و سەر بە خو بوو دواتر هاتە ژێر بالی یەکی نیشتمانی کوردستان، وەکو لێرە بەدوا باسی دەکەین:

دوا ی نسکوی شوړشی (١٩٦١ - ١٩٧٥) کۆمەلێک گەنجی چاونه ترسی کورد کە لەبەغدا دادەنیشتن وزۆربەیان فەیلی بوون، بیر یان لە تۆلە سەندنەوه کردەوه و لە سەرەتای سالی ١٩٧٦ پزیکخراویکی نەینیان دامەزرا ند بە ناوی (خوینی شەهیدان) کە ئامانجی غافلکوژکردنی

پیاوani پږځیم بوو. دیارترین ئەندامانی ئەو پږځخراوه (شیرۆ عەبدولقادر وسەلمان داود حەسەن و عادل عەبدولکەریم و جەمال ئیبراھیم سەعید لەگەڵ سەلام عەبدولپەزاق) بوون، کە پێشتر سەر بە پږځخستنه‌کانی پارتی دیموکراتی کوردستان بوون. هەرچەندە ئەم پږځخراوه سەر بە خۆ بوو بەلام دواتر پەيوه‌ندی کرد بە (هەریمی پێشپەرە) ی کۆمەڵەی پەنجەه‌رانی کوردستان کە تاییه‌ت بوو بە بەغدا و خانەقین. سەرەنجام پږځخراویکی هاوبه‌شیان دامەزراند بە ناوی (هەلۆی سوور) کە مولاژم (جوامیر سایه‌میر) سەرکردایه‌تی دەکرد. لێره‌وه پږځخراوه‌که بووه‌ به‌شیک له‌پږځخستنه‌کانی یه‌کیتی نیشتمانی کوردستان. دواي ئەوی هەندیك چالاکیان له‌بەغدا کرد، سەرکردەي پږځخراوه‌که‌و ئەو ئەندامانه‌ی کە ناومان بردن، به‌هۆی سیخوڤږځکه‌وه کە ناوی (کاوه) بوو، له‌لایه‌ن ده‌زگای ئاسایشه‌وه ده‌ستگیر کران وله‌سالی ۱۹۷۸ له‌بەغدا له‌سیداره‌ دران.⁽¹⁶⁾

11- شۆڤشی ئەمجاره‌ی کوردستان له‌شێوازه‌ نوێیه‌که‌ی خه‌باتدا، چالاکیه‌کی دیکه‌شی له‌خۆده‌گرت کە پ‌فاندنی که‌سانی بیانی بوو. هەرچەندە ئەم کرده‌وه‌یه‌ له‌ ئەده‌بیاتی سیاسیدا و له‌و به‌لگه‌نامه‌یه‌ی به‌رده‌ستیشماندا (به‌لگه‌نامه‌ی سییه‌م) به‌ (تیرۆر/ تۆقاندن) ناوده‌بریت، به‌لام چالاکیه‌کی گرنگیش بوو بۆ زیانگه‌یاندن به‌ به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی پږځیم به‌ده‌سته‌پێانی هەندی ده‌ستکه‌وت بۆ شۆڤش؛ به‌تاییه‌تی ڤاکیشانی سەرنجی جیهانی ده‌ره‌وه‌و فشارخستنه‌ سەر حکومه‌تی به‌عس بۆ گێڤانه‌وه‌ی ئەو خێزانه‌ کوردانه‌ی دوورخا‌بوونه‌وه‌ بۆ باشوور، یان ئازادکردنی هەندی له‌زیندانیانی سیاسی کورد. هەر له‌ پێناو ئەو ئامانجه‌دا پارتی دیموکراتی کوردستان (سەرکردایه‌تی کاتی) له‌کانونی یه‌که‌می ۱۹۷۶ چوار ئەندازیاری پۆله‌ندی پ‌فاند، کە تا ئاداری ۱۹۷۷ ئازاد نه‌کران. ماوه‌یه‌ك یشتر دوو که‌سی فەرهنسی ویه‌کیکی جه‌زائیریش پ‌فیندران.⁽¹⁷⁾

هەندی له‌م ڤووداوی پ‌فاندنا نه‌ له‌م به‌لگه‌نامه‌یه‌ی به‌رده‌ستماندا پ‌شتراستکراوه‌ته‌وه‌، به‌دیاریکراوی ڤووداوی پ‌فاندنی پۆله‌ندییه‌کان. به‌لام باسی سی که‌س کراوه‌ (نه‌ك چوار) کە له‌ناوچه‌ی ده‌ربه‌ندیخان کاریان کردووه‌، دیاره‌ ئەوانیش له‌لایه‌ن حکومه‌ته‌وه‌ به‌پاره‌ ئازادکراون. که‌واته‌ له‌و پږځگه‌یه‌وه‌ ده‌ستکه‌وتی ماددیش بۆ شۆڤش به‌ده‌سته‌تاتووه‌. جیا له‌مانه‌ی باسکران، به‌لگه‌نامه‌که‌ باسی گروپیکی (سویدی)ش ده‌کات کە پ‌سپۆری ته‌لیفۆن بوون و له‌کوردستان کاریان ده‌کرد. به‌لام دیارنیه‌ کە ئەوانه‌ پ‌فیندرابن، چونکه‌ ته‌نیا نووسراوه‌: «له‌لایه‌ن چه‌کداره‌ له‌یاسا ده‌رچوووه‌ کورده‌کانه‌وه‌ گێچه‌لێان پ‌ځکرا».

12- له‌کۆتاییدا، به‌لگه‌نامه‌ی سییه‌م ئەوه‌مان بۆ ڤوون ده‌کاته‌وه‌ کە ئەم چالاکیانه‌ی شۆڤشی تازه‌ی کوردستان، کە ئەو ناویان ده‌نێ «تیرۆریزمی کوردی»، لێکه‌وته‌ی کاریگه‌ریان هه‌بوو له‌سەر حکومه‌ت، به‌جۆږیک «نیگه‌رانی له‌بەغدا» دروستکردووه‌. وه‌کو به‌لگه‌ش له‌سەر ئەو نیگه‌رانییه‌، نووسه‌ری به‌لگه‌نامه‌که‌ باسی ئەو هه‌ولێ جه‌دیانه‌ی حکومه‌تی عیراقی ده‌کات

که له گه‌ل پره‌ه‌ندی کوردی له ئه‌وروپا و ئه‌مریکا ده‌یدات بۆ ئه‌وه‌ی بۆیان ب‌سه‌لم‌ینن که ئه‌و هه‌نگاو‌ی باشی ناوه‌ بۆ دامه‌زراندنی ده‌سه‌لاتی ئۆتۆنۆمی له‌ کوردستان. ب‌ی‌گومان ئه‌وه‌ش بۆ ئه‌وه‌بوو که هۆکاره‌کانی به‌رپا‌بوونی ئه‌و شۆرشه‌ تازه‌یه‌ پو‌و‌چه‌ل بکاته‌وه‌. چونکه‌ ده‌یزانی له‌و ماوه‌یه‌دا شۆرشی کوردستان به‌زۆری له‌لایه‌ن ن‌یشتیمانه‌په‌روه‌رانی ده‌ره‌وه‌ی و‌لات ئاراسته‌ ده‌کرا. یان به‌لایه‌نی که‌م ئه‌وان کاریگه‌رییان به‌سه‌ر ئه‌و شۆرشه‌وه‌ هه‌بوو.

پهراویزه کان:

- (1) ئەم پیتی (Z) له کورتکراوهی وو شهی (UTC Zulu Time) یه که ده کاته کاتی یه کخراوی جیهانی ورژیمی (٢٤) کاتژمیریه، که ئه ویش به کاتی گرینیچ ناسراوه و 3 کاتژمیر له کاتی ئیمه له پاشتره.
- (2) ئەمه کورتکراوهی دهسته واژهی (United States Interests Section) له که ده کاته به شی بهرژه و هندییه کانی ویلایه ته یه کگرتوو ه کانی ئەمریکا له به غدا.
- (3) له به لگه نامه که دا نووسراوه (Balala) به لام دیاره هه له ی چاپه و راسته که ی (Galala) گه لاله یه که پیشتریش ناوی هاتوو.
- (4) ماریون فاروق سلوغلت و بیتر سلوغلت، من الثورة الى الدكتاتورية/ العراق منذ ١٩٥٨، ت: مالک النبراسی، منشورات الجمل، ٢٠٠٣، ص ١٤٢.
- (5) لهم باره یه وه برونه: د. جهمال فه تحوّل تهیب، بزوتنه وهی پرگاریخوازی کورد له باشووری کوردستان (٣/٢١/ ١٩٧٥ - ١١/٢٨ / ١٩٨٠) / لیکۆلینه وه یه کی میژووی سیاسییه، له بلاوکراوه کانی زانکۆی کۆیه، چاپخانه ی شه هاب، هه ولیر ٢٠١٢، ل ١٠٠ - ١٠١.
- (6) برونه: هه مان سه رچاوه، ل ١٠٣ - ١٠٦؛ نه وشیروان مسته فا ئەمین، له که ناری دانوبه وه بۆ خری ناوزه نگ/ دیوی ناوه وهی رووداوه کانی کوردستانی عیراق ١٩٧٥ - ١٩٧٨، چاپی یه که م، بهرلین (بی سالی چاپ)، ل ٨٩ - ٩٢.
- (7) ئیدگار ئۆ. بالانس، کرۆنۆلۆگیای شۆرش و خهباتی کورد له سه ده ی نۆزه وه تا سالی ١٩٩٤. وه رگێرانی: دلشاد میران، بلاوکراوه کانی ئەکادیمیای کوردی، هه ولیر ٢٠٢٢، ل ٢٦٣.
- (8) جهمال فه تحوّل، سه رچاوه ی پیشوو، ل ٧٥، ١٠١.
- (9) وریا په حمانی، میژووی په یوه هندییه کانی کوردو ئەمریکا، چاپخانه ی پۆژه هلات، هه ولیر ٢٠١٢، ل ٢١٣.
- (10) هه مان سه رچاوه، ل ٢٠٥.
- (11) هه مان سه رچاوه، ل ٢١٤.
- (12) نه وشیروان مسته فا، سه رچاوه ی پیشوو، ل ١٢٧.
- (13) دلشاد تاله بان، له هه لۆی سووره وه بۆ ریکخراوی شه هید جوامیر، له به روازی 13/12/2024 له سایتی (کوردستانی نوێ) بلاوکراوه ته وه، به م لینکه: <https://www.knwe.org/Details/KU/org.15576>
- (14) مامۆستا جه عفر، هه لۆی سوور، چ ٢، سلیمانی ٢٠٠٧، ل ١١.
- (15) هه رچه نده وه ها له به لگه نامه که ده خویندریته وه که هه موو یان زۆربه ی ئه و کرده وانه له لایه ن کورد وه ته نجام دراو، به لام مه رج نه کورد هه موو ئه وانه ی کردبیت، چونکه حکومه تی به عس نه یاری دیکه شی هه بوون؛ به تاییه تی شیوعیه کان وشیه کان.
- (16) برونه دیکۆمینتارییه کی رووداو تیقی له باره ی ریکخراوی هه لۆی سوور، که سالی ٢٠٢٠ ئاماده کراوه وه له پێگه ی ئەلیکترۆنی داندراوه به م لینکه: <https://www.rudaw.net/sorani/onair/tv/episodes/episode/documentari-19082020>
- ههروه ها برونه باسێک به ناو نیشانی: له یادی ٤٣ سالی له سیداره دانی ملازم جوامیر و هاو پیکانیدا، که له به روازی 10/4/2021 له پێگه ی ئەلیکترۆنی بلاوکراوه ته، به م لینکه: <https://pukmedia.com/KS/Details/169656>
- (17) ئیدگار ئۆ. بالانس، سه رچاوه ی پیشوو، ل ٢٦٤ - ٢٦٥.

شاعیرانی پهروه‌رده‌کار له میژووی هاوچه‌رخى کورددا
(زیوهر، بی‌کەس، گۆران، هه‌وری) به نموونه

به‌پێژ عه‌باس عه‌لى
ماستهر له میژووی نوێ و هاوچه‌رخ

شاعیرانی په‌روه‌رده‌کار له میژووی هاوچه‌رخي کورددا (زیوهر، بی‌کەس، گۆران، هه‌وری) به‌ نمونه

به‌ریژ عه‌باس عه‌لی
ماسته‌ر له میژووی نوێ و هاوچه‌رخ

پیشه‌کی:

له میژووی ویژه‌و میژووی په‌روه‌رده و خویندنی کوردیدا چه‌ندین شاعیری دیار و ناسراو هه‌یه که جگه له‌وه‌ی شاعیر بوون له‌گه‌ڵ‌شیدا په‌روه‌رده‌کار و مامۆستاش بوون، به‌لام ئه‌وه‌نده‌ی وه‌کو شاعیر ناسی‌تراون و له‌ باره‌یانه‌وه نووسراوه‌و کاریگه‌ریه‌کانیان وه‌کو شاعیری ئاماژه‌ی پیکراوه ئه‌وه‌نده وه‌کو مامۆستا و په‌روه‌رده‌کاری ئه‌ناسی‌تراون، ئیمه له‌م نووسینه‌دا ئه‌وه‌نده‌ی ده‌ستمان به‌ سه‌رچاوه‌کان پراگه‌یشتبیت له‌سه‌ر ئه‌و شاعیرانه‌ی په‌روه‌رده‌کاریش بوون له میژووی کورددا ده‌وه‌ستین و ده‌یانناسی‌نین، به‌لام ئه‌مجاره‌یان له‌ په‌هه‌ندی شاعیربوونه‌وه‌نا، به‌ل‌کو وه‌کو مامۆستا و په‌روه‌رده‌کاری، ئه‌وانه‌ی باسیان ده‌که‌ین ئه‌و شاعیر و په‌روه‌رده‌کارانه‌ن که ئیمه سه‌رچاوه‌مان له‌باره‌یانه‌وه ده‌ست‌خستوه‌وه‌نه‌وه‌کو هه‌ر هه‌موو شاعیر و په‌روه‌رده‌کاره‌کان، هه‌روه‌ها شاعیر و مامۆستاکانی خه‌ل‌کی سلیمانی و ده‌وربه‌ریمان وه‌رگرتوه‌وه‌نه‌وه‌کو خه‌ل‌کی شاره‌کانی تر و پارچه‌کانی تری کوردستان. چه‌ند شاعیری‌کی تر هه‌بوون که په‌روه‌رده‌کاریش بوون وه‌ک ئه‌حمه‌د هه‌ردی که له‌ قوتابخانه و خویندنگه‌کان مامۆستا بووه‌و چه‌ند سالی‌کیش له‌ زانکۆی سلیمانی مامۆستا بووه، هه‌روه‌ها قانعی شاعیر و.... تاد به‌لام به‌هۆی نه‌بوونی سه‌رچاوه‌ی پێویست له‌باره‌یانه‌وه نه‌مانتوانی ئاماژه‌یان پیکه‌ین. هه‌ربۆیه ته‌نیا باسی شاعیر و په‌روه‌رده‌کارانی وه‌کو (زیوهر، بی‌کەس، گۆران، هه‌وری) ده‌که‌ین.

(زیوهر ١٨٧٥-١٩٤٨)

زیوهر ناوی (عه‌بدوڵلا و نازناوی زیوهر و کوری موحه‌ممه‌د ئه‌فه‌ندی کوری مه‌لا په‌سوولی به‌ بنه‌په‌ت پۆده‌ریه‌. ساڵ (١٨٧٥) له سلیمانی له دایک‌بووه و ساڵی (٩٤٨) کۆچی دوا‌ی کردووه، له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌م چوو‌ته ئه‌سته‌مبوول و پاش گه‌رانه‌وه‌ی له ئه‌سته‌مبوول بووه به‌ مامۆستای نووسین و گرامه‌ری زمانی تورکی له (پوشدییه سه‌ربازی) له سلیمانی و، که ئه‌و قوتابخانه‌یه‌ش هه‌ل‌گیراوه بووه به‌ مامۆستای قوتابخانه‌ی (ته‌شویقی یه)^(١)، دواتریش بووه به‌ مامۆستای (ئاماده‌یی مولکی)، دوا‌یش که حکومه‌تی عێراق دامه‌زراوه مامۆستایه‌تی کردووه^(٢). پارێزه‌ر و نووسه‌ر (جه‌مال بابان) باس له‌وه ده‌کات که زیوهره‌فه‌نی شاعیر مامۆستای عه‌ره‌بی و قه‌واعیدی عه‌ره‌بیش بووه^(٣)، که کراوه به‌ مامۆستای قه‌واعیدی زمانی تورکی له‌ پوشدییه سه‌ربازی مووچه‌که‌ی ٤٠٠ قروش بووه، که (ته‌شویقه‌یه‌)ش

دامه زرا به وه کیلی مامۆستای یه کهم مووچه که ی ۵۰۰ قروش بووه که پێیان ئهوت (باش معلم) و مایه وه به مامۆستا ههتا داگیرکاری ئینگلیزی^(۴).

له شاری سلیمانی له کاتی حوكمی ئینگلیز (میچهر سۆن) دا وهك سهرچاوه کان باسی دهکهن به تایبهتی رۆژنامه ی پیشکهوتن که زمانحالی ئه و سهردهمه بووه، قوتابخانه ی (مۆونه ی سه عادهت) کراوه ته وه که میچهر سۆن خۆی جاروبار وانهی کوردی تیدا وتوو ته وه، زیوهری شاعیریش مامۆستای قوتابخانه ی مۆونه ی سه عادهت بووه^(۵)، زیوهر مامۆستای قوتابخانه ی ئه یوبیه بووه، سهره تای دامه زرانندی قوتابخانه که ده گه پێته وه بو ۱۹۲۵/۹/۱ سهر به فهرمانگه ی مه عاریفی که رکوک بووه، زیوهری شاعیر یه کهم مامۆستا و به پێوه بهری قوتابخانه که بووه و (عهزیز شال) یش یه کهم قوتابی بووه^(۶).

مامۆستا زیوهر به پێوه بهر و مامۆستای قوتابخانه ی بهرزنجه بوو له سالی (۱۹۳۶) دا^(۷). سالی ۱۹۳۶ ئه و کاته ی له بهرزنجه پۆلی دووی سهره تای بووه، پارێزه ر و نووسه ر جهمال بابان یه کیک له مامۆستاکانی زیوهری شاعیر بووه، له باره ی زیوهره وه ده لێت: (ههر گه یشینه بهرزنجه، یه کهم رۆژ له گه ل منالانی هاوته مه نی خۆما ده ستمان کرد به گه ران... جار ی یه کسه ر چووین به ره و قوتابخانه که ئه وسا مامۆستای شاعیر و نیشتمان په ره ور (مه لا عه بدو لا- زیوه ره فه نی) به پێوه بهری بوو ههر به که واو سه لته و جامانه و عه با ی به شانه وه بوو. که منی دی یه کسه ر لێ پرسیم: تۆ شاگردی؟ وتم نه خیر. که بۆ رۆژی دوا یی باوکم بردمی له قوتابخانه ناو نووسم کا، زیوه ره فه نی وتی: ئه ی بۆچی دوی ئی لم پرسیت شاگردی وت نه خیر. باوکم که له وه پیش ئه مه م بۆ گیرا بووه یه کسه ر وه لامی دایه وه و وتی: مامۆستا ئه و شاگردیه به شاگردی چایچی تیگه یشته وه)، هه ره ها ههر له باره ی مامۆستایه تی زیوه ره وه ده نووسی: (رۆژی مامۆستا زیوهر له ده رسی جوغرافیا دا قوتابی ه کی پۆلی چواری هه ستان که باسی جوغرافیا ی ئیداری و ئیقلمی عیراقی بۆ بکات، نه یزانی. پرس ی ک ئه یزانی؟ من ده ستم هه لپری من لای خۆمه وه چونکه له کاتی ده رس وتنه وه دا به پۆلی چوار ئه وه نده م گو ی لئ بوو هه ستام و وه ک مامۆستا زیوهر خۆی کرد بووی به شعر ده ستم پیکرد: به سئ منطقه، عیراق به ئاشکرا- شمال و وسط- جنوب ناوبرا هه ریه ک له و شارانه، پێی ئه لێن لیا.

چوارده لیوا یه بیزانه هه روا... تا دوا یی مامۆستا ئافه ریمی کردم و داینام، وتی: ئاده ی چه پله ی بۆ لێدهن، به راستی منیش دوا ی ئه مه، ئه وه نده ی تر، خووم دایه ده رسوده ور. ئیتر مامۆستاش هه میشه لای باوکم و خه لک ئافه ریمی ئه کردم و منیش گه ز گه ز بالام ئه کرد. مامۆستا زیوهر هه ول ی دا (قوتابخانه ی شه و) ی له بهرزنجه کرد وه و خۆی ده رسی ئه و ته وه، به بۆنه ی کردنه وه ی ئه و قوتابخانه یه وه ئه م هه لبه سته ی رێک خست که ئیستاش له بیرمه و کاتی خۆشی بلاوم کرد وه.

ئەھلى دىيى بەرزنجە ئىوھ ھەموو- دەوھرنە پىشى يەك يەك ڤو بە ڤو

بزانن خویندن چ گەوھەرئیکە- ھەر ھەرفى بە قەد دانە دوڤ ڤیکە

لە سایەى مەکتەبى شەوى دیکەمان. بوو بە مەنبەعى عىلم و عىرفان... ھتد، ئەمە کرابوو بە گۆرانى و ھەرخۆشى ئاواز و سازى بۆ دانابوو، زىوھرەفەنى ئەم ئەرکەى لە ھەستىكى قولى نىشتەمان پەرورەییەوھ گرتبوە ئەستۆ و بەبى ھىچ کرى و مووچەيەك^(۸).

زىوھر لە ۱۹ى شوباتى ۱۹۲۱ دا بە مامۆستا دامەزراروھ لە نمونەى سەعادەت بەمووچەى ۱۱۰ ڤوپيە و لە شوباتى ۱۹۲۲ دا مووچەكەى زیاد کرا بوو بە ۱۲۰ ڤوپيە. لە مارتى ۱۹۲۵ دا سەرلەنوئى بە مامۆستای يەكەم دانراوھ لە قوتابخانەى سلیمانى يەكەم بە ۱۳۰ ڤوپيە لە پاشدا مووچەكەى كەمکرايەوھ بۆ ۱۲۰ ڤوپيە بەھۆى بارى ئابوورى و لاتەوھ و گۆيزراشەوھ بۆ قوتابخانەى سلیمانى دووھم و مايەوھ تا سالى ۱۹۳۰ لەوھدوا گۆيزرايەوھ بۆ ناحیەى بەرزنجە و بە مامۆستایى مايەوھ وەكو سزايەك و دوور خستەوھيەك بۆ داڤران لە كۆمەل و ڤۆشنىيران و بى ئاڤوون لە ڤووداوى سەردەمى خوئى تا سالى ۱۹۳۸ و لەویشەوھ بۆ بيارە و لە دوايشدا لەسەر كار لابراوھ بە مانگانەى (۸۳۲، ۳) دینار و ھەشت سەد و سى و دوو فلس كە ھى ماوھى خزمەتى كۆنى بوو^(۹).

زىوھر پاش داڤىركردنى سلیمانى لەلایەن ئىنگىلىزەوھ بووھ بە باشكاتبى تەحریرات. پاشان كراوھ بە مامۆستا لە قوتابخانەى نمونەى سەعادەتدا. لە گەل شار بە جیھىشتنى شیخ مەحمودى ھەفیددا پاش تىكچوونى فەرمانرەوايیەكەى، ئەمیش سلیمانى بە جیھىشتوھ و چەند سالیكى دوور لە كارى پەسمى بەسەربردوھ. لەم ماوھيەدا ھەندى ناوچەى كوردستانى ئىران گەراوھ. پاش گەرانەوھى، كراوھ بە مامۆستای سەرەتایى و تا لە ۱۹۳۸ دا خانەنشین كراوھ، لە سلیمانى و دەرەوھى سلیمانى مامۆستايەتیی كردوھ^(۱۰).

زىوھر ھىندە پەرورەدە و ڤىركردنى بەلاوھ گرىگ بووھ لەناو ئەو ھەموو ڤووداوانەى ئەو سەردەمەدا و ھەرورەھا چالاكییە جیاوازەكانى مۆژوونووسى ناسراو (مەحمەد ئەمین زەكى بەگ) ئاماژە بە ھەول و كۆشى (مەحمەد ئەمین زەكى بەگ) لە بواری ماعاریفدا دەكات لەو كاتەى وەزیری مەعاریف بووھ و دەلیت: (كە بوو بە وەزیری مەعاریف بۆ زۆركردنى مەكتەب لە لیواى سولەیمانى یا دەستى كرد بە سەعى كردن.

بۆ كردنەوھى مۆتەوھەسیتەى تەشریفى ھىنايە سولەیمانى، نووسەر «مەحمەدى مەلا كەرىم» لە پەراوێزى قسەكانى مامۆستا زىوھرەدا دەلیت: (ئەبى ئەو قوتابخانە ناوھندیە كە ئەمین زەكى بەگ بۆ بەشداربوون لە ئاھەنگى بناغەدانانى دروست كردنیدا لە بەغداوھ ھاووھ بۆ سولەیمانى، يەكەمین قوتابخانەى ناوھندى بووبى لە سولەیمانىدا دروست كراوھ» بناغەى مەكتەبى دامەزراند، بە دەستى خوئى چەند بەردىكى دانا. وە لە موراجەعاتى ئەربابى ئىحتىياج كە بچووناىە خدمەتى دلئى كەسى نەدەشكاند، ئىشەكەى، لە ھەر دائىرەيەك بوايە،

بۆی رېځ ئه خست. زورچار بۆ ته له به يه ك، له گه ل خۆی سواری ئۆتۆمۆبېلی کردوو به ردوو به ته دائیره ی مه عاریف پېانی قهید و قوبوول ئه کرد^(۱۱).

زێوه به نووسینیش له خه می پهروه ده و خویندندا بووه بۆ نموونه له وتاریکدا له رۆژنامه ی «ژیانه وه» ژماره «۳۰» ۱۰ ی ته مووزی ۱۹۲۵ دا داوای کردنه وه ی قوتابخانه ی کچان و پیشه یی ده کات و ده نووسی: (له اول مارت بنا له سه ر قراری حضرتی متصرف معاریف پهروه ر و جنابی مفتشی اداری رسما مکتبیکی ابتدائی کرایه وه و معلما تی بۆ تعین فرمورا. مکتب که شکلی رسمی قبول کرد جنابی مدیری معارفی منطقه ی کرکوک تشریفی هاته سلیمانی، هه رچه ند مده تیکی که م تشریفی به ند بوو، ئەمما له و زه مانه که مه دا، ئەوی بۆ مکتب و هیئته تی تدریسیه پێویست بۆ قیدی کرد، اوامری لازمه ی شفاها بیان فرموو، له پیش عه وده تی باریکی وشتری کتیب و خهریته و ده فته ر و لوازمات مکتبیان په وانه کرد. له پاش به ینی کتیبخانه ی ستیار جنابی مفتشی منطقه ی کرکوک و دیالی سید نورالدین افندی تشریفی هیئانه سلیمانی. هه شت رۆژ تشریفیان مایه وه، له م مده ته دا بۆ ارشادی معلم و شاگردان له سه ر اصولی تازه به که مالی به شاشه ت و اجتهاد و سه عیان فرموو، به اخلاقی حسنه ی خۆی، هیئته تی تدریسیه و اهلی مملکتی ممنون و مسرور کرد، دوباره جه نابی مفتش نواقصی مکتبی گرت، له پاش هه فه یه ك ناردیان.

ئه مپرو مکتبی سلیمانی عبارته له پینچ صنف چواری اولی و یکیکی ابتدائی، موجودی طلبة ۱۱۰ و معلم شه ش و خدمه یه ك. وعیدیان فرموه که له ابتدائی سنه ی تدریسات مکتبیکی آخریش له سلیمانی بکریته وه. اومید ئه که یه ك که حکومه تی عیراق له سه ر تشبثات و غیره تی معبوثانی تازه مان به مان خه نه ریزه ی باقی لیواکانی عیراق. احوالی سابق فراموش بکری، هه رچه ند ه ئه م دوو مه کته به ی حالی حاضر بۆ منداله کاغان مافیه. فقط لازمه کچه کان و منداله فقیره بۆ باوک و دایکه کانیشمان بۆ خویندن و صنعت نه میننه وه. وه کو لیواکانی تر مکتبیکی اناث و صنایع بکریته وه^(۱۲).

زێوه پهروه ده کاریکی دووربین بووه و گرنگیه کی زۆری به پهروه ده و فێکردن داوه، چونکه هه سته کردوو له رێگای خویندنه وه میلله ت به ئامانجی خۆی ده گات^(۱۳). مامۆستا ره فیق حیلمی له باره ی کاریگه ریه کی مامۆستا زێوه ره وه ده لیت: (قوتابیانی مه کته به کان له هه موو ده ورێکی مامۆستای ئه م ئوستاده به ریزه، له فزّل و ئەده بی ئەو به هره یان وه رگرتوه)^(۱۴)، ههروه ها (مه حمود زێوه ر) کوپی زێوه ری شاعیریش ده لیت: (زێوه به رابه ر و رێچکه شکینی قه لاچۆکردن و نه هیشتنی نه خوینده واری دانه نیم له کوردستاندا، چونکه به ر له و و تا سه رده می ژیا نی ئه ویش که س ئەو بۆچوون و ئه رکه پیروزی نه بووه و نه ی گرتۆته ئه ستۆی خۆی)^(۱۵)، هه ندیک پێیانوايه که س هه ندیه ی زێوه به سه رنجدا نه وه په خنه ی له پهروه ده ی کۆن نه گرتوه به و پێیه ی وتوو یه تی: (ده رسی

سه‌تحي قه‌ت مه‌خوینن^(۱۶). له ۲۲ ی نیسانی ۱۹۲۶ پشکنه‌ری مه‌عارف سه‌ردانی قوتابخانه‌ی «دووهمی سلیمانی» ده‌کات که زیوهر مامۆستای یه‌که‌م بووه « واته به‌پۆه‌به‌ر » بووه، پشکنه‌ر له ده‌فته‌ری تییینییه‌کاندا له‌کاتی سه‌ردانه‌که‌یدا هه‌ندی‌ک سه‌رنج و تییینی خو‌ی نووسیوه و له‌ناویاندا باسی «زیوهر» ی مامۆستای یه‌که‌م و به‌پۆه‌به‌ری قوتابخانه‌که‌ ده‌کات و ستایشی ده‌کات که پۆل و کاریگه‌ری هه‌بووه له پێشخستنی قوتابخانه‌که‌دا^(۱۷).

نووسه‌ر و وه‌رگێڕ و یاساناس (شا‌کر فه‌تاح) ده‌لێت: (زیوهر مامۆستایه‌تی کردبوو به‌پیشه‌ بۆ خو‌ی نزیکه‌ی ۳۰ سی سالی خشت منالانی خا‌که‌که‌ی خو‌ی پێگه‌یاندا له‌ خو‌یندنگا‌کانی کوردستاندا... بۆ وریاکردنه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌یش و پۆشنکردنه‌وه‌ی بیریشیان تیکۆشا، به‌ره‌نگاری نه‌خو‌ینده‌واری و پریژگای کرد)^(۱۸)، هه‌روه‌ها ده‌نووسیت: «زیوهر» هه‌ر مامۆستایه‌ک نه‌بوو له‌ خو‌یندنگایه‌که‌دا مامۆستایه‌ک بوو، بۆ هه‌موو خو‌یندنگا‌کانی کوردستان. مامۆستایه‌ک بوو، بۆ هه‌موو خا‌کی کوردستان، چ له‌ سه‌رده‌می خو‌یدا، چ له‌ سه‌رده‌مانی پاش خو‌یدا. له‌ سه‌رپکه‌وه‌ ئامانجی زیوهر پۆشنکردنه‌وه‌ی بیرێ کورده‌واری بوو. زیندووکردنه‌وه‌ی ده‌روونیان بوو. هه‌روه‌ها پāl پێوه‌نان و ئاراسته‌کردنیشیان بوو، بۆ خه‌باتکردن له‌ پێناو پێشکه‌وتن و ئازادی و سه‌به‌رزێ کورد و کوردستاندا.

له‌ سه‌رپکی تریشه‌وه‌ ئامانجی په‌روه‌رده‌کردنی دڵ و ده‌روون و گیانی کورده‌واری بوو، بۆ ئه‌وه‌ی مه‌ردانه‌ و سه‌ربه‌رزانه‌ بژین و راپه‌ڕین و، ئازادی و سه‌به‌رستی خو‌یشیان به‌کرده‌وه‌ی بڵند و، په‌وشت و خووی جوانی خو‌یان ده‌ست خو‌یان بخه‌ن^(۱۹). زیوهر چه‌ندین شیعی‌ فێرکردنی نووسیوه‌ (شیعی‌ فێرکردن ئه‌و شیعه‌یه‌ که سوود به‌خو‌ینه‌ر یان گو‌یگر ده‌گه‌یه‌نێ، له‌ هه‌لسوکه‌وت و ژیا‌نی پۆژانه‌یدا، له‌ پێگای ده‌رب‌پ‌رینی راپه‌ک یان په‌ندی‌ک یا راسپاردنی‌ک یا ئامۆژگارییه‌ک له‌ چه‌ند دی‌پ‌رێکی ئاشکرا و دیاریکراودا به‌زووترین له‌به‌ر ئه‌کریت و ده‌وتریت‌ه‌وه‌)^(۲۰)، زیوهر له‌ باره‌ی گرنگی مه‌که‌ته‌به‌وه‌ شیعی‌ نووسیوه‌^(۲۱). له‌ شیعی‌که‌دا ده‌لێت:

مه‌که‌ته‌ب شوره‌ی قه‌لامانه‌ بۆ حیفزی دین و دنیا
ئینسان که نه‌خو‌ینده‌وار بێ که‌م قه‌در و بێ جه‌وه‌ه‌ره
کوردستانمان بۆ بێه‌ش بێ له‌ ئه‌ناری مه‌عریفه‌ت
ئاو و هه‌وای به‌هه‌شته‌ دار و به‌ردی گه‌وه‌ه‌ره

به‌لای زیوهره‌وه‌ مه‌که‌ته‌ب وه‌کو قه‌لایه‌کی سه‌خت وایه‌ بۆ پارێزگاریکردن له‌ دین و دنیا، هه‌ر مرو‌فێک ئه‌گه‌ر هاتوو نه‌خو‌ینده‌واریت که‌م پ‌ر‌ز و بێ جه‌وه‌ه‌ره، جا که‌وایه‌ کوردستان که‌ نیشتمانمانه‌ بۆ بێه‌ش بیت له‌ زانست و زانیاری، حه‌یفه‌ ئه‌گه‌ر وایت له‌به‌رئ‌ه‌وه‌ی ئاو و هه‌وای وه‌ک به‌هه‌شته‌ و دار و به‌ردیشی وه‌ک گه‌وه‌ه‌ر به‌نرخه‌^(۲۲).

له‌ شیعی‌کی دیکه‌دا ده‌لێت:

که وهختی دهرس بوو ئهچمه دهرسخانه
لهلام خوڅتره لهسه د چايخانه
گوځی له دهرس ئهگرم ئهیکه مه بهرم
ئeshینوسمه وه لهناو دهفتهرم
ئاوایی مهکتهب جیگای خویندنه
جیگای تهربییه و هونه رسه ندنه

ههر کاتیک وهختی وانه وتنه وه هات ئهچمه پوله وه، پۆل لای من گهلێک خوڅتره له
چايخانه، له پۆلدا گوځی له ماموستا دهگرم له دهفتهرمدا دهنووسمه وه و له بهری دهکهم،
ئاوه دان بیت قوتابخانه، جیگای پیگه یاندنی هونه رمه ند و پهروه رده کردنه^(۲۳). ههروه ها
دهنووسیت:

دهفتهر و کتیب و قه له م هه لده گرم
به ورده ورده ری مهکتهب ده گرم
له ریگا له گهل کهس هه را ناکهم
به بهرده فرکی خوم ریسوا ناکهم
ئهچمه ناو مهکتهب له گهل ره فیقان
گورانی ئه لیم یاریش ئه کهم جوان

دهفتهر و په رتووک و قه له م پیویستی قوتابیانن بویه ئهوانه له گهل خومدا ده بهم بۆ
قوتابخانه و له ریگاشدا به ئه ده ب ده پۆم له گهل هیچ کهسیک هه را و شه ر ناکهم و نزیك
کاری به رد هاویشتن ناکه وم، کاتیک گه یشتمه ناو قوتابخانه له گهل هاوړی و براده رانم زۆر
به هیمنی و له سه رخو یاری ده کهم و گورانی ده لیم^(۲۴).

قوتابخانه یه کیکه له دامه زراوه کومه لایه تییه کان، شاعیر هه موو پیشکه وتنیك به
قوتابخانه و زانسته وه ده به ستیته وه بویه داوا ده کات و خه لک هانده دات که منداله کانیا ن
بنیرنه قوتابخانه، چونکه له قوتابخانه فیری زانست و ئه ده ب ده کرین، جیاوازی نییه له
نیوان کوړ و کچ بۆ چوونه بهر خویندن. زانست باشتیرین و چاکترین هویه بۆ پرزگار بوون له
نه زانین و دواکه وتن، زانست ده بیته چاکترین سه رمایه بۆ کهسی هه ژار به مه رجیک بجیته
ولاتی غوربه تی و به دواي زانستدا بگه ریٹ:

بۆ کرداری جوان بۆ عیلم و ئه ده ب
منالی خو تان بنیرنه مهکتهب
منالتان ئه گهر کچ بی یاخود کوړ
به خویندن ئه بی به دانه ی دوړ
عیلم چاکتری هه موو ئه سبابه

عيلم سه‌رمایه‌ی فه‌قیره‌ی ته‌گهر

بچیته‌ی غوربه‌ت به‌بئ سیم و زهر^(۲۵). زیوهر چه‌ندین هو‌نراوه‌ی تری په‌روه‌رده و فی‌رکاری نووسیوو له باره‌ی گرنگی خویندن و قوتابخانه و چو‌نیتی په‌فتارکردن و، هه‌روه‌ها له باره‌ی کاریگه‌رییه‌کانی مام‌وستاوه‌ی شیعری نووسیوه^(۲۶).

(بی‌کەس ۱۹۰۵-۱۹۴۸)

(فایه‌ق بی‌کەس) له سلیمانی ته‌خړیته قوتابخانه و له پۆلی سییه‌مدا وه‌رته‌گیرئ و، تا سالی ۱۹۲۳ به‌رده‌وام ته‌بیت له خویندندا و، هه‌موو سالی‌ک به‌یه‌که‌م ده‌رته‌چیت، له و ساله‌دا له‌سه‌ر ئاره‌زووی مامی ته‌چیته قوتابخانه‌ی (علمیه) له که‌رکووک به‌لام بۆ پێک ناکه‌وئ بخوینئ، ته‌چیته به‌غدا و سالی ۱۹۲۴-۱۹۲۵ له (دار العلوم) به‌سه‌ر ته‌بات، له سالی ۱۹۲۶-۱۹۲۷ ته‌گه‌رپته‌وه بۆ سلیمانی. له و کاته‌دا سلیمانی ته‌نها پۆلی یه‌که‌می ناوه‌ندی تیدا بووه و له‌ویدا ده‌خوینیت. له ۱۹۳۳‌دا ده‌بیته مام‌وستای فه‌رمی و سه‌ره‌تا له بازیان و پاشان له ته‌ویلله ده‌بیته مام‌وستا، له هاوینی ۱۹۳۵‌دا له‌گه‌ل کۆمه‌له‌ی مام‌وستایه‌ک که یه‌که‌کیان مام‌وستا گۆرانی شاعیر بووه به‌شداریی له خوولیک‌دا کردوو که له به‌غداد بۆ مام‌وستایان ئاماده‌ی کراوه^(۲۷). فایه‌ق بی‌کەس خانه‌ی مام‌وستایانی له به‌غداد خویندوو^(۲۸).

له ۱۹۳۷‌دا له‌به‌ر هه‌لو‌یسته‌کانی و گیانی خه‌بات و کوردایه‌تی حکومه‌ت دووری ته‌خاته‌وه بۆ حیلله و پاش سالی‌کیتر ده‌گوزرپته‌وه بۆ عه‌ماره، به‌لام بی‌کەس قایل نابیت بچیت و ده‌ست له مام‌وستایه‌تی هه‌لده‌گرئ. دپته‌وه سلیمانی و قوتابخانه‌یه‌ک ته‌کاته‌وه تا ۱۹۴۱ وانه‌ی تیدا ته‌لپته‌وه، جاری‌کیتر ته‌یکه‌نه‌وه به‌مام‌وستای حکوومی و تا سالی ۱۹۴۸ له قه‌ره‌داغ و سلیمانی و سوورداش و هه‌له‌بجه مام‌وستا ته‌بیت^(۲۹). (قوتابخانه‌ی زانستی) له سلیمانی قوتابخانه‌یه‌کی شه‌وان بووه، ته‌وانه‌ی نه‌خوینده‌وارن و، به‌پو‌ژ کارده‌که‌ن و، کاتی چوونه قوتابخانه‌ی پو‌ژانه‌یان نییه، وایان‌لی‌یکرئ، به‌لایه‌نی که‌مه‌وه، خویندنه‌وه و نووسین بزائن. واته؛ مه‌له‌ندی‌ک بوو بۆ قه‌لاچو‌کردنی نه‌خوینده‌واری. (فایه‌ق بی‌کەس) ی نیشتیمانپه‌روه‌ر، یه‌که‌یک بوو له دامه‌زرینه‌ران و مام‌وستایانی ته‌و قوتابخانه‌یه‌که به‌تایبه‌تی بۆ ته‌وه دانرابوو، مرو‌فئ به‌سالد‌اچووی نه‌خوینده‌وار، فی‌ری خویندنه‌وه و نووسینی کوردی بکړن، خویندن له قوتابخانه‌ی (زانستی) به‌خو‌پایی بوو، مام‌وستاکان خو‌به‌خشانه‌ی ته‌و کاره‌یان ده‌کرد^(۳۰). له باره‌ی (بی‌کەس) هوه‌ پارێزه‌ر و نووسه‌ر (جه‌مال بابان) ده‌لپت: (له سالی ۱۹۴۸‌دا له پو‌ژێکی زستانی توف دا له هه‌له‌بجه فه‌رمانی یه‌زدان به‌جئ ته‌هینئ، هه‌ر له‌وکاته‌شا له به‌غداوه فه‌رمانی ده‌رکردنی له مام‌وستایی ده‌رته‌چیت)^(۳۱).

(گۆران ۱۹۰۴-۱۹۶۲)

(گۆران) له سالی ۱۹۲۵‌دا به‌مام‌وستایی له قوتابخانه‌ی سه‌ره‌تایی هه‌له‌بجه دامه‌زراوه

تاوه کوو سالی ۱۹۳۷ له قوتابخانه کانی سلیمانی به ماموستایی ماوه ته وه، به شی زوری هم ماوه یه له قوتابخانه کانی لادی بووه^(۳۲). گوران که له ته ویله ماموستا بووه و به ریوه بهری قوتابخانه که ی ته ویش بووه، شیعیکی داناه وه به ناو قوتابییه کانیدا بلاوی کردوته وه ته وانیش خویندوو یانه ته وه بو که سوکاریان، ته و کاره بووه هو ی ته وه ی که قوتابخانه که دانه خریت، چونکه ته و سهرده مه هندی که له شیخه کان ته یات وت مه نزلگای کفره و زور به ی قوتابییه کانیان هاندابوو که نه چن بو قوتابخانه و که سوکاری قوتابییه کانیش دوا ی ته و شیخانه که وتبوون وه پروایان پی کردبوون، به لام که گوران ته و شیعه ی بلاوکرده وه قوتابییه کان قه ناعه تیان به که سوکاریان کرد و گهرانه وه بو قوتابخانه که! له شیعه که دا ده لیت:

زارو له و معصوم بیگونا هین می
ئیسلام زادین می، ئیسلام خواهین می
عه زیمان جه زمه ن، په ی وه نه ی عیرفان
ههر وه نه ی، وه حشی که رو به ئینسان
سا خوا توفیق، توفیق هر به تون
توفیقمان بده په ی وه نه ی عرفان^(۳۳).

به هو ی کاریگه رییه کانی گوران که هانی دایک و باوکی مندالانی کوردی داوه پوله کانی خویان بخه نه بهر خویندن، ماموستا و پهروه رده کاری ناسراو (عه به سور) ده لیت: (گوران له سالانی «۱۹۲۷ و ۱۹۲۸» ماموستا بو له ته ویله.. به زمانی دایک (شیوه زاری هه ورامی) وانه ی به قوتابییه کان وتوته وه، پیم سهرنییه گوران پیش یونیسیف و ریخراوی مافی منالان به عه مه لی پراکتیزه ی یاسا کانی مافی منالانی کردی!)^(۳۴).

له پایزی سالی ۱۹۲۸ کاتیک گورانی شاعیر ده گاته قوتابخانه ی شاروچکه ی ته ویله، بو ی دهرده که وی که ته و پیاوما قولانه ی پیان باشه که مندالانان به زمانی عهره بی بخوینن که زمانی قورئان و فهرمووده کانی پیغه نه بهر «د.خ» له سهر بیت، بو یه له سهر تادا به زمانی عهره بی و فارسی وانه ی وتوته وه تا کو له دوایدا به لیها تووی خوی توانیویه تی له قوتابیان و خه لکی بگه یه نی که خویندن به زمانی کوردی له گه ل ئاینی ئیسلام ناکوک نییه، وانه کانی به کوردی وتوته وه ته نانه ت سرودی کوردیشی بو قوتابیان داناه^(۳۵). ره فیک حیلمی ئاماژه به وه ده کات گوران تاقه تی ماموستایه تی نه ماوه و لی بیزار بووه، بو یه هه ولی داوه وه ک فهرمان بهر خوی بگو یزیتته وه بو فهرمانگه یه کی تر له وکاته دا «توفیق وه هبی به گ» به ریوه بهری فهرمانگه ی ته شغال «کاروباری ریگاو بان» بووه و گورانی گواستوته وه بو ته وی^(۳۶). قوتابییه کانی ماموستا گوران ته وانه ی له قوتابخانه وانه ی پیوتونه ته وه به مشیوه یه باسی ماموستا گوران ده که ن، (عارف ته حمده مه حمود) سالی ۱۹۳۲ قوتابی گورانی شاعیر بووه له قوتابخانه ی (عه باب یلی) له هه له بجه ی شه هید و ده لیت: (گوران پیاویکی تهر به وی

بوو^(۳۷)، ئەحمەد لار(ئەحمەد محەمەد ئەمین) یەکیکیترە لە قوتابییه کانی گۆران و دەلیت: (لە قوتابخانەدا خۆشەویستی هەمووان بوو. ئەو بە پێچەوانەی مامۆستاکانی ترهوه بوو. هەرگیز نەمبینوووە داری بە دەستهوه بوو، لەگەڵ ئەوەشدا کە دەولەمەند نەبوو، یارمەتی تەلەبە ی زۆر دەدا، بە قەلەم و دەفتەر کڕین بۆیان)^(۳۸)، (محەمەد سان ئەحمەد) سالی ۱۹۲۸ قوتابی مامۆستا گۆران بوو لە تەویڵ و دەلیت: (گۆران زۆر دڵسۆزی خۆیەندنگە بوو، تەنھا ئامانجی خۆیەندەواری ئیمە بوو)^(۳۹).

مامۆستا گۆران بۆ ئەوەی بروانامەی بالای هەبێت بەهۆی بەتوانایی خۆیەوه بوو بە مامۆستای زانکۆ لە کۆلیژی ئادابی زانکۆی بەغداد، گۆران نەوه کو تەنیا مامۆستایەکی سەرکەوتوو بوو لە قوتابخانەدا، بەلکۆو لە زانکۆش مامۆستایەکی دیار و کاریگەر بوو. مامۆستا (خەسەر و جەلال) لە سالی ۱۹۶۱ و ۱۹۶۲ گۆرانی شاعیر مامۆستای بوو لە کۆلیژی ئادابی زانکۆی بەغداد، دەلیت: (مامۆستا گۆران خاوەن کەسایەتییه کی هیمن و لەسەرخوا بوو، ئەو زۆر زیرەك و زانا بوو، ئەگەر بەراوردی بکەین بە مامۆستاکانی تر، ئەم لە هەموویان باشتر بوو، پروخۆش بوو، زۆر بە توانا بوو، ئەگەر لە کاتی وانهوتنەوهدا کەسێک پرسیاریکی بکرایه و نزیك بە بابەتەكەش نەبوايه ئەو زانیاری تەواوی پێ بوو، دەربارە ی هەموو بابەتەکان شتی دەزانی، بەجۆریك وەلامی پرسیارەکانی دەدایهوه کە برۆا لای کەسی پرسیارکەر دروستبکات)^(۴۰)، هەروەها باس لە شیوازی وانهوتنەوه ی دەکات و دەلیت: (زانیاری یە کجار زۆر بوو، ئەوهشی کە پێنوووسیویه تەوه بەلگە یە لەسەر ئەو راستیه ی کە چەند بە توانا بوو. من تاكو ئیستاش نووسینه کانیم ماوه کە بە وانه پێنوووسیویه تەوه. ئەو لەسەر ئەدەب و میژووی ئەدەب شتی زۆر دەزانی، هەندێ هۆنراوه ی بە نمونە بۆ باس دەکردین کە میژوووه کی بە جۆریك کۆن بوو، ئیمە لە هەندێ وشە و مانای نەدەگەشتین، وەك ئەوه ی لەبیرمه هۆنراوه یەك بە «درەخت ئاسوریک» کۆتایی دەهات، ئەو وای بۆ پروو دەکردینهوه کە ئیمە بە ئاسانی لێی تێگەین)^(۴۱). مامۆستا خەسەر و جەلال بەراوردی نێوان عەلایەدین سەجادی و گۆران دەکات لە شیوازی وانهوتنەوه و دەلیت: (مامۆستا عەلادین سوجادی زانیارییه کی زۆری هەبوو دەربارە ی ئەدەب و زمانی فارسی و ئەو بابەتانه، بەلام شیوه ی وانهوتنەوه ی باش نەبوو، مەلایانه دەرسی دەوتەوه، کەچی شیوه ی مامۆستا گۆران باشتر بوو، تازەتر بوو، واقعیانه تر بوو)^(۴۲).

دەربارە ی ئەوه ی تا چەند گۆرانی شاعیر وەك مامۆستایەك دەرگای پرسیار و گفتوگۆکردنی لەگەڵ خۆیەندکارەکانی کردوو تەوه لە وانه کانیدا مامۆستا خەسەر و جەلال دەلیت: (ئەو دوا ی وتنەوه ی محاضرە کە، پرسیاری دەکرد و دەیگوت کێ پرسیاری هەیه؟ کێ قسە دەکات؟)^(۴۳)، هەروەها ئاماژە بەوه دەکات کە (گۆران بەیانیا ن لە کاتی خۆیدا دەهاته محاضرەوه، رۆژ باشی لێ دەکردین و شیوازیکی هەبوو پێش ئەوه ی کە بابەتی نوێ بلیینهوه دەیگوت لە

بارەى بابەتى پېشوو تردا كې پرسىارى هەيه؟ بەلام كەم لە ئيمه پرسىارى دەکرد. مامۆستايەكى هيمىن بوو، وا دەرنەدەكەوت كە بېتاقەت بىت. لە كۆتايدا، كاتىك نەخۆش بوو زەعيف ببوو، پەنگى زەرد ببوو، هەميشە بەپړزه وه قسەى دەکرد، هەرگيز پرووى گرژ نەدەکرد^(۴۴). مامۆستا خەسرەو جەلال دەلّيت: (لە لايەن زۆربەى خویندكارەكانەوه، مامۆستا گۆران خۆشەويست بووه، تەنانەت كە نەخۆش كەوتوو زۆربەى خویندكارەكان چوون بۆ ماله وه بۆ لای، بەلام لەوى نەبووه، وتیان: لە نەخۆشخانەيه، منيش يەكێك بووم لەو خویندكارانە. ئەو كاتە سەرەتای نەخۆشییەكەى بوو، هەر ئەو نەخۆشییەش كوشتى و ئەوئەندەى نەخایاند. كە مردیش خویندكارەكان كۆبوونەوه و زۆریان پیناخۆش بوو)^(۴۵).

(أ.ب. هەورى ۱۹۱۵-۱۹۷۹)

أ.ب. هەورى نازناوى شیعری مامۆستا (ئەبوبەكر شېخ جەلال) ه، وهكو خۆى دەلّيت: (سالى ۱۹۲۶ كاتىك قوتابخانەى شەوان دامەزراوه لە سلیمانی چوووه ته قوتابخانە و بۆ سالى دواتر چوووه ته قوتابخانەى سەرەتایی و دواتریش قوتابخانەى ناوەندى و لە سالى ۱۹۳۵ دا پۆشتۆته خانەى مامۆستایان (دار المعلمين الابتدائية) لە بەغداد و سالى ۱۹۳۸ بووه ته مامۆستا لە قوتابخانەى هەلەبجە. سالى ۱۹۳۹ بووه بە بەرپۆه بەرى قوتابخانەى ئەیوبییه و دواتریش قوتابخانەى فەیسەلیه لە سلیمانی. پاش ئەو گوازاراوه ته وه بۆ بەرپۆه بەرپۆت قوتابخانەى سورداش، و سالى ۱۹۴۵ گوازاراوه ته وه بۆ بۆ قوتابخانەى سەرەتایی لەناو شار، لە سالى ۱۹۴۹ بووه بە بەرپۆه بەرى قوتابخانەى كانى ئاسکانى سەرەتایی لەناو شاردا تا ئەو سالی خانەنشین دەپیت واتە سالى ۱۹۶۹)^(۴۶).

مامۆستا ئەبوبەكر شېخ جەلال لە بیرەوه رییه كانى خۆیدا لە باسى پەوشى خویندن و پەروەردە و فێرکردن لە چارەكى یەكەمى سەدهى بیستمەدا ئاماژە بە ململانی نیوان فەقى و ئەوانەى دەچوونه قوتابخانە نوییه كان دەكات و دەلّيت: (خویان و مامۆستاکانیان زۆر رقیان لە مەكتەبلییه كان بوو. بە موعەلیمی مەكتەبەکانیان دەوت فەرەمسۆن، ناو و ناتۆرهى زۆر ناشرینیان لى دەنان، گەلى جار فەقى و مەكتەبلى دەبوو بە شەریان)^(۴۷)، لەو باره وه سەرگوزەشتەیهكى خۆى دەگێریتە وه كە بەسەریدا هاتوو و دەنوو سیّت: (بە چەند سالیك دواى سالى ۱۹۲۵ من چوومه مەكتەب. پۆژىك لە گەل چەند هاوپییه كم گەشتینه بەر تەسكایییه كەى بەردەمى شارهوانى، لەپر زەبەلاحىك پەلامارى داین منى گرت و هاوپیكانم پرایانكرد. بەراستى زۆر ترسام، چونكە دەمزانی هەرچەند لیم بدات و ئازارم بدات كەس قسە ناكات، چونكە ئەو غەزا دەكات. لە راستیدا كە زانى زۆر دەترسم وتى مەترسە، لیت نادەم هەر پرسىارىك دەكەم و وهلامم بدەرەوه و برۆ، وتم فەرموو وتى راست دەكەن دەلّین ئیوه دەست لە ئیشى خودا دەدەن و دەلّین ئەرز خرە و دەشجوولیت، ئەى ئەگەر دەجوولیت

بۆچی دوکانه که ی من پوژیک پرووی بو لایه کی تر وه رناگه پری، له وه لامدا وتم درویه، ئیمه قهت وانالین، دهستیش له ئیشی خودا نادهین، وتی برۆ خوا به قوربان ی ئه قلی خۆت کات) (۴۸)، مامۆستا ئه بوبه کر شیخ جهلال ئاماژه به وه ده کات له و کاته دا (وشه ی مامۆستا ته نیا بو ئه وانه به کارده هیتره که حوجره یان هه بوو، یان مه لای مزگه وت بوون، له جیات ی پۆل (صنف) به کارده هیتره، مامۆستای مه کته ب ئه گه ر عه ره ب بوا یه قوتابییه کان پێیان ده وت سه ییدی، ئه گه ر کورد بوا یه پێیان ده وت ئه فه ند ی، ئه وانه ی له مزگه وت ده یان خویند فه قی بوون، هینه کانی حوجره قوتابی بوون، ئه وه ی له مه کته ب ده یخویند ته له به یان مه کته بلی بوو) (۴۹).

مامۆستا ئه بوبه کر شیخ جهلال دوا ی ته و او کوردنی خانه ی مامۆستایان له ۱۹۳۸/۱۰/۱ له هه له بجه بو یه که مجار وه ک مامۆستا داده مه زری ت و له باره ی سه ره تا کانی مامۆستایه تیه تی خوی ده لیت: (پاش ماوه یه ک مامۆستای ی و سه رنجدان له شیوه ی ژیان بۆم ده رکه وت هه رچیم خویندوه بو پیشه ی مامۆستای ی ب سووده، قوتابخانه جیگه ی رابواردنه بو مندا لانی به گزاده و ده و له مه ندان و فه رمانبه رانی میری و هه ندیک له شیخه کانی عه بابیه لی، چونکه مندا له کان که دین بو قوتابخانه پیاوی تاییه تی یان به دوا وه یه، له ناو قوتابخانه شدا هه رچی ده که ن پرسینه وه یان نییه، به ره نگی ک له به رچاوی به ریوه به ر و مامۆستا کان زۆریان له مندا لانی هه ژاران و چینی نرم و ناوه ندیش ده کرد، له به ره وه ی چه ند که ره تیک به م سه باره ته به ده نگ ها تم، پیاوی به گزاده و شیخه کانم له حه وش و ده ور وه ی قوتابخانه ده رکرد بۆ به ریوه به ر و هه ندیک له مامۆستا کان و باوکی قوتابییه کان لیم زویر بوون، له مانه فه رمانبه ری گومرگ گوا یه نه مه یشتوه کوره که ی به ئاره زووی خوی چی ده ویت بیکات له ناو قوتابخانه دا، بۆیه پۆلیسه کانی گومرگی لی راسپارد بووم، به ره که تدا پیش ئه وه ی هیچ پروودات قایمقام پێی زانی و هه ره شه ی له فه رمانبه ره که کرد و فه رمانی ده رکرد هه ر قوتابییه ک خزمه تکار له گه ل خوی به ریت بو ده ور و پشته قوتابخانه به توندی باوکی سزا ده دریت.

ئه وه ی راستی بیت له پیشه وه پرووکاس بوو بووم، ئیمه چیمان خویند له خانه ی مامۆستایان و ئیسته چی ده بینم، ئیمه خویند بوومان قوتابی مندا لی هه رکه سی ک بیت پێویسته به یه ک چاو ته ماشا بکری ن له قوتابخانه دا، که چی جیاوازی ئه وه ند ه ئاشکرایه ریئواریش هه ستی پیده کات، ئه گه ر بلیم تاقی کرد نه وه کان هه ر بو مندا لی هه ژاران و چینی ناوه ند ی بوو زۆر موباله غه م نه کردوه، چونکه ده رچوونی مندا لانی چینه به رزه کان و فه رمانبه رانی میری مسۆگه ر بوو) (۵۰).

دوا ی ته و او بوونی پشووی هاوین بو سالی ۱۹۳۹ ده گو یز ریته وه بو پینجوی ن و ده بیته به ریوه به ری تاقه قوتابخانه که ی ئه و ی (۵۱)، ئه و کاته ی به ریوه به ر بووه له پینجوی ن ته نگ و چه له مه ی تووش بووه و به چه ند خالیک ئاماژه ی پیده کات و ده نووسی ت: (ئه م گرو گه رفته تاییه تی یانه م تووش ها ت:

۱. بوونی حوجره له نیمچه شاره که دا واته قوتابخانهی ئه هلی که کوته مه لا له پریگهی حونجکردنه وه فیڤی خویندنیان ده کردن، ناو و ناتۆر و بی دینی و فهرمه سۆنیان به ئیمه و قوتابخانه که مان دهوت، بۆ من له زهحمه تکیشان و دهردی سهری خالی نه بوو.

۲. سه ره پرای نه بوونی په راو به زمانی کوردی مامۆستا کان یه کیکیان نه بیته، ئه وانی تر هه موو جیگری مامۆستا بوون، واته پلهی زانیاریان نزم بوو، ئه مهش بۆ من وهک لیپرسراوی ته واکردنی به نامه دیاره بی گروگرفت نه بوو.

۳. دانیشتوانی پینجویڤ ئه و حه له منداڵ ناردنیان بۆ قوتابخانهی ره سمی به تاوان و بی دینی ده زانی، چونکه له لایه که وه به پریگهی دهنگی فیڤی خویندن و نووسین ده کریڤ، له لایه کیشه وه فیڤی بی دینی و خوانه ناسی ده کریڤ «وهک خویان ده یانوت»، جا وه ره له گه ل ئه وه شدا منداڵه که ی به زۆر لی بسینه، هه ره به زۆریش ناچاری بکه که گه یشته پۆلی چواره م و به ره و ژوورتر جلی دیده وانی بکات و له به ری بکات، ئه ژنۆی ده ربکه ویت، که ئه مهش بی شهرعی و خوانه ناسیتیه به لای ئه وانه وه له و زه مانه دا^(۵۲).

سالی ۱۹۴۲ ده گوڤزریته وه بۆ قوتابخانهی (فه یسه لیه) له سلیمانی. له باره ی ده ستییکردنی خویندنی ئه و ساله و چالاکیه پهروه رده ییه کانی ده لیت: (که سالی خویندن ده ستی پیکرد و چوومه قوتابخانهی «فه یسه لیه» له گه ل مامۆستای خوالیخۆشبوو عه بدولوا حید نوری دۆستایه تیمان قایم و به تین بوو، یه که م پیشه ی مامۆستای و دووهم هاو بییریمان له نووسیندا که له گوڤاری گه لاویژ و رۆژنامه ی ژیندا بلاومان ده کرده وه، بۆیه به یه که وه له گه ل مامۆستای خوالیخۆشبوو جه لال محمه د بریارماندا هه موو په راوه کانی قوتابخانه سه ره تاییه کان له سه ره به رنامه ی خۆمان دایان بنیین و هه ره خۆشمان چاپیان بکه یڤ، به م په نگه بۆ یه که م جار میژووی پۆلی سییه می سه ره تاییمان دانا و به ناوی هه رسیکمانه وه چاپکرا و له ماوه یه کی که مدا هه مووی فروشا، به لام ئه م هانگا وه مان بووه هو ی ئه وه ی ناحه زمان بۆ په یدا بوو له مامۆستایان^(۵۳).

مامۆستا ئه بوبه کر شیخ جه لال له کاتی مامۆستایه تییدا تووشی گروگرفتی جیاواز هاتوو له و باره یه وه ده نووسیته: (له و زه مانه دا چه ند مامۆستایه ک هه بوون ئاژاوه نانه و هیان له میانی مامۆستایان و به ریوه به رانی قوتابخانه کاند ده ستمایه ی خۆبردنه پیشه وه یان بوو. هه ره ئه و ساله من چیرۆکی دلداری و په یمانپه روه ریم چاپکرد که له سالی ۱۹۳۳ دا دامنا بوو، به م کرده وه به ته وای ئاوم کرده ژیر خۆم، دوا ی چه ند مانگیك ئه و قوتابخانه یه م «مه به ست قوتابخانه ی فه یسه لیه» یه نه دییه وه، هه روه ها ده لیت: (له نزیك کۆتایی سالی خویندندا ئاژاوه یه ک روویدا له ناو قوتابخانه کان و دایه ره ی زانیاریدا، که ئیستا مادام کاتی به سه رچوو

پښوېست ناکات باسی بکړیت، که بوو بهووی گواستنه وهی چەند مامۆستایه ک له سالی دواييدا له ناو شاره وه بو لادی، که من یه کیڅ بووم له و مامۆستایانه و بو سالی خویندنی ۱۹۴۳-۱۹۴۴ گویزرامه وه بو قوتابخانه سهره تاییه که ی سوورداش^(۵۴). مامۆستا ئه بوبه کر شیخ جهلال سالی ۱۹۴۴ ده گوازيته وه بو قوتابخانه ی «گويژه ی کوران»، بارودوخی خویندن له و قوتابخانه یه مان بو ده گپړيته وه و له بیره وه رییه کانیدا و دهنووسیت: (له قوتابخانه تازه که مدا، پاش ماوه یه ک بوم ده رکه وت به پړیوه به ری قوتابخانه ئه وه ی به بیردا نه یه ت و به تنگیه وه نه بیت به رژه وه ندی قوتابی و قوتابخانه یه، تووشی نه خوشی خو نزيك خستنه وه بوو له گه وره پیاوان، به تاییه تی به پړیوه به ری زانیاری. جا بویه ئه گهر مامۆستا کان و ویزدانی خو یان پړی بدانیه و پړوی یه ک پیتیان نه وتایه ته وه که س نه بوو بلې بوچی. به لکو له لای هه ندیک تاریک دل و ساویلکه ئه مه یان به باشی بو داده نا، چونکه لای ئه و جوړه که سانه پیاو باش ئه وه یه بیده نگ بیت و وه ی بو که س نه بیت، نازانن له لای زانایان و پسپوران پیاو باش ئه وه یه له سهر هه ق هه لبداتی و راستگو بیت و سوودبه خش به که سانی تر و ناوچه و نه ته وه و مروفايه تی، نه ک بیده نگ بیت وه کو مردوو یان وه یدار بی وه ک مار و دوو پشک^(۵۵).

مامۆستا ئه بوبه کر شیخ جهلال له گوښه ی په روه رده و فیربووندا شاعیریکي پروناکیر و مامۆستایه کی هاوچه رخی سهرده مه که ی بووه^(۵۶)، نووسهر و پاریزهر (جهمال بابان) به مشیویه پیناسه ی ده کات: (مامۆستا ئه بوبه کر شیخ جهلال «أ.ب.هه وری» ئه دیب و نوسهر و له مامۆستا ههره باشه دلسوزه کان بوو)^(۵۷).

سەرچاوه و پهراوێزهکان:

- ١- مهلا عهبدوڵڵای زیۆهر: گهنجینهی مهردان و یادداشتی پوژانی دهربهدهری، محهمهدی مهلا کهریم هیناویهتیه سهر شیوهی نووسینی نوێ و پیشهکی و پهراوێزی بۆ نووسیهی، چاپخانهی (شرکه مطبعة الادیب البغدادیه)، ئەمینداریتی گشتیی پوڤشنبیری و لاوان، بهغداد، ١٩٨٥، ل ١١.
- ٢- رهفیهیلیم: شیعر و ئەدهبیاتی کوردی، بهرگی ١ و ٢، چاپی یهکهه، انتشارات کوردستان، سنه، ٢٠٢١، ل ٢٠٥.
- ٣- جهمال بابان: سلیمانی شاره گهشاههکهه، بهرگی چوارهه، چاپی دووهه، دهزگای چاپ و بلاوکردنهوهی ئاراس، هاولیر، ٢٠١٢، ل ١٩٥.
- ٤- مهحموود زیۆهر: دیوانی زیۆهر، چاپی یهکهه، دهزگای چاپ و بلاوکردنهوهی ئاراس، ههولیر، ٢٠٠٣، ل ١٠.
- ٥- جهمال بابان: سلیمانی شاره گهشاههکهه، بهرگی چوارهه، سهرچاوهی پیشوو، ل ١٩٦-١٩٧.
- ٦- ئاوات ئەبویهکر و ئەوانیتر: قوتابخانهی ئەبویهیه ١٩٢٥-٢٠٢٠ خزمهتیک به شاری سلیمانی و پوڤسهی پهروهدهه، چاپی دووهه، سلیمانی، ٢٠٢٠، ل ٧.
- ٧- جهمال بابان: گهشتی به ناخی تهمهندا، چاپی یهکهه، دهزگای چاپ و پهخشی سهردهه، سلیمانی، ٢٠٠٧، ل ٦٤.
- ٨- جهمال بابان: یاداشت نامه‌ی ژیانم، چاپی یهکهه، بهرپوهبهریتیی چاپ و بلاوکردنهوهی سلیمانی، سلیمانی، ٢٠٠٧، ل ١٥-١٤.
- ٩- مهحموود زیۆهر: سهرچاوهی پیشوو، ل ١٠-١١.
- ١٠- مهلا عهبدوڵڵای زیۆهر: سهرچاوهی پیشوو، ل ١٢.
- ١١- مهلا عهبدوڵڵای زیۆهر: سهرچاوهی پیشوو، ل ١١١-١١٢.
- ١٢- جهمال بابان: سلیمانی شاره گهشاههکهه، بهرگی چوارهه، سهرچاوهی پیشوو، ل ٢٠٤.
- ١٣- نهوزاد کهلهوڤ: زیۆهر پیهههه قهلاچوکردنی نهخویندههاری، چاپی یهکهه، چاپخانهی مناره، ههولیر، ٢٠١٠، ل ١٦٤.
- ١٤- رهفیهیلیم: سهرچاوهی پیشوو، ل ٢٠٥.
- ١٥- مهحموود زیۆهر: سهرچاوهی پیشوو، ل ٨.
- ١٦- ئەحمه‌دی مهلا: له پڕنیهسانسی فهره‌نسیهوه بۆ شکستی پڕنیهسانسی کوردی، چاپی یهکهه، ناوه‌ندی پوڤشنبیری ئەندیشه، سلیمانی، ٢٠٢٠، ل ٢٠٧.
- ١٧- د. محهمه‌د عهبدوڵڵا کاکه‌سور: گهشه‌کردنی خویندنی فره‌می له لیواکانی کوردستانی عێراقدا ١٩٢١-١٩٥٣، چاپی یهکهه، زنجیره‌ی بلاوکراوه‌کانی گوڤاری ئاسوی پهروه‌دهی، ههولیر، ٢٠٠٤، ل ٦١.
- ١٨- ئەحمه‌د سه‌ید عه‌لی به‌رزنجی: سه‌رجه‌می به‌ره‌می شاکر فه‌تاح، کتیبی سییه‌م، چاپی یهکهه، بلاوکراوه‌ی ده‌زگای ئاراس، ههولیر، ٢٠٠٤، ل ٢٢٨.
- ١٩- ئەحمه‌د سه‌ید عه‌لی به‌رزنجی: سهرچاوه‌ی پیشوو، ل ٢٣٠.
- ٢٠- د. شوکریه‌ ره‌سول: ئەده‌بی کوردی و هونه‌ره‌کانی ئەده‌ب، چاپخانه‌ی فێرکردنی بالا، ههولیر، ١٩٨٩، ل ١٠٦.
- ٢١- ئەحمه‌د قه‌ره‌نی: شیعی فێرکردن له ئەده‌بی کوردیدا نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی بیسته‌م، چاپی

- یه کهم، ده زگای چاپ و بلاکړدنه وهی ئاراس، هه ولیر، ۲۰۰۷، ل ۹۴-۹۵.
- ۲۲- نه وزاد که لهوړ: سه رچاوه ی پیشو، ل ۱۶۶.
- ۲۳- نه وزاد که لهوړ: سه رچاوه ی پیشو، ل ۱۶۸.
- ۲۴- نه وزاد که لهوړ: سه رچاوه ی پیشو، ل ۱۶۸.
- ۲۵- نه وزاد که لهوړ: سه رچاوه ی پیشو، ل ۱۸۰.
- ۲۶- نه وزاد که لهوړ: سه رچاوه ی پیشو، ل ۱۶۹-۱۷۴، ۱۷۹؛ نه حمه د قهره نی: سه رچاوه ی پیشو، ل ۱۸۳.
- ۲۷- ئومید ئاشنا: دیوانی بی کهس، چاپی دووهم، ده زگای چاپ و بلاکړدنه وهی ئاراس، هه ولیر، ۲۰۰۵، ل ۸-۷.
- ۲۸- ره فیک حیل می: سه رچاوه ی پیشو، ل ۸۱.
- ۲۹- ئومید ئاشنا: دیوانی بی کهس، سه رچاوه ی پیشو، ل ۹.
- ۳۰- جه مال نه به ز: بیره وره رینامه ی ئه وړژانه ی جاره کی دی ناگه پرینه وه، چاپی یه کهم، چاپخانه ی شقان، سلیمانی، ۲۰۱۷، ل ۱۰۹؛ زه کیه ره شید: شاریک له دل ژی تیکدا، چاپی یه کهم، چاپخانه ی سرده م، سلیمانی، ۲۰۱۸، ل ۵۹.
- ۳۱- جه مال بابان: یاداشت نامه ی ژیانم، سه رچاوه ی پیشو، ل ۹۳.
- ۳۲- ره فیک حیل می: سه رچاوه ی پیشو، ل ۲۹۸.
- ۳۳- ئومید ئاشنا: گوران «نووسین و په خشان و وه رگپراوه کانی»، چاپی یه کهم، ده زگای چاپ و بلاکړدنه وهی ئاراس، هه ولیر، ۲۰۰۲، ل ۱۶۵.
- ۳۴- عه بدوللا محمه مد ئه مین-عه به سور: میژوی سره ره لدانی بزوتنه وهی قوتابیانی کوردستان له سره تاي په نجا کانه وه تا سالی ۱۹۶۰، چاپی یه کهم، بی شوینی چاپ، ۲۰۱۹، ل ۱۰۰.
- ۳۵- د. محمه مد عه بدوللا کاکه سور: سه رچاوه ی پیشو، ل ۶۳.
- ۳۶- ره فیک حیل می: سه رچاوه ی پیشو، ل ۲۹۸.
- ۳۷- ماموستا جه عفر و ریوار حه مه توفیق: گوران له یاده وهری هاوچه رخه کانیدا، چاپی یه کهم، ده زگای چاپ و په خشی حه مدی، سلیمانی، ۲۰۰۷، ل ۳۳۶.
- ۳۸- ماموستا جه عفر و ریوار حه مه توفیق: سه رچاوه ی پیشو، ل ۳۵۱.
- ۳۹- ماموستا جه عفر و ریوار حه مه توفیق: سه رچاوه ی پیشو، ل ۴۲۴.
- ۴۰- ماموستا جه عفر و ریوار حه مه توفیق: سه رچاوه ی پیشو، ل ۲۴۳.
- ۴۱- ماموستا جه عفر و ریوار حه مه توفیق: سه رچاوه ی پیشو، ل ۲۴۴.
- ۴۲- ماموستا جه عفر و ریوار حه مه توفیق: سه رچاوه ی پیشو، ل ۲۴۵.
- ۴۳- ماموستا جه عفر و ریوار حه مه توفیق: سه رچاوه ی پیشو، ل ۲۴۵.
- ۴۴- ماموستا جه عفر و ریوار حه مه توفیق: سه رچاوه ی پیشو، ل ۲۴۶.
- ۴۵- ماموستا جه عفر و ریوار حه مه توفیق: سه رچاوه ی پیشو، ل ۲۴۶-۲۴۷.
- ۴۶- ا.ب. هه وری: به ره می خه بات، چاپی یه کهم، ده زگای چاپ و بلاکړدنه وهی ئاراس، هه ولیر، ۲۰۰۲، ل ۹.
- ۴۷- ا.ب. هه وری: سه رچاوه ی پیشو، ل ۲۰۲.

- ۴۸- ا.ب. هه‌وری: سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل ۲۰۳.
- ۴۹- ا.ب. هه‌وری: سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل ۲۰۷.
- ۵۰- ا.ب. هه‌وری: سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل ۲۴۸.
- ۵۱- ا.ب. هه‌وری: سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل ۲۵۰.
- ۵۲- ا.ب. هه‌وری: سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل ۲۵۲.
- ۵۳- ا.ب. هه‌وری: سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل ۲۵۴.
- ۵۴- ا.ب. هه‌وری: سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل ۲۵۵.
- ۵۵- ا.ب. هه‌وری: سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل ۲۵۹-۲۶۰.
- ۵۶- موحه‌مه‌د ئەمین عه‌بدوڵا و دیمه‌ن موحه‌مه‌د س‌ال‌ج: ئەزمونی شی‌ع‌ریی ا.ب.هه‌وری له ئەده‌بی کوردیدا، گو‌ف‌اری (زانکۆی پا‌په‌رین)، ژماره‌(۲)، به‌رگی ده‌یه‌م، ۲۰۲۳، ل ۷۱۲.
- ۵۷- جه‌مال باب‌ان: یاداشت نامه‌ی ژیانم، سه‌رچاوه‌ی پیشوو، ل ۷۹.

**کوردستان له دیدی ژنیکی گهړیدە پوژئاوايیدا (1848)
(بهشی دووهم)**

پ. ی. د. کامهران محەمەد حاجی

کوردستان له دیدی ژنیکی گه‌پیده‌ی روژئاواییدا (١٨٤٨) (به‌شی دووه‌م)

پ. ی. د. کامهران محهمه‌د حاجی

پیشه‌کی:

گه‌شت و دۆزینه‌وه‌کان، به‌یه‌کیک له‌دیارتیرین سیمای په‌له‌اویشتنی زله‌یزه‌ ئه‌وروپاییه‌کان بۆ ناوچه‌کانی روژه‌ه‌لات داده‌نریت. هه‌رچه‌نده‌ له‌م رووه‌وه، به‌تایبه‌ت له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مدا، به‌ریتانییه‌کان پشکی شیریان به‌رده‌که‌ویت، دوا‌ی ئه‌وانیش فه‌ره‌نسی و ئه‌لمانی و ئه‌مریکییه‌کان دین؛ که‌چی جیا له‌مانه، کۆششی تاکه‌که‌سی و هه‌ول‌دان بۆ بینینی شوینه‌ دووره‌ ده‌سته‌کان، سه‌رکیشیکردن له‌ ناوچه‌یه‌کی به‌رفراوانی جیهاندا، پالی نا به‌ که‌سیکی به‌ په‌گه‌ز نه‌مسایی، تاکو هه‌زاران کیلۆمه‌تر، به‌سه‌ر پشتی که‌شتی و ولاغه‌وه‌ بپریت. له‌ گه‌رمترین ناوچه‌ی که‌مه‌رییه‌وه‌ بۆ ساردترین ناوچه‌کانی جیهان بگه‌ریت.

ئه‌وه‌ی ئه‌م گه‌شته‌ له‌ ئه‌وانه‌ی دیکه‌ جیا ده‌کاته‌وه‌ دوو خالی گرنگن، یه‌که‌میان بریتیی‌ه‌ له‌وه‌ی خاوه‌نی ئه‌م گه‌شته‌ (ئایدا لۆرا فایفه‌ر) Ida Laura Pfeiffer ژنیکی ته‌مه‌ن نزیکه‌ی په‌نجا سالان بوو، له‌ کاتیکدا زۆرینه‌ی هه‌ره‌زۆری گه‌شته‌کانی دیکه‌ پیاوه‌کان ئه‌نجامیاندا‌بوو. دووه‌م تایبه‌تمه‌ندی ئه‌م گه‌شته‌ بریتیی‌ه‌ له‌وه‌ی که‌ جگه‌ له‌ خولیا‌یه‌کی گه‌ران و سه‌رکیشیکردن و دواتر تۆمارکردنی هه‌موو ئه‌وانه‌ی که‌ گه‌پیده‌که‌ بینییوی و ئه‌و روودا‌وانه‌شی که‌ به‌شداری تیدا‌کردبوون، ئامانجیکی سیخو‌پریکردن، یان سه‌ربازی و مزگینمیده‌ری له‌ پشته‌وه‌ نه‌بوو.

له‌ سۆنگه‌ی گرنگی گه‌شته‌که‌ و زۆری ئه‌و زانیاریانه‌ش که‌ له‌ گه‌شتنامه‌که‌دا له‌ باره‌ی کوردستان و ناوچه‌که‌ خراونه‌ته‌ ڕوو، به‌ باشمان زانی ئه‌و باب‌ه‌تانه‌ی که‌ په‌یوه‌ندیان به‌ کورد و کوردستانه‌وه‌ هه‌یه‌ بۆ سه‌ر زمانی کوردی وه‌رگێرین و ب‌لا‌وی بکه‌ینه‌وه‌. ده‌مه‌و‌یت ئه‌وه‌ش ب‌لیم زانیارییه‌کانی ناو ئه‌و گه‌شتنامه‌یه‌، هه‌ر له‌ دیدی خاوه‌نه‌که‌یه‌وه‌ وه‌رگه‌راوه‌ و تۆمارکراوه‌، له‌وانه‌یه‌ له‌ چه‌ند شوینیکیدا ئایدا فایفه‌ری گه‌پیده‌هه‌له‌ی کردبیت، یان به‌ چاویکی نزمه‌وه‌ سه‌یری ئه‌و خه‌لک و شوینه‌یه‌ی کردبیت که‌ بینییوی یان پێیاندا تپه‌پری بوو؛ ئه‌مه‌ش له‌لای زۆریک له‌ گه‌پیده‌ ئه‌وروپاییه‌کان، وه‌کو تایبه‌تمه‌ندییه‌ک، له‌ تپروانیانیاندا به‌رانبه‌ر دانیش‌تووانی ناوچه‌کانی روژه‌ه‌لات، به‌رچاو ده‌که‌و‌یت.

تییینی: به‌شی دووه‌می گه‌شته‌که‌، ئه‌وه‌نده‌ی له‌کتییی (گه‌شتی ژنیکی به‌ ده‌وری جیهاندا A Woman's Journey Round the World) وه‌رمانگێراوه‌ته‌ سه‌ر زمانی کوردی، له‌ لاپه‌ره‌ دووسه‌د و شه‌ست و هه‌شتی گه‌شتنامه‌که‌ ده‌ستپێده‌کات، له‌و کاته‌ی سه‌ردانی مه‌رقه‌دی نه‌بی یونس ده‌که‌ن، تاکو لاپه‌ره‌ دووسه‌د و نه‌وه‌ت، له‌و کاته‌ی گه‌پیده‌که‌مان له‌گه‌ل یاوه‌ره‌کانی

ده‌گه‌نه شاری ته‌وریز. شایانی باسه له‌م به‌شه‌دا ناوی چه‌ند شوینیک هاتوو، نه‌مانتوانی ناوه‌کانیان ساغ بکه‌ینه‌وه، بویه هه‌روه‌کو چۆن له سه‌رچاوه ره‌سه‌نه‌که‌دا تۆمارکراون، دامانناوه‌ته‌وه.

دریژه‌ی گه‌شته‌که:

له کاتی گه‌رانه‌وه‌ماندا، سه‌ردانی گوندی (نه‌بی یونس) مان کرد، له‌سه‌ر بانیکی بچووکی نزیك كه‌لاوه‌كان هه‌لكه‌وتبوو. ئه‌وه‌ی جیای ده‌كاته‌وه بریتی بوو له هه‌بوونی مزگه‌وتیکی بچوو، كه ته‌رمی نه‌بی یونسى تێدايه، سالانه هه‌زاران نوێژكه‌ر سه‌ردانی ده‌كه‌ن(۱).

له ماوه‌ی ئه‌م گه‌شته‌دا، به ژماره‌یه‌ك كێلگه‌دا تێپه‌رین، خه‌لكی به‌شیوه‌یه‌كی زۆر سه‌یر سه‌رقالێ جیاكردنه‌وه‌ی گه‌مه‌شامی بوون له په‌لاشه‌كه‌یان. بۆ ئه‌و مه‌به‌سته، ئامێریکیان به‌كارده‌هێنا(۲) كه له دوو حه‌وزی ته‌خته پێكه‌ده‌هات و له نیوانیاندا رۆله‌ریك به‌سترا‌بوو، له‌گه‌ڵ هه‌شت بۆ دوا‌زده چه‌قۆیان پاچه‌كوێ درێژ و پان و كوێ، كه دوو ئه‌سپیان گاه به‌سه‌ر كوێه‌له‌ گه‌مه‌شامیه‌ راخراوه‌كه‌ی سه‌ر زه‌ویدا رایانده‌كێشا، تا گه‌مه‌شامیه‌كه به ته‌واوی له په‌لاشه‌كه‌ی جیا‌ده‌بوو. ئینجا له رێگای شه‌نه(۳) وه به هه‌وادا هه‌لده‌را، به جوړیك ده‌كرا به یارمه‌تی (با) وه په‌لاشه‌كه له دانه‌وی‌له‌كان جیا‌بکریته‌وه.

دوا جار سه‌ردانی كانه گوگردیه‌كانی نزیك شوراكانی مووسلمان کرد. زۆر گه‌رم نه‌بوون، به‌لام وا پێده‌چوو بریکی زۆر گوگردیان تێدا‌بیت، به‌و پێیه‌ی له دووره‌وه بۆنه‌كه‌ی ده‌هات. ئه‌م كانانه له ئه‌ستێلكی سروشتیه‌وه هه‌لده‌قوێن، كه به شورا‌ی هه‌شت پێ به‌رز ده‌وره درا‌ون. رێگا به هه‌موو كه‌سێك ده‌ده‌ریت به‌خوێنانه‌ی خۆیان تێدا بشۆن، خه‌لكی ئێره له‌سه‌ر ئه‌و به‌خششه سروشتیه‌وه، ره‌زێل نین، وه‌كو ئه‌وه‌ی له ئه‌وروپا هه‌یه. چه‌ند كاتژمێریك بۆ ژنان و چه‌ند كاتژمێریكیش بۆ پیا‌وان ته‌رخان ده‌كریت(۴).

پۆژی دواتر، به‌ره‌و مزگه‌وتی ئه‌لقووش چووین، له نزیك شارۆچكه‌كه(۵) بوو. مه‌رقه‌دی سامی كورێ نوح لێ‌ره‌یه. رێگایان پێنه‌دا‌ین بچینه ناو مزگه‌وته‌كه، به‌لام به‌دڵنیا‌یه‌وه شتیکی ئه‌وتۆمان له ده‌ست نه‌دا، به‌و پێیه‌ی هه‌موو شوینه‌واره‌كان وه‌كو یه‌كن، له رووی ته‌لارسازی و زه‌خره‌فه‌كاریه‌وه و لێك جیا‌واز نین.

هه‌لكۆلینه‌كانی نه‌ینه‌وا له پشتمینه‌یه‌كی به‌ره‌فرا‌وان له گردی نه‌مروود ئه‌نجام‌ده‌دریت، ئه‌مه‌ش ئه‌و ناوچه‌یه‌یه كه ته‌پۆلكی خۆلینی زۆری لێ‌یه. گردی نه‌مروود له دووری نزیكه‌ی هه‌ژده‌میل له مووسل، له‌سه‌ر كه‌ناری زێی دیجله هه‌لكه‌وتوو.

له ئیواره‌یه‌كی مانگه‌شه‌ودا له‌سه‌ر ره‌فتێك دانیش‌تین، له نیوان كه‌ناره‌ ماته‌كانی زێی دیجه‌له‌دا خزاین. دوا‌ی حه‌وت كاتژمێر، نزیكه‌ی كاتژمێر یه‌ك، له گوندیكی هه‌ژار كه‌ناوی نه‌مروودی هه‌لگرتبوو، دابه‌زین. هه‌ندێك له‌و دانیش‌تووانه‌ی كه له پێش كووخه‌كانیان خه‌وتبوون، ئاگریان بۆ كر‌دینه‌وه و قاوه‌یان ئاماده‌کرد. ئینجا له‌سه‌ر ئه‌و مافوورانه‌ی كه

له گه‌ل خۆماندا ئاماده‌مان کردبوون، پالکەوتین. له به‌ره‌به‌یاند، چەند ئه‌سپیکمان به‌کری گرت (له هه‌موو گوندیک زۆرن)، به‌ره‌و شوینی هه‌لکۆلینه‌کان هازووتمان، که له دووری نزیکه‌ی یه‌ک میل له نه‌مرود بوون. ژماره‌یه‌کی زۆر شوینی هه‌لکەندراومان دۆزییه‌وه، یان باشتیه‌ بلین، گلۆته خۆلی دانه‌پوشاراو، به‌لام وه‌کو ئه‌وه‌ی هه‌رکولانیۆم (Herculaneum) (٦) خانووی ته‌واو نه‌بوون، شه‌قامه‌کان، گۆره‌پانه‌کان، به‌لکو نیوه‌ شارۆچکه‌یه‌ک بوو. لێره، جگه له چەند ژووریک لیک جیا، هیچ شتیکی دیکه به‌رچاو نه‌که‌وت، س‌ی‌ یان چوار ژووری ته‌نیشت یه‌کتر، دیواره‌کانی ده‌ره‌وه‌یان له هیچ حاله‌تیکدا له زه‌وی جیانه‌کراوه‌ته‌وه، نه‌ په‌نجهره نه ده‌رگاشیان دیاره.

پارچه شوینه‌واریه‌یه دۆزراوه‌کان کتومت له شیوه‌ی ئه‌وانه‌ی نزیک موس‌ل وابوون، به‌لام به‌ ژماره‌ زۆتر بوون. له‌ پال ئه‌مه‌شدا، ژماره‌یه‌ک بت و په‌یکه‌ری به‌ردینی ئه‌بوله‌ۆمان بینی. ئه‌و په‌یکه‌رانه‌ی سه‌ره‌تا شیوه‌ی ئازهلان به‌ سه‌ری مرو‌قه‌وه ده‌نواند، قه‌باره‌یان زۆر گه‌وره بوو، نزیکه‌ی به‌قه‌د قه‌باره‌ی فیل ده‌بوون. چوار له‌م جو‌ره په‌یکه‌رانه دۆزراوه‌وه، دووانیان زیانی زۆریان به‌رکه‌وتوو، که‌چی په‌یکه‌ره‌کانی دیکه، ئه‌وا له‌ باریک‌ی باشدا نه‌بوون، له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا ئه‌مه به‌س بوو بۆ سه‌لماندنی ئه‌وه‌ی که په‌یکه‌رتاشه‌کان له‌ پیشه‌که‌یان لێهاتوو نه‌بوون. په‌یکه‌ره ئه‌بوله‌ۆله‌ بچووکه‌کان، له‌ به‌دبه‌ختیدا، له‌وانه‌ی گا‌کان زیانی زیاتریان به‌رکه‌وتوو. به‌ر له‌ گه‌یشتم به‌ماوه‌یه‌کی که‌م، میلیک که‌ به‌رزایی که‌م بوو، ئه‌ویش په‌یکه‌ریکی ساغی ئه‌بوله‌ۆل بوو، له‌گه‌ل پاشماوه‌ی دیکه‌دا ره‌وانه‌ی ئینگلته‌را کران.

نزیکه‌ی سالتیک ده‌بوو کاری هه‌لکەندنه‌کانی نزیک گردی نه‌مرود پراگیرابوون، به‌پ‌ر‌ز لایارد بانگه‌یشتی له‌نده‌ن کرا. پاشان فه‌رمانیک ده‌رچوو بۆ دا‌پوشینی ئه‌و ناوچانه‌ی که پاشماوه‌ی به‌رچاویان لێ هه‌لکەندراوه، چونکه‌ عه‌ره‌به‌ کوچه‌رییه‌کان زیانی گه‌وره‌یان پێگه‌یاندبوون. کاتیک سه‌ردانی شوینه‌که‌م کرد، هه‌ندیک ناوچه‌ پێشتر دا‌پوشرابوون، به‌لام به‌شه‌ گه‌وره‌که‌یان به‌ والایی مابوو. هێشتا هه‌لکۆلینه‌کان له‌ نزیک نه‌بی یونس به‌رده‌وامن. حکومه‌تی به‌ریتانیا سالانه‌ یارمه‌تیه‌ک (مینحه‌) بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ دا‌بین ده‌کات. میژهر راولینسونی موقیمی ئینگلیزی له‌ به‌غدا، به‌ته‌واوری خۆی فیری نووسینی میخی کردبوو، به‌ ئاسانی نه‌قشه‌کانی ده‌خوینده‌وه، زۆریک له‌ ده‌قه‌ وه‌رگێردراوه‌کانی به‌ره‌می کو‌ششه‌کانی ئه‌ون.

به‌ سواری ئه‌سپ و به‌ پێنج کاتژمێر گه‌راینه‌وه‌ بۆ مووس‌ل. توانای ئه‌سپه‌ عه‌ره‌بییه‌کان نزیکه‌ له‌وه‌ی سه‌رسوهره‌ینه‌ربیت. له‌ مووس‌ل ته‌نها بۆ چاره‌که‌ کاتژمێریک پێگه‌ی پێدرا پشوو بدات، جگه له‌ ئاو هه‌یچی دیکه نه‌بوو، دواتر بۆ گه‌رانه‌وه‌ی له‌ گه‌رمترین به‌شه‌کانی پ‌وژدا هه‌ژده‌ میلی دیکه‌ی بری. به‌پ‌ر‌ز پ‌وس‌ پ‌ی گوتم که‌ ئه‌مه‌ یه‌کسان نییه‌ به‌و کاره‌ی ئه‌سپه‌کانی پ‌وسته‌ ده‌یکه‌ن: و‌یستگه‌کانیان له‌ ن‌یوان چ‌ل و هه‌شت ب‌ۆ حه‌فتا و دوو میل له‌یه‌ک‌تره‌وه‌ دوورن. به‌م شیوه‌یه‌ ده‌توانریت له‌ مووس‌له‌وه‌ له‌ پ‌یگه‌ی ت‌و‌کاته‌وه‌ ب‌ۆ ق‌وسته‌نتینییه‌ گه‌شت

بکریټ. باشتړین تهسپی عهره بی له دهوړوبه ری به غدا و مووسل ههن. بریکاری شاژنی ئیسپانیا تازه کیلگه یه کی دوانزه ولاغی شایسته ی کریوو (ههشت ماین و چوار تهسپ)، گرانترینان تیچوو که ی (۱۵۰) پاوهندی ئیسته رلینی بووه. ئهسپهکان له کوشکی بهر یز ره سام بوون. سهره جوان و دریژ و باریک و چاوه گه شهکانیان و جهسته ی باریک و قاچه بچوو که ناسکهکانیان، بهس بوون بو دلخوشکردنی ههر کهسیکی شهیدای تهسپ بیټ.

ئیستا دهتوانم سهرکیشی بکه م، بهلام تهمشیان بی مهترسی گه وره نییه، لهوانه یه له م گهشته چاوه پروانکراوه مدا بو ولاتی فارس دووچاری ههن دیک نه هامه تی بېمه وه. به داخه وه، کاروانیکم نه دوزیه وه راسته وخو بچیه ته هوئی، ناچار بووم ته م گه شتکردنه به چهنه قوناغیک بکه م. بارودوخیک بو من زور خراپتر بوو، چونکه پیان راگه یاندم که هیچ ته وروپاییه که له ریگادا نادوزیه ته وه.

له گهل ته وه شدا، دهرفه ته که م قوزته وه، بهر یز ره سام گه شتیک تاکو ره واندز Ravandus بو ریڅخستم، نامه یه کی راسپارده کردنی بو دانیشتونیک ته هوئی پیدام. فرههنگیک بچووکیشم له وشه ی عهره ی و فارسی نووسییه وه. له کاتی خورئاو بووندا له ۸ ته مموز مالئاواییم له خیزانه خانه خویکه م کرد. به ههن دیک دلراهوکیوه دهستم به و گهشته کرد، به دهگمهن ده متوانی هیوای کوتاییه کی به خته وه رانه بخوایم. بویه، کاغز و دهستنووسه کانم لیرو وه بو ته وروپا نارد، بو ته وه ی ههر هیچ نه بیټ، له ته گهری تووشبوونم به دزیلکردن یان کوژران، یادداشته کانم به کوره کانم بگات (*).

به شی بیستم

فارس

گه شتی کاروانه که بو ره واندز-گه یشتن و مانه وه له ره واندز-خیزانیک کورد- به رده وامی گه شته که-سابلاغ- ورمی- میسیونیره ته مه ریکیه کان-کوتچی- سی تالانچی به خشنده- خانی فارس و بونگالو (کوخی ئینگلیزی- گه یشتن به ته وریز.

له هه شتی ته مموزدا، ریبه ری کاروانه که تیواره که ی بانگی کردم، له روواله تدا زور نابووت بوو، به راده یه که نه مده توانی سهرکیشی بکه م به گه شتکردن له گه لیدا بو ماوه ی یه که میل، هه تا دلنیا بوومه وه له وه ی کهسیکی به ناوبانگه له ناوچه که دا. جل و بهرگه که ی شه پریو و شر و وړ بوو، سهر و سیماکه شی به دزان ده چوو. عه لی، که ناوه که یه تی، پی راگه یاندم گه شتیاره کان و که لویه له کان بهر یکه ووتوون و له کاروانسه رایه کی نزیک نه ی یونس ختیه تیان هه لداوه، شه وه که ی له هوئی به سهر ده بن، بریار وایه گه شته که بهر له خوره لاتن ده ستیپیکات. سی پیاو و ههن دیک تهسپی بارم دوزیه وه، پیاو هکان (کورده کان) روخساریان له هی عه لی باشت نه بوو؛ بویه نه متوانی له یاوهر یکردن اندا خو م به دلخوشی ببینمه وه، له هه وشه یه کی پوخلی خانه که دا شوینی مانه وه ی شه وه که م دابین کرد، که چی هینده ده ترسام به راده یه که نه متوانی

به باشی بخهوم. له به یانییه که ی، به سه رسورمانه وه، هیچ ئاماژه یه که بۆ به پریکه وتن نه بوو، له باره ی هوکاری ئه مه وه پرسیارم له عه لی کرد، له وه لامدا گو تی که گه شتیاره کان تا ئیستا کۆنه بوونه ته وه، هه ر کاتی که کۆبوونه وه، ئه وا له سه رمانه ده سته جی به پریکه وین. به ئومیدی ئه وه ی ئه مه زو و رووبدات، جو رته تی ئه وه م نه کرد په ناگه نابووته که به جیهیللم و به ره و موسل بگه پریمه وه، که ته نها میلک لی دوو بووین. هه موو روژه که م له چاوه پروانیدا به سه ر برد، ئینجا ئه و خه لکه تا کو ئیواره گه یشتن. پینچ که س له وانه ی له و ی بوون: یه کیکیان وا پیده چوو ده وله مه ند بیت، دوو خزمه تکاری له گه ل بوو، له حه ج گه رابوو.

دوا جار له ده وروبه ری کاتژمیر ده ی شه و به پریکه وتین. دوا ی چوار کاتژمیر گه شتکردن، چه ند زنجیره یه که گردمان بری، که سنووری میزوپۆتامیا و کوردستان پیکده هیئن. به چه ند گوندیکدا ره تبووین و له به یانییه که ی روژی ده ی ته مموز گه یشتینه سیکانی Secani. عه لی له و گونده ی سه ر که ناری زییه جوانه که ی کاسر Kasir (V) نه وه ستا، به لکو له لاکه ی دیکه ی رووباره که دا له نزیک دوو کوخی چۆلکرا و نیمچه دارپوخاودا، وه ستا. به خیرایی بۆ لای ئه وه یان چووم که باشتر بوو، بۆ ئه وه ی دلنیابم له هه بوونی شویتیکی باش، که وا تیشکی خۆر له بنمیچه که ی که له شیوه ی بیژینگ وابوو ره تنه ده بوو، له خوشبه ختیدا دۆزیمه وه، به لام حاجیه که، که وا راسته وخۆ دوا ی من ها ته ژووره وه، ده یویست مشتومر له باره ی خاوه نداریتی خۆی بۆ شوینه که بکات. شه مه که کانم خسته سه ر زه و ی و له سه ری دانیشتم، چونکه باش ده مزانی که وا موسلمانان هیژ له به رامبه ر ژنان و هه تا له به رامبه ر که سانی مه سیحیشدا، به کارناهیئن. به م شیوه یه وازیله یینام و له شوینه که ی خۆمدا به جیی هیشتم، به نووزه نووزه وه رویشتم.

ره فتاری یه کی که له فروشیاره گه رۆکه کان ته وا و جیاواز بوو: کاتی که بینی جگه له نانی وشک هیچی دیکه م لاییه، له کاتیکدا ئه و خه یار و گندۆره ی لابوو، خه یاریک و گندۆره یه کی پیدام، له به رامبه ر ئه مه شدا هیچ بره پاره یه کی وه رنه گرت. هه ره ها حاجیه که هیچی دیکه ی نه خوارد، هه رچه نده ته نها ئه وه نده به س بوو یه کی که له خزمه تکاره کانی بنیژته گونده که، بۆ ئه وه ی په له وه ر یان هیلکه یان شتی دیکه ی ده سته که ویت. به راستی پوله کی تی (پیسکه یی) ئه م که سانه سه رسوره ی نه ره.

ده وروبه ری کاتژمیر شه شی ئیواره، دریژه مان به گه شته که مان دا، له ماوه ی سی کاتژمیری یه که مدا به رده وام به سه ر به رزاییه کانداه لده کشاین. خا که که وشک بوو و به به رد داپۆشرا بوو، مشتی چالی قوول بوو، که له گه رماوه گرکانیه کۆنه کان ده چوو. ده وروبه ری یازده ی شه و چووینه ناو دۆلیکی فراوان و جوانه وه، که مانگ به رووناکییه پرشنگداره که ی رووناکی کردبووه وه. ده مانویست لی ره بووه ستین و له شه وه که ی دریژه به گه شته که مان نه ده ی، به و پییه ی کاروانه که مان بچووک بوو، کوردستانیش ناوبانگیکی خراپی هه لگرتووه.

رېځاکه به ناو کيڼلگه يه کي پووش و په لاشدا رت ده بوو، له نزيک کيڼلگه يه ک له گهغه شامی. له پړيکدا له پشتمانوه شهش پياوی به هيژمان لي پيدا بوو، به چه کي به هيژ چه کدار بوون. ريشمهی ته سپه کاڼمانيان گرت و داردهسته کاڼيان به رزکرده وه، به توندي هاواريان به سهردا کردين. دلنيا بووم له وهی که وتو وينه ته چنگ باندی کي تالانچيه وه، که چی دلخوش بووم به وهی ته و گه نجينانه ی له بابل و نهينه واکومکرده بوونه وه، له گهل کاغه زه کانم، له موسل به جيمه پشتبوون. له واکته ی ته مه به ميشکدا هات، ته ندایي کي کومه له که مان له سهر ته سپه که يه وه خوی هه لدا و به روکي يه کيک له دزه کانی گرت. ده مانچه يه کي به پرويدا پارگرت و هه ره شه ی ته قه ليکردنی ليکرد. ته م کاره ده سته جی کاریگه ری خوی هه بوو، ته وه بوو ريگره کان وازيان له يروکه ی ده ست به سهردا گرته که يان هيئا و له گه لماندا هاتنه ناو گفتوگو يه کي ناشتiane، له راستيدا، له کوتايدا شوئيکي باشيان بۆ خيوته هه لدان به ئيمه پيشاندا. له گهل ته وه شدا داوی به خشيشيکي که میان کرد، که له میانه ی به خشينيکي گشتيه وه پيان درا. سه باره ت به من، له بهر ته وه ی ژن بووم داوی هيچ شتيکیان نه کرد. شه وه که مان ليتره به سهربرد، هه رچه نده بي پاسه وانیکردنیش نه بوو.

يازده ی ته مموز: نزيکه ی کاتژميړ چواری ئيواره ريگامان گرته وه بهر. شهش کاتژميړ روشتين تاكو گه يشينه گوندي سيليك Selik (۸). به چه ند گونديکدا تيپه رين، له پرواله تدا زور به دبه خت بوون، کوخه کاڼيان له قاميش و قه سهر دروستکرا بوون، کزه بايه ک به س بوو بۆ رووخاندنيان. جلوه برگی خه لکه که موري روژه هلاتiane ی هه بوو، هه موويان جلوه برگی شر و شه پريويان پوشي بوو، قه شه نگیان که م بوو.

له نزيک سيلیکدا، به بينی دار هه نجيريک و دره ختيکي دیکه ی گه وړه سهرسام بووم. له م ولاته دا دره خته کان ده گمهن. شاخه کانی ده وروبه رمان رووته ن و بي به ره هم بووم، له دوله کانيشدا جگه له هه ندی جوړی رووه کي که رته شی کيوي Wild Wrtichokes و گوله به يبوون (حاجيله) Chrysanthemums هيچی دیکه ناروييت.

حاجيه خانه دانه که بهر پرسيارتي خوی به جيگه ياند، به وهی ئاماژه ی به جيگای من له ژير دره خته گه وړه که کرد، که سهرجه می ته وانه ی له وي بوون خيوه تيان لي هه لدا بوو. هيچ وه لاميکم نه دايه وه، ده ستم به يه کيک له دارهه نجيره کانه وه گرت. علی، که زور باشتربوو له وهی دياربوو (۹)، کويک دوی بۆ هيئام، ته مړو به شيويه کي خوش به سهر چوو. چه ند ژنيک له گونده که سهردانيان کردم، داوی پاره يان ليکردم، به لام هيچم پينه دان؛ وه ک چون ته زمونم هه بوو له وهی ته گهر به يه کيکيانم دابايه، هه موويان هيړشيان ده کرده سهرم. جاريکیان گوستيله يه کي بچووکم به مندالیک دا، نه وه که ته نها منداله کانی دیکه، به لکو دايک و داپيره کانيشيان له دورم کوښوونه وه. بۆ ته وهی به زور گيرفانه کانم به تال نه که نه وه، دوو چاری هه ندیگ گرفت هاتم. يه کيک له ژنه کان ره فتاری سوالکه ريتiane ی خوی بۆ شيوازی

هه‌ره‌شه‌کردن گۆری، منیش زۆر دلخۆش بووم به‌وه‌ی که له گه‌لیدا به ته‌نیا نیم. کاتژمێر چواری پاش نیوه‌رۆ ئەم گونده‌مان به‌جیه‌یشت، حاجی لی‌مان جیا‌بووه، ئیتر کاروانه‌که ته‌نها له پێنج پیاو پێکده‌هات. له‌ماوه‌ی نزیکه‌ی کاتژمێر و نیوێکدا گه‌یشتی‌نه‌ خاکی‌کی شاخاوی پان و بۆر، که به‌باشی چێنرابوو. خاکی کوردستان زۆر له‌ هی می‌زۆپۆتامیا باشت‌ره، بۆیه‌ وڵاته‌که دانیش‌توانیشی زیات‌ره، هه‌ر بۆیه‌ به‌ به‌رده‌وامی به‌ گوندی جیا‌وا‌زدا تیده‌په‌رین.

پیش ئه‌وه‌ی شه‌و دابیت، چووینه‌ ناو دۆلیکه‌وه، به‌ به‌ره‌می برنجی تازه و دره‌ختی جوان و قامیشی سه‌وز جیا‌ده‌کرایه‌وه. چه‌میکی ئاوی زو‌لال له ته‌نیشتمه‌وه خور‌ه‌ی ده‌کرد. ئیتر گه‌رمایی رۆژه‌که سی‌به‌ری ئیواره‌که‌ی به‌دوا‌ی خۆیدا هی‌نا، له‌و ساته‌دا شتێک نه‌بوو ئاوا‌ی بۆ بخوا‌زین، به‌لام ئەم به‌خته‌وه‌رییه‌ زۆری نه‌خایاند، یه‌کی‌ک له‌ فرۆشیا‌ره‌ گه‌رۆکه‌کان ئه‌وه‌نده نه‌خۆش که‌وت ناچار‌بووین بوه‌ستین. خه‌ریک بوو له‌سه‌ر هی‌سته‌ره‌که‌ی بکه‌ویت و جوو‌له‌ی نه‌می‌نیت. به‌ پێخه‌ف دامان‌پۆشی، به‌لام نه‌مانتوانی له‌مه‌ زیات‌ر هیچی دیکه‌ی بۆ بکه‌ین، به‌و پێیه‌ی نه‌ ده‌رمان و نه‌ هیچ چاره‌سه‌ری دیکه‌مان لا نه‌بوو. له‌ خۆشبه‌ختیدا، دوا‌ی چه‌ند کاتژمێرێک خه‌وی لێکه‌وت، ئیمه‌ش له‌سه‌ر زه‌وی راکشاین و وه‌کو ئه‌ومان کرد.

۱۲ ی ته‌مموز: ئەم به‌یانیه‌ نه‌خۆشه‌که‌مان چاک‌بووه‌وه. ئەمه‌ش خۆشبه‌ختیه‌کی دوو هی‌نده‌ی هی‌نا، له‌و کاته‌ی که‌ ناچار‌بووین به‌رپ‌گایه‌کی مه‌ترسیدار و به‌رده‌لانی‌دا تیب‌ه‌پرین. ناچار به‌ هه‌لبه‌زین و دابه‌زین بووین، به‌ درێژایی قه‌دپا‌لی شاخه‌که‌ی لای دۆ‌له‌که، چونکه‌ دۆ‌له‌که له‌لایه‌ن رێ‌هه‌و نا‌رێ‌کو‌پێکه‌که‌ی زێی بادین (۱۰)هوه، که به‌ شی‌وه‌یه‌کی پێ‌چاو‌پێچ له‌م لا بۆ ئه‌و لا ده‌سوورایه‌وه. هه‌نار و ژاله‌ Oleanders روابوون، می‌وی کێوی خۆی به‌ دار و دره‌خته‌کانه‌وه هه‌لواسی بوو. سه‌نه‌وبه‌ره‌کان قه‌دپا‌لی به‌رزاییه‌کانیان دا‌پۆشی بوو.

دوا‌ی گه‌شتی‌کی سه‌خت و مه‌ترسیدار که شه‌ش کاتژمێری خایاند، گه‌یشتی‌نه‌ شو‌ینی په‌رینه‌وه له‌ روبا‌ری بادین. بۆمان ده‌رکه‌وت که ره‌فته‌که‌مان زۆر بچوو‌ک بوو ته‌نها دوو پیاو و که‌لوپه‌لێکی که‌می هه‌ل‌ده‌گرت، له‌ ئەنجامی ئەوه‌دا بۆ په‌رینه‌وه چوار کاتژمێرمان پێ‌چوو. به‌درێژایی شه‌وه‌که له‌ شو‌ینێک له‌نزی‌ک ره‌فته‌که‌ی فا‌کانی Vakani مایه‌وه.

۱۳ ی ته‌مموز: هیشتا رێگا‌که خراپ بوو، ناچار به‌ سه‌رکه‌وتنی گ‌لۆتێک شاخی به‌رز بووین، له‌ هه‌موو جێگا‌یه‌کدا، جگه‌ له‌ شاخ و به‌رد، هیچی دیکه‌ نه‌بوو. له‌گه‌ڵ ئەوه‌شدا، به‌ سه‌رسو‌رمێنیمه‌وه، سه‌رنجم دا له‌ زۆر جێگا‌دا به‌رده‌کان له‌لایه‌ک کۆ‌کراونه‌ته‌وه، هه‌موو پارچه‌ زه‌وییه‌کی بچوو‌کیش سوودی لێ‌وه‌رگه‌راوه. لێ‌ره و له‌ویش هه‌ندێ دره‌ختی داربنا‌و ash trees روا‌وه. شو‌ینه‌که به‌ ته‌واوه‌تی سروشتی ئەو ناوچه‌یه‌ی نزی‌ک تری‌ست Trieste (۱۱) ی هه‌ل‌گرتوه.

هه‌رچه‌نده هیچ گوندێک له‌سه‌ر رێگا‌که نه‌بوو، که‌چی وا پیده‌چوو هه‌ندی‌کیان نزی‌کن، چونکه‌ له‌سه‌ر ژماره‌یه‌ک له‌ به‌رزاییه‌کاندا تیب‌ینی هه‌بوونی گۆ‌رستانی گه‌وره‌م ده‌کرد،

به تاييهت ئهوانه‌ی که درهختی داربناو سییه‌ری به سهردا کردوون. له کوردستاندا نه‌ریت وایه گۆرستانه‌کان له جیگای به‌رزدا داده‌مه‌زریئن. ئه‌م‌رۆ له‌حه‌وت کاتژمیر زیاتر گه‌شتمان نه‌کرد، له‌دۆلی خه‌لیفان وه‌ستاین. ئه‌م‌دۆله‌ دۆخیکی رۆمانسی نائاسایی هه‌یه؛ به‌شاخی به‌رز و جوان ده‌وره‌ دراوه. له‌لایه‌کیه‌وه‌ به‌هێواشی، له‌لایه‌کی دیکه‌یه‌وه‌ به‌لێژییه‌کی زۆر و به‌پکی به‌رزده‌بیته‌وه. دۆله‌که‌ به‌ته‌واوه‌تی به‌رووه‌کی ده‌وله‌مه‌ند داپۆشراوه، کێلگه‌ی پووش و په‌لشه‌کان له‌گه‌ڵ کێلگه‌ تووتن و برنج و پاوانه‌کان تیکه‌ڵ بوون. دار چناره‌کان ده‌وری گونده‌که‌یان داوه، که‌ له‌ دامینی گردی‌کدا به‌ جوانی هه‌لکه‌وتوون. چه‌میکی روونی بلووریش به‌ تیژی له‌ به‌رزایی شاخه‌وه‌ دێته‌ خواره‌وه‌ و به‌ ئارامی و له‌سه‌رخوویی به‌ دۆله‌ جوانه‌که‌دا گوزهر ده‌کات. له‌گه‌ڵ داهاستی ئیواره‌دا، ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ میگه‌له‌ مانگا و مه‌ر و بز له‌ بناری شاخه‌کانه‌وه‌ به‌ره‌و گونده‌که‌ ده‌هاتن.

که‌می‌ک دوور له‌ گونده‌که‌ خێوه‌تمان هه‌ڵدا، نه‌متوانی هه‌چ چێژی‌ک له‌ نانه‌ وشه‌که‌که‌م وه‌ربگرم، جگه‌ له‌ زه‌وییه‌کی کێلگه‌ی پووشی ره‌ق، هه‌چ په‌ناگه‌یه‌کم نه‌دۆزییه‌وه. له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا، وای داده‌نیم که‌ ئه‌م ئیواره‌یه‌ له‌ جوانترینی ئیواره‌کانه‌، دیمه‌نه‌کانی ده‌وروبه‌رم قه‌ره‌بووی نه‌بوونی هه‌ر چێژی‌کی دیکه‌ی بۆ کردمه‌وه.

۱۴ی ته‌موز: عه‌لی ته‌نها هه‌تا نیوه‌ی شه‌و ریگه‌ی پیداین پشوو بده‌ین، له‌ کاتژمیر (۲) دا دووباره‌ سواری ئه‌سه‌په‌کا‌مان بووینه‌وه. له‌ دووری چه‌ند سه‌د هه‌نگاوێک له‌ شوینی پشوو‌دانه‌که‌مان، ده‌روازه‌یه‌کی شاخاوی سه‌رسوڤه‌ینه‌ر هه‌بوو، ماوه‌ی نیوان لاکانی به‌رده‌کان ته‌نها جیگای چه‌می‌ک و ریگوزه‌ریکی ته‌نگه‌به‌ر ده‌بوو. له‌ خۆشه‌ختیدا، مانگ به‌ دره‌وشاوه‌یی ده‌رکه‌وته‌وه، ئه‌گه‌ر نا‌ئه‌و ئاژه‌لانه‌ی که‌ زۆرت‌رین ئه‌زموونیان هه‌بوو، نه‌یاندانه‌توانی به‌سه‌ر ریگا ته‌نگه‌به‌ر و ئه‌وه‌په‌ری مه‌ترسیداره‌که‌ی نیوان بارسته‌ شاخه‌ که‌وتوو‌ه‌کان و به‌رده‌ خزیوه‌کاندا سه‌ربه‌که‌ون.

ئاژه‌له‌ به‌هێزه‌کا‌مان وه‌کو بز نه‌ کتوی به‌ درێژیایی لێواری قه‌دپاله‌ رکه‌کاندا ده‌رۆیشتن، به‌سه‌لامه‌تی ئیمه‌یان له‌و که‌نده‌لانه‌ مه‌ترسیداره‌ په‌راند‌ه‌وه، به‌جۆری‌ک له‌ بنکه‌ی چه‌مه‌که‌وه، له‌سه‌ر به‌ردی‌که‌وه‌ بۆ سه‌ر به‌ردی‌کی دیکه‌ بازیان ده‌هاویشته‌. ئه‌م دیمه‌نه‌ی شه‌وانه‌یه‌ ئه‌وه‌نده‌ ترسناک و سه‌رنج‌پراکێش بوو، ته‌نانه‌ت هاوڤی نا‌شارستانیه‌کانیشم به‌ بێ ویستی خۆیان بێ ده‌نگ بوون. هه‌چ شتی‌ک ئه‌و بێ ده‌نگیه‌ی نه‌ده‌شکاند که‌ له‌ مردن ده‌چوو؛ جگه‌ له‌ هه‌نگاوه‌ له‌رزۆکه‌کانی ئاژه‌له‌کا‌مان! ریگامان گرته‌وه‌ به‌ر. نزیکه‌ی کاتژمیرێک به‌م شیوه‌یه‌ رۆیشتین، تا‌کو له‌پری‌کا‌مان بزر بوو، هه‌و‌ری‌کی چ‌ر و پ‌ر له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه‌ کۆبۆوه، زۆری نه‌برد تاریکایی توند بوو، به‌جۆری‌ک ته‌نها چه‌ند هه‌نگاوێک پێشی خۆمان ده‌بینی. پیاوه‌که‌ی پێشه‌وه‌ به‌رده‌وام ئاگری ده‌کرده‌وه، بۆ ئه‌وه‌ی به‌ پریشکه‌کانیه‌وه‌ ریگا‌که‌ رووناک بکاته‌وه، به‌لام ئه‌مه‌ زۆر هاوکارمان نه‌بوو، ئه‌وه‌بوو ئاژه‌له‌کا‌مان ده‌ستیان کرد به‌وه‌ی بخلیسکێن و

دوو چاری کۆسپ ببه نه وه. ناچار بووین بووه ستین، یه ک له دوای یه ک، به ییده نگی و به بی جووله وه ستاین، وه کو ئه وه ی که جادوو یه ک له پریکا کرد بووینی به به رد. له گه ل ده رکه وتنی به به یاندا ژیان گه راپه وه، ئیمه ش ئاژه له کانه مان به خیرایی به ره و پیشه وه هاژووت. ئیمه له نیو باز نه یه کی شاخاوی زۆر جواندا بووین، له ته نیشتمانه وه، قه دپاله به رزه کان درێژه یان هه بوو، له پیشمانه وه و له دوا وه مانه وه، گرد و چیاکان کۆبوونه وه، له دوو ریشه وه لوتکه یه کی مه زن به به فر داپۆش را بوو، دیمه نه رۆمانسییه که ی ته واو ده کرد. به م ریگوزه ره شاخاوییه ده گو تریت عه لی به گ (۱۲). به بی پشوودان بۆ ماوه ی سی کاتژمیر و نیو له سه رکه وتنه ماندا به رده وام بووین.

ماوه یه کی که م به رله وه ی بگه ی نه ته ختانییه که، له چه ند شوێنیکدا په له خوینی بچوو کمان بی نی، سه ره تا که س سه رنجی لی نه دا بوو، چونکه وا پیده چوو به هو ی بریندار بوونی ئه سپیک یان هیستریکه وه بیت، به لام زۆری نه برد گه یشتینه جیگایه ک که به ته واوی به په له خوینی گه وه داپۆش را بوو. ئه م دیمه نه دوو چاری ترسیکی گه وه ی کردین. بۆ زانی نی هو کاری هه بوونی ئه م نیشانه، به دلپا وکیوه سه یری ده ور به ری خو مان ده کرد، ئه وه بوو لاشه ی دوو مرو فمان له خواره وه بی نی، یه کیک له لاشه کان له به رزایی نزیکه ی سه د پی به قه دپالی به ردیکه وه هه لواس را بوو، ئه وه ی دیکه یان خزی بوو و نیوه ی لاشه که ی که وتبووه ژیر گلو تیک به رده وه. به و په یری توانا مانه وه په له مان کرد بۆ رزگار بوون له و دیمه نه مه تر سیداره، چه ند رۆژیکی پیچوو تا کو توانیم خو م له یاده وه رییه کانی رزگار بکه م. هه موو به رده کانی سه ر ته ختانییه که پرپوون له کون، وه کو ئه وه ی به ردی دیکه یان تیدا چه قێزاییت. ئه م دیمه نه ش له گه ل زیاتر سه رکه وتنه ماندا نه ما. له دۆله که، له ته نیشته که ی دیکه ی ته ختانییه که، دره ختی میوی لی بوو، به لام زۆر له سه ر رووی زه وییه وه به رز نه بوو، چونکه شتیک نه بوو بۆ هه لواسینیان.

ریگا که مان به ناو شاخه کانه به رده وام بوو، زۆر جار داده به زین، به لام سه ره له نوێ ناچار ده بووین چه ند به رزاییه کی دیکه به یرین. له کو تاییدا گه یشتینه ده شتیکی بچوو کی به رز، له هه ردوو لایه وه شاخی زۆر به رز ده یان بری. له م ده شته دا کۆمه لیک کوخی له گه لای دره خت دروستکراو هه لکه وتبوون، له سه ر ترۆپکی دوو تاشه به ردی ته نیشتی یه کتریشدا قایم کارییه کان بنیات را بوون. هاو رپیکانی سه فه ره که م له م شوێنه مانه وه، عه لی له گه ل مندا ها ته ره واندز، که ته نها له م لایه وه و له مه ودا یه کی زۆر کورته وه ده بی زیت (۱۳).

شوین و دیمه نی ئه م شارۆچکه یه زۆر دلپێنه؛ نه ک له به ر جوانییه که ی، له راستیدا له م پرووه وه له شاره کانی تری ده و له تی عوسمانی ناوازه تر نییه، به لکو له تاییه ته ندییه که یه وه، که ده که ویتته سه ر گوچکه یه کی به رز و به شاخ ده وه دراهه. خانوه کان وه ک سه کو له سه ر یه کتر دروستکراون و بنمیچه کانیان به و شیوه یه به خو ل داپۆش راون، که هینده به توندی په سترا ونه ته وه، له شه قامه ته سه که کان ده چن، خانوه کانی سه رووی سوودی لی ده بینن، شه قام

و بنمېچه کانش زورجار جياکردنه و هيان ته ستمه. له سهر زورېک له سه کويه کان ديواری له لق و پوپي دره خته کان دروستکراون، که له پشتيانه وه خه لک ده خه وتن. له خواره وه ش شاروچکه که به شوراى قايمکراو دهوره دراوه. کاتيک بو يه که مجار ده ستم به سهر هم لانه هه لويه دا گرت (۱۴)، ترسم هه بوو له وهى هيچ ئاسانکاريه که بو ريواران له وى نه بينمه وه، ههر هه نگوويکي دواتر هم بو چوونهى ده سه لماند. ره واندر له به دبه ختريني نهو شارانه يه که له ژياندا بينيستم، به بازارپيکي هه ژاردا، على بردمى بو حه وشه يه که پوخل، مه زندهى نه وه م کرد تهويله بيت، به لام خان بوو. دواى دابه زينم، بردمى بو کوشکيکي تاريک، بازارگاتيک، نه وهى من نامه که م بوى هينابوو، له سهر زه وى و له به رامبه ر کوشکه کهى دانېشت. هم بازارگانه يه کيک بوو له ديارتريني که سه کاني خه لکه کهى له ره واندرزا. مه نسور، که ناوى بازارگانه که يه، له ماوهى چاريکه کاتزميريک نامه کهى خوینده وه، له گه ل نه وهى که ته نها چهند ديريک بوو، ئينجا چهند جاريک سلاوى پيشوازيکردنى ليکردم، واتا «به خير هاتى».

ده بى پياوه باشه که زانييتى که وا نه مړوکه تامى هيچ خواردنيکم نه کردوو، نه وه بوو به ريزلينا نه وه يه که سهر داواى خواردنيکي به يانى، له نان و په نيرى مهر و شووتى کرد، نه مانه هه موويان به يه که وه ده خوران. برسييتيه که م به نه ندازه يه که بوو، پيم و ابوو هم پلانه نايابه، به جوړيک به بى وه ستان ده مخوارد. که چى به پيچه وانه وه، گفتوگوکه نه وه نده سه رکه ووتوو نه بوو، چونکه نه خانه خو يکه م له هيچ زمانتيکي نه وروپايى، نه منيش له هيچ زمانتيکي ئاسياوى نه ده گه يشتين، بويه زمانى ئاماژه مان به کاره ينا. به ليني پيدام به هه موو توانايه کييه وه کوششى خو ل پيناوى مندا بکات، هه روه ها نه وه يشى بو روون کردمه وه که وا له ماوهى مانه وه م چاوديريم ده کات؛ نهو خيزاندار نه بوو، بويه نه يده توانى له ماله کهى خو مىوانداريم بکات، که چى له گه ل خويدا بو مالى يه کيک له خزمه کاني خو بردم.

دواى ته و او بوون له ناني به يانى، بردميه خانويه که له وانهى عه ره به کاني که رکوک ده چوو، به لام زور بچووک بوو، پر بوو له زبل و خاشاک. له ژير ده روازه که دا چوار ژنى ناشيرين، به جلوه رگى شپړ و له سهر فره شيکي پوخل دانېشتبوون، له گه ل هه نديک مندالى بچووک ياريان ده کرد. ناچار بووم له گه لياندا دابنيشم، بکه ومه ژير کاريگه رى ئاسسايبانهى پشکين و تيرپامانه وه. ماوه يه که به رگه ي نه وه م گرت، ئينجا نهو کومه له سه نجراکېشم به جيهيشت. به دواى شوينيکدا گه رام بو نه وهى هه ماميک ريکبخه م. شه ش روژ بوو جله کانم نه گوړى بوو، له هه مان کاتدا دوو چارى گه رماييه که هاتم که زور توندتر بوو له وهى ژير زه مين. ژوورپيکي شپړ و پوخلم دوزييه وه، جگه له و بيزارييهى که وروژانده بووى، وايليکردم له هه بوونى ميروو و دوو پشک بترسيم. ترسيکي تاييه تم له مهى دوايى هه بوو. سه رها پيم و ابوو له هه موو شوينيکدا ده يدوزيته وه، چونکه له ژماره يه که وه سفى گه شته کانداه خوینده بوومه وه که نه مانه له م ولاتانه دا بى شومارن، به لام دواى نه وه ترسم که مېووه، چونکه تووشى هيچ له کاميکيان

نه‌بووم، هه‌تا له پيسترين شويندا له كه‌لاوه‌كان، حه‌وشه و ژيرزه‌مينه‌كان. به گشتي له ماوه‌ي ته‌واوي گه‌شته‌كه‌مدا ته‌نها دوو دانهم له‌وان بيني، به‌لام به‌ده‌ست ئه‌واني ديكه‌وه زور ئازارم چيشت، كه ته‌نها به سووتاندني جلوه‌رگه‌كان له‌ناوده‌چوون. هيشتا پيم نه‌نابوو نه‌او ئه‌و ژوره‌ نابووته‌وه، ژن له‌دواي ژن هاتنه ژوره‌وه، مندا‌له‌كانيش به‌دواي ژنه‌كاندا هاتن، ئينجا ژماره‌يه‌كه خه‌لكي دراوسي، كه گوييستي هاتني ئينگليزيك بوون، ليره‌دا بارودوخم له‌وه‌ي ژير ده‌روازه‌كه خراپتر بوو.

له كو‌تايدا، يه‌كيك له ژنه‌كان بيري له‌وه كرده‌وه حه‌ماميكم بو ئاماده بكات، به خوشحالييه‌كي زوره‌وه پيشنياره‌كه‌يم قبول كرد، ئاوي گهرم ئاماده كرا، ئاماژه‌يه‌كيان بو كردم بو ئه‌وه‌ي شوينيان بكه‌وم، وامكرد، كه‌چي خوم له گه‌ورپ مه‌روم‌الا‌تدا بينيه‌وه. له‌وانه‌يه سالانيك بيت، يان له‌وه‌ته‌ي دروستكرابوو، پاك نه‌كرابيته‌وه. دوو به‌رديان له‌پال يه‌كتري دانا، پيوست بوو له‌سه‌ريان رابوو‌ه‌ستم و له به‌رده‌م هه‌موو ئه‌وانه‌ي له‌وي ئاماده‌بوون ريگا به‌خوم بده‌م بو خو شووشتن. ئاماژه‌م بو كردن تاكو بچنه ده‌ره‌وه، هه‌ر وايان كرد و جيانه‌يشتم، ئاره‌زووي ئه‌وه‌م ده‌كرد خوم خوشووشتنه‌كه ئه‌نجام بده‌م، به‌لام له به‌دبه‌ختيدا، گه‌وره‌كه ده‌رگاي نه‌بوو، به‌هه‌مان شيوه، هه‌موويان ده‌يانتواني ته‌ماشاي ژوره‌وه بكه‌ن.

چوار روژم له نيوان ئه‌م خه‌لكانه‌دا به‌سه‌ر برد، به روژ له گوشه تاريكه‌كان و ئيواران و شه‌وانه‌ش له‌سه‌ر سه‌كوكاندا، وه‌كو خانه‌خويكه‌م، ناچارده‌بووم به‌رده‌وام له‌سه‌ر چيچكان دابنیشم، ئه‌گه‌ر ويستم هه‌ر شتيك بنووسم، ده‌بووايه له جياتي ميژ ئه‌ژنوكانم به‌كاربه‌يتم. هه‌موو روژيك پيان ده‌گوتم كاروانيك به‌ريده‌كه‌وي‌ت، به‌داخه‌وه! ئه‌مه‌يان ته‌نها بو بيده‌نگكردنم ده‌گوت، له‌وانه‌شه هه‌ستيان كرديت كه مانه‌وه‌كه‌م به دل نيه‌. ژنه‌كان به‌دريژاي روژ كاته‌كه‌يان به خه‌وتن يان قسه‌كردن، ياريكردن له‌گه‌ل مندا‌لان يان سه‌ره‌زنه‌شتكردنيان به‌سه‌ر ده‌برد. ئه‌وان، هاتوچو‌كردنيان به‌په‌رپي سه‌ه‌وه، له چاك‌كردنه‌وه و شورديان پي باستر بوو، ريگه‌يان ده‌دا مندا‌له‌كانيان به ته‌واوي كو‌نتروليان بكه‌ن.

ئه‌گه‌ر[مندا‌له‌كان_كامه‌ران]شتيكيان بو‌يستبايه و چنگيان نه‌كه‌وتبا، خويان فريده‌دايه سه‌ر زه‌وي و ده‌ست و قاچيان پيدا ده‌كيشا، ده‌ستيان ده‌كرد به گريان و هاواركردن هه‌تا ئه‌و شته‌ي كه ده‌يانويست، به‌ده‌ستيان ده‌هيئا. له روژدا كاتيكي دياري كراويان بو ژمه‌كان نه‌بوو(۱۵)، به‌لام ژن و مندا‌له‌كان به به‌رده‌وامي نان و خه‌يار و شووي و دويان ده‌خوارد. له ئيواره‌شدا، زور خويان ده‌شووش، هه‌ر يه‌كيكيان ده‌سته‌كانيان و روويان و پيه‌كانيان ده‌شووش، ئه‌م ريو‌په‌سمه‌ش روژانه سي بو چوار جار به‌ر له نو‌يژكردن، دووباره ده‌كرايه‌وه، به‌لام كه‌مايه‌سييه‌كي گه‌وره له په‌رسته‌شه‌كانيان هه‌بوو: له ناوه‌راستي نو‌يژه‌كاندا راست و چه‌پ قسه‌يان ده‌كرد، له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا جياوازييه‌كي گه‌وره‌يان له‌گه‌ل ئيمه‌دا نيه‌.

سه‌ره‌پاي ئه‌و هه‌موو كه‌موكو‌رييه‌يه زه‌ق و خراپانه، ئه‌و خه‌لكه‌م به‌ميه‌ره‌بانييه‌كي زوره‌وه

بینی: ئەوان ریځایان به خۆیان دا خۆبه خشانه فیڤبرکین، دانیان به که موکوریپیه کانیاندا نا، هه میسه منیان به راست ده زانی، کاتیڤ شتیڤم پی ده گوتن یان بۆم روون ده کردنه وه. بۆ نمونه: ئاسکه ی بچووک، که کچیڤی ته مهن حهفت سالانه بوو، زۆر لاسار بوو، ئەگەر هه ر شتیڤی پینه درابایه خۆی فری ده دایه سهر زهوی، به کور ده گریا، خۆی له خۆل و خاشاک وهرده دا، به دهسته پۆخله کانی نان و شوقی و شتی دیکه ی فری ده دا. هه ولّم دا منداله که له خراپی رهفتاره کانی ئاگدار بکه مه وه، له مه دا و زیاتر له هه موو پی شیبینییه ک، سهر که وتوو بووم، بگره لاساییشم کرده وه. به سهر سورمانه وه سهر یی کچکه م کرد، پرسیری ئه وه م لی کرد ئایا ئه مه دلخۆشی کردو وه؟ له ناشیری رهفتاره که ی خۆی تیڤه یشت، بۆیه ناچار نه بووم زیاتر لاسایی بکه مه وه. مه سه له که په یه وه ست بوو به پابه ندبوون به پاک و خاوینی، یه کسه ر به وریاییه وه دهسته کانی خۆی شووشت، پاشان به را کردنه وه هاته لام و ده ست و رووخساری به من نیشان دا. له ماوه ی ئەو چه ند رۆژه که مه ی لی ره به سهر م برد، کچه که وایلیهات زۆری خۆشده ویستم و به راده یه ک لیم جیا نه ده بووه، به هه موو ریځایه ک هه ولّی دا بۆ ئەوه ی هاوړیپیه تی له گه ل من دروست بکات.

به ختم له گه ل ژنه کاندای خراپتر نه بوو، ئاماژه م به پۆشاکه دراوه کانیان کرد، ده رزی و داوم هیئا و فیڤی دوورینه وه و چا کردنه وه م کردن (۱۶). ئه مه ش دلخۆشی کردن، له ماوه یه ک کورتدا قوتابخانه یه ک ته وای دوورینم له ده وری خۆم کو کرده وه. لی ره دا ئەوه ی زمان بزانی و ئاره زووی هه بی، چه نده خیر و چا که کو ده کاته وه، به لام پیویسته له یه ک کاتدا، دایک و باوکان له گه ل منداله کانیاندا فیڤبرکین.

لی ره دا چ بواریڤی له بار بۆ مسیۆنیره کان ره خساوه، ئەگەر لیڤراهاتن له نیوان ئەم خه لکه دا بژین، که موکوریپیه کانیان به میهره بانی و ئارامگرته وه بۆ چاره سهر ده کردن! له گه ل ئەوه شدا، ئەوان ته نها چه ند کاتژمیڤکیان له رۆژیکدا بۆ ته رخان ده کرد؛ وا له موسلمانان ده که ن بینه لای ئەوان] مسیۆنیره کان_ کامه ران]، له جیاتی ئەوه ی له ماله کانیان سهر دانیان بکه ن (۱۷).

له ولاتانی ئاسیاویدا ژنان و کچان هیچ خویندنیک وه رناگرن، ئەوانه ی له شاره کانن ته نها که میڤ له کاریان ده بی، یان هیچ کاریڤکیان ده ست ناکه وی، به درژیایی رۆژه که بۆ خۆیان جیده هیلدرین. پیاوه کان له گه ل خۆره لاتندا روو له بازاره کان ده که ن، له وئ دوکان یان شوینی کاریان هه یه، ئەو کورانه ی ته مه نیان گه ورتیه ده چه نه قوتابخانه یان یاهه ری باوکیان ده که ن، هیچیکیان به ر له خۆرئاوا بوون بۆ ماله وه ناگه رینه وه. میرده که چاوه رپی ئەوه ده کات فه رشه کان له سهر سه کوکان ببینی و شیویش ئاماده بی و نیڤگیله ش داگیرسابی، ئینجا که میڤ یاری له گه ل منداله بچوکه کان ده کات، ئەوانه ی که له گه ل ئەوه شدا ناچارن له کاتی نانخواردندا له دایکانیان دوور بکه ونه وه. ژنان له گونده کاندای نازادی و کات به سهر بردنی زیاتریان هه یه، چونکه به گشتی به شداری له کاروباری ناو مالدای ده که ن. ده گوتری ته که

خه لکي لاديگان ليږه، ههروه کو لای خوښمان باوه، له هی شاره کان به رهوشتتن. ئه و جله ی کورده دهوله مهنده کان دهپوښن پوڙهه لاتییه، ئه وهی خه لکی ئاسایی که میک جیاوازتره. پیاوه کان شهروالیکی که تانی پان له بهر ده کهن، له سهروه و هیان کراسیک ده گاته چه ناگه و به پشتینیک به دهوری که مهروه ده به ستریتته وه. زور جار چاکه تیکی بی قول له سهر کراسه کانیان دهپوښن، له خوری قاوهیی زبر(در) دروست کراوه، به ده ست چنراوه و کراوته دوو به ش، به درزیکی فراوان به یه که وه به ستراونه ته وه. هه ندیکی دیکه یان شهروالیکی که له قوماشی قاوهیی دروستکراوه، له حیاتی که تانی سپی، دهپوښن. له راستیدا ئه مه جگه له کیسه یه کی بی ئه ندازه پان، که دوو کونیان هه یه، له میانه یاندا قاچه کان ده خرینه ناویه وه، هیچی دیکه نین.

پووپوښه کانی پی یان پیلاوی زه به لحن له پشمی دری مه ری سپی دروستکراوه، به سی تاس پازاوه ته وه، یان پیلاوی کورت و زور به رین له چه رمیکی سوور یان زهره، که ته نها ده گاته سهرووی پاژنه ی پی و به پلیتی گه و ره ئاماده کراون که ئه ستووری یه ک ئینجه. سه ریپوښه که شیان جامانه یه.

ژنه کان پانتولیکی دریژ و پان و کراسیکی شین له بهر ده کهن، زور جار نیو گه زه له سهرووی پییه کانه وه، به پشتینیک به ستراونه ته وه. عه بایه کی گه و ره ی شین به کو تایی مله وه هه لواسراوه و ده گاته خوار پییه کانیان. هه مان جو ری پیلاوی پازاوه ی پیاوان له بهر ده کهن. له سهر سهریان یان مه ندیلیکی ره ش دهپوښن، که وه ک جه مه دانی پیچراوه ته وه، یان کلاویکی سوور که لیواریکی زور پانی هه یه و به دراوی زیو داپوښراوه له شیوه ی خاچ ری کخراوه. ده سمالیکی ئاوریشمی ره نگاوپه نگ به دهوری کلاوه که دا پیچراوه ته وه و تاسه یه ک که له په له ی کورقی ئاوریشمی ره ش دروستکراوه، له سهروه وه ی داده نریت. ئه م تاسه یه وه ک پوښینی قژیکی جوان و دهوله مهنده ده رده که ویت، به شیوه یه ک ری کخراوه که تاجیک دروست بکات و نیوچاوان به پروتی ده هیلیته وه. قژه که به شیوه ی چه ندین تالی ورد به سهر شانه کاندایته خواره وه و زنجیریکی قورس له زیو له پشت ده سماله که وه هه لواسراوه. مه حاله سه ریپوښیکی جوانتر له مه به خه یالته ییت. نه ژنان و نه کچه کان روخساریان داپوښیوه، له وئی چهند کچیکی جوانم بینی که سیمایه کی خانه دانانه یان هه بوو. پیستیان تا راده یه ک قاوه ییه، برؤ و برژانگیان ره شه و قژیان به په نگیکی قاوه یی سورباو به خه نه په نگ کراوه. له ناو چینه کانی خواره وه دا، هه ندیکیان ئه لقه ی بچووی لووت(خه زیم) له لووتیان ده کهن. به ریژ مه نسوور به یانییه که ی خوانیکی باشی بو داین کردم، دؤ و نان و خه یارم خوارد، جاریکیشیان خورمای له که ره سوورکراوه، به لام به تام نه بوو. له ئیواره شدا، گوشتی مه ر و برنج، یان قاپیک له برنج و جو و گه مه شامی و خه یار و پیاز و گوشتی وردکراو. هه موو ئه وانه م زور لا خوش بوو، ته ندروستییم و ئاره زووی خواردنیشم باش بوو، ئاو و ماستاوه که زور سارد بوون، هه رده م پارچه سه هوئیکیشیان بو زیاد ده کرد. به فر به زوری فره یه، نه وه ک ته نها له شاره کان، به لکو

له گونده کانش فرهیه، له شاخه کانی دهوروبه دههینریت، خه لکی به لهزه تیکی زوره وه پارچه ی گوره ی لی دهخون. سهره پای کوشه کانی بهرپز مه نسوور و خزمه کانی، که به بچوونی نهوان مانه وهم بهرگه دهگیریت یان لهوانیه باشتربیت، که چی له پر تووشی جوریک له سهرسویمانی بووم، کاتیک به یانییه که علی هات و ههوالی چاوپیکه وتنی له گهل کاروانیک به باریکی بچوکه وه بۆ ساو-بولاک Sauh_Bulak (یان مه هاباد-کامهران) (حه فتا میل)، هینا، ئەمهش ناوچه یه که له سهر ریگاکه م. له هه مان روژدا، چوومه خانیک، له به یانییه که ی روژی دواتر، ۱۸ ی ته مموز، بهر له خوهره لاتن له ریگا بووم.

بهرپز مه نسوور تا دوا سات نهوپه پری میواندوست بوو، به وه وازینه هینا نامه یه کم بۆ فارسیکی نیشته جیی ساو-بولاک پیدات، به لکو نانی گه شته که، له گهل هه ندیک گندوره و خه یار و شوشه یه کی بچووکیش دوی پیدام. ئەمه ی دوا ییم زور لا په سهند بوو، ئاموژگاری هه موو گه شتیاریک ده که م ئەم خواردنه وه خوراکیه و بووژینه ره وه یه له بیر نه که ن. شیری ترشاو ده کریته ناو کیسه ی که تانی ئەستووری بچووکه وه، به شه ئاوییه که ی لی ده پالپوریت، ئەوه ی ده شمپیتته وه به که وچکینک تیکهل به و ئاوه ده کریت که ئاره زوومان لییه تی. له وه رزی گهرمیدا، له روژی چواره م یان پینجه مدا، وشک ده بیته وه و ده بیته په نیر، به لام ئەمه تامیکی زور باشی هه یه، ههروه ها له ماوه ی چوار یان پینج روژدا ده گاته ئەو شوینانه ی که رهنگه دابینکردنه که ی نوئی بکریته وه.

له یه که م روژدا بهردهوام به دۆلی تهنگه بهر و له تیوان شاخه بهرزه کاندایه پیرین، ریگاکه ئەوپه پری سهخت بوو، زور جار ناچارده بووین شاخی بهرز بپرین بۆ ئەوه ی له دۆلیکه وه بۆ دۆلیکی دیکه تپه پیرین. ئەو دۆله بهردینانه به پیی توانا چینراو بوون، له Tschomarichen وه ستاین.

۱۹ ی ته مموز: ریگاکه و ولاته که ههروه کو ئەوه ی دوینن بوو، تهنها ئەوه نه بیته که ده بوو به سهر بهرزایی زیاتردا سهر بکه وین. نزیک بووینه وه له وه ی بگهینه لوتکه ی یه که م ناوچه ی به فراوی. له گهل داهاتنی ئیواره گه شتینه رایات (۱۸)، شوینیکی نه گبه تی و قه لایه کی نیمچه ویرانه بوو، هه رکه خپوه تمان هه لدا، ژماره یه که سهر بازی چه کدار به سهر کردایه تی ئەفسه ریگ به دیار که وتن. ماوه یه که له گهل علی قسه یان کرد، دوا جار ئەفسه ره که خو ی به من ناساند و له ته نیشتم دانیشته. کاغه زیکی نووسراوی نیشاندام، به ئاماژه دان چه ند ئاماژه یه کی بۆ کردم، به پیی تیکه یشتنم مه به ستی ئەوه بوو بللی که من ئیستا له ولاتی فارسم و ده یه ویت پاسه پورته که م بینیت. له گهل ئەوه شدا، نه مده ویست له نیوان هه موو ئەو گوندنشینانه ی که پیشت له ده ورم کوبونه وه ده ریبه یتم، بۆیه بۆم روونکرده وه که من تیی ناگه م. به م کارهش وازیله یینام و گوئی: «چی لیبه که م؟ ئەوه تیمناگات، رهنگه له قسه کانیدا مه به ستی له مه زیاتر بیت» (*). پیموانیه له هیه ده وله تیکی ئەوروپادا ئەوه نده به نهرم و نیانی مامه له م له گهلدا

بکرايه! نزيکه‌ی له هه‌موو گونديکدا، يه‌کسەر ژماره‌يه‌کي زۆر خه‌لکيم له ده‌وری کۆده‌بووه، با خوينه‌ر خه‌يالێ قه‌باره‌ی ئه‌و گه‌له‌کۆمه‌يه‌ بکات که له ميانه‌ی ئه‌م گفتوگۆيه‌دا هه‌بوو. ئه‌م سه‌رنج‌ليدانه به‌و شي‌وازه و به‌به‌رده‌وامی، له گه‌وره‌ترین نا‌ره‌حه‌تیه‌کانی گه‌شته‌که‌م بوو. هه‌نديک جار ته‌واو سه‌برم له‌ده‌ست ده‌دا، کاتيک که ژن و منداله‌کان ده‌ستيان له جل و به‌رگ و سه‌رم ده‌دا، هه‌رچه‌نده من له ناوياندا به ته‌نها بووم، به‌لام به قامچی هاژووتنه‌که‌م چه‌ند لي‌دانێکی سووکم لي‌دان. ئه‌مه‌ش به‌رده‌وام کاريگه‌ری خو‌ی هه‌بوو، به‌جۆريک يان به ته‌واوی دوورده‌که‌وته‌وه، يانیش له بازنه‌يه‌کي بۆشدا ده‌کشانه‌وه، به‌لام لي‌ره، کورێکی نزيکه‌ی ته‌مه‌ن شازده سالان هه‌بوو، ئاره‌زووی سزادانی بو‌يريه‌که‌می هه‌بوو. وه‌ک هه‌ميشه، به‌ره‌و زێيه‌که‌م چووم بۆ پرکردنه‌وه‌ی مه‌تاله‌ چه‌رمينه‌که‌م و شووشتنی ده‌ست و ده‌موچاوم و حه‌مامکردن. ئه‌و منداله به دوام که‌وت و به‌ردیکی هه‌لگرت، هه‌ره‌شه‌ی پيداکیشانی لێم کرد. نه‌وي‌رام هيچ مه‌ترسييه‌ک پيشان بده‌م؛ بۆيه به ئارامی به‌ره‌و زێيه‌که‌م شو‌ربوومه‌وه. به‌رده‌که هه‌لدارا، له‌گه‌ل ئه‌وی که من له هه‌لدانی تيگه‌يشتم که ده‌يه‌وی بمترسي‌نیت زياتر له‌وه‌ی بمپي‌کي؛ به‌هي‌زه‌وه نه‌يه‌اويشت، له دووری چه‌ند پي‌يه‌ک که‌وته‌وه. دواي ئه‌وه‌ی به‌ردی دووهم و سي‌يه‌ميشی هاويشت، دوورکه‌وته‌وه؛ ره‌نگه‌ زاني‌يتی که من گو‌یی پينا‌ده‌م.

له ۲۰ی ته‌مموز: راسته‌وخۆ لای ده‌روازه‌ی راياته‌وه، له‌سه‌رمان بوو به‌سه‌ر شاخێکی به‌رزدا و به‌پريگايه‌کي سه‌خت و مه‌ترسي‌داردا سه‌ربه‌که‌وين، ئينجا گه‌يشينه‌ ده‌شتيکی به‌رزی فراوان.

شاخه‌کاغان له پشتی خو‌مانه‌وه به‌جيه‌يشت، تخووبه‌کان به‌گژوگيای کورت داپۆشرا‌بوون، به‌لام دره‌ختی زۆر که‌م بوو، تووشی چه‌ند ميگه‌ليکی گه‌وره‌ی بزن و مه‌ر بووين، ئه‌مانه‌ی دووا‌یی زۆر زه‌به‌لاح بوون، خورييه‌که‌يان چر و دوونگيان پته‌و بوو، ده‌گوتري‌ت که خورييه‌که‌يان زۆر باش و نه‌رمه‌.

ترسه‌کانم له‌م گه‌شته‌دا بۆ بنه‌ما نه‌بوون، چونکه به ده‌گمه‌ن روژيک به ئارامی تي‌په‌ری. بۆ نموونه ئه‌م‌رۆ، شتيک رووی دا که زۆر ترساندمی: کاروانه‌که‌مان له شه‌ش پياو و چوارده ئاژه‌لی باربه‌ر پيکده‌هات؛ ئيمه له‌سه‌رخۆ ري‌مان ده‌کرد، کاتيک له‌پر تي‌پيکی سواره به ئه‌وپه‌ری خي‌رايه‌وه هي‌رشيان کرده سه‌رمان. هه‌وتيان به باشی چه‌کداربوون، پي‌نجيشيان بۆ چه‌ک بوون. يه‌که‌ميان رم و شمشير و خه‌نجه‌ر و چه‌قۆ و جه‌مانچه و قه‌لغانيان پي‌ بوو؛ جل و به‌رگی خه‌لکی ئاسايان له‌به‌ردا‌بوو، جگه له عه‌مامه‌يه‌ک که به‌ده‌وری شالێکی فارسی ساده‌دا پي‌چرا‌بووه. گومانم برد تالانچی بن. ئيمه‌يان راگرت و گه‌مارۆيان داين، ئينجا پرسياريان لێ کردین که له کو‌ی ها‌تووين؟ بۆ کو‌ی ده‌چين؟ جو‌ری ئه‌و که‌لوپه‌لانه چين که بارمان کردوون؟ کاتيک روونکردنه‌ويان پي‌درا، ريگايان پي‌داين به‌رده‌وام بين. له سه‌ره‌تا به هيچ شي‌وه‌يه‌ک له مه‌به‌ستی ئه‌و رووداوه تي‌نه‌گه‌يشتم؛ به‌لام کاتيک چه‌ند جاريک له ماوه‌ی ئه‌و روژه‌دا به‌هه‌مان

شپوه ئيمه يان راگرت، گهيشتمه ئه و ئه نجامه ي که ئه و پياوانه سهربازاني گومرگ بوون.
 به دريژايي شه وه که له کورمادودا Coromaduda ماینه وه. له ۲۱ ته مموزدا: ريگاگان
 و ديمه نه سروشتيه کان زور هاوشپوه ي ئه وه ي دويني بوون. جاري کي دیکه کومه ليک سهرباز
 ئيمه يان وه ستاند، پیده چوو ئه م جاريان دوخه که مه ترسي دارتر بيټ. پیده چوو عه لي هه ندي
 ليدواني نا دروستي دايټ. ده ستيان به سه ر بارگيره کهيدا گرت و باره که شيان فريدايه سه ر
 زه وي، فه رمان به يه کيک له سهربازه کان کرا دووريان بخانه وه. عه لي نه گبه تي به ئه وه پيري
 پارانه وه وه تکاي ليکرد، ههروه ها ئاماژه شي به من کرد که هه موو شتيک مولکي منه، داواي
 ليکردن له گه ل ژنيکي بي ده سه لاتدا به به زه يي بن. پيم گونجاو نه بوو که خوم به خاوه ني
 که لوپه له کان رابگه يه نم، بويه وام پيشان دا که تتي نه گه يشتم، به لکو خوم به له دله پراوکييه کي
 توند و ته نگانه، ده رخست. عه لي ده ستي به گريان کرد. بارودوخمان له وه پيري خراپيدا بوو؛
 له و شوينه چوله وانبيده دا، به بي نازه له کان چيمان له که لوپه له کان بکرديا ه؟ له کو تاييدا،
 سه رکرده ي کومه له که ملي دا و ناردی به دواي نازه له کان و بوماني گه راننده وه.

دره‌نگانی ئیواره گەشتینه شارۆچکە بچوو کە کە ی ساو_بولاک. لە بەرئەوێ قەلادار نەبوو، بۆیە دەمانتوانی بچینه ناوییه‌وه؛ بەلام هه‌موو خان و بازاره‌کان داخرابوون، دووچارى ئاسته‌نگی گه‌وره بووینه‌وه له رازیکردنی خه‌لکی یه‌کیک له خانه‌کان بۆ ئەوێ پیشوازیمان لێ بکه‌ن. شارۆچکە که زۆر فراوان و جوان بوو؛ له ناوه‌راستیدا هه‌وزیکی ئاو هه‌بوو، له ده‌وروپشتیشیدا کۆشکی بازارگانی بچوو و ژماره‌یه‌ک سه‌کۆی خه‌وتن هه‌بوو. زۆربه‌ی خه‌لکه‌که، که هه‌موویان پیاو بوون، بۆ پشوودان ها‌ت‌بوون؛ ژماره‌یه‌کی که‌میان له په‌رسته‌شەکانیان به‌رده‌وام بوون. له‌وانه‌یه سه‌ریان سوپما بێت که ژتی‌ک له‌گه‌ڵ رێبه‌ریکدا چوو‌ته ژووره‌وه. ئەم‌رۆ کاته‌که‌ی زۆر دره‌نگ بوو بۆ راده‌ستکردنی نامه‌که‌م، بۆیە به‌ ئارامی له به‌رامبه‌ر که‌لوپه‌له‌کانم دانیشتم، له‌و پ‌روایه‌ دا‌بووم شه‌وه‌که‌ی له‌وێ به‌سه‌ر ده‌به‌م؛ به‌لام فارسێک ها‌ت و ئاماژه‌ی به‌ سه‌کویه‌کی نووستن کرد، که‌لوپه‌له‌که‌میشی برده‌ ئەوێ، دوا‌ی ماوه‌یه‌کی که‌م هه‌ندی‌ک نان و ئاوی بۆ هی‌نام. میه‌ره‌بان‌ی ئەو پیاوه‌ زۆر سه‌رسو‌ره‌ینه‌ر بوو، چونکه ئاشکرایه که موس‌لمانان چه‌نده رقیان له مه‌سیحیه‌که‌نه. خوا پادا‌شتی بداته‌وه. من گه‌لێک پێویستیم به‌م بو‌وژانه‌وه‌یه هه‌بوو.

۲۲ ته مموز: نامه کهم پیشکش کرد، بازرگانه فارسه که زور به گهرمی پیشوازی لیکردم. بو لای خیزانیکی مه سیحی یاهوهری کردم، به لینیسی پیدام بو دریزه دان به گه شته کهم له نزیکتین کاتی پیویستدا، کاروباره پیویسته کان ریکبخت. له م بارودوخه شدا، گفتوگوکان زیاتر به ئاماژه کردن بوو نه که به قسه کردن.

لهو شاروچکه يه دا بيست خيزانی مه سځی هه بوو، مسیو نیريکی فەرهنسيی سهرپه رشتی ده کړدن. کلیسايه کی زور جوانيشيان هه بوو. من به خوشحاليیوه چاوه ريی نه و هم ده کړد

جاریکی دیکه به زمانیک که ناشنای بووم، گفتوگو بکه مه وه، به لام زانیم که مسیونیره که له سه فهریکدایه، بویه لیره ش حال م له وه باشر نه بوو که له رهواندز بووم، چونکه نه و که سانه ی له گه لیان ده ژیا م ته نیا به زمانی فارسی قسه یان ده کرد. نه و پیاوه، که پیشه که ی دارتاشی بوو، هاوسه ریك و شه ش مندال و شاگردیک هه بوو. هه موویان له هه مان نه و ژووره ده ژیان که به هه موو خوشحالییه که وه جیگایه کیان تیدا بو دابین کردم. خیزانه که هه ر هه موویان له گه ل مندا میهره بان و هاوکار بوون، زور دل کراوه بوون، نه گهر میوه یه ک یان هیله که یه ک یاخود هه ر شتیکی دیکه ی له م جورهم بکریبایه، هه ر شتیکیشم پیشه کیان بکردایه، نه و زور به ئاسایی وه ریا نده گرت، به لام ته نها له گه ل من میهره بان نه بوون، به لکو له گه ل خه لکی دیکه شدا؛ هیچ سوالکه ریك به بی ئاسووده بوون به ر ده رگا که یانی به جینه ده هیشت؛ له گه ل نه وه شدا، نه و خیزانه ترسناک بوون، وای کرد که مانه وه م دۆزه خیک ته و او بیت. دایکه که ژنیکی گه مژه ی قسه ناشیرین بوو، سه رزه نشتی منداله کانی ده کرد و به دریزای روژ هاواری ده کرد و لی ده دان.

ده ده قیقه تینه ده په ری به بی نه وه ی منداله کانی به قزیانه وه رانه کیشیت، یان به ر شه قیان نه دات و دارکاریان نه کات، مندالکانیش له وه لامدانه وه دوو دلییان نه ده کرد، به لکو له نیوان خوشیاندایه شه ر ده هاتن، ئیتر چرکه یه کم به هیمنی له شوینه که م به سه ر نه برد. زور جاریش من تیوه ده گلام، چونکه تفیان ده هاویشیت و پارچه ته خته ی گه وره یان به سه ری یه کتریدا ده کیشا. کوپه گه وره که چه ند جاریك هه وللی خنکاندنی دایکی دا، هه تاکو رهنگی ره ش و شین هه لگه را. به رده وام هه ول م ده دا ئاشتی به رقه رار بکه م، به لام به ده گمه ن سه رکه وتوو بووم، چونکه به داخه وه که من زمانه که م نه وه نده نه ده زانی تا وایان لی بکه م له خرابی ره فتریان تیبگه ن.

ئاشتی به رقه رار نه بوو، ئیواره که ی نه بیت کاتیک باوکه که گه رایه وه؛ ئیتر نه ک هه ر شه ر، بگره ده مه قالیشیان نه کرد. هه رگیز جوړیک له م شیوه ره فترانه م له ناو خه لکیدایه یینی بوو، هه تا له نیوان هه ژارترین و نزمترین چینه کاندایه وانه ی به بت په رست یان بی باوهر ده ناسرین. من هه رگیز نه مبینیوه که منداله کانیان هه وللی لیدانی دایک و باوکیان بدنه. کاتیک ساو بولاکم به جیهیشت، نامه یه کم بو مسیونیره که نووسی، تیایدا سه رنجی نه و م ئاراسته ی که موکوپییه کانی نه و خیزانه کرد، تکام لی کرد که به فیرکردنیان به رپه رچیان بداته وه، چونکه ئاین ته نها له سه ر نوژ و روژوو، خویندنه وه ی کتیی پیروژ و چوونه کلپسا، نه وه ستاوه (۱۹). مانه وه م لی ره، زور سه ختر بوو له وه ی له رهواندز بووم. روژانه تکام له بازارگانه فارسه ده کرد بو نه وه ی له دریزه دان به گه شته که هاوکاریم بکات، هه تا نه گهر گه شته که هه ندیک مه ترسیدار بیت، سه ری له قاند و بوو روونکردمه وه کاروانیک نییه، نه گهر به ته نیاش رویشتم، نه و چاوه ری نه وه بم یان ته قه م لی بکریت یان سه رم بپرن. ماوه ی پینج روژ به رگه ی نه وه م

گرت، به لām هه رگیز نه مده توانی ماوه یه کی دريژتر له مه بهرده وامبم. تکام له بازرگانه که کرد ولاغیک و رييه ريکم بۆ به کړی بگريت، بريارم دا به لای که مه وه تا کو ورمی بچم، که په نجا ميل دووره، سهره پای هه موو مه ترسی و بارودوخیکی دیکه. ده مزانی له وی مسیوئیری ته مریکایی ده دوزمه وه، نه و کاته هیچ دلپراوکییه کم ناییت بۆ زیاتر پویشتن. پوژی دواتر، بازرگانه که به یاهو ری پیاوکی خاوه ن روخساری شه پانگیز هات، وه کو رييه ريک پیی ناساندم. به هوئی مه ترسی گه شته که به بی کاروان، ناچار بووم چوار هینده ی بره پارهیەك بدهم؛ بۆ نه وه ی بتوانم به پری بکهوم. گریبه سته که مان کرد، رييه ره که به لیئی دا روژی دواتر ده ستيپکه یین و له ماوه ی سی روژدا بمگه یه نیتته ورمی. وه کو پییشه کی، نیوه ی پارهیەك پيدا، نیوه کی دیکه م هیشته وه هه تا کو تايهاتنی گه شته که مان، بۆ نه وه ی نه گهر پابه ندی ريککه وتنه که نه بییت، بتوانم غه رامه ی بکه م. نه م شاروچکه یه له دۆليکی بچووکی بی دره خت و له نزيك زنجيره گردی کدا هه لکه وتوو. هه رچه نده که من جگه له ئيسار isar (۲۰) هیچی دیکه م له بهر نه بوو، که چی به مه سه غله ت نه بووم له ده ره وه.

بازاره کان که متر هه ژارن له چاو نه وانه ی له ره واندز هه بوون، خانه که ش فراوان و ئاسوده گیره. روواله ت و روخساری خه لکه که زور جیگای سه رسوپمان بوو، بالا به رز و به هیزی بونیاد، سیمایه کی تايه تیان هه بوو، که به هوئی دپنده یی و کیوپییه وه زیاتر شیواوه، وام ده بینن که هه موویان وه کو دز و پیاوکوژ وان. له ئیواره دا، ده مانچه که م به شیوه دروسته که ی ريکخست، پيدا گر بووم له سه ر نه وه ی که ژیا نی خو م به نرخیکی که م نه فروشم.

۲۸ ی ته مموز: له بری نه وه ی له کاتی خو ره له اتندا ساو بولاک به جیبه یلین، تا کو نیوه پوژ ئینجا ده ستمان به گه شته که کرد. له گه ل رييه ره که مدا، به ريگای ویرانه و له نیوان نه و گردانه ی له دره خت خالی بوون، گه شته که مان کرد. هه ر کاتی ک تووشی که سی ک ده بووم، به بی ویستی خو م راده چله کیم؛ له گه ل نه وه شدا، سوپاس بۆ خوا، لی ره دا رووبه پرووی هیچ مه ترسییه که نه بووینه وه. له راستیدا ده بووایه بجه نگی، به لām ته نها له گه ل ره وه کولله گه وره کان که له هه ندی شویندا وه کو هه ور ده فرین. دريژيان سی ئینج بوو، باله کانیا ن گه وره و ره نگی سوور یان شین بوو. هه رچی رووه ک و گژ و گیا هه بوو له ناوچه که خوارد بوویان. پییان گوتم که خه لکه ره سه نه که نه م کوللانه راو ده که ن و وشکیان ده که نه وه و ده یانخو ن. به داخه وه هیچ جو ره خواردنیکی له م جو ره م نه بینی. دوا ی گه شتی که که هوت روژی خایاند، گه شتینه دۆليکی به پیت و ئاوه دان. وا پیده چوو گه شتی نه مپرو مان موژده ی کو تايه یه کی دلخوشکه ری پیییت، به و پییه ی ئیستا ئیمه له ناوچه یه کی ئاوه دانین. به زور گونددا تیپه رین، هه ندی ک له جووتیاره کان هه ر خه ریکی کارکردن بوون و هه ندی کیشیان له کیلگه بوون، دیمه نه کانیا ن زور سه رقاليان کردم: کلاوی ره شی به رزی فارسییان له سه ر بوو، شیوه یه کی کو میدی هه بوو که له گه ل جل و به رگه شه رکانیا ن نه ده گونجا.

شهوکه مان له و دوډله دا و له گوندی محهمه دی ژوروو Mahomed_Jur به سهر برد. نه گهر ته مه ل نه بوو مایه، له وانه بوو ژهمیکی نایابی کیسه لم خوارد بایه. ژماره یه کی زورم له مانه له تهنیشت جوگا کاندایینی، هه تا له ناو کیلگه کانیش، ههر هیندهی دهویست هه لیان بگرم، به دوا ی چیلکه داردا بگه رپم، ناگر بکه مه وه و لیان بنیم! نه خیر، من پیم باش بوو پارچه یه ک نان و خه یار له نارامیدا بخوم. له ۲۹ ی ته مموز: نه م به یانییه، دوا ی سی کاتژمیر گه یشتینه گوندی محهمه دی ژیری Mahomed Schar. پیم سهر بوو که ریبه ره که م جیگایه کی ناماده کرد یان له ووی وه ستا. هانم دا تا کو له گه شته که به رده وام بیت، به لام بوی روونکرده وه که ناتوانی به پیاده رویشتن و به بی کاروان پروات، چونکه تیستاکه مه ترسیدارترین به شی گه شته که له پیشماندایه. له هه مان کاتدا، ناماژی بو ده یان ولاغ کرد که له کیلگه که ی تهنیشت مانه وه بوون، هه ولی دا تیمبگه یه نیی که پاش چهند کاتژمیریک کاروانیک ده گاته تیمه. روژه که هه مووی تیپه ری، کاروانه که ش نه گه یشت. گومانم کرد که ریبه ره که م فیلم لی ده کات؛ هه ستم به بیزاریه کی زور کرد، کاتیک تیواره که ی جله کانی له سهر زه وی راخستم بو نه وه ی بخه وم. تیستاکه پیویست بوو که کوکش بکه م تا کو خوم وایشان بده م که وه کو مندال هه لسوکه وت ناکه م، هه روه ها من لیړه ده مینمه وه تا کو نه وه ی پیی گونجاو بیت.

به داخه وه، نه متوانی به قسه ناگاداری بکه مه وه، به لام عه باکه م گرت و فریمدایه به ر پییه کانی، نه وه شم بو روون کرده وه که و باقی پاره که ی پی ناده م نه گهر سبه ینی، له روژی سییه م، نه مگه یه نیته ورمی. ئینجا پشتم تیگرد (نه مه ش له گه وره ترین سوو کایه تیپی کردنه کان بوو) له سهر زه وی دانیشتم و سهرم خسته نیوان دهسته کانم، رادهستی بیرکردنه وه یه کی غه منایکی له راده به دهر بووم. چیم بکردایه نه گهر ریبه ره که م لیړه به جیی هیشتبام، یان پیی و ابوو که و ا گونجاوه بمینینه وه تا کو کاروانیک تیده په ری.

له میانه ی مشتموم پرکردنم له گه ل ریبه ره که دا، چهند ژتیکی گونده که هاتن، هه ندیک شیر و خواردنی گه رمیان بو هینام و له تهنیشت دانیشتن، پرسپاری هوکاری بیزار بوونه که میان لی کردم. هه ولم دا هه موو باسه که یان بو روون بکه مه وه. تیمگه یشتن و پشتگیریان کردم. له ریبه ره که م توره بوون، هه ولیان دا دلنه واییم بده نه وه. لیم دوور نه که وتنه وه و به توندی پیداگریان لی کردم بو نه وه ی به شداری له نان خواردنه که یان بکه م، هه تا کو خوم واینیه وه ناچار بووم هه ندیکی بخوم. خواردنه که له نان و هیلکه و که ره و ئاو پیکه تابوو، پیکه وه کولابوون. سهره پای گرفته کانم، زور چیژم لی وه رگرت. کاتیکیش پارچه یه کی بچووکم له ژهمه که پیشکه شی نه و خه لکه باشانه کرد، ره تیان کرده وه. واییده چوو دلخوش بووین، چونکه من زور ئاسوده بووم.

له ۳۰ ی ته مموز: نزیکه ی کاتژمیر یه کی شهو، ریبه ره که م له خه و هه لسا و نه سپه که می زین کرد، بانگی کردم بو سواربوون. له گه ل نه وه شدا، من سهرم له و کاره ی سورما، چونکه

هیچ شویڼه واریکی کاروانم نه بیښی. ټایا ده بیه ویت ټولم لږ بکاته وه؟ بو به شه و سه فهریک به ولایتکدا بکه ین که ده بو وایه به روژ هه لیباردایه؟ نه وه ښه له فارسییه که نه ده گیشتم تا کو بتوانم هوکاره کم ده ستبکه ویت، نه شمده ویست زیاتر له پیاوه که بگه ینه م له باره ی پابه ښه نه بوون به گریبه سته که ی، بو یه ناچار بووم برؤم، به کردار رویشتم. دوا ی گه شتیکی خیرا که نزیکه ی نیو کاتزمیری خایاند، گه یشینه ریچکه کاروانیکی گه وره، شه ش چه کدار به باشی ده پیا راستن. وا پیده چوو شویڼه که زور مه ترسیدار بیت، ریبه ره که شم ناگاداری تپیه پرینی کاروان بوو. نه وه ی لیږده دا زیاتر تووشی سه رسو پمانی کردم، بریتی بوو له گه مژه یی نه و خه لکه، نه وانه وا لږ راهاتوون له وه رزی گهرمادا به شه و گه شت بکه ښ، له کاته کانی دیکه شدا له سه ر نه م نه ریته به رده وامن، به ریگی زور مه ترسیدار ترده تیده په رن، هه رچه ښه مه ترسییه که له روژدا که مته (۲۱).

دوا ی چنه د کاتزمیری گه یشینه ده ریچه ی ورمی، که له لای راستمانه وه دريژ ده بووه، له لای چه پيشمانه وه گردی چول و دول و شاخ هه بوون بو چنه د میلک دريژ ده بوونه وه، به یه که وه شویڼیکی زور ترسناکیان پیکده مینا. له به یانییه که ی پیمان نایه دولیکی دیکه ی جوانی به به ره هم، زوری گوند لږ بوو، نه مه ش نازایه تی پی به خشم بو نه وه ی کاروانه که به جیبه یلم و گه شته که م خیرا بکه م.

ده ریچه ی ورمی، که شاروچکه که ناوی خو ی لږ وه رگرتوه، دريژیه که ی زیاتر له شه ست میله و پانییه که شی، له زور شویڼدا زیاتر له سی میله. وا ده رده که ویت له نزیکه وه به شاخی به رز ده وره دراوه، هه رچه ښه که ده شتی فراوان لیکیان جیاده کاته وه. نه وه که ی به خو ی ده ولمه ښه، نه ماسی و نه نه رمولکه کانیشی تیدا ناژی. نه وه یان ده ریای مردووی دووه مه، ده گوتريټ که لاشه ی مروقی تیدا نقووم نابیت. رووبه ریکی فراوانی که ناره که به تو یکلکیکی خو یواوی سپی نه ستور داپوشراوه. به جوړیک خه لک ته نها ده بیت خو ییه که له زه ویه که جیابکه نه وه. هه رچه ښه ده ریچه که و ولاتی ده وره به ری زور جوانن، به لام دیمه نیکی نه وه ښه سه رنجراکیش ناخه نه روو، چونکه به هو ی نه بوونی هیچ به له میک، سه ر رووی ده ریچه که هیچ نیشانه یه کی ژيان به ده سته وه نادات. له وه ته ی بیابانه لمینییه که ی ده روو پشته به غدام به جیبه یشتبوو، هیچ حوشتريټکم به رچاو نه که وتبوو، پیم وابوو جاريکی دیکه نه م نازه له ناینمه وه، له کاتیکدا من به ره و باکوور گه شت ده کم. به سه رسو پمانه وه، تووشی ژماره یه ک کاروانی حوشت رووین، پاشان زانیم که نه م نازه لانه وه کو نازه لی بار له لایه ن کورده کان و هه روه ها عه ره به کانیسه وه به کارده هیترن. نه مه ش به لگه یه له سه ر توانای به رگه گرتنی که ش و هه وای زور سارد؛ چونکه له وه رزی زستاندا به فر به قوولایی چنه د پییه که له دوله کاند ده باریت. حوشتی نه م ناوچانه ش تا راده یه که به هیترن، پییه کانیشیان نه ستوورترن، مووه کانیشیان پرتر و دريژترن، ملیان دريژ تره و باریک نییه، ره نگیشیان توخه.

هیچ حوشریکی رهنگ کالم نه بیښی. کورده کانی دۆله که ئاژه ل بۆ گواستنه وهی به رو بوومه کانیان به کار ده هیښن، ئەمه سه رباری عاره بانه، هه رچه نده که ساده و ساکاریشن. بۆدی عاره بانه که له چهند تهخته یه کی به رزی دره خته کان پیکدیت که به یه که وه به ستراونه ته وه؛ ته وه ری نیوانیشیان کورتره، له گه ل چهند ره وره وه یه کی ته ستوری وه کو تایه، که به گشتی ته نها دووانیان هه یه. چوار گایان پیوه به ستوته وه، هه ر دووانیک ریبه ریک ده یانها ژۆن، که به شیوه یه کی سه یر له سه ر ستوونگی نیوان نیره کان داده نیشت و پشتیان تی ده کات.

له کاتیکی درهنگانی ئیواره دا، به سه لامه تی گه یشتینه ورمی، ئەمه ش دوا ی گه شتیکی سه خت که زیاتر له شازده کاترمیری خایاند. هیچ نامه یه کم بۆ هیچ له مسیونیره کان لا نه بوو، جگه له به ریز رایت Mr. Wright هه موویان ئاماده نه بوون. له گه ل هاوسه ر و منداله کانیان له ولای خویان ده ژیان. له گه ل ته وه شدا، به ریز رایت به هاوړپیه تیبه کی مه سیحیانه ی راسته قینه پیشوازی لی کردم، دوا ی چهند روژیکی سه خت، جاریکی دیکه ئاسووده گیم ده سته که وته وه.

له ئیواره ی یه که مدا، به دلوه پیکه نیم کاتیکی به ریز رایت پیی گوتم خزمه تکاره که به چ شیوه یه ک له هاتنی من ئاگاداری کردووه ته وه! وه ک چۆن ته وه نده فارسیم نه ده زانی که بتوانم به خزمه تکاره که بلیم که گه یشتنی من رابگه یه نیت، بۆیه ته نیا ئاماژه م به پلیکانه کان کرد. ئەویش له وه تیگه یشت، چوو ه سه ره وه بۆ لای ئاگاهه ی و گوته له خواره وه ژنیک هه یه به هیچ زمانیک قسه ناکات. دوا ی ته وه، داوا ی کوپیک ئاوم له یه کیک له خزمه تکاره کان کرد، ئەمه شیان به زمانی ئینگلیزی بوو؛ بۆیه وه کو شیت به پلیکانه کاند سه رکه وت، نه ک بۆ ته وه ی ته وه ی من ده مه ویت به ده سته به ییت، وه کو گومانم برد، به لکو بۆ ته وه ی خه به ر بداته ئاگاهه ی که وا من به ئینگلیزی قسه ده که م.

به ریز رایت مسیونیره کانی دیکه ی له گه یشتنم ئاگادار کرده وه، سه ردانیان کردم. هه ره وه ها داوا یان لی کردم چهند روژیک له ناوچه که له گه لیاندا بمینمه وه، به لام داواکارییه دۆستانه یه که یانم ته نها بۆ یه ک روژ قبوول کرد، چونکه کاتیکی زۆرم له ریگادا به فیرو دا. هه موویان ئاموژگاریان کردم له وه ی به ته نیا و به پیاده به ری نه که وم؛ هه رچه نده دانیان به وه دا نا که مه تر سیدارترین به ش له گه شته که دا تیپه ریوه، پیشنیاریان کرد چهند پیاوکی دیهاتی چه کدار له گه ل خو مده ببه م، کاتیکی به شاخه کانی نزیک Kutschié دا تیده په ڕم. به پیی توانا سوودم له و روژه بیښی که له ورمی به سه رم برد. به یانییه که ی سه ردانی شاروچکه که م کرد، دوا ی ته وه ش به یاوه ری هاوسه ره که ی رایت، سه ردانی ژماره یه ک خیزانی ده وله مه ند و هه ژارم کرد، به مه به سته ئاگادار بوون له شیوازی ژنیان. ژماره ی دانیشتوانی شاروچکه که ۲۲,۰۰۰ که سه، به شورا ده وه دراه، به لام به ده رگا دانه خراوه؛ ده توانریت له هه ر کاتیکی شه ودا بیته ناویه وه و بچیته ده ره وه. شاروچکه که وه کو شاروچکه تورکیه کانی دیکه بنیاتراوه، ئەوه نده نه ییت که شه قامه کانی فراوان و پاک راگیراون. له ده ره وه ی شاروچکه که دا چهن دین

باخی گه وړه میوه و سهوزه هه ن به دیواری زور بهرز دهوړه دراوڼ؛ له ناوه راسیان خانووی نیشته جی جوان هه ن. لیره ژنه کان پوڅاکیکي ته ستور ده پوڅن، سهر و سنگیان به چفته یه کی سپی داده پوڅن، توړیکي ته ستوری پیوه چه سپ کراوه، له بهرامهر چاوه کانیانه وه یه. له مالی چینه هه ژاره کاند، دوو یان سی خیزان له ژیر یه ک بنمچدا ده ژین. جگه له هسیری قامیش و به تانی و سهرین و هه ندیک که لویه لی چیش لیتان، هیچی دیکه یان نییه، نه مه جگه له سندوقیکي دارینی گه وړه خوراکه کانیان تیدا هه لده گرن، نه مانه گرن گرتین که لویه له کانیان. لیره، هه وړه کو له شوینه کانی دیکه ش، گهغه شامی ده چیتیت، نان خوراکي سهره کی خه لکه ناسایه که یه. هه موو خیزانیک روژانه دوو جار، به یانیا ن و تیاران، نان دروست ده کات. زوریک له خانوو هچو که کان به هه بوونی گوړه پانیکي گه وړه جیا ده کرینه وه، به گول و میو و درخت رازیرو هه ته وه، وه کو باخچه ده رده که ون. خانووی ده وله مهنده کان گه وړه و کراوه و فراوانه؛ ژوړه کانی پیشوازی ژماره یه کی زور په نجره یان هه یه، به فهرش داپوڅراون. هیچ ته خته (قه نه فقه) یه کم نه بینی، خه لکی هه میسه له سهر فهرشه کان پالده که ون. له بهر نه وه ی سهر دانه کاغان به بی بانگهیشتکردن نه نجامد ابو، بویه ژنه کاغان به جوړیک بینی که کراسی په تو ی رهنک ساده یان له بهر دابوو، بیگومان، به شیوازی تاییه ت به خویان دیزاین کرابوون.

دوای نیوهر، له گه ل مسیونیره کاند سهر دانی خانوو هه وړه لادییه کانیانم کرد، له دووری نریکه ی شه ش میل له شاروچکه دا، له سهر هه ندیک گردی نزم هه لکه وتوون. نه و دوه لی پیدای رهتوون زور فراوان بوو، به شیوه یه کی باش چیترابوو و جوانیش بوو. هه رچه نده ده گوتیت که له بهر زایی نریکه ی ۴۰۰۰ پی له سهر ناستی رووی ده ریا هه لکه وتوو، که چی لیره په مو و رو ی رووه کی گهرچه ک و مه ی و توتن و هه موو جوړه کانی میوه، هه وړه کو نه وه ی له نه لمانیا هه یه، ده پرویت.

له راستیدا، بهر زایی رووه کی رو ی گهرچه ک له چوار پی زیاتر نییه، که چی بهر زایی په مو تنها یه ک پییه؛ له گه ل نه وه شدا، به رهه میان فره یه. زوریک له گونده کان له ناو باخچه دان و نیوه شارواون. له کاتیکي باشدا هاتمه نه م ولاته: خوخی خوش، قه یسی، سیو، تری و هی دیکه، نه مانه ش هه مان نه و بهر و بو مانه ن که له ولاته ره سه نه که ی خومدا هه ن، له میژه وه لیان بی به ش بووم. خانوو هه کی کومه له ی مسیونیری شوینیکي زور دلرفیتی هه یه؛ به ته واهتی ده روانیته سهر دویک و شاروچکه که و زنجیره یه ک گرد و شاخی نزم. خانوو هه بوخوی فراوانه، به هه موو هوکاریکي ناسووده گی ناماده کراوه، هه تا نه و راده یه ی پیمو ابوو له مالیکی تاییه تی ده وله مهنده کانم، نه ک له ژیر بنمچی شاگرد مه سیحیه ساده کاند. چوار ژن و گروویکی ته واه له مندالانی گه وړه و بچووک له و ی بوون. چهنه کاترمیریکي زور خوشم له گه لیاندا به سهر برد، زور دلته نگ بووم به وه ی ناچار بووم له کاترمیر نو ی شه ودا مالئاوایان لی بکه م. هه وړه ها ژماره یه ک له و کچه خو جییانه شیان پیناساندم که له سهر دهستی هاوسه ری

مسیوئیرەکان خویندبوویان. ئەوان کەمێک قسەیان بە ئینگلیزی دەکرد و دەیاننووسی، زانیاری باشیان لەبارەى جوگرافیاو هەبوو. لەم بۆنەیەدا تەنھا دەتوانم هەندیک تیبینی لەبارەى مسیوئیرەکان بدرکێنم، ئەوانەى کە دەرفەتم هەبوو لە میانەى گەشتەکەمدا شیوازی ژایان و کارەکانیان بزانم. لە ولاتی فارس و چین و هیند چاوم بە مسیوئیرەکان کەوت، لە هەموو ئەو شوێنەى بینوم لە ژیاڤیکى وهەى تەواو جیاواز لەوهى خەیاڵم دەکرد، دەژیان. باوەرم وابوو کە مسیوئیرەکان نیمچە شەهیدن، ئەو ئەگەر شەهیدی تەواو نەبن، پیموابوو بە ئەوپەڕى پەرۆشی و ئارەزوووە لە کارى هیدایەتدانى بى باوەرەکاندا رۆچوونە، بە رادەیهك ئەوان وهکو شاگردەکانى مەسیح پشوودان و پداویستییهکانى خوێان بە تەواوى فەرماوش کردوو، لەگەڵیاندا لە ژێر یەك بنمێچدا نیشتهجى بوون، لە یەك قاپدا خواردوویانە... هتد. بەداخەوه! ئەوانە ئەو وینا و نمایشانە بوون کە لە کتێبەکاندا کۆمکردبوونەوه؛ لە راستیدا، پرسیارە کە تەواو جیاواز بوو. ئەوان هەمان شیوێ ژیاڤى دەولەمەندەکانیان هەبوو، خانووی جوانیان هەبوو، کە بە مۆبیلیاتی نایاب و هەموو هۆکارێکی ئاسوودەگی ئامادەکرابوو. ئەوان لەسەر تەختەى ئاسوودەکەردا پالڤەکەوتن، لە کاتێکدا هاوسەرەکانیان لەسەر میزی چا دادەنیشان، منداڵەکانیشیان کێک و شیرینیان بە زیادەپۆییەوه دەخوارد؛ لە راستیدا، بارودۆخیان لە بارودۆخی زۆرینهى خەلکی زۆر خوشتر و باشتر بوو؛ کارەکانیان ئەوەندە زەحمەت نەبوو، داهاوەکانیشیان دەستەبەر بوو، جا بارودۆخی نیشتمانی و سیاسى ولاتەکانیان هەر چۆنێک بووایە. لەو شوێنەى کە مسیوئیرەکانى لى نیشتهجین، هەفتانە سى بۆ چوار جار کۆدەبنەوه. وا پێویستە ئەم کۆبوونەوانە بۆ ئەنجامدانى کارى پێویست ئەنجام بدرێت؛ بەلام لە راستیدا تەنھا ئیوارە بەسەربردنێک، ژنەکان و منداڵەکان بە جل و بەرگی پۆشتەوه دەردەکەون. مسیوئیرێک لە کاتى نانى بەیانیدا پێشوازی لە هاوڕێکانى دەکات، دووهمیان لە کاتى نانخواردنى ئیوارەدا، سییهمیشیان لە کاتى چا خواردنەوهدا، چەندین عەرەبانە و ژمارەیهك خزمەتکار لە حەوشەى مالهەدا دەوستن. هەروەها تەنھا بۆ ماوهى نێو کاتژمێر یان زیاتر، گرنگى بە کاروبارەکان دەدرێت؛ بەلام بەشیکی زۆرى کاتەکە تەنھا لە کات بەسەربردنى کۆمەلایەتیدا تێدەپەڕێت.

باوەرناکەم بە ئاسانى متمانەى دانیشتوانە رەسەنەکە، بەم شیوازە بەدەست بهێنرێت. جلوبەرگەکانیان سەرسوڕەنەرە، شیوازی گۆزەرانیان باشە، ئەمەش وای دەکرد کە خەلکی هەست بە جیاوازی ژایان بکەن، جوړێک لە ترس و پارێزگارییان هەبێت، لە برى متمانە و خوشەویستی. ئەوان ناتوانن بە ئاسانى چاو لە خەلکانى خاوەن سامان و هەژموون بکەن، بۆیه پێویست دەکات لەسەر مسیوئیرەکان ماوهیهك کۆشش بکەن بۆ ئەوهى بەسەر ئەو شەرمازاریانەیاندا زالب.

مسیوئیرەکان دەلێن پێویستە بەم شیوازە دەر بکەویت، بۆ ئەوهى کاریگەرى دروستبکەیت

و ناچار یان بکهیت ریژت بگرن؛ به لّام پیموایه که ریژگرتن له ئه نجامی رهفتاری جوانه وه ئیلهام وهرده گریّت، چاکه کاریش ده بیته هوّی راکیشانی سهرنج بوّ پیاوه کان، نه وه ک جوانی رووالهت. زوړیځ له مسیوئیره کان باوهریان وایه که به چالاکیه مسیوئیری و دابه شکردنی بلاوکراوه ی ئایینی به زمانی دایک له شار و گونده کاند، گوړانکاریه کی گه وړه دروست ده کهن. وه سفیکې سهرنچراکیشی ئه وه حه شاماته ی خه لکه ش ده کهن که بوّ گوږگرتن له بانگه شه کانیان و وهرگرتنی بلاوکراوه کانیان، کوډه بڼه وه. به پیی لیکدانه وه ی خوږیان، وا گومان ده بردریّت که وا لانیکه م نیوه ی گوږگره کانیان ده بڼه مه سیحی؛ به لّام به داخه وه، گوږگرتن و وهرگرتنی بلاوکراوه کان به لگه ی براوه نین. ئایا کاهینه چینی و هیندی و فارسیه کانیش هه مان جه ماوهریان نابیت، ئه گهر له ئینگلترا و فهره نسا جلوبه رگی نه ته وه یی خوږیان بپوښن و به زمانی ئه و ولاتانه بانگه شه بکهن؟ ئایا خه لکیان له ده ور کوڼابیته وه؟ ئایا ئه و بلاوکراوانه وهرناگرن که وا به خوړایی دابه ش ده کریڼ، هه تاکو ئه گهر نه شتوان بیخوښنه وه؟

له هه موو شوینه کاند، وردترین لیکوئینه وه م له باره ی ئه نجامی کاره کانی نیرده مسیوئیرییه کان کردووه، هه رده م گوښیستی ئه وه ده بووم که ته عمیدکردن له ده گمه نترین حاله ته کاندیا هه یه. ئه و چه ند مه سیحیه ی له هیندستان که لیږه و له وّی گوندی بیست یان سیی خیزانی پیکده هیڼن، به شیوه یه کی بڼه رته ی له ئه نجامی له خوږگرتنی ئه و منداله بّی سهرپه رشتانه وه بوو، که له لایه ن مسیوئیره کانه وه به خپوکران و په روه رده کراون؛ به لّام ته نانه ت ئه مانه ش پپوښتیان به وه هه یه که کاریان بوّ دابین بکریّت، به ئاسووده یی چاودیرییان بکریّت، بوّ ئه وه ی نه هیلریّت بچنه وه سهر بیروباوهره پرپووپوچه کانیان (الخرافیات). بانگه شه کردن و بلاوکراوه کان به س نین بوّ روونکردنه وه ی بیروباوهری ئایینی، یان بوّ جی پیله فکردنی ئه و بیروباوهره پرپووپوچانه ی که وا له وه ته ی منالییه وه چه سپیون. له سهر مسیوئیره کان پپوښسته وه کو باوک یان هاوړی له نیوان ئه و خه لکانه بژین، به جوښه وه کاریان له گه لدا بکهن، هاوبه شی خوښی و ناخوښیه کانیان بن، به شیوازیکی نموونه یی و بّی خوښامیشکردن، بوّ لای خوږیان رابکیشن، ورده ورده رینمایان بکهن به و شیوازه ی که لیی حالّی ده بن. {نابیت مسیوئیره کان_ کامهران} له بهر ئه م هوکارانه ی خواره وه له گه ل ئه وروپاییه کان هاوسه رگری بکهن: زوړ جار کچه ئه وروپاییه کان بوّ مسیوئیره کان هه لده بژیردریڼ، ته نها بوّ ئه وه ی به زووترین کات هه موو شتیکیان بوّ دابین بکریّت. ئه گهر هاوسه ره ئه وروپاییه گه نجه که مندالی هه بیّت، لاواز یان هه ستیار بیّت، ئه و ئیتر ناتوانن ئه رکه کانی خوږیان جیبه جی بکهن، پپوښتیان به جه و گوړین، یان هه تا گه شتکردن بوّ ئه وروپا ده بیّت. هه روه ها منداله کانیش که بیږیژن، پپوښت ده کات له گه ل خوږیان بیانبه ن بوّ ئه وّی، هیچ نه بیّت له حه وت سالیی ته مه نیاندا. باوکیشیان یاوهرییان ده کات، ئه مه ش ده کاته بیانوو تاکو بوّ ماوویه ک بگه ریته وه بوّ ئه وروپا. ئه گهر نه شیتوانی ئه م گه شته بکات، ئه و ده چنه ولاتیکی شاخوی، که که ش و

ههواکه‌ی سارده، یان هاوسەر و خیزانه‌که‌ی له‌گه‌ڵ خۆیدا بۆ سهردانیکردنی فیسیتفالی میلا (***) ده‌بات. له هه‌مان کاتدا، پپۆسته ئه‌وه‌مان له‌بیریت که‌وا ئه‌و گه‌شانه زۆر به ئاسانی نا‌کری‌ن: هه‌روه‌کو ئه‌م گه‌شته‌ی خۆم، بۆ ئه‌وه‌وه: مسیۆتیر خۆی داوه‌ته پال زۆریک له هۆکاره‌کانی ئاسووده‌گی؛ عاره‌بانه‌ی گواسته‌وه‌ی هه‌یه، پیاوان یان ئه‌سپه‌کان یان حوشتره‌کان هه‌لیده‌گرن، له‌گه‌ڵ خپۆته و رایه‌خ و که‌لوپه‌لی چیشتلینان و میز؛ خزمه‌تکاری پیاو و ژن، به ژماره‌ی پپۆیست، ئایا ک‌ی پاره‌ی ئه‌و هه‌موو شتانه ده‌دات؟. زۆر جار ئه‌مانه خه‌لکه هه‌ژار و ساده‌کان له ئه‌وروپا و ئه‌مه‌ریکای باکوور، به زۆری خۆیان له پیداو‌یستیه‌کانی ژیان ب‌ی به‌ش ده‌که‌ن، ئه‌و داها‌ته که‌مه‌ی هه‌یانه له شویننه دووره‌کانی جیهان، به فیرۆی ده‌ده‌ن. ئه‌گه‌ر مسیۆتیر هاوسه‌رگری له‌گه‌ڵ هاو‌نیشتمانیه‌کی ره‌سه‌ن کرد، ئه‌وا له‌وانه‌یه به‌شیک زۆری ئه‌و تپچوون و داوا‌کاریانه پپۆیست نه‌بن؛ له‌م حاله‌ته‌دا، هاوسه‌ره نه‌خۆشه‌کان که‌م ده‌بوونه‌وه، منداله‌کانیش به‌هیز و له‌ش ساغ ده‌بوون، پپۆیستی به‌وه نه‌ده‌کرد بۆ ئه‌وروپا بگوازی‌نه‌وه. له‌وانه‌ش بوو لی‌ره و له‌و‌ی قوتابخانه بۆ فیرکردنیان دامه‌زری‌ت، هه‌تا ئه‌گه‌ر به‌قه‌د گه‌وره‌یی ئه‌و قوتابخانه‌یه نه‌ب‌یت که له که‌لکه‌تا هه‌یه.

هیاو‌دارم بۆچوونه‌کانم به هه‌له‌ تینه‌گه‌ن؛ من ر‌یزیکی زۆرم بۆ مسیۆتیره‌کان هه‌یه، هه‌موو ئه‌وانه‌ی ناسیومن پیاوی به‌ر‌یز و باو‌کانی باش بوون؛ هه‌روه‌ها قه‌ناعه‌تم وایه له‌نیواندا پیاوی زانا زۆرن، که به‌شدارییه‌کی به‌ها له میژوو و فه‌لسه‌فه‌دا ده‌که‌ن، به‌لام ئایا به‌م شیوه‌یه ئامانجه راسته‌قینه‌که‌یان به‌دی د‌ینن یان نا؟ پرسیار‌یکی دیکه‌یه. پپۆیسه که مسیۆتیر جگه له ئه‌رکه‌کانی فه‌یله‌سوف ئه‌رکی دیکه‌ی هه‌یه. له‌لای خۆمه‌وه، ته‌نها ده‌توانم ر‌یزی خۆم به‌رامبه‌ر به مسیۆتیره‌کان ده‌رب‌پرم؛ ئه‌وان له هه‌موو شوینیکدا گه‌وره‌ترین میه‌ره‌بان‌ی و گرنگ‌یی‌دان‌یان پیشاند‌ام. شیوازی ژیان‌یان شو‌کی کرد‌م، چونکه من به‌ب‌ی ئیراده‌ ناوی «مسیۆتیری» به‌ ناوی ئه‌و پیاوانه ده‌به‌ستمه‌وه که له سه‌ره‌تادا و به‌ب‌ی پشتگیری‌کردن بۆ جیهان ده‌رچوون، بۆ بلا‌و‌کردنه‌وه‌ی بیروباوه‌ره‌کانی مه‌سیح، جگه له گو‌چانیکی حاجیه‌کان pilgrim's staff (۲۲) ه‌یچی دیکه‌یان له‌گه‌ڵ خۆیان نه‌برد. به‌ره‌له‌وه‌ی کو‌تایی به‌ وه‌سف‌کردنی ورم‌ی به‌یتم، پپۆیسته ئاماژه به‌وه بکه‌م که ئه‌م شویننه به‌ شوینی له‌دایک‌بوونی زه‌رده‌شت داده‌نری‌ت، ده‌گوتری‌ت که ۵۵۰۰ سا‌ل به‌ر له له‌دایک‌بوونی مه‌سیح ژیاوه، دامه‌زری‌نه‌ری تایه‌فه‌ی مه‌جۆسی، یان ناگره‌پرسته‌نه.

له ۱ ی ئاب: به ده کاتژمیر گه‌یشتمه گوندی Kutschi ی نزیك ده‌ریاچه‌ی ورم‌ی؛ به ده‌گه‌من ده‌ریاچه‌که‌مان بینی، له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌ی که ئی‌مه به‌ در‌یژایی رۆژه‌که ل‌بی نزیك بووین. به‌چه‌ند گوند‌یک گه‌وره‌ی به‌ پیتدا تپه‌پ‌رین، ئه‌گه‌ر له‌ نیوان گرد و شاخه‌ چۆل و رووته‌نه‌کاندا هه‌له‌نه‌کو‌تبوونا‌یه، د‌یمه‌ت‌یک د‌ل‌رف‌ین‌یان پیشک‌ش ده‌کرد. به‌ در‌یژایی ماوه‌ی گه‌شته‌که‌م له‌ مووسله‌وه یان له به‌غداوه، رۆژ‌یک خۆشی وه‌کو ئه‌م رۆژه‌م نه‌بینی بوو، ر‌یه‌ره‌که‌م پیاو‌یک

زور باش بوو، زوریش چاودیری ده کردم، کاتیکیش گه‌یشتینه کوچن، به گرنگیپیدانیکي له راده به‌ده‌ره‌وه هه‌موو شتیکی بۆ ئاماده کردم؛ بردمیه کوخیکی زور پاکي جووتیاریک، له نیوان خه‌لکانیکي نایابدا؛ یه‌کسهر مافووریکي جوانیان له‌سهر سه‌کویه‌کی بچووک بۆ راخستم، ته‌شتیک ئاویان بۆ ده‌ستشورین بۆ ئاماده کردم، له‌گه‌ل بریکي زور له‌ تووی ره‌ش له‌ ناو ده‌فریکي سه‌ر داپوشراودا، دواي ئه‌وه‌ش شوربايه‌کی به‌تامم خوارد، له‌گه‌ل گوشت و پوڤ و دۆ و نانیکي باش، سه‌رجه‌میان له‌ ده‌فری پاکدا بوون؛ له‌ هه‌موو ئه‌وانه‌ باشتر، ئه‌وه‌ بوو که‌ خه‌لکه‌که‌ هه‌رکه‌ خواردنه‌که‌یان له‌ پيش دانام، بلاوه‌یان لی کرد، تیم رانه‌مان وه‌کو ئه‌وه‌ی که‌ بوونه‌وه‌ریکی نامۆ بم. کاتیک پيشیاری پیدانی پارهم بۆ ئه‌و خه‌لکه‌ باشه‌ کرد، ره‌تیانکرده‌وه‌ هه‌یچ شتیکی وه‌ربگرن؛ تاکو روژی دواتر، ده‌رفه‌تم نه‌بوو پاداشتیان بده‌مه‌وه‌، کاتیک دوو پیایوی خیزانه‌که‌م وه‌کو پاسه‌وان به‌ناو چیاکاندا له‌گه‌ل خومدا برد، دوو هینده‌ی کرپیه‌که‌م پیدان؛ بۆیه‌ به‌وپه‌ری دلسۆزیه‌وه‌ سوپاسیان کردم، هیوای سه‌لامه‌تی و به‌ختیکي باشیان له‌ گه‌شته‌که‌مدا بۆ خواستم. له‌ ۲ی ئاب: په‌رینه‌وه‌ له‌ مه‌ترسیدارترین به‌شی ئه‌و شاخه‌ چۆلانه، سنی کاتژمیری خایاند. دوو پیاهه‌ چه‌کداره‌که‌م، پاریزگارییه‌کی زوریان له‌ به‌رامبه‌ر باندیکي دزان لی نه‌کردم، له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی ئه‌وان ئامرازیکی بوون که‌ بوونه‌ هو‌ی ئه‌وه‌ی گه‌شته‌که‌م که‌مه‌تر ترسناک بی‌ت، له‌وه‌ی ئه‌گه‌ر به‌ ته‌نها له‌گه‌ل ریه‌ره‌ کۆنه‌که‌م گه‌شتم بکرده‌یه. تووشی ژماره‌یه‌ک کاروانی گه‌وره‌ بووین، وه‌لی هه‌موویان به‌ره‌و ورمی ده‌رپوشتن. دواي ئه‌وه‌ی شاخه‌کاڤمان بری، دوو پیاهه‌که‌ به‌جیان هیشتین. چووینه‌ ناو دۆلیکی به‌رفراوانه‌وه‌، وا به‌ دیار ده‌که‌وت که‌ سروشت له‌بیری کردبی‌ت و مروّقیش چۆلی کردبی‌ت. پیموابوو هه‌رگیز له‌ مه‌ترسی رزگارمان نه‌بووه‌، من راستم کرد؛ له‌و کاته‌ی به‌ ناو سنی کوخی ویرانه‌دا ره‌نده‌بووین، ژماره‌یه‌ک پیاهه‌ به‌ره‌و روومان هاتن، ریشمه‌ی ولاغه‌کانیان گرتین و ده‌ستیان کرد به‌ پشکنینی جانتاکانم. چاهه‌روانی هه‌یچم نه‌کرد جگه‌ له‌ فهرمان به‌ دابه‌زین، به‌راستی پیموابوو ئیتر که‌لوپه‌له‌کانم له‌ده‌ست ده‌چی‌ت. له‌گه‌ل ریه‌ره‌که‌مدا قسه‌یان کرد، ئه‌ویش باسی چیرۆکی ئه‌وه‌ی که‌ من حاجیه‌کی هه‌ژارم و کونسوله‌ ئینگلیزه‌کان یان مسیونیره‌کان هه‌موو تیچوونیکی گه‌شته‌که‌م ده‌دن، بۆ باسکردن. جلوه‌به‌رگه‌که‌م و بچووی جانتاکانم و ته‌نیاپیه‌که‌م، هه‌موو ئه‌وانه‌ له‌گه‌ل چیرۆکه‌که‌دا یه‌کیان ده‌گرته‌وه‌. باوه‌ریان پیکرد، باوه‌ریان به‌ نیگا بی‌ده‌نگه‌که‌شم کرد، ریگیان پیدام برۆم؛ هه‌تا ئه‌وه‌ی که‌ پرسیاریان لی‌کردم ئایا ئاره‌زووی هه‌ندێ ئاوه‌که‌م، ئه‌وه‌ی له‌و گوندانه‌ ده‌گمه‌ن بوو. لی‌یان پارامه‌وه‌ که‌ هه‌ندیک خواردنه‌وه‌م پێ بدەن، به‌م شیوه‌یه‌ له‌ هاو‌ریکانم جیابووینه‌وه‌. له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا، تا چه‌ند ساتیکیش ده‌ترسام له‌وه‌ی له‌ به‌خشنده‌یه‌که‌یان په‌شیمان ببنه‌وه‌ و دوامان بکه‌ون (۲۳). ئه‌مرۆ جاریکي دیکه‌ گه‌یشتینه‌وه‌ به‌ که‌ناری ده‌ریاچه‌که‌، بۆ ماوه‌یه‌ک به‌ که‌ناره‌کانیدا له‌ رویشتن به‌رده‌وام بووین. دواي گه‌شتیک که‌ چوارده‌ کاتژمیری خایاند، له‌ خانیکی له‌ گوندی Schech-Vali پشوومان دا.

۳ی ئاب: ئیستا ههستکردن به مهترسییه بیزارکه ره که کۆتایی هات. به دۆلێکی قهرهبالخ بهدانیشتوان تیپهپرین، خه لکه که ی له کێلگه کان کاریان ده کرد، گهغه شامییان بۆ ماله کانیاں ده گواستهوه، مهرومالاتیان ده له وه پانده ... هتد. له ماوه ی کاتژمێره گهرمه کانی نیوه پۆدا، له Dise-halil پشوومان دا، شارۆچکه یه کی تا راده یه ک گهره بوو، شه قامه کانی زۆر پاک بوون؛ شه قامه سه ره کییه که له گه ل ئاوێکی روون یه کتر بر ده بن، هه وشه ی خانوو هکان وه کو باخچه وابوون. ههروه ها لیره له دهروه ی شارۆچکه که دا ژماره یه ک باخچه ی زۆر فراوانم بینی، به دیواری بهرز دهوهره درابوون. له ژماره ی خانه کانه وه، وا پێده چیت ئهم شارۆچکه یه پر بیتی له سهردانی که ران، لهو شه قامه بچووکه ی که پێیدا رهت بووین، زیاتر له شهش خانم ژمارد. له یه کیکیاندا دابه زین، زۆر سه رسام بووم بهو هۆکارانه ی ئاسووده گی که له ویدا بینیم. کۆشکه کان داپۆشرا بوون؛ شوینی خهوتنی رییواران له سه ره سه کۆیه کی دیوارداری جوان بوو؛ ژووری گه شتیاره کانیش، هه رچه نده هیه ک له پوه لێکی لێ نه بوو، زۆر خاوین و به ئاگردان سازدرا بوو. خانه کان بۆ هه مووان کراوه بوون، هیه ک بره پاره یه ک له به رامبه ره به کاره یێنانیاںدا وه رنه ده گیرا؛ ئه و په ری بره پاره یه کی که م ده درایه سه ره ره شتیاره که، له به رامبه ره ئه و ژهمانه ی بۆ گه شتیاره کانی ئاماده ده کرد. له م رووه وه، فارس و تورکه کان و ئه وانه ی به گه له نا شارسناییه کان ناوده برین، زۆر له ئیمه به خشنده ترن. بۆ نمونه له هیندستان، کاتی ک ئینگلیزییه ک خانوویه کی بچووک دروست ده کات، گه شتیاران ناچار ده بن بۆ هه ره شه ویک، یان هه تا بۆ یه ک کاتژمێریش بێت، روییه یه ک بده ن، ئه مه په یوه ندی به هه واندنه وه ی پاسه وان و ئاژه له کانه وه نییه؛ ئه وان ناچارن له دهروه وه پشوو بده ن. هه رگیز رێ به گه شتیاره نا مه سیحیه کانیش نادریت بچنه زۆرێک لهو خانوو بچوو کانه وه؛ له که میکیان نه بێت، رێگایان پێ ده دریت بچنه ژووره وه، ئه ویش ته نها لهو کاتانه ی که مه سیحیه کان پێویستییان به ژوور ناییت؛ خو ئه گه ره یه کی ک] له مه سیحیه کان_کامه ران] به شه و گه شت، ئه وا بێ باوه ره هه ژاره که] مه سیحی نه بێت_کامه ران]، بێ به زه ییانه ناچار ده کریت بچیته دهروه وه.

ئهم دابونه ریته مرویه، ئه و خانوو بچووکه کراوانهش ده گریته وه که ته نها له بنمیچیک و سێ دیواری ته خته پێکهاتوون. که چی له ولاتی بێ باوه ران] نا مه سیحیه کان_کامه ران] دا، ئه وا سه ره تا بۆ ئه وانه ی دین، جیگا هه یه، ئینجا ئه گه ره مه سیحی بن یان تورک یان عه ره ب؛ بگره باوه ری ته وایم هه یه به وه ی ئه گه ره بێ باوه ره کان له هه موو جیگا کان نیشه جی بووین، مه سیحیه ک هات، ئه وا جیگای بۆ ده که نه وه.

دوای نیوه پۆ، گه شتی نه عه لی شا Ali-Schach، ئه مه شیان شارۆچکه یه کی به رچاو بوو، بازارێکی به رچاوشی هه بوو. لیره تووشی سێ گه شتیار بووین، ده چوونه ته بریز. ریه ره که م رازی بوو له گه لیا نده گه شت بکه ی، له شه ودا به رپیکه وین. یاوه ریکردنیا م به دل نه بوو، چونکه به باشی چه کدار بوون، زۆر درنده ده رده که وتن. پیم باشت بوو تا کو به ره به یان چاوه ری بکه ی

و بئ ئەوان گەشت بکهین، به لّام ریبهره کهم منی دلّیا کرده وه له وهی که ئەوان خه لکانی باشن؛ ئیتر متمانهی زیاترم به به ختم کرد نه وهك قسه کانی، ئەوه بوو له نزیکهی کاتژمیریه کی شهودا سواری ئەسپه کهم بووم. له عی ئاب: زۆری نه خایاند ترسه کهم رهوییه وه، زۆر جار ریکهوتی کۆمه لّی بچووکی سّی بۆ چوار که سیمان ده کرد، ئەگەر ریکاکه مه ترسیدار بووایه، ئەوا به شهو سه رکیشیان به گه شه کهیان نه ده کرد. ههروه ها کاروانی گه ره شمان تووش بوون، له سه دان حوشت ریکده هاتن، به جوړیک ریکاکه یان ده گرت، ناچار ده بووین نیو کاتژمیریک ریکاکه به تپه پرییان بدهین. نزیك به نیوه پۆ، چووینه ناو دۆلّیکه وه شاروچکه یه کی تیدا هه لکه وتبوو، بئ گومان فراوان بوو، به لّام له روواله تدا ئاسایی بوو، به پرا ده یه ک یه کسه ر پرسیارم له باره ی ناوه که یه وه نه کرد. هه ر چه نده نزه ده بووینه وه، زیاتر ویرانه ده رده کهوت. دیواره کان نیوه رووخاو بوون، شه قام و گوړه پانه کان پر بوون له زبّل و خاشاک، زوړیک له خانووه کانیش ویران بوون؛ وا دیار بوو که تاعوونیک یان په تایه ک ویرانی کردبیت. له کۆتاییدا، پرسیاری ناوه کهیم کرد، باوه ریم نه کرد که به باشی تیی گه یشتبم، کاتیک پییان گوتم ئەوه ته ورێزه.

په ټوليزه کانا:

(۱) مزگه وټي نه بي يونس: ده که وټه لای چه پی ټه و گرده شویننه وارییه بی (تل التوبة) ناسراوه، له مزگه وټه کونه کانه، ده گوتړت له بنه پرتدا د پړیک بووه به ناوی (د پړی یونان بن متي). پروانه: سهیل قاشا، الموصل فی العهد الجلیلی ۱۱۳۹ هـ_ ۱۷۲۶/۱۲۵۰_ ۱۸۳۴ م، التنویر للطباعة والنشر، بیروت، ۲۰۱۰، ص ۳۶.

(۲) پیده چیت مه به ستی ټایدا ټامیری جه نه چر بیت. جه نه چر: ټامیری بوو بۆ کوتانی ده غلودان به کار ده هات، شیوه ی عه ره بانه ی هه بوو. هه رچه نده ټامیری کی تا راده یه ک ساده بوو، که چی له گه ل ټه و شدا له چه نده پارچه یه ک پیکه اتوو، هه ر یه کیک له و پارچانه ش ناوی خو یان هه بوو. بۆ زانیاری زیاتر له باره ی جه نه چر و پیکه اته و پارچه کانی و چو نیه تی کار پیکردنی، پروانه: حمید ره شاش، ژیا نی کورده واری، پید چوونه وه ی: سه لاج سه عدی، چاپی دوو هم، چاپخانه ی زانکوی سه لاجه دین، هه ولیر، ۲۰۱۷، ل ۱۷۹_۱۸۴.

(۳) شه نه: دوو جوړ شه نه هه بوو، شه نه ی دار حه وټ لک بوو، شه نه ی ټاسنیش چوار لک، ټه مه ی دوواییان ده سک که ی دار بوو. ټه و پړوسه یه ی له ریگی شه نه وه ده کرا، (شه نه با ی) پیده گوترا، به جوړیک دوا ی ده غل کوتانه که، ده غل و دانه که شه نابه ده کرا بۆ ټه وه ی کا و دانه که له هکتری جیا بنه وه. حمید ره شاش، هه مان سه رچاوه، ل ۳۸۲.

(۴) یه کیک له دیارترین گه رماوه کانی ټه و ناوچه یه گه رماوی ناسراو به (حمام علی) یه. ژماره یه ک له و ټه وروپاییانه له سه ده ی نوزده سه ردانی ناوچه که یان کردوو ټاماژیان بۆ کردوو. لیره دا گوندیک به هه مان ناو هه یه. خه لکی بۆ مه به ستی چاره سه ری هه نديک نه خو شی پیست و جومگه کان سه ردانی ټه و گه رماوانه یان ده کرد. بۆ ټه وونه پروانه: سر والیس بدج، الرحلات الی العراق، ترجمه: فؤاد جمیل، الطبعة الاولى، مطابع دار الزمان، بغداد، ۱۹۶۶، ص ۳۴۲_۳۴۳.

(۵) ټه لقوش: شاروچکه یه که له دووری (۳۰) میل (۴۷) کیلومه تر له باکووری شاری مووسل هه لکه ووتوو، دانیش تووانه که ی سه ر به ټایی نی مه سیحی کلدانین، جگه له زما نی ره سه نی خو یان (کلدانی و ټاسووری)، به هه ردوو زما نی کوردی و عه ره بیش قسه ده که ن، ټه مه ش به هو ی ټیکه لاوییان له گه ل ټه م دوو نه ته وه یه ی دوا یی. بۆ زانیاری زیاتر له باره ی میژووی شاروچکه ی ټه لقوش، پروانه: یوسف بابانا، القوش عبر التاريخ، مطبعة وادفست المشرق، بغداد، ۱۹۷۹، ص ۱۳ و مابعد ها.

(۶) هیرکولانیوم: شاریکی کو نی رومانیه، ده که وټه ناوچه ی کامبانی له ټیتالیا، له نزیک شاری ناپولی ټیستا هه لکه ووتوو. به یه کیک له شاره شویننه وارییه گرنکه کانی ټیتالیا هه ژمار ده کریت. (* ده ستنو سه کانی گه شته که به ریگی هیندستان تا مووسل، که بۆ ماوه ی زیاتر له سال و نیویک بوو، دیارنه مان، وه ک ټه وه ی ونبووین وازم لیټینان. ټه مه ش هوکاری دوا که وټنی بلاو کردنه وه ی کتیبی «گه شت به ده وری جیهان» مدا بوو (په راویزی ټاماده کاری کتیبه که).

(۷) مه به ست له زی خازره، لقیکی زی گه وره یه.

(۸) پیده چیت مه به ستی (سپیلک) بیت.

(۹) وه کو به دیار ده که ویت، ئایدا وه کو زۆرێک له گه پیده ئه وروپاییه کانی دیکه، به پیش رووداو ده کانه که ووتوه و بریاری هه له ی له سهر ئه و کۆمه له و که سانه داوه که هه شتا مامه له ی له گه له دا نه کردبوون، که چی دواتر له بریار دانه که ی پیشووی په شیمان ده بیته وه، بێ گومان رهنگه ئه م کاره شی بێ بیر کردنه وه بیت.

(۱۰) مه به ست له زێی بادینان یان زێی گه وریه.

(۱۱) ناوی شار و روبریکه له باکووری رۆژه لاتی ئیتالیا.

(۱۲) یان گه لی عه لی به گ.

(۱۳) به هوی ئه وه ی چای کۆرک له باشووره وه، چای هه ندرین له باکووره وه، چای برادۆست له رۆژه لاته وه و چای زۆرگ له رۆژئاوا وه، ده وری شارۆچکه که یان داوه.

(۱۴) لیتره ئایدا به شیوازیکی مه جازیی گوزارشت له تایبتمه ندیی هه لکه و تنی شارۆچکه ی ره واندز ده کات.

(۱۵) ئایدا له م بۆچوونه ida باشی نه پیکاه، چونکه پرسى کانی دیاریکراوی ژهمه کان له ناو کوردان و ناوچه کانی رۆژه لاته به گشتی، شتیکی چه سپاه و خه لکی پییه وه پابه ندن.

(۱۶) لیتره دا جارێکی دیکه ئایدا، گیانی خۆبه زلزلانیانه ی ئه وروپایانه ی نه شار دۆته وه، مه گهر له و سه رده مه دا ژنی کورد نه یزانییت درومان بکات؟!

(۱۷) ده بیت ئایدا ئاگاداری کاری زۆرێک له و مسیۆنیرانه نه بیت، ئه وانه ی ته نها له به رژه وه ندی سیاسه تی کلۆنیالی ولاته کانیان و سه رخستنی ئاینزاکانیان (پروتستانت، کاسۆلیک، ئه رتۆدۆکس)، له که مایه تییه ئاینیه کانی کوردستان نزیک ده بوونه وه، ته نانه ت هه ندیک جار ده بوونه مایه ی دروستکردنی ئاژاوه و ناکوکی له نێوان گروپه ئاینیه جیاوازه کاند، له جیاتی ئه وه ی خه لکانی دیکه بکه ن به مه سیحی؟!

بۆ نه وونه بره وانه تیزی دکتۆراکه مان به ناو نیشانی: کوردستانی عوسمانی له سیاسه تی به ریتانیادا له سه ده ی نۆزه، کۆلیژی ئاداب/زانکۆی سه لاهه دین، ۲۰۱۳، ل ۵۰_۶۴.

(۱۸) له تیکسته ره سه نه که دا به Raid تۆمارکراوه. ئیستا رایات گوندیکه سه ر به ناحیه ی حاجی ئۆمه رانه له قه زای چۆمان.

(**) له نێوان ئێره و مووسلدا ئه وه نده زمانه فیربوم بۆ ئه وه ی له م هه ینده قسه یه تیبگه م (په راویزی ئایدا، خاوه نی گه شتنامه که). که واته بۆ ده ربازبوون له لیپرسینه وه ی زیاتر و رۆتینییه کانی په رینه وه له ولاتیکه وه بۆ ولاتیکی دیکه، ئایدا خۆی وا پيشاندوه یان نمایشی کردوه، تا کو وابزانن له قسه کانیان تیناگات_کامه ران).

(۱۹) لیتره ئایدا وه کو گله بییه که په یامی خۆی ئاراسته ی مسیۆنیره کان ده کات، ناوبراو پێی وایه ئه وان له ئه رکه سه ره کییه که ی خۆیاندا، ئه وه ی خۆیان له پیناویدا هاتوون و باوه ریان پێی هه یه، درخشیان کردوه و که مته رخه م بوون. پشتریش باسی ئه وه ی کردوه که چۆن مسیۆنیره کان له باریکی گوزه رانیی باشدا ژیاون و له م رووه وه زیاده رپۆشیشیان کردوه.

(۲۰) مه به ستی ئه و پۆشاکه یه که وا وه کو جبه وایه و ژنان پۆشیویه.

(۲۱) له راستیدا ئەوان گەمژە نه بوون، چونکه به روژه که ی گەرما و به شهوه که ی فینک بووه، بۆیه وایان پێ باشتەر بووه به شهوه که ی گەشت بکهن.

(**)میل: ناوی فیسټیڤالێکی ئایینی هیندییه، کهوا ههزاران کهس تێیدا کۆدەبنهوه. زۆر جار مسیۆنترهکان سهدان میل دهبرن بۆ ئەوێ، له پێناو ئەنجامدانی کاری مزگیندهری له نێو خهڵکیدا (پهراویزی ئاماده کاری کتێبه که).

(۲۲) گۆچانیکی پێرۆیشتنی ئاساییه، پیاوه ئایینییهکان له گهشته ماوه درێژهکانیاندا به کاریاندههینا. وهکو ئامرازیکی راگرتنی هاوسهنگی جهسته و بهرگری له خۆیان، ههروهها وهکو سومبولێکی باوهڕ به دهستیاندهوه دهگرت.

(۲۳) ئەم جوړه بریار لهسەردان و پشبینیکردنانهی لای ئایدا خراوه ته روو، شتێکی نامۆ نییه. زۆریک له ئەوروپاییهکان، ئەوانه ی به کوردستان و ناوچهکانی دیکه ی روژههلاتدا گهراون، یان پێیاندا تێپهريون، له یادداشت و گهشتنامهکانیاندا تۆماریان کردووه؛ کهچی وهکو تێبینی دهکریت ههه زوو له قسهکانیان پهشیمان بوونهتهوه، تهنانهت ئەوانه ی به «دز» و «ریگر» و «جهرده» ناویان بردوون، ههه نديکجار به پێچهوانهوه، به نهرمی و میهرهبانیهوه مامهلهیان لهگهڵدا کردوون.

گۆلی جه عفه ر ئاغا:
ژهنه راییکی کورد له سوپای روسیا دا
نووسینی: فورات سوژه ری

وه رگی ران و په راویز بۆ نووسینی:
پ. ی. د. فاخر عالی

Fakhir.mirkhan@soran.edu.iq

Fa.mirhan@yahoo.com

گۆلی جه عفر ئاغا: ژهنه پالیکى کورد له سوپای روسیا دا نووسینی: فورات سۆزهری

وه رگێران و په راویژ نووسینی:

پ. ی. د. فاخر عالی

Fakhir.mirkhan@soran.edu.iq

Fa.mirhan@yahoo.com

١. لکاندنێ باشووری قه ققازیا به روسیا و دهستیکی په یوه نندییه کانی نیوان روس و کورد

کورد هکان به یه کیك له نه ته وه په سه نه کانی باشووری قه ققازیا داده نرین، ههر له کۆنه وه لهو ناوچه یه دا نیشته جی بوونه. وهك ئه وهی که زانراوه گوتیه کانی و میتانی و ماده ده کانی، که به باپیرانی کورد داده نرین، تا پرووباره کانی (ئاراس و ههوزی کوره) 'بلا بوونه ته وه'. جگه له وه، ئه وهش زانراوه که کورده کانی له سه دهی چواره می زاینی ده ولته تی جۆراو جۆریان له قه ققازیا دامه زران دووه، یه کیك له وانه ئه لبانیای قه ققازیا، ده ولته ته کانی کوردی وهك: میهرانی له سه دهی شه شه م و ده ولته تی کوردی ده یسه مییه کانی له سه دهی نۆیه م، ههروه ها چه ند ده ولته تیکی دیکه له سه رده می شه دادی و په وادی له سه دهی ده یه م و یازده دا دامه زران دووه. دوا ی ئه وهی سه لجوقیه کانی له سه دهی یازده هه مدا هه ژموونی خۆیان له قه ققازیا چه سپاند، ده سه لاتی خانه واده کانی کورد لاواز بوون، ههروه ها له گه ل به هیزبوونی ده ولته تی جۆرجیاو کۆنترۆل کردنه وهی ئه و ناوچانه ی که باسی لیه ده کریت له سالێ ١١١٩ به دواوه، به شیکی زۆری خانه واده کانی کورد سهروه ری سیاسی خۆیان له ده ستداوه. له م ماوه یه دا کارگێری ناوچه که له ژیر پاراستن و فه رمانده کانی جۆرجیه کانی که به په چه له ک کورد بوونه به رپۆه چوو. ههروه ها له نیوان سه ده کانی شازده و هه ژده هه مدا باشووری قه ققازیش له ژیر ده سه لاتی ئیرانیه کاندا بووه

دوا ی ئه وهی ئیمپراتۆریه تی روسیا هی رشی کرده قه ققازیایو باکووری ولاته که ی داگیرکرد، کاریگه ری سیاسی و سه ربازی له باشووری قه ققازیادا زیادی کردووه. به م هۆیه وه له کۆتایی سه دهی هه ژده هه م به دواوه، ناوچه که بووه به ناوچه یه کی کێرکی نیوان هه رسی ئیمپراتۆریه تی: (روسیا، عوسمانی و ئیران). روسه کانی بۆ یه که مجار له رێگه ی توێژه رانی ئه وروپی کاری گه ران و پشکنیان له ناوچه که ئه نجامداوه، که سانیکى به په گه ز ئه وروپی وهك: S. Pallas و Anton Guldenstädt که له ئه کادیمیای زانستی ئیمپریالی هاتونه ته ناوچه که کاریان له ناوچه که دا کردووه. ئه م توێژه رانه پێش ده ستیوه ردانی سه ربازی و سیاسى

روسیا له ناوچه که، سهرنجیان له سهر دیموگرافیا، ئیتنوگرافیا، میژوو و هتد، چرکردوتهوه، لیکولینهوهو کوکړدنهوهی بهر فراوانیان له بواره جیاوازه کاند کړدوه. دواتر توپیر ه رانی وهک: V.F. Dittel, P. Berezin, H. Abovyan, P. Lerch ve A. Jaba سهرنجیان خستوته سهر میژوو و زمانی کوردی. توپیرینهوهکان زیاتر به روسی بووه، به پله یی که له لایه نه کادیمیای زانستی روسی، له سهر ناوچه ی قه فقا و قه فقا زییه کان نه نجامدراون، به نامانجی راسته وخوی دهسته به رکړدنې بالادهستی روسی له ناوچه کهو دووباره دارپشتهوهی ناوچه که نه نجامدراون. له م چوارچپوهیه دا، پوځی توپیر ه رانی نه وروپی که پیاوړتیاو باس مان کړد، بوته جی سهرنج و له کاری پوړه لاتناسی روسییدا بایه خیکی تاییه تی پیدراوه.^۵

ناوچه ی قه فقا جگه له وهی وهک پردیکی نیوان ناسیا و روسی بووه، وهک به ربه سیککی نیوان هه ردوو ئیمپراتوریه تی گه وره ی (فارسی و عوسمانی) یش خوی نیشانداه. نه گهر ناوچه ی (قازاق^۶ ستانیتساکان^۷) که له ناوه راستی سده ی ۱۶ هه مه وه له باکووری قه فقا یاه دهستیان به ده رکه وتن کړدوه، وهک سهره تای داگیرکړدنې روسی بو ناوچه که له بهر چاو بگرین، نه واو چوونی روسه کان بو باشووری قه فقا یاه به نزیکه ی ۱۵۰ سال داده نریت. نه م کاریگه ریه ی روسه کان له باشووری قه فقا له سهره تای سده ی نوزده هه مدا زیاتر ده رده که ویت.^۸

له سهره تای سالی ۱۸۰۴ د له دوا ی زنجیره یه ک له شهر و په یمان نامه، روسی بالادهستی خوی به سهر ئیراندا سه پاند و سهره ور ی خوی له سالی ۱۸۲۸ جیگیر کړد. به م شیوه یه شهره کانی نیوان روسی و عوسمانی تا کو جهنگی یه که می جیهانی به شیوه ی پچرپچری به رده وام بوو، گهلانی ره سنی قه فقا ی باشوور، واته کورد، جورجی، نه رمه نی و هتد، به بی نه وهی بتوانن خویان رزگار بکه ن، بو نزیکه ی یه ک سده، به ناچاری له ژیر کاریگه ر ی نه م شهره اندا بوونه.

هه ندیک خه لکی نه م ناوچانه هه ندیک جار له شهره کاند لایه نگیری راسته وخویان هه بووه، هه ندیک جار یش بو نه وهی پاریزگاری له زیان و پیگه ی خویان بکه ن هه ولیان داوه به بی لایه نی مینه وه بو نه وهی پیگه ی خویان بپاریزن^۹. هه رچه نده باس له وه ده کړیت که زور به ی نه رمه نه کان، جورجیه کان، نازهریه کان و کورده کان له قه فقا دا له ململانی سهر بازییه کاند لایه نی روسیایان گرتوه، لهوباره یه وه باس له وه ده کات که روسی گرنگی به جیاوازی ثانی نه ده دا، به پیچه وانه ی ئیران و ئیمپراتوریه تی عوسمانی. لیره دا نه م گشتانده گوزارشت له راستیه کان ناکات بو کورد. لیره دا ده کړی بگوتری گه لی نه رمه نستان و جورجیا به هوکاری وهک به رژه وهندی سیاسی و نزیکی ثابینی و په یوه ندییه میژووییه کان به گشتی له شهره کاند لایه نگیری روسیایان کړدیت، به لام ناتوانریت باس له په یوه ندییه کی میژووی یان نزیکایه تییه کی ثابینی له نیوان کورد و روسه کاندا بکړیت، جگه له هاوبه شی و په یوه ندییه

سیاسیه هاوکاتییه کانی نیوانیان نه بیټ. ئەو هی هه‌لۆیستی کورده‌کانی له شه‌ره‌کانی نیوان ئیمپراتۆریه‌ته‌کاندا دیاریکرد، پالنه‌ری پاراستنی شیوازی ژیان ی کوچه‌ریانه‌ی «به نه‌ریت پیروژکراو» بووه له زیدی خویان و ئەو زه‌ویانه‌ی که پێویستن بو به‌خێوکردنی ئاژەل، که یه‌کیک بووه له سه‌رچاوه سه‌ره‌کییه‌کانی داهات و ژیانیان^{١٠}. دوا‌ی شه‌ره‌کانی روسیا - فارسی (١٨٠٤ - ١٨١٣ و ١٨٢٦ - ١٨٢٨) و روسیا - تورک (١٨٠٦-١٨١٢ و ١٨٢٨-١٨٢٩) و په‌یماننامه‌کانی گولستان (١٨١٣) و تورکمانچای (١٨٢٨)، جو‌رجیا و ئازهربایجانی باکوور و ئەرمینیای پوژه‌ه‌لات که‌وتنه ژێر ده‌سه‌لاتی روسیا. له ئەنجامدا سنووره‌کانی باشووری روسیای تزاری تا باشووری کوردستان درێژبوته‌وه و فراوانتر بوونه.

به‌م شیوه‌یه په‌یوه‌ندییه‌کانی نیوان روسیا و کورد له‌و‌یه ده‌ستی پێکرد. هه‌رچه‌نده له ١٨ تشرینی دووه‌می ١٨٠٥ دا ٤٠٠ خێزان، له تشرینی دووه‌می ١٨٠٧ دا ٦٠٠ خێزان، له تشرینی دووه‌می ١٨١٦ دا ١٠٠٠ خێزانی چه‌له‌بی که هه‌موویان کوردبوونه و له له ئێران‌ه‌وه چوونه‌ته روسیا، له‌گه‌ڵ گه‌یشته‌نیان بو ناو خاکی روسیا په‌گه‌زننامه‌ی روسیایان قبول کردووه، ئەمه‌ش سه‌ره‌تایه‌کی دیکه‌ی زیاتر نزیکبوونه‌وه‌ی نیوان روسیا و کورد بووه، به خالی وه‌رچه‌رخانی په‌یوه‌ندییه‌کانی هه‌ردوولا داده‌نریت. هه‌ر له چوارچیوه‌ی ئەو کارانه‌دا لکاندن و داگیرکردنی یه‌ریقان له‌لایه‌ن روسیا ده‌ستی پێکردووه. ئەم په‌یوه‌ندیانه زیاتر سروشتیکی سه‌ربازی هه‌بووه^{١١}.

کورده‌کان له دوا‌ی زانیی ئەو بارودۆخه‌ی که هه‌ژموونی روسیا له ناوچه‌که‌دا ده‌بیته‌ پرێگر له‌به‌رده‌م ژیا‌نێکی نه‌ریتی و ئاسایی خو‌یان، به‌رخودان و به‌رگرییه‌کی بێ وێنه‌یان له یه‌ریقان نیشانداه. سه‌ره‌پای ئەم به‌ره‌نگارییه، سه‌ربازانی روسیا به سه‌روکایه‌تی کونت پاسکی‌قیچ له ١ تشرینی یه‌که‌می ١٨٢٧ قه‌لای یه‌ریقانیان گرت و یه‌ریقانیان به روسیاوه لکاند. به‌م شیوه‌یه کورده‌کانی یه‌ریقان که دانیشتووایتیکی زۆریان پێکه‌ینابوو، خو‌یان له ژێر ده‌سه‌لاتی روسیادا بینه‌وه. هه‌ر له‌و ماوه‌یه‌دا به‌هۆی فشاری ده‌وله‌ت و کاربه‌ده‌ستانی عوسمانی و هه‌ندێ له‌هۆزو پێکهاته‌کانی دیکه‌ی کورد به‌تایبه‌ت کورده ئیزیدییه‌کان ناچار بوون روو له یه‌ریقان بکه‌ن^{١٢}.

حوسین ئاغا، سه‌روکی عه‌شیره‌تیکی گه‌وره‌ی کورده‌مان ناسی، زۆرجار له‌گه‌ڵ چه‌ند که‌سێک له‌خزم و که‌سوکاره‌که‌ی سه‌ردانی ئۆردوگا‌که‌مانی ده‌کرد. سیماو روخساری ئەم پیاوانه ئه‌وه‌نده توند و سه‌رنج‌راکیش بوو هه‌وله‌ما وێنه‌ی کاریکاتیتری سی که‌سیان بکێشم. ئەو پیاوه‌ی په‌که‌ی به‌ده‌سته‌وه‌یه له‌پێگه‌ی هاوسه‌رگرییه‌وه په‌یوه‌ندی خزمایه‌تی له‌گه‌ڵ سه‌رده‌ره‌که‌دا^{١٣} هه‌بوو، به‌هۆی به‌هێزی لاشه‌یه‌وه نازناوی («ئۆکوز» / گا)ی لێ‌را بوو. کاتی‌ک روسیا به‌شیوازی ژیان و به‌هێزی په‌یوه‌ندییه‌ کو‌مه‌لایه‌تییه‌کانی نیوان خێله‌کییه‌کانی کوردی زانیوه، له‌وه تێگه‌یشته‌ ئەوانه به‌ربه‌ست له‌به‌رده‌م حوکمه‌رانییه‌که‌یدا دروست ده‌که‌ن و

ناتوانیت سهروره‌ری خو‌ی له ناوچه‌که ب‌سه‌پ‌ین‌یت، ب‌ه‌م ه‌و‌یه‌وه چه‌ن‌د‌ین ئ‌و‌پ‌ه‌راس‌ی‌و‌نی س‌ه‌ر‌ب‌ازی و ه‌ی‌رش‌ی ب‌و س‌ه‌ر ک‌ور‌د‌ه‌ک‌ان ئ‌ه‌ن‌ج‌ام‌دا‌وه، ب‌و نا‌چ‌ار‌ک‌رد‌ن و م‌ل‌ک‌ه‌چ‌ک‌رد‌نی ک‌ور‌د، د‌ه‌س‌ه‌ل‌ت‌د‌ار‌انی س‌ه‌ر‌ب‌ازی ر‌وس‌یا ب‌ه‌ش‌ی‌و‌ه‌یه‌کی س‌ی‌س‌ت‌م‌ات‌یک د‌ه‌س‌ت‌یا‌ن ب‌ه‌س‌ه‌ر ئ‌ا‌ژ‌ه‌ل‌ه‌ک‌ان‌یا‌ن‌دا گ‌رت‌و‌وه، ئ‌ه‌و‌ه‌ی م‌ل‌ک‌ه‌چ‌ی پ‌ل‌ان و ب‌ر‌پ‌ار‌ه‌ک‌ه‌یا‌ن ن‌ه‌ب‌و‌ونا‌یه، ر‌و‌وب‌ه‌ر‌و‌وی ک‌و‌ش‌ت‌ن و ت‌ال‌ان‌ک‌اری ب‌و‌ون‌ه‌ت‌ه‌و‌ه^{۱۴}. ج‌ی‌ه‌ج‌ی‌ک‌رد‌نی ئ‌ه‌م پ‌ل‌ان و س‌ی‌اس‌ه‌ت‌ه، ک‌ار‌ی‌گ‌ه‌ر‌ی‌یه‌کی گ‌ه‌و‌ر‌ه‌ی ل‌ه‌س‌ه‌ر ک‌ور‌د‌ه‌ک‌ان د‌ر‌وس‌ت‌ک‌رد‌و‌وه^{۱۵}. ب‌ه پ‌ی‌چ‌ه‌و‌ان‌ه‌ی ئ‌ه‌و ت‌و‌ی‌ژ‌ه‌ر‌ان‌ه‌ی ک‌ه ش‌ه‌ر‌ه‌ک‌انی ناو‌چ‌ه‌که ب‌چ‌و‌وک د‌ه‌ک‌ه‌ن‌ه‌و‌و ب‌ه س‌ی‌ن‌ار‌ی‌و‌یه‌کی ن‌ی‌وان ئ‌ی‌م‌پ‌ر‌ات‌و‌ری‌ه‌ت‌ه‌ک‌ان ن‌ی‌ش‌انی د‌ه‌د‌ه‌ن، و‌ه‌ک‌یل م‌س‌ت‌ه‌ف‌ای‌ی‌ف پ‌ر‌و‌س‌ه س‌ه‌ر‌ب‌ازی‌ه‌ک‌انی س‌ه‌ر با‌ش‌و‌وری ق‌ه‌ف‌ق‌از‌یا ل‌ه چ‌وار‌چ‌ی‌و‌ه‌ی ش‌ه‌ر‌ه‌ک‌انی ن‌ی‌وان ئ‌ی‌م‌پ‌ر‌ات‌و‌ری‌ه‌ت‌ه‌ک‌ان‌دا ه‌ل‌د‌ه‌س‌ه‌ن‌گ‌ی‌ی‌ت، ئ‌ه‌گ‌ه‌ر‌چ‌ی ر‌و‌و‌ی‌کی ناو‌خ‌و‌ی‌ی‌ش‌ی ه‌ه‌ی‌ت، ل‌ه چ‌وار‌چ‌ی‌و‌ه‌یه‌کی ن‌ی‌وان گ‌ه‌ل‌ه‌ر‌ه‌س‌ه‌ن‌ه‌ک‌ان و ئ‌ه‌و ئ‌ی‌م‌پ‌ر‌ات‌و‌ری‌ه‌ت‌ان‌ه‌ی ک‌ه ق‌س‌ه‌یا‌ن ل‌ه‌س‌ه‌ر ه‌ه‌یه، د‌ه‌ک‌ر‌ی ب‌ه‌و ش‌ی‌و‌ه‌یه‌یا‌خ‌ود ل‌ه ه‌ه‌ر‌د‌و‌و ر‌و‌و‌ه‌و‌ه ت‌ه‌ما‌شا ب‌ک‌ر‌یت. ل‌ه‌و بار‌ه‌یه‌وه ب‌ه ش‌ی‌و‌ه‌یه‌کی گ‌ش‌تی ه‌ه‌ن‌د‌یک ر‌و‌ود‌او‌ی س‌ه‌ر‌ب‌ازی با‌ش‌و‌وری ق‌ه‌ف‌ق‌اس‌یا ب‌ه‌ت‌ای‌ب‌ه‌ت‌ی ل‌ه بار‌ه‌ی ک‌ی‌ش‌ه‌ی ک‌ور‌د‌ه‌ک‌ان ب‌ه‌م ش‌ی‌و‌ه‌یه‌ی خ‌وار‌ه‌و‌ه:

- له س‌ال‌ی ۱۷۹۶دا س‌و‌پ‌ای ر‌وس‌یا ناو‌چ‌ه‌ی د‌ی‌ر‌ب‌ی‌ن‌تی گ‌رت.
- له س‌ال‌ی ۱۸۰۱دا ت‌ف‌لی‌س ش‌ک‌س‌تی خ‌وارد.
- له س‌ال‌ی ۱۸۰۴دا ر‌وس‌ه‌ک‌ان ه‌ی‌رش‌یا‌ن ک‌رد‌ه س‌ه‌ر خ‌ان‌ه‌ک‌انی ی‌ه‌ر‌ی‌ف‌ان.
- له ت‌شر‌ینی د‌و‌و‌ه‌می س‌ال‌ی ۱۸۰۴، ل‌ه ن‌ز‌یک ناو‌چ‌ه‌ی گ‌وم‌رو، س‌ه‌ر‌ب‌از‌انی ر‌وس‌یا ب‌ه ف‌ه‌ر‌مان‌د‌ه‌یی ژ‌ه‌ن‌ه‌ر‌ال پ‌و‌چ‌ک‌و‌ف ل‌ه ر‌و‌وب‌ه‌ر‌و‌وب‌و‌ون‌ه‌و‌ه‌یه‌ک‌دا ک‌ور‌د‌یا‌ن ت‌ی‌ک‌ش‌ک‌ان‌د.
- له س‌ال‌ی ۱۸۰۷ مار‌ش‌ال گ‌ود‌و‌ف‌ی‌چ ل‌ه ن‌ز‌یک ر‌و‌وب‌اری ئ‌ار‌پ‌ا‌چ‌ای ک‌ور‌د‌انی ن‌ه‌خ‌چ‌ی‌ف‌انی ش‌ک‌س‌ت پ‌ی‌ه‌ی‌نا.
- له س‌ال‌ی ۱۸۰۹دا ر‌وس‌ه‌ک‌ان ج‌ار‌ی‌ک‌ی‌تر ک‌ور‌د‌یا‌ن ل‌ه گ‌وم‌رو ت‌ی‌ک‌ش‌ک‌ان‌د.

ر‌وس‌یا ل‌ه د‌و‌ای چ‌ه‌س‌پ‌ان‌د‌نی س‌ه‌ر‌و‌ه‌ری خو‌ی ل‌ه با‌ش‌و‌وری ق‌ه‌ف‌ق‌از‌یاو خ‌س‌ت‌ن‌ه ژ‌ی‌ر د‌ه‌س‌ت و ک‌و‌ن‌ت‌ر‌ۆ‌لی ئ‌ه‌و ک‌ور‌د‌ان‌ه‌ی ک‌ه ه‌ی‌چ س‌ن‌و‌ور‌یک نا‌نا‌س‌ن، د‌ه‌س‌ت‌ک‌را‌و‌ه‌تر ب‌و‌ون‌ه، ئ‌ا‌ما‌ن‌ج‌ی ر‌وس‌ه‌ک‌ان ئ‌ه‌و‌ه ب‌و‌وه س‌و‌ود ل‌ه ت‌و‌انا س‌ه‌ر‌ب‌ازی و س‌ی‌اس‌ی‌ه‌ک‌انی ک‌ور‌د و‌ه‌ر‌ب‌گ‌ر‌یت. چ‌ون‌ک‌ه ه‌ه‌ر ی‌ه‌ک‌یک ل‌ه ه‌ۆ‌ز‌ه‌ک‌انی ک‌ور‌د ل‌ه چ‌وار‌چ‌ی‌و‌ه‌ی ک‌ۆ‌م‌ه‌ل‌ه‌و گ‌رو‌پ‌ی‌کی س‌ه‌ر‌ب‌ه‌خ‌ۆ‌دا خ‌او‌ه‌ن پ‌ی‌گ‌ه‌یه‌کی س‌ه‌ر‌ب‌ازی و س‌ی‌اس‌ی خو‌ی ب‌و‌وه. خ‌ی‌ل‌ه‌ ک‌ور‌د‌ی‌ه‌ک‌ان ل‌ه س‌ه‌ر‌د‌ه‌می ئ‌اس‌ای‌دا د‌ام‌ه‌ز‌را‌و‌ه‌یه‌کی ک‌ۆ‌م‌ه‌ل‌ای‌ه‌تی و س‌ی‌اس‌ی ب‌و‌ون، د‌ه‌یا‌ن‌ت‌وان‌ی ه‌ه‌زار‌ان ج‌ه‌ن‌گ‌او‌ه‌ری ب‌ه ئ‌ه‌ز‌م‌و‌ون ک‌ۆ‌ب‌ک‌ه‌ن‌ه‌و‌ه و ب‌ن‌ه س‌و‌پ‌ای‌ه‌کی ب‌ه‌ه‌ی‌ز، ب‌ۆ‌یه ل‌ه ر‌و‌وی س‌ه‌ر‌ب‌ازی‌ه‌وه ب‌ه ت‌ای‌ب‌ه‌ت‌ی ل‌ه ک‌اتی ج‌ه‌ن‌گ‌ه‌ک‌ان‌دا ز‌ۆ‌ر ئ‌از‌او ل‌ی‌ه‌ات‌وو ب‌و‌ون. ب‌ه و‌ت‌ه‌ی ف‌ه‌ر‌مان‌د‌ه‌ی ف‌ه‌ی‌ل‌ه‌ق‌ی ق‌ه‌و‌ق‌از، ژ‌ه‌ن‌ه‌ر‌ال پ‌اس‌ک‌ی‌ف‌ی‌چ، ک‌ور‌د ژ‌مار‌ه‌یه‌کی ز‌ۆ‌ر س‌وار‌ه‌ی ه‌ه‌ب‌و‌وه، ب‌ه با‌ش‌ت‌ر‌ین ج‌ه‌ن‌گ‌او‌ه‌ر‌انی ئ‌اس‌یا د‌اد‌ه‌ن‌ر‌ی‌ن ه‌ه‌رو‌ه‌ها ب‌ی‌ر‌ۆ‌ک‌رات و ف‌ه‌ر‌مان‌ب‌ه‌ر‌ه ر‌وس‌یه‌ک‌ان پ‌ی‌یا‌ن و‌اب‌وو ل‌ه ر‌ی‌گ‌ه‌ی ک‌ور‌د‌ه‌ک‌انی ق‌ه‌ف‌ق‌از‌ه‌وه د‌ه‌ت‌وان‌ن ک‌ار‌ی‌گ‌ه‌ری خو‌یا‌ن ب‌ه‌س‌ه‌ر ک‌ور‌د‌ه‌ک‌انی ناو‌چ‌ه‌ک‌انی د‌یک‌ه‌دا چ‌ر‌تر و زی‌ات‌ر ب‌ک‌ه‌ن. پ‌اس‌ک‌ی‌ف‌ی‌چ، ل‌ه ر‌اپ‌ۆ‌رت‌ه‌ک‌ه‌یدا ب‌و ک‌ون‌ت ن‌ی‌س‌ی‌ل‌ر‌ۆ‌د ل‌ه

به‌رواری ۳ی حوزه‌یرانی ۱۸۲۹د، نووسیویه‌تی، مولکه‌کانی تورکیا که سه‌روو و خوارووی کوردستان و هه‌روه‌ها پوژئاواش ده‌گریته‌وه، له‌لایه‌ن ده‌سه‌لاتی سولتان به‌ته‌واوی بی‌بایه‌خکراوه. پوژئاوای کوردستان له‌لایه‌ن به‌گ و ئاغا سه‌ربه‌خوکانه‌وه به‌پویه‌ده‌بریت، سه‌رووی کوردستانیش تا دوایین شه‌ری روسیا و فارسه‌کان به‌ته‌واوی له‌ژیر کاریگه‌ری سه‌رده‌ره‌کانی یه‌ریقاندا بوو^{۱۶}. له‌پاپۆرتیکی دیکه‌دا که له‌به‌رواری ۱۱ی کانوونی دووه‌می ۱۸۲۹ دا هاتووه، باس له‌وه ده‌کات که ئه‌گه‌ر پوسه‌کان بتوانن له‌ئوپه‌راسیۆنه سه‌ربازییه‌کانی داها‌توودا سه‌رکه‌وتوو بن، ده‌بی‌ت کورد لایه‌نگری پوسیدا بکات، به‌پچه‌وانه‌وه سه‌رکه‌وتنی ئوپه‌راسیۆنه‌که ده‌که‌ویته مه‌ترسییه‌وه، چونکه ئه‌م جه‌ماوه‌ره گه‌وره‌یه که له‌سوارچاکی ئازا پیکهاتوون، له‌کاتی شه‌ره‌که‌دا وه‌ک پشت و په‌نای سوپای روسیا ده‌مینه‌وه.

له‌م روانگه‌یه‌وه پوسه‌کان هه‌ولیانداوه په‌یوه‌ندی له‌گه‌ڵ سه‌رکرده کورده‌کانی نیشته‌جیی یه‌ریقان و ده‌وروبه‌ری دا‌مه‌زرینن. ته‌نانه‌ت پيشنیا‌زیش هه‌بووه بۆ دروستکردن و پیدانی جو‌ره شی‌وا‌زیکی خو‌به‌پویه‌به‌ری نا‌خو‌یی بۆ کورد، ئه‌م پيشنیا‌زه‌ش بۆ مه‌به‌ستی ریک‌خستنی په‌یوه‌ندییه‌کانی نی‌وان روسیا و ئه‌و کوردا‌نه‌ بووه که له‌سنووره‌کانیدا نیشته‌جی ببوون. بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ش به‌لگه‌نامه‌یه‌کی تایبه‌ت له‌سه‌ر یاسا‌کانی به‌پویه‌بردنی هۆزه کورده‌کان ئاماده‌کراوه^{۱۷}. له‌ئه‌نجامی ئه‌و چالاکیانه‌دا، دوو یه‌که‌ی سواره‌ی کوردی و چه‌ند یه‌که‌یه‌کی پیاده له‌سالی ۱۸۵۵ تیکه‌ڵ به‌سوپای روسیا کراون و به‌شداری شه‌ره‌کانیان کردووه، پيش‌تریش هه‌ندی‌ک له‌هۆزه‌کانی کورد له‌شه‌ره‌کانی روسیا و ئیران له‌سالانی ۱۸۰۴-۱۸۱۳ و ۱۸۲۶-۱۸۲۸ له‌گه‌ڵ پوسه‌کان هاوکاری و هه‌ماهه‌نگیان له‌گه‌ڵ پوسه‌کاندا کردووه. به‌لام دوا‌ی ئه‌وه‌ی یه‌ریقان که‌وته ژیر ده‌سه‌لاتی روسیا، کورده‌کانی شه‌مه‌س‌دینو‌ف و به‌تایبه‌ت گو‌لی جه‌ع‌فه‌ر ئاغا چوونه‌ته‌پا‌ل پوسه‌کان.

۲. ژه‌نه‌را‌ل گو‌لی جه‌ع‌فه‌ر ئاغا

لقیکی هۆزی ریدکان که له‌یه‌ریقان و ده‌وروبه‌ری نیشته‌جی بوونه، له‌سه‌رچاوه روسییه‌کاندا به‌کوردی شیمسه‌دینو‌ف ناوده‌برین، ئه‌م ناوه‌یان بۆ شه‌مه‌س‌دین ئا‌غای با‌پیره‌ی گو‌لی جه‌ع‌فه‌ر ئا‌غا ده‌گه‌رپه‌ته‌وه. ئه‌و نا‌وچانه‌ی که مه‌یدانی جه‌نگی نی‌وان عوسمانی و ئیران بووه، روسیا هه‌ولیداوه هه‌ژموون و هی‌زه سه‌ربازییه‌کانی خو‌ی له‌و نا‌وچانه‌ زیاد بکات، بۆ سه‌رنج‌راک‌یشان و کردنه به‌ده‌سته‌پینانی ها‌وپه‌یمانی هی‌زه‌کان و ده‌سته‌به‌رکردنی ئیداره‌ی کورده‌کان، زنجیره‌یه‌ک دیداری له‌گه‌ڵ سه‌رکرده کوردییه‌کان ئه‌نجامداوه، له‌م چوارچۆیه‌دا هه‌م به‌هۆی چ‌ری و زۆری کورده‌کان له‌یه‌ریقان و هه‌میش به‌هۆی کاریگه‌رییان له‌سه‌ر خزم و که‌سوکار و هۆزه کورده‌کانی دیکه‌ی سنوور بایه‌خی زیاتریان به‌کوردانی شه‌مه‌س‌دینو‌ف داوه^{۱۸}. ئه‌و ها‌وپه‌یمانییه‌ی که پوسه‌کان به‌دوا‌یدا ده‌گه‌ران له‌که‌سایه‌تی (گو‌لی جه‌ع‌فه‌ر ئا‌غا)دا به‌دیان‌کردووه.

بەم شیۆه یه په یوه نندییه که یان له گەڵ گۆلی جه عفر ئاغا دەستی کردوو و نزیکه ی سەد سأل به بئی پچران بهردهوام بوو. کورده کانی شیمسیدینۆف جگه له وهی په گه زیکی گرنگی بواری سهربازی و سیاسی باشووری قه فقا زیا بوون، په یوه نندییه کی باشیان له گەڵ گهلانی دراوسی وهك (جۆرجیه کان، ئهرمه نییه کان) و کورده کانی ئیزیدیشدا هه بووه. (چۆنگدیف حوسین ئاغا ی مامی گۆلی جه عفر ئاغا، که به جهنگاوهری و چاوساگی پێگای پێیواران به ناوبانگ بوو، له شەری ۱۸۲۶ - ۱۸۲۸ دا شانبه شانی سهرداره کانی یه ریشان له دژی روسه کان شهریان کردوو^{۱۹}. (کونت پاسکیفیچ) له راپۆرتیکدا ئاماژه ی به وه کردوو که له گەڵ که سایه تییه دیاره کانی کورد، سلیمان ئاغا و حوسین ئاغا کۆبۆته وه، وای نیشانداوه که ئه وانه مه لیلان بۆ هاو په یمانی و هاوکاری کردن هه یه^{۲۰}. سهره پای ئه وه حوسین ئاغا به رگری و به رخۆدانیک بئی وینه ی له یه ریشان نیشانداوه، بهم هۆیه وه له ترسی ئه گهری سزادان والی نوئی یه ریشان کاسۆلیکۆس نیرسیس و راپۆژکاره که ی ژهنه رال کراسۆفسکی، که هه لۆیستیکی توندیان له به رانه ر گهلانی موسلمان و کورده دا هه بووه، حوسین ئاغا به خووی و نزیکه ی دوو هه زار مال له هۆزه که ی په رپونه ته وه ناو خاکی ئیران^{۲۱}. دوا ی ئه مه، گۆلی جه عفر ئاغا وهك سه رۆکێک له یه ریشان ماوه ته وه و^{۲۲} بووه به سه رۆکی هۆزی پێدکی^{۲۳}

گۆلی جه عفر ئاغا سالی ۱۸۰۶ له شاری یه ریشان له دایکبووه، له ۱۰ ی ئازاری ۱۸۵۳ به پله ی سهربازی (پرایتۆرچیک)^{۲۴} له سوپای روسی دهستی به کار کردوو. له ۲۴ ی ئابی ۱۸۵۳ تا ۲۶ ی تشرینی یه که می هه مان سأل، له فه یله قی ئۆرگۆف فه رمانده ی فیرقه یه کی کوردی کردوو. تا مانگی ئایاری سالی ۱۸۵۴ دوو سهد کورد له ژێر فه رمانی خویدا بووه. له ۵ ی ئایاردا له گەڵ فه یله قی ئۆرگۆف په یوه ندی به مه فره زه ی یه ریشانه وه کرد و تا ۲۵ ی تشرینی دووه می ۱۸۵۴ له وێ خزمه تی کردوو. له م ماوه یه دا دوو فه وجه کوردیه که که هه ریه که یان له پینچ سهد جهنگاوهر پێکهاتبوون، به فه رمانی ژهنه رال بیبوتۆف، یه کێکیان له مه فره زه ی یه ریشان و ئه وه ی دیکه یان له مه فره زه ی قارس دامه زراون.

ئه مه له کاتیکدا بوو هه ندیک له فه وجه کانی په یوه ست به یه ریشان له کورده کانی یه ریشان پێکهاتبوون، هه ندیک دیکه یان له هۆزه کانی کۆچه ری که له ده ور به ری چیا ی ئاگری دا بوون پێکهاتبوون، سه رۆکی فه وجه که ش گۆلی جه عفر ئاغا بووه و فه وجه که ی په یوه ست به قارس ئه حمه د ئاغا سه رۆکی بووه. هه روه ها له هه ردوو فه وجه ی کورده کاندا، فه رمانده ی قه زاقه کان له ژێر فه رمانده یی فه رمانده کورده کاندا هه بوون. به لām تا سالی ۱۸۵۶ ژماره ی سهربازه کانی ناو فه وجه کانی کورد به هۆی گیان له ده ستدان و وازه یانه وه بۆ ۲۰۰ که س دابه زیوو. هه رچه نده فه وجه کوردیه کان به پله ی یه که م مه به ستیان رێکخست و ئیداره دانی ناوچه ده ست به سه ر داگیراوه کان بووه، به لām خودی گۆلی جه عفر ئاغا به شدارییه کی گهرم و کارای له شه ر و پێکدا دانه کاندا هه بووه^{۲۵}. (ئافیریانۆف، ۱۹۰۰، ل ۱۳۶ -

۱۳۷؛ ئېفانوف، ۲۰۱۸، ۲۹۸-۲۹۹؛ مۆساكى و پېربارى، ۲۰۱۸، ۲۳۷). يەكەم پرووداۋ كە گولۋى جەغفەر ئاغا ۋەك سەربازىك ناوبانگى تېدا دەركدوۋە، شەپرى (چەنگل) بوۋە، شەپرەكە لە (۱۷ى تەمموزى ۱۸۵۴) بەھۆى لېھاتوۋىي فەرماندەيى و ئازايەتتېيەكەي كە لە كاتى شەپرى قېرەم دا نېشانىداۋە، پلەي سەربازى جەغفەر ئاغا بە فەرمانىكى روسىي تزارى دەستبەجى لە پلەي (پراتورچىك) ۋە ۵ پلەي ژەنەرال بەرزكراۋەتەۋە. لە (شەپرى چەنگل) دا ۱۲۵ سوارچاكي كورد لە ژېر فەرماندەيى جەغفەر ئاغا دابوۋە، لە ديۋى روسىا خزمەتيان كرددوۋە، ئەمە لە كاتىكدا بوۋە ۵ ھەزار كورد لەناۋ سوپاي عوسمانىدا ھەبوۋ. ئەم دۆخە تايەتمەندى بەشدارى كوردە لە شەپرەكانى روسىا و عوسمانىدا^{۲۶}. جەغفەر ئاغا بە بېناباشى سەرۆكايەتى مەفرەزەيەكى يەريقانى ۋەرگرتوۋە، لە ۱۲ى حوزەيرانى ۱۸۵۴ لە نىزىك بايەزىد پروۋبەروۋى سوپاي عوسمانى بۆتەۋە، لەم پروۋبەروۋبۈۋەنەۋەيەدا ۋەك فەوجىكى كوردى پۆلىكى گرنىيان لە شەپرەكەدا بېنىۋە، شەپرەكە كە لە ژېر فەرماندەيى بەھلول پاشادا بوۋە بە شىكىستى سوارەي عوسمانى كۆتايى ھاتوۋە.

بەھلول پاشاۋ ژمارەيەك لە دەۋرۋەر و نىزىكەكانى، كە ھەندىك كوردىشيان لەگەلدا بوۋە بە دىل گىران. بەھۆى ئەم سەركەۋتنەي كە بەدەستيان ھېناۋە، سى سوارەي فەۋجى يەكى كوردەكان، بەناۋەكانى: محۆى كورپى مستۆ، پەسول كورپى ئەحمۆ و ھالۆى كورپى يوسف، بە فەرمانى فەرماندەي گشتى مەداليى پېزلىنانيان ۋەرگرتوۋە. ھەرۋەھا گولۋى جەغفەر ئاغا بەشدارى لە دامەزراندنى ئەنجومەنىكى كارگېرى بايەزىدا كرددوۋە، ئەنجومەنەكە لە چوار كەس پېكھاتوۋە، دوۋيان موسلمان و دوۋشيان ئەرمەنى بوۋە، ئەحمەد ئاغا سەرۆكايەتى ئىدارەي بايەزىدى پېدراۋە^{۲۷}. دەرکەۋتن و خېرا بەناوبانگ بوۋنى جەغفەر ئاغاۋ پلە بەرزبۈۋەنەۋەي لەناۋ سوپادا، بۆ ئەۋ پەيوەندىيە دەگەرپتەۋە كە لەگەل (ژەنەرال موراقيۋوف) دا ھەيۋوۋە، ناۋبراۋ ئەۋكاتە ۋەزىر بوۋە، بە يەكېك لە كەسە نىزىكەكانى (ئەلىكساندەرى دوۋەم) بوۋە، پالېشتى ھەندىك لە ئەفسەرانى روسى ۋەك (ژەنەرال سوسلوۋف، ليۋا لېھوتىن) و ھەندىك كەسايەتى ديارى گەلانى دىكەي ناۋچەكەي بەدەستېناۋە.

بەھۆى ھەبوۋنى ئەۋ پەيوەندىيانەۋ ۋەرگرتنى پلەۋ ئىمتىيازاتەكان، دەنگۆى زۆرى لەسەر بلابۆۋتەۋە، ئەمەش ۋايكردوۋە كارىگەرييەكەي تەنھا لەناۋ ەشېرەتەكەي خۆيدا بېيىتتەۋەۋە نەچىتە دەرەۋە، بەم ھۆيەۋە پەيوەندى نېيىنى خۆى لەگەل عوسمانىيەكان پەرە پىدەدات. لەھەمان كاتىشدا جەغفەر ئاغا لەناۋ يەكە سەربازىيەكانى روسىا و لەگەل خەلگ و درۋسىيەكانىدا پېزى خۆى پاراستوۋە^{۲۸}. جەغفەر ئاغا، لەگەل ئەحمەد ئاغا، لە ۷ى ئەيلۋلى ۱۸۵۶ ۋەك دوۋ پېيەرى گەلى كورد لە مەراسىمى تاج لەسەردانانى ئەسكەندەر بەشداريان كرددوۋە. لە ۲۴ى حوزەيرانى ۱۸۵۶دا، بەھۆى شايسەيى سەربازىيەۋە، فەرمانى سانت ئانا، پلەي سىيەمى بە شمشېرەۋە ۋەرگرتوۋە. جەغفەر ئاغا كە لە ۲۶ى تشرىنى دوۋەمى ۱۸۷۱

بوو به ژه نه پراښکي گه وړه، له ۳۰ ی ثابې ۱۸۷۵ خه لاتې پریژلینانی سانت فلادیمیر پله ی سییه می پیبه خشراوه، له ۳۰ ی ثابې ۱۸۷۵ خه لاتې پریژلینانی سانت ستانیسلافی پله دوو ی پیبه خشراوه. هه وړه ها به هو ی به شدار بوونیشی له شه پری قری مه دالیایه کی دیکه ی پیبه خشراوه.^{۲۸}

دوا به دوا ی ته و شه پره، جه عفر ټاغا له هوکمپانی کوردانی روسیا به رده وام بووه، به ده سه لاتیکي هاوتا له گهل سه روک ئیداره ناو خو بیه کانی روسیا ناوچه که ی به پړوه بردووه. له سالی ۱۸۶۱ د مافی وه رگرتن و کوکړدنه وه ی داهاتی ته و گوندانه ی پیدراوه که پیشتر له ژیر دهستی خیزانه که یدا بوون، هه وړه ها داهاتی ته و ناوچانه ی یه ریفانیسی پیدرا که پیشتر له لایه ن روسیاوه به یه ریفان گری درابوون. دوا ی کو تاپه اتنی شه پره که، به هو ی زیاد بوونی ژماره ی کوچه ره کانی عوسمانی، ژماره ی کورده کانی ژیر ده سه لاتې روسیا تا پرا ده یه کی زور زیاد بووه. له گهل زور بوونی ژماره ی کورده کانیش، به لام له دوا ی مردنی (گولی جه عفر ټاغا) کاریگری سیاسی و سهر بازی کورده کان که مېوته وه و هه رگیز وه کو جاران نه ماوه ته وه و نه گه شتوته وه ئاستی پیش خو ی. کوپو برایه کانی که له دوا ی مردنی گولی جه عفر ټاغاوه هاتوون، نه یان توانیوه ته و شکو و کاریگریه یان هه بیت که گولی ټاغا له ناو کورده ها هیووه، بو یه هیچ کاریگریه کی ته وتویان له سهر کورده کانی روسیا نه بووه. به م شیوه یه له دوا ی مردنی گولی جه عفر ټاغا (۱۱ ئاداری ۱۸۷۷) نه خشه و پلانه کانی روسیا له بایه زید تیکچووه.^{۲۹} شازاده ئیشان گیچیچ (یه گوروفیچ) ته میلاهقاری که به شداری شه پری کریمه ی کردووه، له کاتی شه پری ۹۳ ساله شدا ته رکي فه رمانده یی چه کدار و یه که سهر به خو یه کانی سهر سنووری نیوان قه فقا زیا و عوسمانی پیسپیردراوه، له مانگی ئاداری ۱۸۷۷ د له نوو سینیکي پروژانه ی خویدا سهر به رت به دوا پروژه کانی گولی جه عفر ټاغا ته م تیپینیا نه ی خواره وه ی نوو سیوه.^{۳۰} له پروژی (دووشه ممه ۷ ی ئادار، یه ریفان) بو ته وه ی باری ته ندروستی بزنام، چوومه لای جه عفر ټاغا. ته و پیاوه ته مهنی ۸۰ ساله، به هو ی هه بوونی تایه کی زوره وه زور هیلاک و لاواز بووه. هه رچه نده متمانیه ی به پزیشکه کا مان نه بوو، به لام ئاموژگاریم کرد که په یوه ندی به پزیشکی که وه بکات و ته ویش په سندی کرد. من خوم به تایه ت چوومه لای پزیشک و هیئامه لای. دوا ی پشکینیکي ورد پزیشکه که پی و تم که لیدانی دلی نه خوشه که زور لاوازه. یه کسهر دهرمانیکي پاوده ر و جوړیک له قه تره ی بو نووسی، که ئاموژگاری کرد له گهل مادیرا^{۳۱} بیخواته وه.

هه رچه نده جه عفر ټاغا وه ک موسلمانیکي خو پاریز، سهره تا نه یده ویست ئاموژگاری پزیشکه که جیه جی بکات، به لام توانیم قه ناعه تی پیبکه م. وتیشی: شهریعه ته که مان سهره پای توندیه که ی، ته نها ریگه مان پیده دات شهراب وه ک دهرمان له کاته زور پیویسته کاندبا بخوین. دهرمان و مادیرام برد و پیئما. دوا ی واژو کړدنی ته و به لگه نامانه ی که فه رمانده ی فه رمانگه که

پیناندا بووم، چوومه لای جه عفر ئاغا و له کاتی نانخواردنی ئیواردها بینیم و پرسیارم لئیکرد: تیکه لهی پاوده ره کهت خوارده وه؟ گوتی: نه خیر. پاشان خوّم دهرمانه کهم ئاماده کرد و پیداکریم کرد که بیخوات. لهم کاته دا له شیوازی قسه و دهربرینه کانیدا ئه وه دهرده کهوت که دهیه ویت من سهره تا تیکه له که بخومه وه. ههرچه نده کاتیک نه خوش ده بووم بهرگه ی هیچ دهرمانیکم نه ده گرت، به لام ناچار بووم له بهر دلّی ئهم نه خوشه هه ژاره ئارام بکه مه وه، بویه دهرمانه کهم خوارده وه. پاشان ده موچاوی پیره میرده که به متمانه یه کی خوشه وه دره وشایه وه و ئینجا هه ردوو دهرمانه که ی خوارد.

چوارشه ممه ۹ ی ئادار، یه ریشان

ئه مپرو به بونه ی سهری سالی موسلمانانه وه سهردانی میوانخانه ناوخویه کانم کرد... دوا ی سهردانه کانم بو ئه وه ی له ته ندروستی جه عفر ئاغا بیرسم له لای وه ستام و بینیم که میک باشر ببوو.

دووشه ممه، ۱۴ ی ئازار، ئیفجیلیار

من شه و گه پامه وه ئه فجلیار، قون دیر نوئیم له مارکاره وه له گه ل خوّمدا برد، له وئ هه والی دلته زینی کوچی دوا یی دامای جه عفر ئاغا ی پیگه یشت. ده وتریّت زۆربه ی سهره و ت و سامانه که ی به سهر هه ژاراند دابه ش کردوو وه هه مووان بوی به په رو ش و دلگران. گوپی گولی جه عفر ئاغا ده که ویته گوندی قهره هاجیلی ناوچه ی ئارالیکی ئیغدر. له سالی ۱۹۰۵ له لایهن عه لی ئه شرف به ی کوپی خو یه وه گوپه که ی بو چاککراوه.

سپیه م: عه لی ئه شرف به ی

گولی جه عفر ئاغا پینچ کوپی به ناوه کانی: ئه یوب پاشا، مه مه د، مه حمود به گ، عه لی ئه شرف به ی (عه لی ئه شرف به گ)، ئه حمه د ئاغا هه بووه^{۳۲}. له دوا ی مردنی جه عفر ئاغا، ئه یوب پاشای کوپه گه وره که ی جپی گرته وه، دوا ی ئه وه ی ئه یوب پاشا له گه ل هه ندیک له خیلله کهیدا به لای عوسمانیه کانی بایدا به وه، عه لی ئه شرف به ی برای شوینی گرته وه. به پیی تۆماره فهرمییه کان، ئه شرف به ی له ۲۰ ی ئازاری ۱۸۵۱ له دایکبووه، له ۱۰ ی ئایاری ۱۸۷۷، دوا ی دوو مانگ له کوچی دوا یی باوکی، له سوپای روسیا دهستی به خزمه تکردن کردوو. ئهم دۆخه ی که له دوا ی کوچی دوا یی گولی ئاغا دروستبووه، وا دهرده خات که ده سه لاتدارانی روسیا هه ولئانداه شوینی گولی ئاغا پرپکه نه وه، ئامانجیشیان پاراستنی ئه و پیگه سهربازی و ئیدارییه بوو که له گه ل کورددا دایامه زرانده بوو. عه لی ئه شرف به ی وه ک سهرۆکی یه که کوردیه کانی ناو مه فره زه ی ئه لیکسانده رپۆل له شه ری ۹۳ به شداری کردوو. له م شه ره دا پله ی (پراتۆرچیکی) وه رگرتوو. له ۶ ی کانوونی دووه می ۱۹۰۳ دا پله که ی بو عه قید به رزکراوه ته وه، له ماوه ی کارکردنی له سوپای روسیادا، عه لی ئه شرف به ی فره مانی سانت

ستانیسلاقی پله سئ (۱۸۸۳)، سانت ئانا پله ۳ (۱۸۹۶)، سانت ستانیسلاقی پله ۲ (۱۹۰۱)، سانت ئانا پله ۲ (۱۹۰۷) و سانت فلادیمیری به پلهی سییم (۱۹۱۲) وه رگرتوووه^{۳۳}. عهلی ئه شرف بهی له نیوان ۱۰ ی ئاب تا ۸ ی تشرینی یه که می ۱۸۷۷ وه ک فرماندهی سوپای کورده کان و له نیوان ۸ ی تشرینی یه که می ۱۸۷۷ تا کو ۱۴ ی کانوونی دووهمی ۱۸۷۸ وه ک سه روکی کارگیچی ناوچهی کاغزمان و له نیوان ۲۱ ی نیسان تا کو ۱۷ ی ئیلوولی ۱۸۷۸ وه ک فرماندهی یه که ی سواره ی نافه رمیه کانی کورد خزمه تی کردوووه. له نیوان ۲ ته مموزی ۱۸۸۶ تا کو ۳ ی کانوونی دووهمی ۱۹۱۴ عهلی ئه شرف بهی پلهی ژهنه رالی به دهسته ی ناوه، له نیوان ۲ ی کانوونی دووهمی ۱۹۱۵ تا کو ۱۰ ی ته مموزی ۱۹۱۶ له باره گای سهربازی قه ققازیادا خزمه تیکی زوری کردوووه.

له دوا ی جهنگی ۹۳ و چه قبه ستوویی ناوچه که له پرووی سهربازییه وه، له سه ر ئاستی ده ولت به رژه وه ندیه کانی روسیا له گه ل کورد که مبوته وه، روسیا کورده کانی به پلهی یه که م وه ک هاوپه یمانیکی سهربازی ده بینی. بهر له جهنگی یه که می جیهانی، روسیا به هو ی ئه گه ری شه پتیکی نو ی له گه ل ده ولته ی عوسمانی، جاریکی دیکه پرووی له سه ر کرده هۆزه کانی کورد کردوته وه. ته پلی شه ر پۆلی هه بوو له هه لگیرساندنه وه ی ئه و به رژه وه ندیه، ههروه ها ئه و راپورتانه ی له کونسولخانه کانی روسیا له ورمی و وان هاتوون، پیداگریان له سه ر ئه وه کردوووه که روسیا په یوه ندیی و نزیکایه تی خو ی له گه ل کورد بپاریژی، ئه مه ش بو کاریه گه ری پیگه ی کورد له ناوچه که ده گه ریته وه. له ئه نجامدا عهلی ئه شرف بهی له ۶ ی کانوونی دووهمی ۱۹۱۴ پلهی سهربازییه که ی بو جه نه رال به رزکرایه وه و مووچه که ی بو دوو هینده و بو ۲ هه زار روبل زیادکرا. جگه له وه ش، هه ندیک له ئه ندامانی دیکه ی دیاری هۆزه که ده رماله یان بو ته رخانکراوه^{۳۴}.

له سه رده می روسیای تزاریدا سه ر کرده ی عه شیرته کانی کورد که له سوپا و بیرۆکراسی ده ولته دا خزمه تیان کردبوو، ئیمتیازی جوړاوجوړیان هه بووه، له بهر ئه وه ی ترسیان له هه لویستی به لشه فییه کان هه بووه حکومه تی نوییان په سند نه کردوووه، بویه له گه ل به شیک له ئه ندامانی هۆزه کانیان له تورکیا و ئیران نیشته جی بوونه. ههروه ها عهلی ئه شرف بهی و بنه ماله ی شه مسه دینو ف یه کیتی سو فیه تیان به جیه یشت و له و ماوه یه ی که باسی لیه ده کریت پرویان له تورکیا کرد. عهلی ئه شرف بهی، دوا ی چوونی بو تورکیا له په مه زانکیت نیشته جی بووه، ناوبراو له سالی ۱۹۲۸ کوچی دوا یی کرد و له ته نیشت باوکی به خاک سپردراوه^{۳۵}. رویشتنی زورینه ی کورده کانی شی مسه دینو ف له یه کیتی سو فیه ت مانای کوتایی هاتنی سیاسی و سهربازی کورد نه بووه له ناوچه که. چونکه «سواره ی سووری کوردی» له شه ری ناوخو دا، به تایبه ت له ناوچه ی زهنگیزور و ئیلیگیز ناوبانگیکی زوریان بو خو یان دروست کردوووه. کورده کان که زوربه یان لایه نگری به لشه فییه کان بوون، له بلا وکراوه

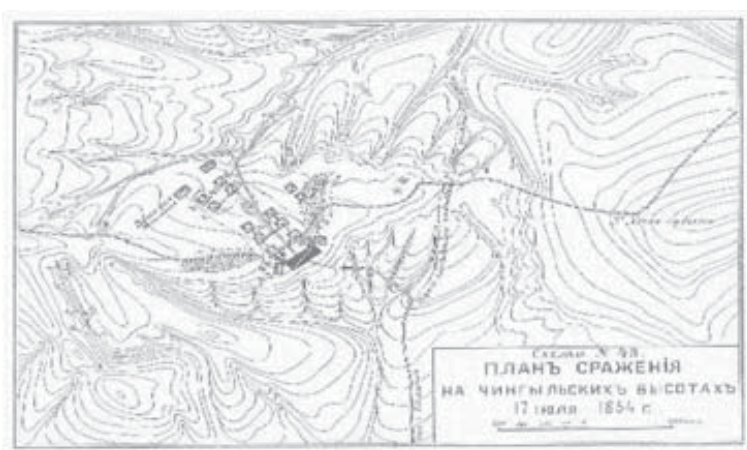
کۆمۆنیستییه ناوڤییه کاندای ستایشیان ده کرا^{۳۶}. له کاتی شه‌ری ناوڤییدا وه‌کو کوردستانی ئازاد ناسینراوه، ئه‌و شوینه‌ی که «کوردستانی ئازاد» ی پیده‌گوترا، ناوچه‌کانی (لاچین، که‌لبه‌جهر، کوباتلی، زه‌نگیلان، ...هتد) له‌خۆگرتیوو. به‌م شیوه‌یه ناوچه‌ی «کوردستانی ئازاد» که دواتر «کوردستانی سوور» یشیان پیده‌گوت له‌سالی ۱۹۲۳دا دامه‌زراو قۆناغیکی نویی ۷۰ ساله‌ی پر له‌هه‌وراز و نشیو له‌به‌رده‌م کورده‌کانی باشووری قه‌فقازدا کرایه‌وه.

نه خشه کان:

نه خشه ی یه که م: میتانییه کان له سه ده ی ۱۶ پیش زاین

نه خشه ی دووهم: پلانی (شهری چه نگل)، (۱۸ ی حوزه یرانی ۱۸۵۴).

سه رچاوه:

https://runivers.ru/detail-maps/mp/ru.runivers/?ID_SECTION=۸۲۰۸&ID=۶۷۹۶۴

پاشکوی وینه کان:

وینه ی یه که م: شه میدن ئاغای کوری عه لی ئاغای کوری جه عفه ر ئاغا
ئه م وینه یی ه گولی جه عفه ر ئاغا له کتبخانه ی نیشتمانی پهرله مانی جورجیا و هندی ک سهرچاوه ی
دیکه دا به هه له خراوه ته پروو که وینه ی عه لی ئه شرف ئاغای شه مسه دینۆفه... <https://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/134375>

وینه ی دووهم: سهرکرده ی هۆزه کانی کورد
سهرچاوه: جهیمس مۆرییر، گه شتی دووهم له فارس و ئهرمینیا و ئاسپای بچووکه وه بۆ قوسته نتین،
له نیوان سالانی ۱۸۱۰ و ۱۸۱۶؛ له گه ل گۆفاریکی گه شتی به پازیل و بۆمبای بۆ که نداوی فارس، ل. ۳۳۰.

وینهی سییه م: نوینهی گهلانی چیا به شداری یونهی تاج له سهرنانی ئەسکه ندهری دووهم ده کهن له مۆسکۆ. (له لای راسته وه کهسی پینجه می دانیشتوو: گۆلی جه عفر ئاغا)یه. پۆژنامهی تایمز II. ئەو پاپۆرتی له سهر ئەو ساتهی ئەسکه ندهر و هاوسه ره کهی هاتنه ناو مۆسکۆ به م شیوهیه باسی کردوو: سهرنجراکیشترین شت سواره بوو، که له گهلانی ئاسیای ژێردهستهی روسیا پیکهاتبوو... له نیویاندا ئەبخازی، سیرکاس، کالمیک، کازان و تاتاری کریمه، میگریل، جۆرجیا، کورد، هه موویان زریپۆش و پۆستی زنجیرهی وردیان له بهردا بوو... شاخهوانی درنده، دانیشتوانی ئەو ولاتانهی که هیچ خوینده واریکیان نه بوو ئەوروپی تا ئیستا هاتۆته ناوهوه. (۱۹ ی ئابی ۱۸۵۶).

سهرچاوه: پاولی تیۆدۆر، وهسف ئیتنۆگرافیکی دیس پیوپلس دی لا روسی، پیوپلس دی کاوکاس. له لایهن ت. ده پاولی. Publie a l'occasion du jubile millenaire دی ئیمپایهر دی روسی. سانت پیتهرسبۆرگ، ۱۸۶۲، ل ۶.

وینهی چواره م: نوینهری نه ته وه کانی ئاسیا له مۆسکۆ له (۷ ئیلولی ۱۸۵۶) دا به شداری بۆنه ی تاج له سهردانانی ئه سکه ندهری دووه میان کردووه. له پاسته وه: چواره م که س گۆلی جه عفه ر ئاغا و چواره م که سیش: ئه حمه د ئاغا برازایه که یه تی. باپییری ئه حمه د ئاغا که به شداری مه راسیمی تاج دانانی کردبوو، برای بویوک شه مدین بوو. باوکی ئه حمه د ئاغا، سوله یمان ئاغا، وه ک یاریده دهری حوسین ئاغا کاری کردووه (ئه حمه د ئۆنه ر، په یوه ندی که سی، ۳۰ ی ته مموزی ۲۰۲۲).

وینهی یه که م: سه ربازه کورده کان له کاتی (شه ری ۹۳) له مه فره زه ی ئه لیکسه نده رپۆل خزمه ت ده که ن (عه لی ئه شره ف به ی له ناوه راستدا دانیشه توه و شمشیڕیکی به ده سه ته وه یه).

وینە ی دووهم: سەربازە کوردەکان لە کاتی شەپی ۹۳ لە مەفرەزە ی ئەلیکسەندەرپۆل دا.

وینە ی سێهەم: سەربازە کوردەکان لە مەفرەزە ی ئەلیکسەندەرپۆل لە (شەپی ۹۳)دا.

سەرچاوه و پەراوێژەکان:

1. حەوزی کورا و ئاراس، ناوچە یەکی داریخوازی گەورەییە و دەکەوتنە باشووری ناوەرپاستی نازەریایجان و بە ڕووباری کورا و ئاراس دەناسرێتەو. دەکەوتنە کەنارەکانی ڕۆژئاوای دەریای خەزەر و بەشیکە لە ناوچە ڕوخواوەکانی ئارال – کاسپیان.

2. Vertyayev, 2018, ss. 13-17

3. ناوچە یەکی فراوانی روسیای تزاری بوو، هەموو نازەریایجان و داغستانی ئەمڕۆ و نیوێ باشووری چیچان / ئینگوشیتییای لەخۆگرتبوو. Bogomolov, 1847, s. 127

4. Bedirxan, 2022, s. 18

5. Said, 1989, p. 15; Leezenberg, 2011

6. کۆزاکەکان کە زۆرجار لە ئەدەبیاتی تورکیدا لە گەڵ گەلی کازاخستانی دانیشتووی کازاخستان تیکەڵ دەبن بە ھۆی لیکچوونی ناوەکانیان، کۆمەلگە یەکی سلاقی زمانن کە بە شیوە یەکی سەرەکی لە ناوچە ی دۆن و زاپۆریژیا دەژین.

7. گوندەکانی کۆزاک کە لە ناوچەکانی ناوخوا و سنووری ناوچە داگیرکراوەکان دامەزران، خزمەت بە سیاسەتی فراوانکردنی روسیا دەکەن.

8. Çatalkılıç, 2022

9. Çetoyev, 1985, s. 68

10. Vasilyeva, 2021, s. 29

11. Çetoyev, 1985, s. 71; AKAK. T. III. s. 443

12. Averyanov, 2010, s. 46

13. مەبەست لە سەردارەکانی یەریفانە.

14. Averyanov (2010, s. 37)

15. Mustafayev (2011, s. 93)

16. AKAK, 1878, s. 786; Çiçkin, 2013, ss. 91-92

17. AKAK 1888. T. XI. C. 427

18. Memmed, 2011

19. لەو شەڕی کە باسی لێو دەکرێت، بەشیک لە کوردەکانی دۆنبییی بە سەرۆکایەتی عەلی خان لایەنی روسیایان گرتەبەر. دواى گرتنى خوى لەلایەن روسەکانەو لە سالی ۱۸۲۸، ئیدارەى ناوچە کە رادەستی عەلی خان کرا. بەشیک لە کوردە ئێزیدیەکان بە سەرۆکایەتی حەسەن ئاغا و ژمارە یەکی دیاریکراو لە کوردانی موسلمان لە ھۆزی سیلالی لایەنگری روسیا بوون (بروانە چیتۆیف، ۲۰۱۱، ل ۷۵).

20. AKAK, 1878, s. 775

21. لە نیوان سالانی 1828 بۆ 1832، حوسێن ئاغا لە ئێرانەو ڕووی لە ناحیە ی بولانیکی مووش کرد. سالتیک لێرە مایەو (ئەحمەد ئۆنەر، پەییوەندی کەسی، ۳۰ تەمموزی ۲۰۲۲).

22. روسەکان بۆ پشتگیریکردن لە ھەژموونی خۆیان لە ناوچە کەدا ھەندیک ئیمتیازیان بە سەرکردە ی ھۆز و پیکھاتە ناوخییەکان بەخشی. لەو چوارچێوە یەدا لە کاتیکدا کە حەسەن ئاغا سەرۆک

عەشیرەتی ھێسینی وەک سەرۆکی ئیزیدیەکان لە ناوچە کە وەرگیرا، جەعفەر ئاغا وەک سەرۆکی ھەموو کوردە ناوخۆییەکان وەرگیرا.

23. Averyanov, 2010, s. 55
24. پلەیک لە نیوان ئەفسەری فەرمانی دەستگیرکردن و ئەفسەری پاسپۆردراو لە سوپای تزار و یەکییتی سۆفیەت.
25. Averyanov, 1900, ss. 136-137; İvanov, 2018, ss. 298-299; Mosaki ve Pirbari, 2018, s. 237
26. averyanov, 1900, s. 97; iİvanov, 2018, s. 299
27. çetoyev, 1985, ss. 79-83; iİvanov, 2018, ss. 298-299
28. averyanov, 2010, ss. 300-308, mosaki ve pirbari, 2018, s. 240
29. http://www.rusgeneral.ru/general_d2.html
30. mosaki ve pirbari, 2018. 241
31. amilahvari, 1908
32. مادیرا: جۆرنیکە لە شەراب.
33. نیهاد ئۆنەر، لە ڕێگەی پەیوەندییەو، 23 ی تەمموزی 2022.
34. çiçkin, 2013, ss. 90-93
35. pirbari, 2012, s. 4; minorski, 1915, s. 42
36. iİvanov, 2014, s. 385; memmed, 2011; alakom, 2012, s. 34
("v svobodnom kurdistanе", bakinskiy raboçiy, 22 temmuz 1921, no: 190

• سه‌رچاوه‌کان:

- AKAK (1869). T. III. Tiflis.
- AKAK, 1878). T.VII. Tiflis
- AKAK (1888). T. XI. Tiflis.
- Amilahvari I.G. (1908). Iz Zapisok Knyazy Amilahvari // Kavkazkiy Sbornik, Tom. 28. Tiflis.
- Averyanov, P.I. (1900). *Kurdy v Voynakh Rossii s Persiyei i Turtsiyei*. Tiflis: Tipografiya Štaba Kavkazskogo Voennoogo Okrug.
- Averyanov, P.İ. (2010). *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl), İbrahim Kale (çev.)*. İstanbul: Avesta.
- Bedirhan, E.Z. (2022). *Kızıl Kürdistan*, Hejare Şamil (çev). Diyarbakır: Dara.
- Bogomolov, N. (1847). Ag-Vaniya. Kurdi. *Gazeta Kavkaz*, № 32, ss. 127- 128.
- Çatalkılıç, D. (2022). *Kafkasya'da Rus Yayılmacılığı: Mozdok Hattı 1552- 1832*. Ankara: Koyu Siyah.
- Çetoyev, H. M. (1985). Iz Istории Ryssko-kurdsih Svyazey, *Vostokovedcheskiy Sbornik*, 13, ss. 68-92.
- Çiçkin, A.A. (2013). Druzya i Vragi za Kavkazkim Hrebetom. Moskva: Veçe.
- EriŞim tarihi: 17.07. 2022, https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1840-1860/Amilachvari_I_G/text12.htm?fbclid=IwAR0DC-cxqeEwsXEaWg8uQ5tLzWU3E3P3UMarYbRSkFwmi_i3731H8DWr34Y
- EriŞim tarihi: 23.07.2022, <https://www.pukmedia.com/RU/details/?Jimare=48396>
- EriŞim tarihi: 25.07.2022, http://www.rusgeneral.ru/general_d2.html
- EriŞim tarihi: 03.08.2022, https://kurdistan.ru/2011/04/24/articles-10115_Kurdskie_generaly_Rossii_Ali-Ashraf-Aga_SHamshadinov.html.
- İvanov, S. M. (2014). Sudba Sovetskih Kurdov, *Mejdunarodniye OtnoŞeniye*, 3, ss. 384-391.
- Ivanov, S.M. (2018). Cafar Aga Ali Bek ŞamŞadin Aga Oğlu (1806-1877). V. Naumkin & I.F. Popova, *Zemlya Legend* içinde (ss. 298-299). Moskva: Arbor.
- Leezenberg, M. (2011). Soviet Kurdology and Kurdish Orientalism: M. Kemper, S. Conermann (Ed.). *The Heritage of Soviet Oriental Studies* içinde (pp. 98-114). Routledge.
- Memmed, L. (2011, Nisan 23). Kurdskiye Generalı Rossii: Ali-EŞref- Aga ŞamŞadinov. EriŞim tarihi: 22. 08. 2022, <http://kurdist.ru>
- Minorski, V.F. (1915). Kurdi: Zametki i Vpeçatleniya. *İzvestiya Ministerstva Inostrannih Del*, 3, ss. 189-231.
- Morier, J. (1818). *Second Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor*, to

Constantinople, Between the Years 1810 and 1816: With a Journal of the Voyage by the Brazils and Bombay to the Persian Gulf. London: Longman.

- Mosaki, N.Z. ve Pirbari, D. (2018). “Naçalnik NaŞih Kurtin”: Perviy General Ruscckoy Imperatorskoy Armii Kurdsckogo Proisxijdeniya - Cafar Aga // *Dialog so Vremenem*. Vıp. 63. ss. 234-247.
- Mustafayev, V. (2011). *Istoriya Kavkazskogo Kurdistana*, BiŞkek: Zangezur.
- Pauli, G.F. (1862). *Description Ethnographique des Peuples de la Russie. Par T. de Pauly. Publie a l'occasion du Jubile Millenaire de l'Empire de Russie*. Saint-Petersbourg: Imprimerie de F. Bellizard.
- Pirbari, D. (2012, Mayıs 5). General Rossiyskoy Imperii Cafar-Aga. *Noviy Vzglad*.
- Alakom, R. (2012). Şemsedinov Kürtleri, Kürt Tarihi, 1, ss. 30-36
- Said, E.W. (1989). *Oryantalizm: Sömürgeciliĝin KeŞif Kolu*, Selahattin Ayaz (çev.) İstanbul: Pınar.
- Timm, V.F. (2017). *Russkiy Hudojestvennyy Listok*: No: 16. St. Petersburg.
- Vasilyeva, Y. İ. (2021). *Eve Giden uzun Yol Şerefxanê Bedlisî Çaĝı YaŞamı ve Ölümsüz KiŞiliĝi*, Fırat Sözeri (çev.) İstanbul: Avesta
- Vertyayev, K.V. (2018). *Istoriya Kurdistana*. V. Naumkin & I.F. Popova, *Zemlya Legend* içinde (ss. 12-26). Moskva: Arbor.

**ميژووي ديريڼي مزگهوتي چه مچهماڼ ۱۸۵۱ – ۱۹۹۴
د. ئوميډ خهتاب وههاب**

میژووی دیرینی مزگهوتی چه مچه مآل ۱۸۵۱ - ۱۹۹۴

د. ئومید خه تاب وه هاب

پیشه کی:

له سهره تاي هاتني ئاييني ئيسلامي پيرۆزه وه مزگهوت شويني كۆبوونه وه ي زۆرينه ي چين و تويزه كاني كۆمه لگه بوون، كه تيدا جگه شويني خوداپه رستن، بۆنه ئاييني و كۆمه لايه تيه كاني تيدا نه نجامدراوه، جگه له وه ي شويني هه سانه وه ي ريبواران بووه، پهروه ردگار له قورئاني پيرۆزدا له باره ي مزگهوته وه ده فهرميوت: (إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ) ((التوبة - الاية ۱۸)). (وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ) (الحج - الاية ۴۰). ههروهه پهروه ردگار فهرماني به دروستكردني مزگهوت كردوه، كه پيوسته بهرزو بلند و پاك و بۆن خوش بيت، لهو بارهيه وه ده فهرميوت (في بيوت اذن الله ان ترفع ويذكر فيها اسمه يسبح له فيها بالغدو والاصال) (النور - الاية ۳۶). پيغه مبهه (د.خ) ده باره ي مزگهوت ده فهرميوت (احب البلاد الى الله مساجدها) (رواه مسلم)، ههروهه ده فهرميوت (سبعة يظلمهم الله في ظله يوم لا ظل الا ظله، امام عادل، وشاب نشا في عبادة الله تعالى، و رجل قلبه معلق في المساجد....) (رواه البخاري و مسلم) واته: (حهوت كهس له پوژي دوايي له ژير سيبه ري پهروه ردگاردان، يه كه له وانه پياويكه كه دلي به مزگهوته وه په يوهسته).

• میژووی بنیادنانی مزگه‌وته‌که

دیرینترین مزگه‌وتی چه‌مچه‌ماله، ده‌که‌وئته پشت قه‌لاوه، له‌کۆتایی سهرده‌می عوسمانیه‌کان به‌سهرپهرشتی (کوئخا ماری زه‌نان-هورمزیار) و کۆمه‌کی به‌شیک له‌دانشتووانی چه‌مچه‌مال بنیاد نراوه، یه‌که‌م ئاماژه‌بو مزگه‌وته‌که‌بو سالی (۱۹۱۲) ده‌که‌پئته‌وه، ئه‌ویش له‌سألنامه‌ی ویلایه‌تی موسلدا، له‌باسی قه‌زای بازیان ئاماژه‌ی به‌بوونی مزگه‌وتیک له‌چه‌مچه‌مالدا کردووه. مزگه‌وته‌که‌له‌سهره‌تای بنیادنانیدا له‌ناو جه‌رگه‌ی چه‌مچه‌مال له‌نیو بازارپکی بچووکدا بنیاد نراوه، دواتر به‌تیپه‌ربوونی کات و دروستبوونی چه‌ند گه‌ره‌کیکی نوێ و فراوانبوونی رووبه‌ری نیشه‌جیوون له‌چه‌مچه‌مالدا، ئیستا مزگه‌وته‌که‌ده‌که‌وئته‌باکووری رۆژه‌لاتی چه‌مچه‌ماله‌وه.

ئیمه‌پیمان وایه‌به‌دروستی میژووی بنیادنانی مزگه‌وته‌که‌تاوه‌کو ئیستا نازانریت، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی هیچ دۆکیومینت و نوسراویک له‌وباره‌یه‌وه‌له‌به‌ر ده‌ستدا نییه، ئه‌وه‌ی هه‌یه چه‌مچه‌مال له‌نیوه‌ی دووه‌می سهدی نۆزده‌هه‌م گوندیکی بچووک بووه، به‌تیپه‌ربوونی کات ژماره‌ی ماله‌کان زیادیکردووه، تاوه‌کو سالی (۱۹۰۷) ژماره‌ی ماله‌کانی چه‌مچه‌مال گه‌یشتووته (۱۰۰) مال، بۆیه‌له‌رووی زانستییه‌وه‌پێگه‌ی تی ناچیت له‌گوندیکی (۱۰۰) مالییدا مزگه‌وت یان شوئیک بو‌ئه‌نجامدانی نوێژی به‌کۆمه‌ل نه‌بووئیت، له‌کاتییدا له (۹۹٪) دانشتووانی چه‌مچه‌مال موسلمان سوننه‌مه‌زه‌ب و په‌په‌وه‌ی ئیمامی شافعی، له‌کاتییدا له‌زۆرینه‌ی گونده‌کانی کوردستان مزگه‌وت و زانایی ئایینی خۆیان هه‌بووه، جا‌چی چه‌مچه‌مال له‌سالی (۱۸۵۱)ه‌وه‌کراوه‌ته‌قه‌زا.

هه‌رچه‌نده‌چه‌مچه‌مال له‌به‌لگه‌نامه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانیدا به‌قه‌زای بازیان ناوبراوه، به‌لام مه‌له‌بندی قه‌زاکه‌له‌چه‌مچه‌مال بووه، سهرباری ئه‌وه‌ی چه‌مچه‌مال له‌سهر پێگای سهره‌کی نیوان که‌رکوک و سلیمانی بووه و خاوه‌نی بازار و خان بووه، که‌رۆژانه کاروانچییه‌کانی پێدا رۆیشتووه‌و هه‌ندیکیان تیدا ماونه‌ته‌وه‌و بو‌ماوه‌یه‌ک پشوویان داوه، به‌وه‌ه‌یه‌وه‌ده‌گونجیت دانشتووانی چه‌مچه‌مال خانویه‌ک یان ژووریکیان بو‌ئه‌نجامدانی نوێژه‌کانیان ته‌رخان کردبیت، به‌جۆریک ژووره‌که‌له‌خشت و گل بنیاد نراوه‌و سهربانه‌که‌شی به‌قامیش و پووش چنراوه‌و به‌گل داپۆشراوه‌و هیچ سیمایه‌کی بیناسازی مزگه‌وتی پێوه‌دیار نه‌بووه، تایبه‌ت بووه‌به‌خه‌لکه‌که‌و ده‌گونجیت ئه‌وانه‌ی به‌چه‌مچه‌مالدا رۆیشتوون هه‌ستیان به‌بوونی مزگه‌وته‌که‌نه‌کردووه.

جگه‌له‌وه‌ی مزگه‌وته‌که‌له‌سهره‌تادا له‌باکووری رۆژئاوای چه‌مچه‌ماله‌وه‌بووه‌و پشتی به‌قه‌لاوه‌داوه، له‌کاتییدا پێگای سهره‌کی نیوان که‌رکوک بو‌سلیمانی له‌باشووری قه‌لاوه‌بووه، واتا‌ئهو خانووه‌ی که‌نوێژیان تیدا کردووه، له‌م دیووی قه‌لا یان باکوورییه‌وه‌بووه، به‌لام پێگای نیوان سلیمانی بو‌که‌رکوک له‌دیوویان باشووری قه‌لاوه‌بووه، له‌به‌ر ئه‌وه‌

ئەو پۆژھەلاتناس و گەپریدە بە چەمچەمالدا تپەر بوون و نەیان زانیوہ کہ مزگەوتە، دەشیّت ئەوہش ھۆکار بووبیّت بوئەوہی لە یادداشتی پۆژھەلاتناس و گەپریدەکاندا باسی مزگەوتە کہ نەکراوہ.

● پرووبه‌ری مزگه‌وته‌که

له پانتايه کی درېژکو له دايه، به به راورد به مزگه وته نوښه کان بواری فراوانکردنی نییه، له بهر نه وهی له پښییه وه شه قامیکې سهره کییه، له پشتییه وه قه لایه، له پوژئاواوه قه لاکه و به شی له ماله کانه، له پوژهه لاتییه وه شه قامی سهره کییه. سهرچاوهی سهره کی ئاوی مزگه وته که بریتی بووه له ئاوی کانی و کاریزیکی نزیك مزگه وته که، توانراوه شوینی دهستنویژ شوشتن و ههوزیکی له سهر بنیاد بنین، جگه له وهی هه وزه که بووه ته شوینی مه له وانی به شیک له لاوان و پیاوان، به تاییه تی به شیکې پیاوان به یانیان بو لابرندی له ش گرانیان پرویان تی کردووه، بهو هوییه وه وه کو ته نر له نیو به شیک له لاوان و پیاوه کانداسی چه ند پیاویکی چه مچه مال کراوه، له هه مانکاتدا چه میکی گه وره به ناوی چه م بازار له ته نیشته مزگه وته که وه بو خواره وه رویشتووه، که ئاوه که ی بریتی بووه له پاشه روئی ناوی مالان و به شیک له کانی و سهرچاوه کان.

● ناوه کانی مزگه وته که

به‌هۆی دیرینی بنیادنانی مزگه‌وته‌که‌وه، به‌تیپه‌ریوونی کات و گۆرانی ده‌سه‌لته‌کان، مزگه‌وته‌که‌ به‌چهند ناویک ناسراوه‌ته‌وه، له‌وانه‌ له‌ سه‌ره‌تادا له‌لای میری به‌ (مزگه‌وتی چه‌مچه‌مال) و له‌ لای دانیشتووانه‌که‌ی تاوه‌کو ناوه‌راستی په‌نجاکانی سه‌ده‌ی رابردوو . زیاتر به‌ (تاقه‌ مزگه‌وتی چه‌مچه‌مال) ناسراوه، دواتر له‌ ساڵانی (۱۹۵۴-۱۹۵۶) دوو مزگه‌وتی نوێ بنیاد نران، که‌ یه‌که‌میان (محهممه‌دی- مه‌لا ئیبراهیم) بوو، به‌هۆی ئه‌وه‌ی له‌ سه‌رووی مزگه‌وتی دیرینه‌وه‌ بوو، له‌نیۆ خه‌لکیدا به‌ (مزگه‌وته‌که‌ی سه‌ره‌وه) ناسرابوو، ئه‌وی تریان مزگه‌وتی (شیخ کاکه‌ حه‌مه‌)ی کانی چنار بوو.

جیڳی ٺامڙه ٻڙ ڪرڻه، تاوهڪو سالی ههشتاڪانی سهدهی رابردووش مزگهوتی دیرینی چهچهمال به (مزگهوتی گهورهی چهچهمال) ناسرا بوو، دواتر چند مزگهوتیکی نوی بنیاد نران و لیروه مزگهوتهکه به (مزگهوتی پشت قهلا) ناسرا، دواتریش له سالانی (۱۹۹۱-۱۹۹۶) بههوی ئهوهی بزووتنهوهی ئیسلامی له کوردستانی عراق، بارهگای له نیو مزگهوتهکه دانا بوو، ٻویه زور جار له نیو بهشیک له دانیشتوانی چهچهمال به (مزگهوتی بزووتنهوه) ناسرابوو، دواجاریش لایه نی پهیوهندییدار ناوی مزگهوتهکهی ٻڙ (مزگهوتی قهلائی سپی ههسار) گوړی. تیمه پیمان وایه ئهه ناوهی کوټاییان پښ ناچیت پستی بههیچ دوکیومینت و سهراچاوهیهکی زانستی باوهرپینکراو بهسبتیت، له بهر ئهوهی له نیو دانیشتوانی چهچهمالدا به (مزگهوتی پشت قهلا) زیاتر ناسراوه نهک (مزگهوتی سپی ههسار).

● نوښه نکرده وه و گوره کړده وهی مزگه وته که

ټه گه رچی له سهرتا دا مزگه وته که له پروبه ریکی زور بچووکدا زور ساده بنیادنراوه و هیچ سیمایه کی مزگه وتی نوی پټوه دیار نه بوو، به لام به تپه ربوونی کات و زوربوونی دانیشتووان و زیادبوونی پټه نوی خوینان، مزگه وته که فراوان و نویژن کراوته وه، هه رچه نده له سهرده می عوسمانیه کاندازانیاری دروست دهرباره نویژه نکرده وه و فراوان کړدنې مزگه وته که له به رده ستدا نییه، له گه ل ټه وه شدا ده کړت بلین ټه گه نویژه نیش کرابیته وه زور ساده بوو، به لام له سهرده می ده سلاتی به ریتانییه کانداز، له سالی (۱۹۲۰) به سهرپه رشتی (کاپتن هویت) ی حاکمی سیاسی به ریتانی له چه مچه مال (۱۲۰) هه زار روپییه له دانیشتووانی چه مچه مال کورکراوته وه و ټه ندازیار (خهیری ټه فندی) سهرپه رشتی نویژه نکرده وهی مزگه وته که ی کردووه و توانیویانه به شیوه یه کی باش مزگه وته که نویژن بکه نه وه و مینبر و ټاوه پړوی بو دروست بکه ن. جاری دووه له سالی (۱۹۲۵) مزگه وته که نویژه نکراده وه، ټه ویش کاتیک به هو ی بارینی بریکی زور بارانه وه، لافاوکی زور هاتووه و زیانی زوری ماددی و گیانی له چه مچه مال دا، به جوریک لایه کی شاری ویران کړد، یه ک له و شوینانه کی که ټاوی لافاوی تیچوو مزگه وته که بوو، به وهو یه وه زیانی زوری به رکه وت، بویه له کوتای وهرزی به هار دانیشتووانی چه مچه مال به هاوکاری به شیک له دانیشتووانی چه مچه مال و حکومته توانیان مزگه وته که پاک و نویژن بکه نه وه، جاری سییه م که مزگه وته که نویژن کرایه وه له سالی (۱۹۶۸) بوو، ټه ویش به یارمه تی سندوقی بنیادنا نه وهی باکوور و چند که سیکی چه مچه مال به تاییه تی (مه لا عه زیز عه بدوللا، سهد جه مال به رزنجی، مام ره حیم رهزا به گ بابانی، مام سالار نه ریمان کوخا ټه حمده بابانی ... هتد)، مزگه وته که پروخیندراو به کارامه ی وه ستای ده ست په نگی چه مچه مال (وه ستا رهزا عه لی سه مه ن) و ده ست و بازووی کړیکاری چه مچه مال و به به کاره ییانی به ردی حه لان به شیوه یه کی نوی مزگه وته بنیاد نرایه وه.

جیگه ی باسه به مه به سستی فراوان کړدنې پروبه ری مزگه وته که هه ولکی زور درا بو ټه وهی به شیک له قه لا پروخیندريت و بدریته ده م ټه و پارچه زه وییه کی که مزگه وته که ی له سهر بنیاد نرایه وه، له بهر ټه وهی ټه وکاته تا ده هات ژماره ی نویژ خوینانی مزگه وته که پرو له زیاد بوون بوو، به جوریک له حه وشه و ته نانه ت به شیکیان له دهره وهی مزگه وته که له سهر شه قامه که نویژی هه نیان کړد، دواچار پاش هه ولکی زور توانیان پارچه زه وییه ک له پوژه هلاتی مزگه وته که ده ست بخه ن و کردیانه شوینی ده ست نویژ گرتن، دواتر به شیک کی میان له قه لا بری و به وهو یه وه پروبه ری هو لی نویژ خوینان فراوانتر کړا، لیړه وه مزگه وتی دیرینی چه مچه مال به شیوه یه کی نوی دهرکه وت، به جوریک زورینه ی ټه و پیداو یستیانه ی که پیویسته له مزگه وتیکدا هه بیت بوی دابینکړا، له و کاته وه ټاوه کو سنووری نویژینه وه که ی ټیمه وه کو خوی ماوه ته وه.

● پيش نويز و تاريخونه كاني مزگه وته كه

هه چهنده زانباري دروست ده رباره ي يه كه م پيش نويز و وتارخويني مزگه وته كه له به رده ستدا نيه، له گه ل ئه وه شدا به پشت به ست به سه رچاوه و ته ي به شيك له پيشسپيه كاني چه مچه مال توانيومانه تاراده يه ك ئاماژه به به شيك له پيش نويز و وتارخوينه كاني مزگه وته كه بكه ين، به تايبه تي له سالي (۱۹۱۰) هوه به دواوه كه چهنده زانابه كي ئاييني به توانا له م مزگه وته پيش نويز و وتارخوين بوونه.

خشته ي ژماره (۱)

ز	ناو	سالاني خزمهت	تييني
۱	مه لا عومهر وه يسه قايت وه ني	۱۹۱۰-۱۹۰۰	ئهن دامي ئه نجومه ني كارگيري چه مچه مال بووه و دواي دهوام پيشنويزي كردووه.
۲	مه لا محه ممه د سه عيد كاني كه و ه يي	۱۹۱۰-۱۹۰۷	موفتي چه مچه مال بووه، له هه مان كاتدا ماموستاي قوتابخانه ي چه مچه مالي سه ره تايي بووه.
۳	مه لا سه يد عه بدوللا به رزنجي	۱۹۵۸-۱۹۶۳	
۴	مه لا عه زيز عه بدوللا ئومه ر بلي	۱۹۶۳-۱۹۸۷	له سالي (۱۹۶۳) هوه له كه ركوك بو چه مچه مال گوازاوه ته وه
۵	مه لا غه ريب محه ممه د ئه مين كه لاني- سه نكاوي	۱۹۸۷-۱۹۹۴	له سالي (۱۹۸۷) به هوي خاپووركردني ناحيه ي سه نكاو بو چه مچه مال گوازاوه ته وه

● حو جره ي فه قيان

وينه ي زورينه ي مزگه وته كاني شار و شاروچكه كاني كوردستان حو جره يه كي بچووك له نيو
حه وشه ي مزگه وته كه دا له خشت و گل بنياد نرا، دواتریش له دواي نويزه نكردنه وه ژووريكي
تايبه ت به پيش نويز و وتارخويني مزگه وته كه بنيادنرا، كه زورجار فه قيان وانهيان تيدا
خويند، به تيه رپووني كات ژماره ي فه قياي زياتر پروي كردووه ته چه مچه مال بو فيرپووني
زانسته شه رعييه كان و له م حو جره يه خويندويانه، به تايبه تي له سه رده مي (مه لا محه ممه
سه عيد كاني كه و ه يي)، له دواي ئه ويش خويندن له حو جره كه به رده وامي هه بووه. زورترين
ريژه ي ئه و كه سانه ي كه پرويانكردووه ته مزگه وته بو فيرپووني قورئان و زانسته شه رعييه كان،
له سالاني (۱۹۹۱-۱۹۹۳) بوو، له بهر ئه وه ي وه كو پيشتریش ئاماژه مان بو كرد ئه وكات باره گاي

بزووتنه‌وهی ئیسلامی له‌نیۆ مزگه‌وته‌که‌دا بوو، ئه‌وانه‌ چهند که‌سیکیان بۆ وتنه‌وه‌ی قورئان به‌ لاوانی چه‌مچه‌مال ته‌رخان کردبوو.

● تایبه‌مه‌ندییه‌کانی مزگه‌وته‌که‌

ئهم مزگه‌وته‌ چهند جیاوازی و تایبه‌مه‌ندییه‌کی هه‌بووه، که له مزگه‌وته‌کانی تری چه‌مچه‌مال جیاکراوه‌ته‌وه له‌وانه:

۱. تاکه مزگه‌وت بووه، که تاوه‌کو سالی (۱۹۵۹) نوێژی هه‌ینی تیدا ئه‌نجام دراوه.
۲. تاکه مزگه‌وته، کاتیك حکوومه‌ت پۆژیکی بۆ جه‌ژن دیارییکردوووه، به‌لام (مه‌لا محهممه‌د سه‌عید کانیکه‌وه‌یی) زانایی ئایینی مزگه‌وته‌که به‌ پشت به‌ستن به‌ قورئان و وته‌کانی پیخه‌مبه‌ر (د.خ) پۆژی دواتری کردوووته جه‌ژنی په‌مه‌زان، به‌وه‌یه‌وه له‌لایه‌ن لوتکه‌ی ده‌سه‌لاتی ئیدرای چه‌مچه‌ماله‌وه هه‌ره‌شه‌ی سزادانی لیکراوه، واتا ئهم مزگه‌وته‌ خاوه‌نی برپاری سه‌ربه‌خۆیی تایبه‌ت به‌ خۆی بووه.
۳. پێشنوێژ و وتارخوێنه‌کانی مزگه‌وته‌که به‌ درێژیی ماوه‌ی توێژینه‌وه‌که‌مان له‌ دژی سته‌م و نادادییه‌کانی حکوومه‌ته‌یه‌که له‌ دوا‌ی یه‌که‌کانی عێراقی بوونه‌ته‌وه، له‌وانه‌ نا‌ره‌زایی ده‌رپرین و کو‌کردنه‌وه‌ی خه‌لکی و خۆپیشاندان دژی شه‌هید کردنی (شیخ سه‌عیدی سه‌نگاو) له‌ له‌ سالی (۱۹۲۰)، دواتریش له‌ دژایه‌تیکردنی په‌شگیرییه‌که‌ی هه‌ره‌س قه‌ومییه‌کان له‌ سالی (۱۹۶۳) و شالاه‌کانی ئه‌نفال، له‌ سالانی (۱۹۸۸-۱۹۹۱) دژی دانیشتووانی سنووری چه‌مچه‌مال، جگه‌ له‌وه‌ی له‌ یه‌که‌م پۆژی پا‌په‌رینی (۱۹۹۱/۳/۷) ی چه‌مچه‌مالدا، له‌ بل‌ندگۆی ئهم مزگه‌وته‌وه یه‌که‌م بانگی پا‌په‌رینی چه‌مچه‌مال درا، بۆیه به‌ درێژیی ئه‌و می‌ژوووه پێش نوێژ و تار خوێنه‌کانی رووبه‌رووی لێپرسنه‌وه‌و په‌لکێشی دادگا و پشکنینی مال و سوتاندنی کتێبه‌کانیان و هه‌ولێ تیرۆر کردنی چهند وتارخوێنێکی ئهم مزگه‌وته‌ دراوه.
۴. تاکه مزگه‌وته له‌ سالانی (۱۹۹۱-۱۹۹۴) باره‌گای بزووتنه‌وه‌ی ئیسلامی تیدا‌بووه، به‌وه‌یه‌وه له‌ سالی (۱۹۹۳) له‌ ئه‌نجامی شه‌ری نیۆخۆی نیوان پارته‌ کوردستانییه‌کان زینانی زۆری به‌رکه‌وتوووه.
۵. یه‌کیکه‌ له‌و مزگه‌وتانه‌ی چه‌مچه‌مال که دانیشتووانه‌که‌ی زۆرتین یادگاری و به‌سه‌ره‌اتیان تیدا هه‌یه.

سه رچاوه کان:

یه که م // قورئانی پیروژ

دووهم // فهرمووده ی پیغه مه بهر (د.خ)

سییه م // به لگه نامه ی بلاو نه کراوه

۱. کتاب متصرفية لواء کرکوک الى رئاسة بلدية جم جمال في (۱۹۶۷/۶/۲۶).

چوارهم // بلاو کراوه حکومییه کان

۱. موصل ولایتی سالنامه رسیمیسیدر (۱۳۲۵هـ-۱۹۰۷م)، سنه هجریه سنه مخصوص دردنچی

دفعه اولارق، مطبعه ولایتده طبع اولنشمدر.

۲. موصل ولایتی سالنامه رسیمیسیدر (۱۳۳۰هـ-۱۹۱۲م)، سنه هجریه سنه مخصوص اولوق اوزره

بشنجی دفعه اولارق، موصل مطبعه سنده طبع اولنشمدر.

پینجه م // ده ستنوس

۱. ماموستا عبدالرحمن مهلا محهمه د سه عید، کورته یه که له ژیانی مهلا محهمه د سه عید

چه مچه مال.

شه شه م // یادداشت

۱. هاشم سهید ئه حمه د، چه مچه مال له یاده وه ریمدا ۱۹۶۰-۱۹۸۱، چاپی یه که م، چاپخانه ی گولزار،

سلیمانی، ۲۰۰۰.

هه وته م // کتیب به زمانی کوردی

۱. ئومید خطاب وهاب، راپه رینی ناوچه ی چه مچه مال ۳/۷-۱۹۹۱/۵/۴، چاپی یه که م، ده زگای

چاپ و په خشی همدی، سلیمانی، ۲۰۲۱.

۲. پ.د. زه نون پیریادی، چه مچه مال له چل و په نجاکانی چه رخی بیست دا، چاپی یه که م،

چاپخانه ی پوژ، که رکوک، ۲۰۱۰.

هه شته م // ئینسا کلۆپیدیا به زمانی تورکی عوسمانی

۱. شمس الدین سامی الفراشیری، قاموس الاعلام، ایکنجی جلد، مهران مطبعة سی، ایستانبول، ۱۳۰۶هـ..

نویه م // پوژنامه

۱. الوقائع العراقية، عدد (۱۰۶۰)، (۱۹۳۱).

۲.، (۱۶)، (۱۹۵۸).

۳. (۹۱۷)، (۱۹۶۴).

۴. پيشكه وتن، ژماره (۵)، (۱۹۲۰).

ده يه م // چاوپيښه وتن

۱. چاوپيښه وتنې تويزه ره گه ل ماموستا (صابر همه عه لي مه لاعومهر)، له دايكبووي (۱۹۳۸)، له چه مچه مال، له (۲۰۱۸/۵/۲۳).
۲. چاوپيښه وتنې تويزه ره گه ل كاك (فيض الله صابر صالح) ناسراو به كاك (فيض الله عه ريزه نووس)، له دايكبووي (۱۹۴۶)، له چه مچه مال، له (۲۰۱۸/۶/۱۱).
۳. چاوپيښه وتنې تويزه ره گه ل حاجي (خاليد په حيم همه)، له دايكبووي (۱۹۴۷)، له چه مچه مال، له (۲۰۱۹/۴/۱۸).
۴. چاوپيښه وتنې تويزه ره گه ل كاك (به كر وه ستا ره زاي عه لي سه مه ن)، له دايكبووي (۱۹۶۰)، له چه مچه مال، له (۲۰۱۸/۴/۲۱).
۵. چاوپيښه وتنې تويزه ره گه ل ماموستا (كاوه په حيم ره زا به گ)، له دايكبووي (۱۹۶۰)، له چه مچه مال، له (۲۰۱۸/۵/۲).

**يادداشتته کانی عهلی خامنه‌یی و هه‌لدانه‌وه‌ی
لاپه‌ره‌کانی پوژانی زیندانی
به‌شی یه‌که‌م**

**پ.ی.د. شاخه‌وان عبدالله صابر
زانکۆی سڤوران / فاکه‌لتی ئاداب / به‌شی لیکۆلینه‌وه
ستراتیژییه‌ میژووبیه‌ کلتوری و شوینه‌واریه‌کان**

یادداشت‌ه‌کانی عه‌لی خامنه‌یی و هه‌ل‌دانه‌وه‌ی لاپه‌ره‌کانی پوژانی زیندانی به‌شی یه‌که‌م

پ.ی.د. شاخه‌وان عبدالله صابر

ئه‌م یادداشتانه‌ باس له پوژانی زیندانی کردنی عه‌لی خامنه‌یی ده‌کات له زیندانه‌کانی ئێران له ماوه‌ی ۱۹۵۳-۱۹۷۹، له سه‌رداوا‌ی دۆستیکی ئه‌م یادداشتانه‌ی تو‌مارکردووه. هه‌رچه‌نده به‌که‌می پڕژاوه‌ته‌ سه‌ر باسکردن و خسته‌ن پووی پرو‌داو و په‌ره‌سه‌ندنه‌ سیاسیه‌کانی ئێران و ناوچه‌که، به‌لام به‌گشتی وینه‌یکی پوونی دۆخی زیندانیه‌کانی ئێران و په‌ره‌سه‌ندنه‌ی ریک‌خسته‌ن سیاسیه‌کانی بزافی ئیسلامی له‌م وڵاته‌ ده‌خاته‌ پوو، ئه‌مه‌ش بایه‌خی میژوویی خۆیان هه‌یه، چونکه‌ ناوبراو یه‌کیک بووه‌ له‌ کاره‌کته‌ره‌ چالاکه‌کانی، هه‌ر له‌به‌ر ئه‌وه‌ش بووه‌ شه‌ش جار ده‌ستگیر کراوه‌.

خانه‌واده‌ی عه‌لی خامنه‌یی:

له ۱۹۳۹ له شاری مه‌شه‌هد له دایک بووه‌ که شوینی له دایک بوونی (عه‌لی موسا په‌زا) ی هه‌شته‌مین پیشه‌وا‌ی شیعه‌کانه‌. خامنه‌یی دووهم کۆری خیزانه‌که‌ی بووه، بۆی گه‌وره‌ی ناوی (مه‌مه‌د) بووه، باوکی (جه‌واد خامنه‌یی) له خانه‌واده به‌ ناو بانگه‌کانی مه‌شه‌هد بووه. له سالی ۱۳۱۳ له شاری نه‌جه‌ف له دایک بووه.

دایکی خامنه‌یی له شاری نه‌جه‌ف له دایکبووه، لێره‌دا خامنه‌یی هه‌ندیک زانیاری ده‌رباره‌ی دایکی ده‌خاته‌ پوو بۆ نموونه، ئاماژه به‌وه‌ ده‌کات دایکی به‌ زمانی عه‌ره‌بی به‌شیوه‌زاری نه‌جه‌فی دواوه، دیوانی حافزی شیرازی خویندۆته‌وه و هوگ‌ری شیعه‌کانی بووه، چه‌ند شیعه‌یکی شاعیری ناوبرا‌ویشی ئه‌زبه‌رکردوه. قورئانی به‌ ده‌نگی خو‌ش خویندووه، له‌و قورئانه‌شی خویندووه که له‌لایه‌ن باوکیه‌وه به‌ دیاری پیدرا‌بوو، به‌لام له‌ کو‌تاییه‌کانی ته‌مه‌نی گو‌رانکاری به‌سه‌ر ده‌نگیدا هاتووه‌ ئه‌و ده‌نگه‌ی جارانی نه‌ماوه، پاره‌ی قورئانی بۆ مندا‌لاکانی کردووه و هه‌ریگ‌پرا‌وه‌ته‌ سه‌ر زمانی فارسی، سه‌رسام بووه به‌ چیرۆکی موسا پیغه‌مبه‌ر (سه‌لامی خودا لێیت) ورده‌کاری ژیا‌نی موسا که له‌ چه‌ند سو‌ره‌تییکی قورئان دووباره‌ بو‌ته‌وه بۆ مندا‌له‌کانی گ‌پرا‌وه‌ته‌وه.

خامنه‌یی باس له‌وه‌ ده‌کات که بنچینه‌کانی خویندنه‌وه‌ی قورئان و هه‌روه‌ها زمانی عه‌ره‌بی له‌ لای دایکی خویندووه، دایکی شاره‌زایی له‌ بواری فه‌رمووده‌ش هه‌بووه. خامنه‌یی دان به‌وه‌دا ده‌نی‌ت به‌ هو‌ی زۆری ده‌ستگیرکردنی کۆره‌که‌ی دایکی ئازاری زۆری چیش‌تووه، له‌گه‌ڵ هه‌لکه‌وتانه‌ سه‌ر ما‌له‌که‌یان له‌لایه‌ن ده‌زگای ساواک (۱)، به‌لام به‌ گوته‌ی ناوبراو دایکی «خو‌پا‌گرا‌نه‌ پو‌وبه‌پو‌ویان بو‌ته‌وه‌و ده‌مه‌قاله‌شی له‌گه‌ڵکردون» زۆر جاریش هانی

کورپه‌که‌ی داوه که له‌سهر پریبازه‌که‌ی به‌رده‌وام بیت. باپیری خامنه‌یی (حوسین خامنه‌یی) پیشنوژی مزگه‌وت بووه له شاری ته‌وریز، هه‌روه‌ها ماوه‌ی بیست سال له شاری نه‌جه‌ف وانه‌ی ئاینی گوتوته‌وه، سالی ۱۳۱۵ گه‌راوه‌ته‌وه ته‌وریز چه‌ند مانگی‌ک به‌ر له هه‌لگیرساندنی شو‌پشی ده‌ستوری ۱۹۰۵ - ۱۹۱۱ (۲) کوچی دوا‌یی کردووه، سه‌ره‌تا له ته‌وریز نیژراوه، دواتر گواستراوه‌ته‌وه بو گورستانی (وادی سه‌لام) له شاری نه‌جه‌ف له‌وێ ئه‌سپه‌رده‌ی خا‌ک کراوه. ده‌رباره‌ی دۆخی ئابوری خیزانه‌که‌یان خامنه‌یی باس له‌وه ده‌کات که‌وا به هه‌ژاری ژیاون ته‌نانه‌ت باوکی ناچار بووه په‌نا بو فروشتنی کتیبه‌کانی ناو کتیبخانه‌که‌ی به‌ریت. به‌لام ئه‌م خیزانه هه‌ولیا‌نداوه خه‌لکی به دۆخی هه‌ژاریان نه‌زانیت و سه‌ربلندانه ژیاون و ده‌ستیان له‌که‌س پان نه‌کردوته‌وه، هاوشپوه‌ی باوکی، دایکی خامنه‌یی باس وخواسی هه‌ژاری خو‌ی بو که‌س نه‌درک‌اندووه، ناسوریه‌کانی ژیا‌نی به‌جو‌ره‌ها شیوه‌شاردوته‌وه.

خویندنی له حو‌جره:

له به‌ر پێگه‌ی ئاینی خانه‌واده‌که‌یان، خامنه‌یی له ته‌مه‌نی چوار سالیه‌وه خراوه‌ته به‌ر خویندنی ئاینی، له دوو شوینی جیا‌واز له (که‌تاتیب- حو‌جره) خویندوویه‌تی. برا گه‌وره‌که‌ی (محهمه‌د) له‌هه‌مان شوین وانه‌ی له‌گه‌ڵدا خویندووه. خامنه‌یی باس له‌وه ده‌کات له‌م قوناغه‌ی ته‌مه‌نی حه‌زی به‌تیکه‌لی نه‌بووه له‌گه‌ڵ که‌شوه‌ه‌وای وانه‌کان ئاویتته نه‌بووه، له‌وانه‌یه به‌شیک له هۆیه‌که‌شی بو ئه‌وه بگه‌ریتته‌وه وه‌ک خو‌ی ئاماژه‌ی پیکردووه که‌ چاوه‌کانی کز بوون توانای بینیان وه‌ک پپو‌یست نه‌بووه، هاوته‌ریب خراپی شیواژه‌کانی خویندن و په‌روه‌رده، له‌گه‌ڵ نه‌بوونی پرۆگرامی‌کی په‌روه‌رده‌یی دروست، سه‌رباری ئه‌م هۆکارانه‌ش توندوتیژیکی بـی پاسا‌وی مامۆستا‌کان، هه‌موو ئه‌وانه به‌سه‌ر یه‌که‌وه کیشه‌ی به‌رده‌م ئه‌م جو‌ره له خویندن بوون له ئیرانی ئه‌و پرۆژگار.

له سالی ۱۹۴۳ له‌وکاته‌ی ته‌مه‌نی له‌ نیوان ۴-۵ سال بووه، پیده‌چیت باوکیان درکی به‌وه کردبیت که خامنه‌یی دلخۆش نه‌بووه له خویندنگه‌که‌ی، ئه‌مجاره خامنه‌یی وبرا‌که‌ی ده‌گوزا‌یتته‌وه شوینیکی تر که ژووریک بووه له ناو مزگه‌وت، وه‌ک ئه‌وه‌ی له یادی بیت ژوره‌که تاریک بووه، له‌وانه‌یه ئه‌م تیروانینه بو ژووره‌که له بنچینه‌دا له‌وه‌وه سه‌رچاوه‌ی گرتبیت که‌ چاوه‌کانی خامنه‌یی کزبووه. جیا‌واز له مامۆستای شوینه‌که‌ی تر گرنگی به خامنه‌یی وبرا‌که‌ی داوه، به‌لام له‌گه‌ڵ قوتابیه‌کانی تر توندوتیژ وتۆره‌ بووه، له سه‌ره‌تا به‌ فی‌ربوونی جو‌زئ عه‌مه و پیته‌کانی هیجائی عه‌ره‌بی ده‌سپیکردووه، به‌مه‌ش ده‌رده‌که‌و‌یت ماوه‌ی خویندنی یه‌که‌می زۆری نه‌خایاندووه بابه‌تگه‌لیکی ئه‌وتۆش له‌وێ فی‌ر نه‌بووه، بۆیه له‌سه‌ره‌تاوه ده‌ستپیکردوته‌وه. پێچه‌وانه‌ی دایک و باوکی که وه‌ک باس‌مان کرد ئاماده نه‌بوون باسی دۆخی خراپی خیزانه‌که‌یان بکه‌ن، به‌لام خامنه‌یی به‌ شیوه‌یکی ناراسته‌وخۆ ئاماژه‌یه‌کی له‌م جو‌ره‌ی داوه، کاتیک باس له‌وه‌ده‌کات که له زستاندا له‌ ریگای ها‌توو‌چۆی نیوان شوینی خویندن و

ماله وه له بهر دراوی پیلاره کانی قورو لیتاو هاتوونه ته ناو پیلاره کانی. له م قوناغی خویندنی خامنه یی باس له دیارده یکی سیر ده کات، کاتیک هه موو پوژانی پینج شه مه بهر له کوتای هانتی دهوامی قوتابیان به قوتابیان پاگه یزراوه کهوا موریک له ژیر زامتان ده دریت، نه وه ی پاریزگاری له نویژی ههینی بکات وئاماده بیت بۆ به جیهینانی نه وه ئهرکه نهوا شوینه واری موره که ده مین، به پینچه وانه وه شوینه واری موره که نامین، ههر بویه موریان له ژیر زما نی هه موو قوتابیان داوه. له بهیانی پوژی شه مووان « قیامت هه لده ستا » کاتیک قوتابیان به نوره ده وه ستیزان و ژیر زمانیان ده پشکرا، هه ندیک له قوتابیان پرو به پروی سزای توند ده بوونه وه، ده رباره ی دوخی ده روونی خو، خامنه یی ئاماژه به وه ده کات « منیش له گه ل قوتابیان له ریز ده وه ستام له ترسان ده گریام نه که له بهر لیدان، چونکه ریزیان ده گرتین و لیان نه ده داین به لکو له بهر ترسانکی دیمه نه که ده گریام ».

ده سترکردن به خویندن له خویندنگه ئایینه نوییه کان

له چله کانی سه ده ی رابردو وریک له دوا ی له کارلادانی رهزا شای په هله وی (۳) له سالی ۱۹۴۱ تا کوتای ده سه لاتی دکتور محمه د موسه دق (۴)، له سالی ۱۹۵۳ ئاراسته ی چه پره وی له تیران له هه لکشاند ابووه، به تایبه تی دوا ی پرو دواوه کانی ئازربایجان، به مه بهستی پرو به پرو بوونه وی نه م ته وژمه کومونستییه ی که ولاتی ئیرانی گرتبووه (۵) حکومه تی شاهنشاهی ئیرانی بواری دابوو به نهجامدانی چالاکیه ئایینه کان، له م میانه دا یه که م قوتابخانه ی ئاینی نو ی له سه ر ده ستی کومه لیک له ده وله مهن دو خودا پیداو ه کانی شاری مه شه د به ناوی « دار دیانتی للتعلیم»، کرایه وه که قوتابی له پوله کانی یه که تا شه شی سه ره تای له خوده گرت، (میرزا حوسین ته ده یون) به ریوبه ری بوو که به بنه چه خه لکی کرمان بووه، به لام له شاری مه شه د داده نیشت (۶).

خامنه یی له ته مهنی شه ش سالی دا ده بیت قوتابی قوناغی یه که، محمه دی براشی که ته مهنی ده سال بووه له گه ل قوتابیانی پولی چواریان داناوه، خامنه یی ئاماژه به وه ده کات که له پوله کانی یه که و دوو وستی ئاستی زانستی وه ک پیویست نه بووه له خویندن دواکه وتوو، به لام دوخه که له پوله کانی چوار و پینج و شه ش ته واو پینچه وانه بوته وه، ههرچه نده ناوبراو ئاماژه ی به وه کردوو ته وه کو سالنیک هوکاری نه مه ی لا پروون نه بووه، به لام دواتر درکی به وه کردوو کهوا دووری نه وه له ته خته ره شی ناو پول نه م جیاوازیه ی دروستکردبوو، چونکه چاوه کانی کزبووه، بویه کاتیک له پولی چوار به دواوه شوینه که ی ده گوپن، ده یگوازنه وه ریزی پیشه وه له وانه کانی پیشه که ویت. یه که م وانه ش که وه ریگرتوو له و قوتابخانه یه بیرکاری بووه ماموستای بابه تیش زوری هانداون بۆ فیربوون، ههر له م قوتابخانه یه زیره که ده بیت له جوان خویندنه وه ی قورئان، بویه له چه ند بونه یک، به ئاماده بوونی چه ند که سایه تیکی ئاینی دیار قورئانی خویندوو.

به زمی له سه رناني عه مامه:

له سه ر نانی عه مامه نيشانه يکی ديار و جياکه ره وه بوو له ئيران و چيني پياواني ئايني و بانگه واز خوازو و قوتاياني ئايني پيناسراوه ته وه ، له بهر ئه وه ش به گوزارشتي خامنه يي له لايه ن «به کريگيراواني ئيستعمار و بانگه وازکاراني عه مانی» دژايه تي ئه م ديارده يه کراوه ، ئاماژه شي به وه کردوو که په زاشا له شويني عه مامه فه رماني به له سه ر نانی کلاوی په هله وي کردوو (۷) به لام محهمه دي کوري په زاشا له برپاره که پاشگه ز بوته وه ، به گشتي داموده زگاگانی برپار به ده ست پلانيان بو ئه و دانابوو که گيانیکی دهسته جه معي دروست بکه ن بو گالته کردن و به که م سه ير کردنی عه مامه ، بويه گالته کردن به عه مامه و زاناياني ئايني به ريگا و شيوازي جياواز وه ک خو ي باسي ده کات ديارده يکی باو بووه له هه موو ئيران . هه رچه نده خامنه يي ده لي هه ر له پولي دووه مي سه ره تاييه وه عه مامه ي له سه ر کردوه ، چونکه وه کو باو بووه له هه موو ئيران خه لکی کلاو له سه ر بکه ن ، به لام باوکی خامنه يي پتيکردو ته وه کلاوی په هله وي له سه ر بکات . بويه ده بوايه خامنه يي هه ر عه مامه له سه ر بکات .

جيگه ي باسه خامنه يي بي به ش نه بووه له گالته کردن به عه مامه ، له م ميانده دا باس له وه ده کات که وا پياو يکی ئايني به ناوی (شيخ فائيق) ماليان له کو لانی به رامبه ري مالي ئه وان بووه جاريک به سواري گو يدریژه که ي به لای کو مه ليک مندا لي گه ره کدا په تبووه ، که خه ريکی ياری باله بوون که ياری دلخوازي خامنه يي بووه ، به لام له کاتي ياري کردن عه مامه که ي داناو ، کاتيک (شيخ فائيق) به لاياندا په تبووه هه موو به يه ک ده نگ ها واريان کردوو « ئا شيخ ئا شيخ » واته ئاغای شيخ ، ئاماژه به وه ده کات ئه گه ر به ته نيا ئه م ووشه يه بگوترايه هيماي گالته کردن نه بووه ، به لام کاتيک به (کو مه ل - کو رس) بو تري ته وه نيشانه و ئاماژه بووه بو سوکايه تي ومايه ي پيکه نين ، دواي ئه وه شيخ له گو يدریژه که ي دابه زيووه نزيک بو ته وه له خامنه يي ، نابراو و ته نانه ت باو کيشي ناسيوه ته وه زانيوويه تي عه مامه به سه رن به پيکه نينيکی تي که ل له سه رسورمان و سه رکونه وه به نه رمي به خامنه يي ووتوو « بو چي توش) گالته م پي ده که يت) ئه ي گه و ره و به ري زم » .

خويندن له حه وزه ي عيلمی:

دواي ته واکردنی قوناغي سه ره تايي خامنه يي و برا که ي دريژه يان به خويندنی ئايني داوه ، چونکه وه ک خو ي جه خت له وه ده کاته وه که باوکی ريگه ر بووه له وه ي مندا له کانی له قوتابخانه ي فه رمي بخوينن ، تا وه کو له که ش وه وئا ئيينه که دوور نه که ونه وه . لي ره دا خامنه يي ئاماژه به و بابه تانه ش ده کات که له م قوناغه خويندويه تي هه ري هک له (نه حو ، سه رف ، مه عان ، به دي ع) له م بابه تانه بوون که قوتايي ئايني هه ر له سه ره تا وه ده بوايه

بیانخوینئ. له سالی ۱۹۵۳ له قوتابخانه ی سولیمانخان (سلیمانی) گوازاوه ته وه قوتابخانه (نواب)، له م قوناغه شدا توانا زانستیه کانی گه شیانکردووه دواي خویندنی بابته کانی (سه مه ديه) (سیوتی) (موغنی) ههستی به تاموچیژی وه رگرتنی وانه کان و بوونی توانایی گه وره له وه رگرتیان کردبوو، دواي (موغنی) (موته وال) ی خویندووه که تاییه ته به زانستی (به لاغه- په وانبیژی)، هه رچی (موغنی) یه، کتییکی تاییه ت و « بئ وینه یه له زانستی نه خو» هه روه ها له بابته ی ئوسولی فیهیش (شه پرائیج) له لای باوکی خویندووه تا گه یشتوته بابته ی (حه ج) دواي ئوه کتییی (شه رچی له معه) ی له گه ل محمدی برای لای باوکی خویندووه. له ته مه نی ۱۷ سالی هه ریه ک له بابته کانی (په سائیل) و (مه کاسیب) و (کیفایه) خویندووه له ماوه ی خویندنی شه ش سالی له حه وزه ی عیلمی له مه شه ه د، خامنه یی یادگاری زوری هه بووه، یه کیئک له وانه حه زی زوری بۆ خویندنه وه هه بووه، له وانه ش خویندنه وه ی چیروک و پۆمانه ئیرانی وجیهانیه به نیوبانگه کان له وانه خویندنه وه ی هه ر ده پۆمانه که ی میشل زیفاکو و پۆمانه کانی ئه لیکسه نده ر دوما، هه روه ها به گووته ی خو ی هه موو یاخود زورینه ی پۆمانه ئیرانیه کانیشی خویندوته وه.

سهردانی شاری نه جه ف:

سالی ۱۹۵۷ خامنه یی به سهردانیئک هاتوته عیراق چه ند مانگیئک له شاری نه جه ف ماوه ته وه، له وانه ی گه وره پیاوانی ئاینی ئه م شاره ئاماده گی هه بووه، له ویدا سهردانی کتیبخانه ی (شوشته ری) کردووه، که ژماره یکی زورله کتیبه کانی مامی له م کتیبخانه یه دیوه که وه قفی ئه م کتیبخانه یه کرابوون، هه ر له ویش هه ندیک کتییی کوپی کردووه، له گه پرانه وه ی له گه ل خیزانه که ی بۆ ئیران له پیگای به سراوه بۆ خوره مشه هه ر، له و شاره ش به شه مه نده فه ر هاتونه ته وه تاران، له ناو ئۆتۆمبیلیکی تاکسی کتیب وهه ندیک ناسنامه ی خو ی له بیرده کات، وه ک خو ی ده لئ « دونیام به سهردا ویران بوو ماوه یکی زور هه موو شوینیک گه رام بۆ دۆزینه وه ی له وانه ش چوممه وه ویستگه ی شه مه نده فه ر به لام هه ر نه مدۆزیه وه، بۆیه به دلساردی گه رامه وه مه شه ه د». دواي نزیک دوو سال نامه یکی له شوفیری تاکسیکه وه پیده گات پیی رایگه یانووه له ناسنامه کان، ده رکه وتوو که خاوه نی که لوپه له کان پیاوی ئاینی بووه (وینه ی سهر ناسنامه کان به عه مامه وه گیرابوون) بۆیه سوواخی ناویشانی خامنه یی له هه ندیک له پیاوه ئاینیه کانی تاران ده کات، یه کیئک له وانه ن ناویشانی مزگه وتیکی له مه شه ه د پیده دات به م جوړه کتیب و ناسنامه کانی بۆ ده گیریتته وه.

له ماوه ی گه شته ی بۆ عیراق ناوبراو زور هه ولیداوه ته نیا به زمانی عه ره بی بدوی، به لام زور جار کیشه ی له جیاوازی نیوان شیوه ئاخوتنه کانی (فوسحه و عامیه) ی بۆ دروست بووه، بۆ نموونه له نه جه ف دایکی داواي لیده کات بچیت بۆ کرینی برنج، له دوکانیک که

خواه نه که ی ئافرهت بووه، خامنه یی له دوکانداره که ده پرسى «عندکم رز- برنجتان هه یه؟» به لām ئافره ته که به سهر سوپمانه وه ده پرسى « رز شنو - برنج چیه؟» هه چهند خامنه یی هه و لیداره به ئاماژه تیبگه یی، به لām ییسوود بووه، که گه پراوه ته وه ماهرای نیوان خو ی و دوکاندارى بو دایکى گپراوه ته وه دایکى به پیکه نینه وه گوتویه تی بل ی (من). دواتر خامنه یی ده گه پیتته وه دوکانه که بو کپینى برنج. خامنه یی ئاماژه به وه ده کات له بهر خوشه ویستی بو زمانى عهره بى هه زیکردوو له عیراق زیاتر سهردانى ئه و شوینانه بکات که به فارسى نه دوین، له بهر ئه وه ی دانیش توانى شاره پیرۆزه کان (مه به ستى نه جه ف و که ره لا) یه زۆربه یان فارسى ان زانیوو، بو یه له به غدا سهردانى ناوچه ی کازمیه ی کرووه بو ئه وه ی ته نیا به عهره بى بدو ی، پۆژیکیان له که ناری دیجله خو ی به چاپخانه یکی نیمچه چۆلدا کردوو، به ده م هه لدانه وه ی لاپه ره ی پۆژنامه یک جگه ره یک داده گیرسینى (۸) داوا ی چاپه ک ده کات بو یه کریکارى چاپخانه که به ده م چا ی تیکردنه وه له گه ل خواهنى چاپخانه که به سهرسوپمانه وه سه یرى خامنه یی ده که ن به گو یی یه کدى ده چرپینن، له کاتى چوونه ده ره وه و دانانى پاره ی چاپه کان، خامنه یی سهرنجى وینه یکی سهر دیوه خانی چاپخانه که ی داوه که ئاماژه بووه بو ئه وه ی خواهنى چاپخانه که مه سیحیه، له وکاته هوکارى سهرسوپمانى کریکار وخواهنى چاپخانه که ی بو پرونده بیتته وه که چۆن که سانى عه مامه دار دینه چاپخانه. جارىکى تر له کاتى گه رانى به شارى به غدا ویستوو یه تی بگه پیتته وه ناوچه ی کازمیه له که سیکی پرسوووه کوا شه قامى ره شید؟، به شیوه زارى خامنه یی که سه که زانیویه تی ناوبراو ئیرانیه بو یه به فارسى وتوو یه تی « شارع رشید رامى خواهی- واته شه قامى ره شیدت ده و ی؟ ».

هاندانى باوکى:

به در یژایى ماوه ی خویندنى خامنه یی وبرا که ی، باوکى سهر په رشتیکردون، هه ندیک جار به هاندان هه ندیک جارى تریش به توندی، هانیداون بو به رده وام بوون له سهر خویندن، خامنه یی ئاماژه به وه ده کات که ئه ویش گو یپراهه لى داوا و ئاره زوه کانى باوکى بووه، زۆر جار هانىشى داوه، بو نمونه ئاماژه به وه ده کات کاتیک ته مه نى له نیوان (۱۴-۱۵) سال بوو باوکى پیکوتوو که توانای هه لپنجان وشیکردنه وه ی باب ته کانى هه یه، له گه ل برا که که شى هه ر باب ته یکیان له لا قورس بایه توانای تیبگه یشتیان به سه ریدا نه شکایه ئه وا په نایان بو باوکیان ده برد. خامنه یی ئاماژه به وه ده کات که مال له که یان له سى ژوور پیکهاتبوو دوو ژور بو باوکى ته رخا ن کرابوو، یه که میان ژور یکی گه وره بوو بو میوان، و دووه میان بو خویندنه وه و ده رس وده ور کردنه وه ی باوکمان ته رخا ن کرابوو، سییه م ژوریش بو هه مووان مابوو یه وه که چوار برا وچوار خوشک بوون، له م میانه دا ده نووسیت «بو یه له یادمه ئه گه ر میوان یان

کۆرپکی زیککردن له مالممان هه‌بوایه به ناچاری ده‌بوایه ئیمه بچینه ده‌ره‌وه‌ی ماله‌وه». له‌کاتی خویندنی بابته‌کان له‌گه‌ڵ محهمه‌دی برای پیشبرکریان بووه له‌سه‌ر گرتنی شوینیک که له‌دوری میزه‌که‌ی باوکیان بێت، ئەمەش له‌به‌ر هه‌یه‌ت و‌گه‌وره‌یی ئەو بوو. خامنه‌یی ئاماژه به‌وه‌ ده‌کات ئەم سوور بوون و‌تونده‌ی باوکم به‌رامبه‌ر ئیمه هه‌رچه‌نده دیوکی نه‌رینی هه‌بووه به‌لام نکۆلێش له‌وه‌ ناکات ئەم په‌فتاره‌ی باوکیان لایه‌نی باشیشی هه‌بووه، بۆ نمونه «ئیمه‌ی به‌دوور گرت له‌و په‌فتارانه‌ی که هه‌ندیک له‌مندالانی زانایان و‌پیاوانی ئاینی تیکه‌وتبوون»، له‌شوینه‌واره‌کانی گرنگی دانی باوکیان ئەوه‌بوو زانسته‌کانی زمانی عه‌ره‌بی و ئوسوڵی فقهی ئیسلامیان له‌ماوه‌ی پینج سال و‌نیو لای ئەو خویندووه.

وه‌رگێران بۆ زمانی عه‌ره‌بی:

خامنه‌یی ناوه‌راستی سالی ۱۹۵۸ له‌شاری مه‌شه‌هد هاتۆته‌شاری قوم تاوه‌کو سالی ۱۹۶۴ له‌م شاره‌ ماوه‌ته‌وه، دوا‌ی ئەوه‌ گه‌راوه‌ته‌وه مه‌شه‌هد تاوه‌کو هه‌لگیرسانی شوپشی ئیسلامی له‌سالی ۱۹۷۹ لێ ماوه‌ته‌وه. له‌ماوه‌ی سالانی نیشته‌جێبوونی له‌شاری قوم به‌دیاریکراویش له‌نیوان سالانی ۱۹۵۹-۱۹۶۰ به‌مه‌به‌ستی خوینده‌وه‌ی کتیبه‌ عه‌ره‌بییه سه‌رده‌میه‌کان سه‌ردانی مالی (شیخ که‌په‌می) کردووه که یه‌کیکبووه له‌زانایانی خوزستان، له‌ویدا هه‌ندیک له‌کتیبه‌کانی (جیران خه‌لیل جیران) ی خویندۆته‌وه، له‌هه‌مانکاتدا کتیبی (ده‌مه‌عه و ئیبتیسامه‌ی) نوسه‌ری ناوبراوی وه‌رگێراوه‌ته‌سه‌ر زمانی عه‌ره‌بی، دواتر هه‌ندیک له‌کتیبه‌کانی هه‌ردوو براهه‌که‌ محهمه‌د و سه‌ید قوتب وه‌رده‌گێڕێته‌سه‌ر زمانی عه‌ره‌بی ئەوه‌ش هۆکاریک ده‌بێت بۆ ئەوه‌ی دووچاری گرتن وزیندانی بێته‌وه (له‌کاتی خۆی باسیده‌که‌ین).

له‌م میانه‌دا زۆربه‌ی به‌شه‌کانی کتیبی (شبهات حول الاسلام-گومانه‌کان ده‌رباره‌ی ئیسلام) ی محهمه‌د قوتبی وه‌رگێراوه، به‌لام کاتیک زانیویه‌تی ئەم کتیبه‌ دووجاریتر وه‌رگێراوه‌ته‌سه‌ر فارسی، بۆیه وه‌رگێرانه‌که‌ی ته‌واو نه‌کردووه. (الاسلام ومشکلات الحضاره - ئیسلام و‌کیشه‌ ژیا‌ریه‌کان) ی هه‌مان نووسه‌ر به‌«نووسینی پیشکیه‌کی گرنگه‌وه «وه‌ك خۆی ده‌لی، وه‌رگێراوه‌ته‌سه‌ر زمانی فارسی. وه‌رگێرانی کتیبی (المستقبل لهذا الدین- دوا‌پۆژ بۆ ئەم ئاینه‌یه‌) ی سه‌ید قوتب زۆر بابته‌تی به‌بیروه‌وشی خامنائیدا هێناوه، ئەوه‌بوو ئەو بابته‌تانه‌ی بۆ کتیبه‌که‌ زیاد کردووه که به‌بیرو هۆشیدا هاتوون، ئەم زیاده‌خستنه‌ بۆسه‌ر کتیبه‌که‌ بووه هۆی ئەوه‌ی زیاتر ده‌زگای ساوک بوروژینێ. هه‌روه‌ها له‌سه‌ر پیشنیاری که‌سیک به‌رانبه‌ر پیدانی (۲۵۰۰ تومه‌ن) چاپی شه‌شه‌می راقه‌ی (فی قلال القران- له‌به‌ر پۆشنایی قورئان) ی سه‌ید قوتبی وه‌رگێراوه، له‌م باریه‌وه‌ ده‌لی «له‌و کاتدا باری داراییم زۆر سه‌خت بوو بۆیه به‌پیشنیاره‌که‌ پازی بووم «هه‌رچه‌نده وه‌ك خۆی ئاماژه‌ی به‌وه‌ کردووه که (ئه‌حمه‌د ئارام) ناویک چاپی یه‌که‌می ئەم کتیبه‌ی وه‌رگێراوه، به‌لام له‌چاپی شه‌شه‌م سه‌ید قوتب

زانباری زوړی بۆ کتیبه که زیاد کردوو، شایه نی باسه خامنه یی دانی به وهدا ناوکه که زوړ به توندی ئاویتته ی کتیبه که بووه بویه ش به هه موو هه ست و سوزیه وه کاری وه رگپراڼه که ی کردوه به جوړیک له کاتی خویندنه وه و وه رگپراڼی» له گه ل هه ندیک دهسته واژه هه لچوو و قژی له گه لی وه ستاوه به تایبه تی پیشه کی کتیبه که» هه رووه ها کتیبی (صلح الحسن) ی (شیخ رازی ئال یاسین) و چهند کتیبیکی تریشی وه رگپراوه ته سهر زمانی عهره بی.

له نیوان خامنائی و جه واهیری شاعیردا:

هه موو بابته کانی ئەده بی عهره بی نه بوونه ته مایه ی سهرنج راکیشان وگرنگی پیدان خامنه یی، ئەوانه شی که له پرووی شیواز وناوه پوځ کاریگهرن به ئەده بی ئەوپروپی، خامنه یی وهك زیان بۆ چیژو وزمانی عهره بی سهری کردوون، چونکه بروای وابوو هه جوړه ئەده به نه ئەده بیکی عهره بیه و نه ئەوپروپی، به گوزارشتی خو ی هه موو ته بیکی سهریم و زهوقیکی باش ناکه ویتته ژیری کاریگهری، بویه خامنه یی به دوا ی ئەم ئەده به گه پراوه که یه کانگیر و گونجاو بیت له گه ل چیژ وحه زه کانی ئەو بۆ زمانی عهره بی که پشتی به ستاوه به ره سانه یه تی زمان و شیواز، به ئاماژه ی خو ی به رهه می نووسهر وشاعیره میسری و شامی وعیراقیه هاوچه ره کانی خویندو ته وه.

خامنه یی ئاماژه ی به وه کردوه ئەو مه به ست وتایبتمه ندیانه ی که ئەو ویستویه تی له شیعره کانی شاعیری عیراقی (محهمه د مه هدی جه واهیری) دۆزیویه ته وه، برواشی وایه جه واهیری به ره سه نایه تی له گوزارشته عهره بیه که ی به هه رمه ند بووه، هوکاره که شی بۆ گه شه ی ئەده بی و ئاینی ره سه نی ناوبراو گیراوتته وه که له خانه واده ی جه واهیری و له ژینه گه ی ئاینی و ئەده بی نه جه ف سهرچاوه یان گرتبوو، له دیدی خامنه یی شیعره کانی به وه ناسراون که ئاویتته ی خه م وهیواکانی جه ماوهر بووه. هاوکات به هه لویستی جوامیرانه ی به رامبه ر ده سه لات و سته مکاری ده ناسریتته وه، ههر له به ر ئەوه بووه دوو چاری گرتن وزیندانی کردن بۆته وه.

خامنه یی نه شیشاردو ته وه که زیاد کاریگهر بوون و سهرسام بوونی به جه واهیری ده گه ریتته وه بۆ ئەوکاته ی که وا شاعیری لوبنانی (محهمه د جه واد فه زلوللا) ده رباره ی گیانی شوړشگیر و هه لویسته توند وخوړاگیریه کانی جه واهیری له گه ل خامنه یی دواوه، ههر (فه زلوللا) به خامنه یی راگه یاندوو که جه واهیری له به رامبه ر (شیخ محهمه د حوسین کاشیف) شیعری خویندو ته وه، شیعره کانیشی کاشیفیان له ناخه وه تاساندوو، بویه سهرسام بوونی خو ی به جه واهیری راگه یاندوو پی گووتوو «تۆ موته نه بیی ئەم سهرده مه ی» له ولامدا جه واهیری ووتویه تی «موته نه بی شاعیری سه یفوده وله بووه منیش شاعیری سه یفو ئیسلامم» مه به ستی سه یفو ئیسلام خودی شیخ محهمه د بووه. راشکاوانه ش خامنه یی

نووسويه تى كهوا له كاتى خوښندنه وهى هه نديك له هوڼراوه كانى جه واهيرى گرياوه له وانه ش هوڼراوهى (تنويمه الجياغ). ههروه ها هوڼراوهى (يوم الشهيد) له ناخوه هه ژاندوويه تى، ههركا تيكيش ئاره زو و هزى چوو پته بابه ته كانى ئه ده بى عه ره بى هاوچه رخ به گووتهى خوئ « ديوانه شيعريه كهى جه واهيرى ده ور كردو ته وه ». خامنه يى له مانگى شه عبانى ۱۹۹۲ ياداشته كانى جه واهيرى به ناوى (ذكرياتى) (۹) به شه وقه وه خوښدو ته وه، كا تيكيش بيسويه تى كه جه واهيرى وخيزانه كهى ئاره زو ده كه ن سهردانى مه زارى ئيمام عه لى كورى موسى په زه له خوراسان بكه ن، خامائى داواى كردو وه ئاسانكاريان بو بكه ن، به لام به ر له ئه نجامدانى گه شته كه بو ئيران خيزانه كهى جه واهيرى كوچى دوايى ده كات، بويه خامنه يى فهرمانى كردو وه كه وهك پريزيك بو بنه مال له جه واهيرى كوچى خوښدنى فاتحاي بو ساز بكه ن. دواى ئه وه داواى بانگه پشتر كردنى جه واهيرى كردو وه بو سهردانى ئيران، له لايه نى خوئ وه جه واهيرى ده سته جى داواكهى قبول كردو وه، خامنه يى هزى كردو وه كه جه واهيرى به يه كجارى له ئيران نيشته جيبى ت، به لام پيناچى ت جه واهيرى ئه وهى قبول كردى ت، هه رچو نيك يى ت ديدارى هه ردو ولا ئه نجامدراوه، به گوتهى خامنه يى، جه واهيرى هه سته پاكى خوئ به رامبه ر خودى خوئ و كومارى ئيسلاميش ده رپريو وه، له ميانى سهردانه كه دا جه واهيرى ياداشته كانى خوئ به ديارى پيشكه ش به خامنه يى كردو وه ئه مه وه سهربارى هوڼينه وهى هه نديك شيعر بو هه ريه ك له خومه يه نى (۱۰) و خامنه يى.

جولانه وهى نواب سه فه وى و سهره تاي كارى ئيسلامى خامنائى

خامنه يى ئاماژه به وه ده كات كهوا له ته مه نى خوئ هاوسه رده مى هه نديك قوناغى گرنگى رابوونى ئيسلامى بو وه، هه ر له جولانه وه كهى نواب سه فه وى (۱۱)، كه به « پيشه ننگى جيهادكاران » ي ناوى بردو وه، دواتر رابوونى ئيمام خومه ينى له سالى ۱۹۶۲ (۱۲) له كو تاي ش هه لگيرسانى شو رشى ئيسلامى له ۱۹۷۸. وه كو خوئ ئاماژه ي بو ده كات خامنه يى جولانه وه كهى نواب سه فه وى « سهره تاي پروونكر دنه وهى ريگاي ئيسلام بو وه به مانا (جولانه وه - حركى فراوانه كهى) »، كه به راي ناوبراو په چله كانى كى گه وره ي له ويژدانى هه موو موسلمانى ك دروست كردو وه، له خه وى خه فله ت رايپه راندوون، وكاريگه ريه كه شى ته نيا له چوارچيوه ي ئيران سنووردار نه بو وه به لكو ناوچه يكى فراوانى له هه نديك ولا تانى عه ره بيشى گرتو ته وه . سالى ۱۹۵۳ له گه شتيكى (نواب) بو شارى مه شه د به ياره ي كو مه ليك له ئه ندامانى ري كخراوى (فيدائيان ئيسلام) (۱۳) كه زوربه ي لاو بوون وكلاوى فهرودار وهه نديكى تريان عه مامه يان له سهر بو وه ، سهردانى شاره كه يان كردو وه يه كه مجار بو وه، پرو به پرو نوابى ديو وه كه وهك خوئ باسى لي وه كردو وه زور په روش بو وه بو بينينه كه، ناوبراو له قوتا بخانه ي سليمانخان وتاريكى دا وه وتيدا باسى ئامانجه سياسيه كانى خوئ كردو وه وه انداون له سهر

شەھىد بوون و قوربانىدان لە پىناو سەرخستنى ئاينى ئىسلام لەدىدى ئەوانىش نواب سىمبولى پالەوانىيەتى و بەرگى لە ئىسلام بوو، وەك خۆى دەلى «هەستمان بە شانازى و عىزەت دەکرد كاتىك گويىستى هەلۆستەكانى نواب دەبووين دژى دەسەلات» لەوانە كاتىك باسى كوژرانى سەرۆك وەزىران (ەلى پزم ئارا ۱۹۵۰-۱۹۵۱) (۱۴) بۆ كىردوون كە لە ۷ ئادارى سالى ۱۹۵۱ لەسەر دەستى (خەلىل تەھماسىبى) يەكەك لە ئەندامانى رېكخراوى (فەدايان ئىسلام) كە خامنەيى ئەم سەرۆك وەزىرانەى وەك بەركىگىراوى ئىستىعمار لە ئىران وەسفى كىردوو. كاتىكىش نواب لەسالى ۱۹۵۶ (نەك سالى ۱۹۵۵ هەروەك خامنەيى نووسىويەتى) لە سىدارە دەكرى، خامنەيى ئاماژە بەو دەكات كەوا كەشەك ئاوىزان لە ترس و بىم و تەنبايى و ماتەمبارى و لاى ئىران بە گشتى و حەوزە زانستىەكانى گرتبۆو، تەننەت يەكەك لەمامۆستاكانى خامنەيى بە ناوى (شىخ هاشم قەزوينى) تاكە زانا بوو كەوا بەربەستى ئەم ترسەى شكاندو لەسەرەتاي وانەكەى بەتوندى ناپەزايى دەپرپووەو بە دەنگىكى كاريگەر و تويەتى» ئاوا مامەلە لەگەل پۆلەكانى پىغەمبەرى خودا دەكەن؟» دواى ئەو خامنەيى لەگەل كۆمەلەك لە قوتابيان و لاوان كۆپى تايبەتيان بەبۆنەى لەسىدارە دانى نواب گىراو لەمیانەيدا باس چاكەى نواب و هاوەلانى و بەرنامە و پرۆگرام و ئامانجەكانى كراو، و راشكاوانەش ناپەزايى خويان لە دژى لەسىدارەدانەكە دەبرپووە.

ئەم گۆرۈ تېنەي كە لەو كۆمەلەيە بوو كە خامنەيى كارى لەگە ئيان كىردوو لە چاوە پىروانى
هەلەك بوون بۆ ئەوێ بە كىدار گوزارشت لەخۆيان بكەن وچالاككەيەك بنووين، ئەم هەلەش
لەمانگى موحەرەمى ١٩٥٥ هاتە دى هاتەك كاتەك پارىزگارى شارى مەشھەد هەلسا بەكەم
كىردنەوێ پىشوو سىنەماكانى شەرەكە لە (١ تاوەكو ١٢ موحەرەم)، لەكاتەكدا لەماوەكانى
پاڤىرەو وەك پىزگرتەك لە يادى عاشورا و پىوواوەكەى كەربەلا دادەخران، جىا لەوێش بە
گوزارشتى خامنەيى ئەم سىنەمايانە «فلىمى فاسىد» يان نەمايش دەكىد، ئەمەش بەس بوو
بۆ ئەوێ كۆمەلەكەى خامنەيى لەشپوێ گروپەكى ناپەزايى و بەرھەلستكار دەركەون،
لەم ميانەدا لەبەيانامەيكى چوار پەرەيى، ناپەزايى توندى خۆيان دەرپىووە لەبەرەمبەر ئەم
پىرە دەرپىووە و هانى زانايانى ئاينىشان دابوو كە بە ئەركى شەرىعەنەى خۆيان هەلسن لە
فەرمانكردن بە چاكە و پىگىكردن لە خراپە. وئاكادارىشيان كىرەوونەو لە ئاكامە خراپەكانى
بىدەنگ بوون بەرەمبەر خراپەكارى. لەبەرئەوێ ئامىرە چاپكردنيان نەبوو بەوێ هەموو
نووسخەكانى بەيانامەكەيان بەدەست نووسىووتەو، نووسىنى هەر دانەك دوو كاترەمى
پىوست بوو، بەگوتەى خۆى تا ئىستاش دانەيكى لەم بەيانامەيە پاراستوو، خامنەيى
ئەم جموجۆلەى وەك يەكەم هەنگاوى كىدارى هاتنە سەر گۆرەپانى سىياسىيى خۆى هەژمار
كىردوو.

له گه‌ل حاجی پړوحو‌للا مسته‌فا موسه‌وی (خومه‌ینی):

دوای پړوښتنی خامنه‌یی بۆ شاری قوم له سالی ۱۹۵۸ ماوه‌ی شەش سالی قوتابی خومه‌ینی بووه له‌وانه‌کانی ئسولی فیه‌ی ئیسلامی که‌لایه‌ن ناوبراوه‌وه ده‌گوترانه‌وه ئاماده‌گی هه‌بووه، لێره‌دا خامنه‌یی هه‌ندی‌ک زانیاری ووردی ده‌رباره‌ی چه‌ند ئاکاریکی خومه‌ینی خستۆته‌ پړو، له‌وانه‌ باس له‌وه‌ ده‌کات که‌ ناوبراو خودان نیو‌بانگیکی زۆر بووه له‌نیو قوتابییه‌کانی زۆریش جدی بووه له‌وانه‌کان، له‌به‌ر ئه‌وه‌ش هه‌موو لایکی جدی حه‌زی به‌وه‌ کردووه که‌ ئاماده‌ی وانه‌کانی ناوبراو بن. هه‌روه‌ها ئاماژه‌ به‌وه‌ ده‌کات زۆر شیک پۆش بووه، به‌جۆری‌ک جله‌کانی پێ‌ک و‌گونجاو یه‌کجار پاکیش بوون، له‌ کاتی هاتن و ده‌رچوونیشی بۆ ژووری وانه‌ وتنه‌وه‌ هه‌چ په‌یوه‌ندی به‌ قوتابیانه‌وه‌ نه‌کردووه‌ و سه‌یری هه‌چ کامیانی نه‌کردووه‌، به‌لام له‌کاتی وانه‌کان زۆر به‌گرنگیه‌وه‌ وه‌لامی پرسیاره‌کانی داونه‌ته‌وه‌ و گفتوگۆی له‌گه‌ل کردوون، هه‌روه‌ها زۆر خۆشه‌ویست بووه له‌نیو ئه‌و قوتابیانه‌ی که‌ وانه‌یان له‌لای ده‌خویند و له‌گه‌ل ئه‌وانه‌شی که‌ وانه‌یان له‌لای نه‌خویندووه‌. خامنه‌یی ئاماژه‌ی به‌وه‌ کردووه‌ که‌ خومه‌ینی دۆستی باوکی بووه، بۆیه‌ له‌کاتی چوون و‌گه‌رانه‌وه‌ی بۆ قوم سه‌ردانی کردووه‌ ئه‌ویش سلاوی بۆ باوکی ناردووه‌.

جولانه‌وه‌که‌ی (بێ‌داریه‌که‌ی)خومه‌ینی ۱۹۶۳

به‌ گوێره‌ی زانیاری خامنه‌یی به‌ر له‌هه‌ل‌گێرسانی جولانه‌وه‌که‌ی له‌سالی ۱۹۶۳ هه‌چ ئاماژه‌ و‌نیشانه‌ی‌کی شوێ‌ش‌گێ‌ری به‌ خومه‌ینه‌وه‌ دیار نه‌بووه‌، له‌م باریه‌وه‌ خامنه‌یی ده‌لی «ئێستا بیر ده‌که‌مه‌وه‌ به‌ر له‌ هه‌ل‌گێرسانی جولانه‌وه‌که‌ی زۆر سه‌رم له‌م بێ‌ده‌نگیه‌ی ئیمام خومه‌ینی سوپماوه‌، به‌لام هه‌روه‌ک له‌م به‌یانامانه‌ی که‌ له‌ دوای به‌رپابوونی جولانه‌وه‌که‌ی ده‌رده‌که‌وێ‌ت که‌وا وه‌ک مه‌نجه‌لیکی سه‌ر ئاگر کولاه‌ بۆیه‌ زۆر گووتوووه‌ وه‌رزشی بێ‌ده‌نگی خومه‌ینی گه‌وره‌ترین وه‌رزشه‌». خامنه‌یی ئاماژه‌ به‌وه‌ ده‌کات له‌ کاتی جولانه‌وه‌که‌ی خومه‌ینی ئاماده‌یی ته‌واوی هه‌بووه‌ بۆ ئه‌وه‌ی بچێ‌ته‌ پالی، چونکه‌ ئه‌وه‌ی ئه‌و هیوا‌ی بۆی خواستبوو هه‌مووی له‌و جولانه‌وه‌یه‌ وه‌دیده‌هات.

له‌کاتی به‌رپابوونی جولانه‌وه‌که‌ی خومه‌ینی، خامنه‌یی دووهم پراگه‌ی‌نراوی جولانه‌وه‌که‌ی له‌ سه‌ر دیواری قوتابخانه‌کانی قوم دیوه‌، به‌ ئاماژه‌ی ئه‌و زۆر ئازایانه‌ به‌ زمانێ‌ک که‌ گوزارشت بووه‌ له‌ به‌هیزی ئیسلام و عیزه‌تی زانیانی موسلمان پ‌رووبه‌ری سه‌رۆ‌ک وه‌زیرانی ئه‌وکات (ئه‌سه‌دوللا عه‌له‌م ۱۹۶۲-۱۹۶۴) (۱۵) وه‌ستاوه‌ته‌وه‌ بۆیه‌ له‌خۆش و‌جۆشی بینینی ئه‌م پراگه‌ی‌نراوه‌ که‌ به‌م زمانه‌ نووسرا‌بوو «ویستم سوژده‌ به‌رم». به‌ گوێره‌ی زانیاریه‌کانی خامنه‌یی جولانه‌وه‌که‌ له‌ پایزی ۱۹۶۲ ده‌سی‌پێ‌کرد، له‌وکاته‌ی که‌ خومه‌ینی نا‌ره‌زایی له‌ بریاره‌کانی حکومه‌تی ئێ‌رانی ده‌رب‌ری که‌ پێ‌چه‌وانه‌ی شه‌ریعه‌تی ئیسلام بوون له‌وانه‌ گوێ‌رینی

سویند به قورئان بۆ کتیبه ئاسمانه کانیش، له گه‌ل هه‌ندیک بریاریکی تری هاوشیوه که به پای خامنه‌یی ئامانج لای «لاواز کردنی ئیسلام و بزواندنی هه‌ستی زانایانی موسلمان» بوو. هه‌رچه‌نده حکومه‌ت دواى دوو مانگ له ده‌رکردنی بریاره‌که به‌هۆی ئه‌و کاردانه‌وه گه‌وره‌یه‌ی که لیکه‌وته‌وه پاشگه‌زبۆته‌وه له بریاره‌که‌ی به‌لام به‌پای خامنه‌یی دواى مانگیك له پاشگه‌ز بوونه‌وه‌که، حکومه‌ت پرۆژه بریاریکی تری به‌ناوی (ئیسلاحیه) خسته به‌رده‌ست ئه‌نجومه‌نی نوینه‌ران، به‌گوزارشتی ئه‌و «پرۆژه‌یکی ئه‌مریکی بوو»، خومه‌ینی ناره‌زایی به‌رامبه‌ر ئه‌م پرۆژه‌یه‌ش ده‌ربری، دواتر حکومه‌ت رایگه‌یاند که‌وا راپرسی له‌ سهر ئه‌م پرۆژه‌یه ده‌کات به‌لام خومه‌ینی دژی ئه‌م راپرسیه‌ش وه‌ستایه‌وه. به‌ ئاماژه‌ی خامنه‌یی دواى ئه‌وه وه‌ک ئالنگاریك بۆ خومه‌ینی و ته‌واوی پیاوانی ئاینی شای ئیران دیته‌ شاری قوم له‌ناوه‌راستی شاره‌که له‌به‌رامبه‌ر مه‌زارگه‌ی (سه‌یده فاتیمه مه‌عسوومه) ی کچی موسا جه‌عفهر، له‌ وتاریکدا هی‌رش ده‌کاته سهر پیاوانی ئاینی به‌ گوته‌ی خامنه‌یی شا له‌ کاتی وتاره‌که‌ی «شله‌ژاو و پارا » ده‌رکه‌وت، دواتر شا په‌نا بۆ مانۆرێکی مه‌ترسیدار ده‌بات. به‌ گووته‌ی خامنه‌یی، خومه‌ینی به‌رده‌وام پرۆژانه یاخود پرۆژیک نا پرۆژیک به‌ زمانیکی توند به‌یاننامه‌ی ده‌رکردووه له‌م که‌ش وه‌ه‌وايه‌دا راپرسیه‌که له‌ ۲۹ شه‌عبانی ۱۹۶۳ کراوه، ده‌سه‌لاتدارانی ئیران رایانگه‌یاند که‌وا (۶ ملیۆن هاو‌لاتی به‌ژداریان له‌ ده‌نگدانه‌که کردووه. وه‌ک هی‌مایک بۆ ساخته‌یی ده‌نگدانه‌که خامنه‌یی ئاماژه به‌وه ده‌کات که‌وا له‌ هه‌مان پرۆژ خۆی محمه‌دی برای وکه‌سیکی تر له‌ مه‌شهد هاتوونه‌ته تاران وه‌ک نوینه‌ری (میلانی) سه‌ردانی خومه‌ینی یان کردووه، به‌ چاوی خۆیان بینویانه‌ بنکه‌کانی ده‌نگدان چۆل بوون، له‌ دواى ده‌نگدانه‌که سه‌ره‌تاکانی نا‌کوکی له‌ دیدو تیروانینی ئیوان خومه‌ینی و باقی مه‌رجه‌عه‌کانی تر ده‌رکه‌وتوون.

په‌ره‌سه‌ندنی بارودۆخ دواى جو‌لانه‌وه‌که ویه‌که‌م ئه‌زموونی زیندان. له‌ ئیواره‌ی پرۆژی ۲ حوزیرانی ۱۹۶۳ خومه‌ینی به‌نهی‌نی ده‌ستگیرده‌کرێ له‌ قومه‌وه ده‌گه‌ینرێته تاران، هه‌ر که‌ هه‌ولێ ده‌ستگیرکردنی ناوبراو ب‌لاوده‌بیته‌وه، له‌ زۆریک له‌ شاره‌کانی ئیران خۆنیشاندانی جه‌ماوه‌ری سهر هه‌لده‌دات که‌ ناسراوه به‌ (په‌په‌رینی ۱۵ خرداد - ۵ حوزیران ۱۹۶۳) له‌ به‌ر ئه‌نجامیدا «قه‌سابخانه‌ی‌کی ترسناک» بۆ خۆنیشاندهران سازده‌کرێ، لێره‌دا خامنه‌یی هه‌ندیک زانیاری ووردی ده‌رباره‌ی زیندان وشوینی ده‌ستگیرکردنی خومه‌ینی خستۆته‌ پروو، بۆ نموونه ده‌نوو‌سی دواى ده‌ستگیر کردنی ناوبراو گواستراوه‌ته‌وه یانه‌ی ئه‌فسه‌ران چه‌ند پرۆژیک که‌م له‌وێ ماوه‌ته‌وه دواتر گواستراوه‌ته‌وه شوینیکی بچووک ته‌نانه‌ت نه‌یتوانیوه به‌ پێوه‌ نویژ بکات، دواى دوو شه‌و مانه‌وه له‌م زیندانه دواتر گواستراوه‌ته‌وه زیندانیکی تر و دوو مانگ ماوه‌ته‌وه پاشان له‌ نا‌کاو ئازاد ده‌کرێ، له‌ خانوویک له‌ تاران نیشه‌جێ ده‌بی‌ت، به‌لام له‌به‌ر زۆری سه‌ردانی لایه‌نگیرانی، ده‌سه‌لات هه‌ستی به‌ مه‌ترسی کردووه بۆیه

ده‌گوازړېته‌وه ناوچه‌ی (قه‌یتاریه) له باشوری تاران له ژېړ مانه‌وه‌ی به زوړی ده‌بیت و نزيك به هه‌شت مانگ ده‌مینېته‌وه، له‌سره‌تای سالی ۱۹۶۴ ئازاد ده‌كرځي و ده‌گه‌ړېته‌وه شاری قوم، پاشان له ۲۳ تشرینی یه‌که‌می هه‌مان سال دوور ده‌خړېته‌و بۆ تورکیا. له‌م ماوه‌یه‌دا خامنه‌یی دوو‌جار ده‌ستگیر کړاوه یه‌که‌م ته‌زموونی زیندانی له کاتی پاپه‌رینی ۱۵ خرداد ده‌بیت، جاری دوو‌همیش له کاتی زیندانی خومه‌ینی ده‌بیت له (قه‌یتاریه). خامنه‌یی باس له‌وه ده‌کات که‌وا هه‌ر له‌سره‌تای گرته‌به‌ری پړگای کاروانی ئیسلامی درکی به‌وه کردووه که‌وا پړگاکه «به فرمسیك وخوین ته‌نراوه نه‌ك گول وگولزار». به‌لام له‌گه‌ل ته‌وه‌شدا وه‌ك خوی ده‌نووسیت ئاماده بووه له‌م پیناوه‌دا هه‌موو ئازارو ته‌شکه‌نجه‌يک بکیشی، یه‌که‌م ته‌زموونی زیندانی له شاری (بیرجه‌ند) که‌مه‌ل‌به‌ندی پارېزگای خوراسانه ده‌بیت.

ده‌رباره‌ی سروشتی زیندانیه‌کانی پوژگاری شا ده‌نووسی له‌ته‌نجامی ته‌زموونی شه‌ش جار زیندانی هه‌ر له‌حوزیرانی ۱۹۶۳ تاوه‌كو ۱۹۷۹ ته‌مه‌و سه‌رباری سه‌رباری بانگه‌پش‌کردنی «بی ژماره‌ی» بۆ لیك‌كولینه‌وه کردن له‌باره‌گاکانی ده‌زگای ساوك گه‌یشته‌ته ته‌و ده‌ره‌ته‌نجامه‌ی ئامانج له‌ده‌ستگیرکردنی هاو‌لاتیان یا بۆ توله‌کردنه‌وه له‌وه زیندانیه یاخود بۆ هیشتنه‌وه‌ی بووه تا دووری بخه‌نه‌وه له‌هه‌موو جموجول چالاکیك. خامنه‌یی به‌راوردی نیوان زیندانی هه‌ردوو پوژگاری شا و كو‌ماری ئیسلامی کردووه له‌م باریه‌وه ئاماژه‌ی به‌وه داوه که‌ته‌و نایه‌ویت نكولې له‌هه‌ندیك هه‌له‌ی تاکی بکات، به‌لام به‌گشتی ئامانج له‌زیندانه‌کانی كو‌ماری ئیسلامی چا‌ک‌سازیکردنی زیندانیه‌کان بووه له‌گه‌ل ئاماده‌کردن وپرا‌هینانیان بۆ ته‌وه‌ی فیری پېشه‌يک کرین تاوه‌که‌دوای ئازاد بوونیان گه‌پرا‌نه‌وه‌یان بۆ ناو خانه‌واده‌کانیان بتوانن ژيانیکي خوش بژین وفیری پېشه‌يک بن(۱۶). له‌باره‌ی زیندانه‌کانی پوژگاری شا چه‌ند تیبینیکي تۆمار کردووه له‌وانه:

۱. هه‌لسوکه‌وتی کارگیري ته‌م زیندانه‌ی که‌وا زایانی ئایینی لڼ به‌ند کرابوون له‌سهره‌تادا توندوتیژ نه‌بوون و ماوه‌ی ده‌ستگیرکردنه‌که‌شیان زور نه‌بووه، هاوته‌ریب ئازاردانی جه‌سته‌یش بوونی نه‌بووه، به‌لام دواتر له‌گه‌ل هه‌لکشانى ته‌وژمی رابوونی ئیسلامی، ئازاردان وجوره‌ها گوشار وهاوکات حوکمدانی ماوه‌ درېژ ده‌ستپېده‌کات.
۲. له‌ماوه‌ی حوزیرانی ۱۹۶۳ تاوه‌كو پرووداوه‌کانی شوپشی ئیسلامی له ۱۹۷۹، جوړه‌ها هه‌لمه‌تی فراوانی ده‌ستگیرکردنی زانایانی ئایینی پیاده‌کړاوه به‌جوړيک ژماره‌ی ده‌ستگیرکړاوانی ته‌م چینه‌له‌چینه‌کانی تر بۆ موونه وه‌ك سیاسیه‌کان یاخود خه‌لکی کاسب زیاتر بووه.
۳. له‌ماوه‌ی ته‌م شازده‌ ساله ۱۹۶۳-۱۹۷۹ به‌کوی پوژه‌کانی هه‌ر شه‌ش جار زیندانی، خامنه‌یی دوو سال که‌میك زیاتر زیندانی بووه، به‌لام له‌رووی چه‌شتی ئازار و ناخوشیه‌وه دوو به‌رامبه‌ری ته‌و ماوه‌یه‌ بووه، له‌به‌ر ته‌وه‌ی هه‌موو جاريك له‌زیندانی

تایبەت و تاکی بوو نهک زیندانی گشتی له گه‌ڵ خه‌لکی تر بووبی‌ت، چونکه وهک خۆی ئاماژه‌ی بۆ ده‌کات زیندانی تاکی به‌راورد به‌زیندانی گشتی وهک جیاوازی زیندان و ئازاد بوون بووه، له‌بهر ئه‌وه‌ی م‌رو‌ف له زیندانی تاکه‌که‌سی پ‌و‌ژه‌کانی ده‌ژمی‌ری بۆ ئه‌وه‌ی ب‌گ‌وا‌زی‌ته‌وه زیندانی گشتی و تیکه‌ڵ به زیندانیانی تر ب‌ک‌ری‌ت، چونکه ئه‌وه ئاماژه‌یه بۆ ئه‌وه‌ی نزیکه له ئازاد بوون، به‌لام به‌گ‌وته‌ی خۆی ئه‌و هه‌رگیز زیندانی گشتی نه‌بینووه هه‌رچه‌نده زۆر په‌رۆش بووه ب‌گ‌وا‌زی‌ته‌وه بۆی، به‌تایبه‌تی کاتی‌ک هه‌واله‌کانی د‌و‌خی زیندانی گشتی له ه‌او‌ر‌پ‌ی‌کانی خۆی ده‌بیسته‌وه که‌وا له‌م جو‌ره زیندانانه هه‌لی ف‌ی‌ر‌بوون و گ‌وزه‌ران کردن له‌گه‌ڵ زیندانیانی تر هه‌بووه، له‌کاتی‌کدا ئه‌مانه له زیندانی تاکه‌سیدا بوونیان نه‌بووه.

په راویزه کان:

۱. ده زگای ساواک (سازمان امنیت و اطلاعات کیشور) : ده زگای ئاسایش وزانیاری ولات: له سالی ۱۹۵۷ دامه زراوه، له پړووی په یکه ربه نډییه وه ده زگاکه له حوت بهش پیکهاتبوو، چهند لقیکی هه بوو، ئامانجی سهره کی بریتی بووه له پاریزگار یکردنی کوڅکی شاهانه و بهر نه نگار بوونه وهی پړوتی کوڅونیزم له ناوڅوی ئیران، ئهمه و سهرباری کوکړدنه وهی هه وال وزانیاری له سهر نه یاران و بهر هه لستاره کانی ده سولاتی شه هنشاهی له دهره وهی ئیران، به هووی به هیزی و ووردی کاری پیکه خسته وه و هک پینجه م ده زگای هه والگری جیهان هه ژمارکراوه (شهریف عهلی (شهریف هه ژاری) (۲۰۰۸) موجهایدینی خهلق و هه لویستی بهرامبه ر به نه ته وهی کورد له پوژ هه لاتی کوردستاندا ۱۹۶۴-۱۹۹۴، توپژینه وه کی میژووی سیاسی ئایدولوژی ئاکادیمی دیکومینتارییه، چاپی یه که م، چاپخانه ی سیم، سلیمانی، ۲۵.
۲. شوپشی ده ستوری ۱۹۰۵-۱۹۱۱: بو زیاتر زانیاری دهرباره ی ئهم شوپشه وهه لویستی نیوده ولتی له هه مبه ریدا بگه ریووه بو: سعید الصباغ، (۲۰۰۰) تاریخ ایران سیاسی ۱۹۰۰-۱۹۴۱ جذور التحول، الطبعه ۱، الدار الثقافیه للنشر، القاهره. ۲۱-۵۳.
۳. رها شای په هله وی: له سالی ۱۸۷۸ له باوکیکی فارسی و دایکیکی قه فقاسی له ههریمی مازهنده ران له باکوری ئیران له دایک بووه، باوکی ئه فسر بووه له سوپای ئیرانی، کاتیک باوکی کوچی دواپی کردووه رها خان ته مهنی بچووک بووه له گه ل دایکی دینه لای خالیان له تهران نیشته جیده بن له گه ل مندالی خاله کانی ژیان به سهرده بات له گه ل ئه وانیش ده خریته بهر خویندن، دواتر خالی رهاخان ده خاته نیو ریزه کانی یه کیک له تیپه کانی قوزاق، تاله پله ی سهربازی بهر زده بیته وه له ته مهنی بیست و پینج سالی ده گاته پله ی (سرتیب سوم- زعیم- ریبه ر) له ۲۱ شوباتی ۱۹۲۱ ریبه رایه تی کوده تایکی سهربازی ده کات (کوده تای حوت) کوتایی به ده سولاتی بنه ماله ی قاجاری ده هیئی، له م میژووه به دواوه بنه ماله ی په هله وی ده بنه ده سولاتداری ئیران له ۲۹ تشرینی یه که م ی ۱۹۲۳ بویه که م جار ده بیته سهروک و وزیران، له سالی ۱۹۲۵ ده بیته شای ئیران ده سولاته که ی تا سالی ۱۹۴۱ بهرده وام ده بیټ، له سهروبه ندی پوداوه کانی جهنگی دووه می جیهانی له لایه ن هاوپه یمانه کانه وه له کار لاده ده ریټ محه مه دی کوری شوینی ده گریته وه و دوور ده خریته وه بو دوورگه یک له باشوری ئه فریقا له سالی ۱۹۴۹ ههر له وشوینه کوچی دواپی ده کات. کمال مقهر احمد، (۱۹۸۵) دراسات فی تاریخ ایران الحدیپ والمعاصر، بغداد، ۱۲۷-۱۷۹؛ علی حسن المکصوصی (۲۰۲۰) بحوپ ودراسات فی تاریخ ایران الحدیپ والمعاصر، الگبعه ۱، دار الحداپه للگباعه والنشر، بغداد، ۹۷.
۴. دکتور محه مه د موسه ده ق: له خانه واده یکی ئوروستوکراتی سهر بنه ماله ی په هله ویه،

سالی ۱۸۸۲ له دايك بووه ، خویندنی سیاسي ودارایی له پاریس ، و یاساشی له سویسرا خویندووه، له سالی ۱۹۲۵ دهبیته ئەندام په‌رله‌مانی ئیران، یه‌کیك ده‌بیټ له وانه‌ی ناپارازی ده‌بیټ له‌وه‌ی په‌زا شا بیټه شا ئیران، چونکه وهك پیشیلکاریکی ده‌ستوری ئیرانی سه‌یری کردووه، ئەمه‌ش هوکار بووه بۆ ده‌ستگیرکردن وئازاردانی، له به‌ر ئەوه ده‌ستبه‌رداری کاری سیاسي ده‌بیټ، له پرووداوه‌کانی جه‌نگی دووه‌می جیهان، له ژیر مانه‌وه‌ی ناچاری له ماله‌که‌ی خو‌ی ده‌ستبه‌سه‌ر بووه . ابراهیم خلی احمد و خلیل علی مراد، (۱۹۹۲) دراسات فی التاريخ الحديپ والمعاصر، دار الکتب للغباعه والنشر، الموصل ، ۲۰۹. له سالی ۱۹۴۴ ده‌ستده‌کاته‌وه به‌کاری سیاسي له‌گه‌ل هاوکاره‌کانی له (به‌ره‌ی نیشتمانی) پۆلی گه‌وره‌ی هه‌بووه له په‌رله‌مان له بابته‌ی تپه‌پاندنی یاسای خو‌مال‌کردنی نه‌وتی ئیران که له ۲۹ نیسان ۱۹۵۱ هه‌ردوو ئەنجومه‌نی پیاو ماقولان و نویننه‌ران که له نو‌ماده‌ی سه‌ره‌کی پیکهاتبوو ده‌نگیان له سه‌ردا. له ۲ نیسانی ۱۹۵۱ وه‌ک سه‌روک وه‌زیرانی ئیران ده‌ست به‌کار بووه، له ۱۹ ئابی ۱۹۵۳ له ئەنجامی کوده‌تایک به‌یارمه‌تی به‌ریتانیا وئه‌مریکا (پروسه‌ی ئاجاکس) له‌سه‌رکار لادراوه، له ۲۲ ئابی هه‌مان سال محمه‌د په‌زا شا ده‌گه‌رپه‌ته‌وه سه‌ر کورسی حوکمرانی له تشرینی یه‌که‌می ئەو ساله له‌دادگایکی سه‌ربازیدا له‌گه‌ل ژماریک له هاوکارانی دادگایی ده‌کرین، دادگا بریاری سی‌ی سال زیندانی بۆ موده‌سه‌دق ده‌رده‌کات. (له ۵ ئاداری ۱۹۶۷ کوچی دوا‌ی کردووه). لقمان خیالی (۲۰۱۱) الجبهه والوگنيه ودورها فی السیاسه الداخلیه الایرانیه، مگبعه روون، دون مکان الکبع، ۹۳-۱۷۰.

۵. له راستیدا گه‌شه‌سه‌ندنی په‌وتی چه‌پ له ئیران به شیوه‌یکی کاریگه‌ر به پله‌ی یه‌که‌م ده‌گه‌رایه‌وه بۆ جموجۆله‌کانی پارتی توده، ئەوه‌بوو له دوا‌ی له کار لادانی په‌زا شا، محمه‌د په‌زای کو‌ری ناچار بوو هه‌ندیك ئازادی سیاسي فه‌راهه‌م بکات، یه‌کیك له‌م لایه‌نانه بوژانه‌وه‌ی ژبانی پارتیه‌تی وچالاکردنه‌وه‌ی بواری پوژنامه‌گه‌ری بوو له‌م ولاته، به‌جۆریك ته‌نیا دوو سال له دوا‌ی له کار لادانی په‌زا شا (۱۵) پارتی سیاسي هاته‌نه دامه‌زراندن. پارتی توده بوو یه‌کیك بوو له گرنه‌ترین پارتیه‌ سیاسیه‌کانی سه‌ر گو‌ره‌پانی سیاسي ئیرانی ئەو پوژگار، ئەوه‌بوو له‌دوا‌ی ئازاد کردنی زیاد له ۵۰ که‌سایه‌تی مارکسی وپه‌یه‌رانی کاری پیکه‌راوه‌یی، دواتر به‌ماوه‌یکی زو‌ر که‌م په‌یزه‌کانی زو‌ر به‌خیری فراوان بوو ته‌نانه‌ت باس له‌وه‌ ده‌کرئ سالی ۱۹۴۳ له‌ناو چینه‌ جیاوازه‌کانی کو‌مه‌لگای ئیرانی زیاد له ۲۰۰ هه‌زار ئەندامی هه‌بوو، به‌جۆریك له‌سالی ۱۹۴۴ (۷۵٪) لایه‌نگرانی له چینی کریکاران بوون ، وپه‌شه‌نبیرانیش (۲۳٪) پیکهاته‌ی ئەندامانی حزبیان له سییه‌م سالی دامه‌زراندنی پارتیه‌که‌ پیکده‌هینا. هه‌ر بۆیه پارتی ناوبراو تاراده‌یک شه‌قامی شاره

گه‌وره‌کانی ئیترانی به ده‌سته‌وه بووه، له‌هه‌لب‌ژاردنه‌کانی په‌رله‌مانی ئیترانی له ۱۹۴۴ بۆیه‌که‌م جار له‌ئاستی ئیتران پارتیکی مارکسی ده‌بیته‌خواه‌نی ۸ کورسی په‌رله‌مانی. له‌راستیدا جمو‌جۆ و چالاکیه‌کانی پارتی ناوبراو له‌لایه‌ن سۆفیه‌ته‌کانه‌وه پال‌بشتیکراوه به‌تایبه‌تی له‌ناوچه‌کانی باکوری ئیتران که‌ه‌یزه‌کانی سۆفیه‌تی ئاماده‌گیان لێی هه‌بووه. عبدالهادی کریم سلمان، (۱۹۸۶) ایران فی سنوات الحرب العالمیة الثانية، مدیریه دار الکتب للطباعة والنشر جامعة الموصل. ۸۹-۹۳.

۶. به‌گوێره‌ی زانیاری سه‌رچاوه‌یك جموجۆ و چالاکیه‌کانی پارتی توده له‌مپه‌ریکی گه‌وره بووه له‌به‌رده‌م بنه‌ماله‌ی په‌هله‌وی، بۆیه له‌هه‌ولێ سنووردارکردنی بوون، له‌ ساڵی ۱۹۴۹ به‌ بیانۆی هه‌ول‌دانێ پارتی ناوبراو بۆ تیرۆرکردنی شا، ئه‌وه‌بوو ب‌پیری داخستنی پارتی توده‌ درا، به‌لام ئه‌م هه‌نگاوه‌ی شا کاریگه‌ریکی گه‌وره‌ی له‌ سه‌ر پارتی ناوبراو دروست نه‌کرد (بروانه : مورته‌زا عه‌بدولحوسین قه‌ترانی (۲۰۲۰) شاپور به‌ختیار ۱۹۷۹-۱۹۱۴ توێژینه‌وه‌یه‌کی میژوویی- سیاسیه سه‌باره‌ت به‌ پۆ و خه‌باتی له‌ میژووی هاوچه‌رخێ ئیتراندا، وه‌رگێرانی، بارزانی مه‌لا ته‌ها، چ، ۱، چاپخانه‌ی یاد، ب‌ئ‌ شوینی چاپ ۴۳).

۷. بۆ زیاتر زانیار له‌سه‌ر حزبی توده بگه‌رپۆه‌ بۆ: محمد طه‌ علی الجبوری (۱۹۸۸) تاریخ الحزب الشیوعی الایرانی (توده) ۱۹۴۱-۱۹۶۳، رساله‌ الماجستير، معهد الدراسات الآسیویة والافریقیه‌ الملغی، جامعه‌ المستنصریة، ۷-۱۱۵. شایه‌نی باسه‌ ئه‌م کاریگه‌ریه‌ گه‌وره‌یه‌ی توده له‌ سه‌ر گوێره‌پانی سیاسیی پیناچیت هه‌روا به‌رده‌وام بوویت، چونکه به‌هۆی هه‌له‌په‌رستی و سیاسه‌تی سازانه‌خوازی و جه‌خت کردنه‌وه و موک‌پوون له‌ سه‌ر خه‌باتی چه‌کداری له‌ ساڵی ۱۹۶۴ گروپیك به‌ ناوی (سازمانی ئینقیلابی حیزبی توده)، جیابونه‌وه‌ی خوێان له‌ حزبی توده را‌ده‌گه‌یه‌نن، به‌گوێره‌ی زانیاری سه‌رچاوه‌یه‌ك ئه‌م که‌رتبوون و وداب‌رانه به‌گه‌وره‌ترین داب‌ران له‌ میژووی حزبی توده هه‌ژمارده‌ک‌ریت، چونکه نزیکه‌ی (۹۰٪) لایه‌نگرانی حزبی توده‌ی له‌گه‌ڵ بوو. بروانه: شیوه عی‌مان محمد امین، (۲۰۲۶) جولا‌نه‌وه‌ی چه‌کدارانه‌ی کوردستانی ئیتران ۱۹۶۷-۱۹۶۸، ماسته‌ر نامه‌ی بلا‌ونه‌کراوه، به‌شی میژوو- کۆلیژی زانسته مرۆفایه‌تیه‌کان- زانکۆی سلێمانی، ۹۴.

۸. پ‌یوسته بگوتری ده‌رکه‌وتنی په‌وتی چه‌پی نوێ ده‌گه‌رپۆته‌وه بۆ ماوه‌کانی دواتر به‌دیاری کراویش شه‌سته‌کانی سه‌ده‌ی را‌بردوو، بۆ نه‌وونه پیا‌ده‌کردنی سیاسه‌ته توندوتیژه‌کانی حکومه‌تی شاهنشاهی و له‌ناو بردن و دا‌پ‌لۆسینی هه‌ر بزوتنه‌وه‌یکی نا‌ره‌زایی گه‌لانی ئیترانی به‌ تایبه‌تیش له‌دوای شکستی جولا‌نه‌وه سیاسیه‌کانی سا‌لانی ۱۹۴۵-۱۹۴۶-۱۹۵۳ و کۆتایی هی‌نان به‌و ئازادییه‌ پروکه‌شییه‌ی که‌ له‌سه‌رده‌می ده‌سه‌لاتی دکتۆر عه‌لی ئه‌مین به‌رقه‌راربوو له‌نه‌وونه‌ی ئه‌وه‌ی له‌ زستان و به‌هاری ۱۹۶۳ له‌ شاره‌کانی قوم و تاران پرویدا که به‌ هاندانی پیا‌وانی ئایینی ئه‌نجام درابوون، هه‌موو ئه‌م پروودا‌وانه لاوان و خوێندکاره

رۆشه‌نبیره‌کانی هینایه سهر ته‌م بر‌وايه‌ی له ئيراني رۆژگاري شاهنشاهيدا مه‌ودايك نه‌ماوه‌ته‌وه بۆ خه‌باتي مه‌ده‌نی و په‌رله‌مانی، ته‌وه‌ی زياتر ته‌م باوه‌په‌ی له‌لای ته‌م تويزه‌ زياتر چه‌سپاند سه‌رکه‌وتنی جو‌لانه‌وه چه‌کداريه‌کانی گه‌لانی رزگاربخواز بوو له ناوچه جياوازه‌کانی باشوري رۆژه‌لاتی ئاسيا، ته‌مريکای لاتين و ته‌فريقا به‌سه‌ر ر‌ژيمه ته‌لقه له‌گو‌ييه‌کانی و‌لاتانی رۆژئاوا له‌م شو‌ينانه، ته‌مه‌ش کاريه‌گه‌ری گه‌وره‌ی به‌سه‌ر رۆشه‌نبير ولاوان و فيرخ‌وازي زانکۆکانی تاراندانا، دواتر دامه‌زراندن و چالاك بوونی ر‌يک‌خراوه چه‌په‌كان له نيو فيرخ‌وازان له‌وانه‌ش دامه‌زراندنی ر‌يک‌خراوه‌کانی وه‌ك(چريکه فييداييه‌کانی خه‌لك له سالی ۱۹۶۳)، هه‌روه‌ها دامه‌زراندنی مو‌جايه‌يدنی خه‌لك له ۱۹۶۶، وجيا بوونه‌وه‌ی ته‌حمه‌دی قاسمی و دکتور غولام حوسيني فروته‌ن له حزبی توده له ۱۹۶۴ و دامه‌زراندنی (سازمانی ئينقلابی حزبی توده - کۆميته‌ی شو‌رشيگيري حيزبی توده) (وه‌کو له سه‌ره‌وه ئاماژه‌مان پيدا) دواي ته‌ويش پ‌يکه‌يپانی ر‌يک‌خراوی (توفان) ته‌مانه‌ش له ژير کاريه‌گه‌ری بيروپاي ماويزم و تيوري جه‌نگی پارتي‌زانی در‌ي‌خايه‌ندا بوون. ياسين سه‌رده‌شتی (۲۰۰۳)، کوردستاني ئيران ليک‌و‌ل‌ينه‌وه‌يه‌کی مي‌ژوويی له جو‌لانه‌وه‌ی رزگاربخوازي نه‌ته‌وه‌یی گه‌لی کورد، ۱۹۳۹-۱۹۷۹، ده‌زگای چاپ و په‌خشی سه‌رده‌م، سلي‌مانی، ۳۳۱-۳۳۲.

۹. جيگه‌ی باسه‌ ئامانجی سه‌ره‌کی حکومه‌تی ئيراني له‌م سه‌روبه‌نده‌دا ليدان و بنه‌برکردنی بزافه چه‌په‌وه‌كان بووه، چونکه ترسی له بيروکهي چه‌پی نو‌ی هه‌بووه، به‌ه‌وی ته‌وه‌ی لايه‌نگرانی ته‌م په‌وته له‌ پرووی کاری ر‌يک‌خستنه‌وه ر‌يک‌خراوترن هه‌ر بۆيه‌ش سه‌رکه‌وتوون له‌ کارو خه‌باتی سياسيان، ده‌رئه‌نجاميش مه‌ترسيان بۆ سه‌ر ده‌سه‌لات زياتر بووه. شيوه عيمان محمد امين، سه‌رچاوه‌ی پيش‌وو، ۹۱.

۱۰. له نيوان سالانی ۱۹۸۱-۱۹۸۹ خامنه‌یی وه‌ك سي‌يه‌مين سه‌رۆك کۆمار له‌دواي سه‌رکه‌وتنی شو‌رشی ئيسلامي ده‌ستبه‌کار ده‌ييت، (ته‌ده‌يون) سه‌ردانی خامنه‌یی کرد‌وو. مژکرات السيد خامنای، (۲۰۲۰)، الطبعة ۳ شرکه دبوق العالميه للطباعة، بيروت، ۳۰.

۱۱. له دواي ده‌ستبه‌کاربوونی، په‌زا شا له‌ هه‌ول‌ی ته‌وه‌دابوو هه‌نديک ر‌واله‌تی کۆمه‌لايه‌تی له کۆمه‌لگای ئيراني بگوريت، يه‌کيک له‌وانه له سالی ۱۹۲۸ برپاري پۆشینی کلاوی په‌هله‌وی بوو، هه‌روه‌ها داواي له‌ ئافره‌تان کرد ده‌ستبه‌رداری پۆشینی حيجاب بن شابه‌شانی ئافره‌ته ناحيجابه‌كان تيک‌ه‌لی ژيانی گشتی بن. سالی ۱۹۳۵ برپاري قه‌ده‌غکردنی پۆشینی په‌چه‌ی بۆ مام‌وستايانی ئافره‌ت له‌ قوتابخانه‌كان ده‌رکرد، ساليک دواتر برپاري قه‌ده‌غکردنی پۆشینی حيجاب درا، ده‌گوتريت په‌زا شا له‌ ژير کاريه‌گه‌ری چاکسازيه‌کانی مسته‌فا که‌مال ته‌تاتورك بووه له‌ ده‌رکردنی ته‌م برپارانه، له‌ راستيدا ده‌رکردنی برپاري قه‌ده‌غکردنی حيجاب (و به‌شيک له‌ چاکسازيه‌کانی تريش) کاردانه‌وه‌يکی زۆری له‌ نيو به‌شيکی زۆری

چینه‌کاني نيو کومه‌لگای ئيراني به تاييه‌تي پياواني ثاني به دواي خويدا هينا، چونکه پيچه‌وانه‌ي شەريعه‌تي ئيسلاميەن هه‌ژمار ده‌کرد. نعيم جاسم محمد (۲۰۱۸) دراست في الواقع الاجتماعي والاقتصادي الايراني في العهد البهلوي ۱۹۲۵-۱۹۷۹، دار ومكتبه عدنان للكتاب والنشر، بغداد، ۲۵-۱۵.

۱۲. خامنه‌ي ئاماژه به وه ده‌کات کهوا دواي هه‌لگيرسانی شوڤشي ئيسلامي وازی له‌کيشانی جگه‌ره هيناوه، مژکرات السيد خامنه‌ي (۲۰۲۰)، ۵۳.

۱۳. له راستيدا خامنه‌ي له ياداشته‌کانيدا که‌وتۆته هه‌له‌وه له‌خستنه‌پرووی ناویشانی بیره‌وه‌ريه‌کاني جه‌واهيري که له بنچينه‌دا به‌ناوی (مژکراتي) يه نه‌ک (ژکرياتي).

۱۴. ناوی رۆحوللا مسته‌فا موسه‌وي خومه‌ينيه، سالی ۱۹۰۵ له شارۆچکه‌ي خومه‌ين (باشوری شاری قوم) له دايک بووه، باوکی يه‌کيک بووه له که‌سايه‌تیه ثانيه به‌ناوبانگه‌کاني ئيران، له‌لای چه‌ندین مامۆستای ثاني وانه ثانيه‌کاني خويندوو، له ته‌مه‌نی شازده سالی له‌لای ثانيه‌توللا حائيري خويندويه‌تي سالی ۱۹۲۳ له‌گه‌ل ئه‌م زانايه به‌يه‌که‌وه له شاری قوم نيشته‌جيی ده‌بن، به‌هۆی جولانه‌وه‌و چالاکیه‌کاني سالی ۱۹۶۴ ده‌سه‌لاتی شاهنشاهی دووری ده‌خه‌نه‌وه بو تورکيا، دواي نزیکه‌ي سالیکی دیتته شاری نه‌جه‌ف تا ۱۹۷۸ له‌م شاره‌ ماوه‌ته‌وه دواتر ده‌چیتته فه‌ره‌نسا، له‌دواي شوڤشي ۱۹۷۹ ده‌گه‌ریتته‌وه ئيران. محمد وصفی أبو مغلی، (۱۹۸۳) دليل الشخصيات الايرانية المعاصرة، البصرة، ۵۸-۶۰.

۱۵. نواب سه‌فه‌وي : موجته‌با مير لوحی ته‌هرانی ناسراو به نواب سه‌فه‌وي، له‌سالی ۱۹۲۴ له دايک بووه، دواي وه‌رگرتنی زانسته ثانيه سه‌ره‌تاييه‌کان له ئيران بو دريژه‌دان به‌ خويندن سه‌ردانی شاری نه‌جه‌ف ده‌کات، دواتر ده‌گه‌ریتته‌وه ئيران، له سالی ۱۹۴۵ ريکخراوی فيدائيان ئيسلامي دامه‌زراندوو که له‌لایه‌ن هه‌وزه‌ي قوم پشتگیری زور کراون، سه‌ردانی ولاتانی ئورده‌ن و ميسری کردوو چه‌ند وانه‌يکی له زانکۆی ته‌زه‌ره‌ گوتۆته‌وه خاوه‌نی (المجتمع والحکومه الاسلاميه) يه، سالی ۱۹۵۶ له سيداره دراوه . مژکرات السيد خامنای (۲۰۲۰)، ۳۳۵-۳۳۶.

۱۶. جولانه‌وه‌که‌ي (بيداريه‌که‌ي) خومه‌يني ۱۹۶۳: دواي ئه‌وه‌ي حکومه‌تي به‌رنامه‌يکی چاکسازی ناسراو به (شوڤشي سپی ياخود شوڤشي شاه ميلله‌ت) راگه‌ياند که کومه‌ليک ته‌وه‌رو بابه‌تي له‌خۆی گرتبوو له‌وانه‌ش ئه‌نجامدانی چاکسازی کشتوکال فروشتنی پشکی حکومه‌ت له کۆمپانيا حکومه‌يه‌کان و به‌ژداريکردنی کرێکاران له قازانجی کارگه‌ و کۆمپانياکان، و چاکسازی له ياسای هه‌لبژران و ئازکردنی ئافه‌رت، له‌گه‌ل هه‌لمه‌تي نيشتيمانی بو نه‌هيشتنی نه‌خوينده‌واری و خۆمالیکردنی جه‌نگه‌ل و دارستانه‌کان، ئه‌وه‌ي مايه‌ي ترس و دل‌ه‌راوکي بوو بو شا ده‌رکه‌وتنی پۆلی دامه‌زراوه‌کاني ثاني بوو له هه‌وزه‌ي قوم، به‌تاييه‌تي دواي مردنی ثانيه‌توللا سه‌يد حوسين موسه‌وي بروه‌ردی

له ۳۰ ئاداری ۱۹۶۰، له لایه‌نی خوښه‌وه خومه‌ینی سه‌رنج وتیښی زوری هه‌بوو له‌سه‌ر یاسای ئه‌نجومه‌نی ولایه‌ته‌کان و به‌ژداریکردنی ژنان له هه‌لبژاردن، له ۲۲ کانوونی دووهمی ۱۹۶۳ به‌یاننامه‌یک‌ی توندی له دژی چاکسازیه‌کانی شا ب‌لاوو کرده‌وه، داوای له خه‌لکی کرد به‌ژداری له‌و پ‌پرسیه نه‌که‌ن که ب‌و ده‌نگدان له‌سه‌ر به‌رنامه چاکسازیه‌که ده‌کریت، له ۲۳ ئازاری هه‌مان سال ه‌یزیک‌ی پ‌ولیس ته‌قه‌ته له ف‌یرخو‌وازی قوت‌ابخانه‌ی (فه‌یزیه) ده‌که‌ن له قوم له ئه‌نجامدا چه‌ند ف‌یرخو‌وازی ده‌کوژرین و بریندار ده‌بن، له ته‌وریزیش کاریک‌ی هاوش‌پوه پرویدا، له‌به‌رامبه‌ردا خومه‌ینی داوای وه‌ستانه‌وه له دژی شا ده‌کات، له مه‌پ‌راسمی عاشوار له حوزه‌یرانی ۱۹۶۳ خومه‌ینی له قوت‌ابخانه‌ی (فه‌یزیه) ووت‌اریکی ئاگرین ده‌دات، له ر‌وژانی ۴-۵ شاره‌کانی تاران وته‌وریز وقوم بوونه مه‌یدانی ر‌وبه‌ر‌وبونه‌وه‌ی نیوان ه‌یزه‌کانی حکومه‌ت وخو‌نیشاندهران، به‌لام له ئه‌نجامی پشتگیری ئه‌مریکا له ده‌سه‌لاتی شا، حکومه‌تی ئ‌یران توانی جو‌لانه‌وه‌که ک‌پ بکاته‌وه. لوقمان خه‌یالی (۲۰۱۹) ئ‌یران له سه‌رده‌می بنه‌ماله‌ی په‌هله‌ویدا ۱۹۲۶-۱۹۷۹، چاپی ۱، چاپخانه‌ی کارو، ب‌ن شوینی چاپ، ۲۰۸-۲۱۲.

۱۷. (فیدائیان ئ‌یسلام) سه‌رچاوه‌یک وه‌که مه‌ترسیدارترین ر‌یکخراوی تیر‌ورستی له ئاستی ئ‌یران له چله‌کانی سه‌ده‌ی ر‌ابردوو ناساندوویه‌تی (گا‌هر خلف البکاو، ۲۰۰۲) التگورات الداخلیه فی ایران ۱۹۴۱-۱۹۵۱ بیت الحکمه بغداد، ۲۵۲. سالی ۱۹۴۶ له‌لایه‌ن موخته‌با نواب سه‌فه‌ویه‌وه دامه‌زراوه، سه‌فه‌وی کاریگه‌ری بیروبو‌چوونه‌کانی (جه‌ماله‌دین ئه‌فغانی)ی به سه‌ره‌وه‌وه بووه، به‌توندی له دژی هه‌ژموونی ئ‌ینگلیز و ده‌سه‌لاتی عه‌لمانی محمه‌ده‌ر‌ه‌زا شای په‌هله‌وه‌ی وه‌ستابوو، ئه‌ندامانی ر‌یکخراوه‌که ئامانجیان دامه‌زراندنی ده‌وله‌تیک‌ی ئ‌یسلامی بووه له‌ئ‌یران که پ‌یاده‌ی شه‌ریعه‌تی ئ‌یسلام بکات له‌گه‌ل ده‌سته‌به‌رکردنی مافه‌کانی هه‌ژداران ول‌تقه‌ومان ودابه‌شکردنی قازانجی زه‌ویه کشتوکالیه‌کانی ده‌وله‌ت ودابینکردنی هو‌کاره‌کانی ده‌سته‌به‌رکردنی له‌شساغی ب‌و مرو‌قه‌کان، له گ‌رنگ‌ترین ئه‌و ئامانجانه کو‌مه‌لایه‌تیانه بوو که ر‌یکخراوه‌که شانه‌شانی ئامانجه سیاسه‌کانی هه‌ول‌ی ج‌به‌ج‌یکردنی ده‌دا. ئه‌م ر‌یکخراوه له سالی ۱۹۵۵ به ده‌ستگیرکردنی ر‌یبه‌رانی وله س‌یداره‌دانی موخته‌با نواب سه‌فه‌وی له کانوونی دووهمی ۱۹۵۶ کو‌تایی به چالاکیه‌کانی هاتوو. سه‌رده‌شتی، سه‌رچاوه‌ی پ‌یشوو، ۲۵۲.

۱۸. عه‌لی ر‌زم ئارا: که‌سایه‌تیک‌ی سه‌ربازی به‌ناوبانگ بووه، سالی ۱۹۰۱ له دایک بووه، مه‌یلی به‌ره‌و دیکتاتور بوونی هه‌بووه، له سالی ۱۹۴۴ ب‌و یه‌که‌م جار ئه‌رکی سه‌رو‌ک ئه‌رکانی سوپای پ‌یس‌پ‌ی‌راوه، له پایزی ۱۹۴۶ سه‌رکردایه‌تی ئه‌م ه‌یزه ئ‌یرانیه‌ی کرد که کو‌تایی به حکومه‌تی ئازربایجانی دیموکراتی ه‌ینا، دوا‌ی ئه‌وه جاریک‌ی تر ده‌بیته‌وه سه‌رو‌ک ئه‌رکانی سوپا، له‌ماوه‌ی ئه‌رکه‌که‌ی کاریکردوو ب‌و به‌ه‌یزبوونی هه‌ژموونی

سوپا به سهر سهرجه م داموده زگاگانی دهولت، له بهر ئه نجامی ئه م سیاسه ته سوپای له کاروباری سیاسی گلاند . طاهر خلف البکاو، سهرچاوه ی پیشوو ۲۶۱.

۱۹. بۆ زیاتر زانیار ده رباره ی ژیا نی ئه سه دوللا عه له م ۱۹۶۲-۱۹۶۴ بر وانه: ابو مغلی، سهرچاوه ی پیشوو، ۸۹-۹۰.

۲۰. له راستیدا سهر بازه دیلکراوه کانی کورد له ماوه ی شه ری عیراق ئی ران ۱۹۸-۱۹۸۸ له زیندانه کانی ئی ران به گشتی باس له خراپی مامه له ی کارگه ی رانی زیندانه کان ده که ن له گه لیان، له وانه که می پیدانی خوراک، ئه شکه نجه دانی ده روونی، ماندوو کردنیان به ئه نجامدانی کار له ده ره وه ی زیندان به رامبه ر پاره یکی که م، هه رچه نده زیندانیه کان ئه م چوونه ده ره وه یان پیخوش بووه چونکه دوور ده که وتنه وه له که ش وهه وای زیندان، ته نانه ت باس له وه ش ده کړی هه ندیکیان بۆ ئه نجامدانی نوژی هه ی نی بر دراو ن بۆ مزگه وته کانی تاران، ئه م وه رزه شه شی که به زیندانیه کان کراوه وه ک خامنه یی له یاداشته کانی باسیده کات له سهر داوا ورا سپارده ی پزیشه که کان بووه، چونکه ترساو ن ئه ندامانی جه سه ته ی زیندانه کان به هو ی زوری دانیشتن و نه جو لانه وه دوو چاری له کار که وتن بنه وه، به لام زیندانه کورده کان ئاماژه به وه ده که ن که وا ئه وان تیکه ل به زیندیانی ئی رانی نه کراو ن له بهر ئه وه ئاگاداری دوخی زیندانه کانی ئه وان نه بوو ن. بر وانه: هه مده مده د همد (۲۰۲۶) ره وش ی سهر بازه دیلکراوه کانی کورد له ئی ران له ماوه ی شه ری عیراق و ئی ران ۱۹۸۰-۱۹۸۸، نامه ی ماس ته ر (بلاونه کراوه) به شی لی کۆلینه وه س ترا تیجیه میژووی و شوینه واری و که لتورییه کان- زانکۆی سو ران.

خویندنه وهیهك بۆ كتیبي:
التطورات الاقتصادية في تركيا
1989 – 1980

د. ژیلوان عهبدوللا ههلهدنی

خویندنه وه یه ک بو کتیبی: التطورات الاقتصادية في تركيا ۱۹۸۰ - ۱۹۸۹ ئاماده کردنی: د. ژیلوان عه بدوللا هه له دنی

کتیبی (التطورات الاقتصادية في تركيا ۱۹۸۰ - ۱۹۸۹ / په ره سه ندنی ئابووری تورکیا له نیوان سالانی ۱۹۸۰ - ۱۹۸۹) هاوکاتی کوده تای ۱۹۸۰ و سه ره تای بوونه سه روک کوماری تورگوت ئوزال بووه، ئەم کتیبه له نووسینی: (مهزه ره نه سار سلیمان سه عدوون) ه، چاپی یه که می ئەم کتیبه له سالانی ۲۰۲۰ له شاری به غداد چاپ و بلاو کراوه ته وه، ۲۲۲ لاپه ره یه، له بنه په تدا نامه ی ماسته ری نووسه ره. گرنگی ئەم کتیبه له وه دایه، که باسی لایه نیک گرنگی میژووی و ئابووری تورکیا ده کات و به پشت به ستن به چه ندین سه رچاوه و به لگه نامه باسی ژیا نی ئابووری له تورکیا ده کات، باسی ئەو هوکارانه شی کردووه، که ئابووری تورکیای له ئابوورییه کی لاواز و داته پیوی دوا ی جهنگی دووه می جیهانی و پشت به ئەمریکا به ستووه وه به ره و گه شه کردن و هه مه چه شنکردنی ئابووری و به هیزکردنی له سه رده می تورگوت ئوزال کردووه.

کتیبه که به سه ره چه ند به ش وباسیکدا دابه شکراوه، به شی یه که می باسی بارودوخی ئابووری تورکیا له سه رده می یه که مین کوده تا تاوه کو کوده تای سییه م ده کات، واته له نیوان سالانی (۱۹۶۰-۱۹۸۰)، نووسه ره له م به شه دا هه ولیداره جگه له لایه نی سیاسی هوکاره ئابوورییه کانی پروودانی کوده تاکه ی پروونکردو ته وه، ئەم پپی وایه هه ره ته نها لایه نی سیاسی به س نه بوو بو ئەوه ی سه ربازان و پارێزه رانی سیسته می ئەتاتورک و عه لمانییه ت له تورکیادا کوده تا به سه ره حکوومه تیک هه لێژێردارودا بکه ن، به لکو ئەوه بارودوخی شیواوی ئابووری و هه لکشانی هه لاوسان بوو به پێژه ی (۱۸٪) ی تیکرای نرخه کان و دابه زینی تیکرای گه شه ی ئابووری بوو له نیوان سالانی (۱۹۵۴ و ۱۹۵۶ تاوه کو ۱۹۵۹)، له گه ل ژۆربوونی کیشه ی قه رزه ده ره کییه کان به هو ی:

۱. پیشه سازی تورکی له و قوناغه دا به زۆری پشتی به پارچه وماده ی خاوی هاوردده کراوی ده ره وه ده به ست.

۲. که موکورتی له ته رازووی بازرگانی و به هو ی که می نارده نی تورکیا له چاو ئەو پێژه زۆره ی پیداو یستی پیشه سازی که له ده ره وه ده یانه یینا، به جوړیک له سالانی ۱۹۶۰ دا هاوردده بره که ی گه یشتبووه (۴۰۲۱۳) ملیار لیره ی تورکی، به لام نارده نیان گه یشتبووه (۲۰۸۸۶) ملیار لیره، به جوړیک کورته یینی گه یشتبووه (۱۰۳۲۷) ملیار لیره، ئەمه ش هوکاربوو بو ئەوه ی هه ندیک له سه رچاوه پوژئاوا ییه کان نارده نی بو تورکیا رابگرن، چونکه هیشتا نرخه ی زۆربه ی هاوردده کراوه کانی پێشووی نه دا بوو، ته نانه ت کو مپانیا نه وتیه ئەمریکی و به ریتانیه کان ئاماده نه بوون سوته مه نییه کانی ناو باره هه لگه رکانیان خالی بکه ن، ئەگه ربیتو نرخه که ی به نه ختی نه دریت.

بېگومان خراپې بارې ټابووری تورکیاش کاریگهري کرده سهر لایهني کومه لایه تي وزوړبوونی پړژه ی بیکاری، به جوړیک پړژه که له سالی ۱۹۶۰ دا بېووه زیاتر له (۷۰۰) بیکار، همو و جگه له ووه له بواړی که رتی پیشه سازی و کشتوکالیشدا سیاسه تي دیموکراته کان شکستی خواردبوو، بیکاری و زیادبوونی نرخی شمه ک وپیداویستی پوژانه هوکاریکی تری پروودانی کوده تا بوون له سالی ۱۹۶۰.

سهارهت به دووهمین کوده تاش (۱۹۷۱)، که به کوده تاي (یاداشت) ناوی بردووه، چونکه مو حسین باسووری فهرماندهی هیژه ئاسمانیه کان و ئندامی لیژنه ی ئاسایشی نیشتمانی یاداشتیکی دا به سهرکرده سهر بازیه کان، پاشان له ۱۹۷۰/۱۱/۲۴ جاریکی تری یاداشتیکی تریان پیشه کشی سهرۆک کواماری ئه وکاتی تورکیا (جهودهت سونا) ی کرد، بوئوه ی ته گبریک له و بارودوخ بکات و کو تاي به و پشیویه سیاسی و ټابووریانه بهیئت، که پرووبه پرووی ناوخوای تورکیا بېووه، ئه مه ش ئه نجوومه ني سهر بازی هاندا ده سته سهر بارودوخی تورکیادا بگرن و کو تاي به و حکومه ته بهیئن.

سهارهت به هوکاره ټابووریه کانی کوده تاکه ئه ویه، که تورکیا له و قوئاغه دا پرووبه پرووی قهیرانیکی گشتیگر بېووه ووه، نه یتوانیوو ستراتیژییه تي که مکردنه ووهی هاورده وزیادکردنی ناردنه ی جیه جی بکات و ټابووری تورکیا له پرووی پیشه سازییه ووه له سالی ۱۹۷۰ به پړژه ی (۱،۵٪) دابه زیوو، همو و جگه له قورخکاری پیشه سازییه گه وره کانی تورکیا له لایه ن سهرمایه داری بیانی، هه ووه ها کوچکردنی ملیونان کریکاری لادی و ناوچه کانی دهره ووهی شاره کان بو ناو شاره کان، بیکاری و هه لاوسانی زوری دروستکردبوو، به جوړیک له دهروبه ری شاره کان له خانووی بی خزمه تگوزاری و سهرنه گراودا نیشته جی بېوون، ئه مه ش به هوی خراپی ئه و سیاسه ته ټابوورییه ووه بوو که (سلیمان دیمیریل) ی سهرۆک وه زیران گرتبویه بهر و ههم پیشه سازی بچووی توشی بی بازاری کردبوو، هه میش له بواړی کشتوکالیشدا زیانیکی زوری بهر کشتیاران و ئه و که سانه ش که وتبوو که له و بواره دا کاریان ده کرد. ۴۲-۴۵. دواي پرووداوی کوده تاکه و ئه و حکومه تانه شی له دوايیدا تاوه کوو کوده تاي ۱۹۸۰ هاتنه سهر ده سته لات پرووبه پرووی بارې خراپی ټابووری تورکیا ده بوونه ووه، به جوړیک پړژه ی بیکاریانی تورکیا له سالی ۱۹۷۸ گه یشتبووه (۱۸۸۰۹) هه زار بیکار، گرانوونی نرخی شمه ک وپیداویستی، بازاری پرش، نه بوونی خزمه تگوزاری وایکرد له دوا هه لېژاردنی پیش کوده تاکه، که له تشرینی یه که می ۱۹۷۹ دا ئه نجامدرا، حزبی گه لی کواماری شکستی هیئا، حزبی عه داله ت (۳۳) کورسی له په نجا کورسیه که ی ئه نجوومه ني پیران هیئا، ئه ووه بوو (بلند ئه جه وید ده سته له کارکیشایه ووه، حکومه تیکی که مینه به سهرۆکایه تي (سلیمان دیمیریل) پیکهات و له پوژوی (۲۵) تشرینی دووهمی (۱۹۷۹) متمانه ی په رله مانی وه رگرت. له م ئالوگوپه ی ده سته لات و حکومه تدا مه به ستیان بوو بارې ټابووری تورکیا به ره و پیش بهرن، بو ئه ووه به سته ش دیمیریل پوستی ده وله تي بو

کاروباری ډاویژناری له دهسته ی پلاندانان دا به (تورگوت ئۆزال ۱۹۲۷-۱۹۹۳)، خرابی باری ئابووری و ډاکشانی نهختینهیی ناو گهجنهیی دهولت گهیشته (۳۵۰) ملیون لیره ی تورکی و (۲۳۶) ملیون لیره ی ناو بانکی کشتوکالی، ئەمه وایکرد حکومته ته که ی سلیمان دیمیریل پلانیک چاکسازی ئابووری بخته بهر دم ئۆزال بهرپیککه وتن له گه ل سندوقی نهختی دهولی، ئەوه بوو ئۆزال دواي ژماره یه ک چاوپیکه وتن له گه ل سندوقه که و بانکی نیوده ولتی، له کانوونی دووه می ۱۹۸۰ یه که مین شاندی ئابووری جیهانی بینه تورکیا، بۆئوه ی بهرنامه چاکسازی به ئاماده کراوه که جیه جی بکه، ئەوه بوو سندوقی نهختینه ی نیوده ولتی ډاگه یاند که هاوکاری بهرنامه چاکسازی به که ی تورکیا دهکات، بۆ ئەم مه بهسته ئەنجومنه ی وهزیرانی تورکیا له پوژي چاکسازی دووه می ۱۹۸۰ به بهرنامه که پازی بوو. بهرنامه که ش بۆ بوژانه وه ی وه به رهیتانی بیانی له تورکیا و تیکه لکردنی ئابووری تورکیا له گه ل سیستمی ئابووری جیهانی و که مکردنه وه ی دهستیوهردانی دهولت بوو له ئابووری و زیادکردنی توانای کهرتی تایبته له پیشه سازی گوڤاو و ناردنه ی بوو. ۷۱. ههروه ها دانانی بهرنامه یه کی تایبته بوو بۆ گوڤینی مولکیه تی پوژه ئابووری به حکومیه کان بۆ مولکیه ی تایبته، ته رکیز کردنه سه ر خوڤژو ی له کشتوکال و گوڤینی به روبوومه کشتوکالییه کان بۆ به روبوومی پیشه سازی، پیشه سازی گه وره و جوړاو جوړ، کوئتر و لکردنی هه لوسان، ئەمه ش به پاره دارکردنی کهرتی گشتی و چاودیری خستنه سه ر قهرزه کانی بانکی ناوه ندی، دامه زراندنی زنجیره یه ک وه به رهیتانی گشتی له بونیادی ئابووری. ههروه ها سوود وهرگرتن له توانی له کارکه وتوووه کان و به خشی نی ئەوله ویه ته به وه به رهیتانی نو، زیادکردنی ناردنه ی و جیه جی کردنی سیاسه تیک و واقعی و نه رم له نرخ ی تیچوونه کان، زیادکردنی پینمای و گوڤرایه لیکردنی دامه زراوه داراییه کان، له کاتی جیه جی کردنی سیاسه تیک و واقعی بۆ قازانچ. هانی سه رمایه داری بیانی بدن بیتنه او تورکیاوه بۆ ئەوه ی سه رمایه گوزاری بکات. بهنده سه ره کییه کانی بهرنامه چاکسازی به که ئەمانه بوون:

۱. ډابه زاندنی نرخ ی لیره ی تورکیا به پریژه ی (۳۳٪) و پشت به ستن به سیاسه تی خه رچی واقعی له سه ره تاي بهرنامه ئابووری به که وه.
۲. گه شه ی پاره ی نهختی سنووردار بکه.
۳. لابر دنی دیاری کردنی نرخه کان.
۴. پالپشتی حکومت بۆ پوژه ئابووری به کانی دهولت، و ملکه چکردنی بۆ چاودیری سندوقی نهختینه ی نیوده ولتی.
۵. له سندوقی به خشی نی تایبته، دهولت پریژه که ی بگه یه نیته (۶۳۵٪).
۶. که مکردنه وه ی کاریگه ری کهرتی گشتی له سه ر ئابووری، لابر دنی هه موو به ره ستیک له سه ر دامه زراوه ئابووری به کانی حکومت، وه به شبه شکردنی دامه زراوه ئابووری به حکومت به که کان.

پیش تهوهی ئەم بریارانه جیگه وړیگه ی خوی بگریټ و جیبه جی بکړین، سهربازانی تورکیا سییه مین کوده تاي سهربازیان له پوژی ۱۲ ی تهیلوولی ۱۹۸۰ دا ته نجامدا، بهمهش تهنجوومه نی ئاسایشی نیشتمانیی تورکی به سهرۆکایه تی (که نعان ئیفرن) ی سهرۆکی ئهرکانی سوپا دهسه لاتی گرت ه دهست و خوی بووبه سهرۆک کۆمار و تهنجوومه نیکی هاوکاری له (۲۷) ته ندام، که له سهربازه خانه نشینه کان و کۆمه لیک که سی تر پیکده هات، له ژیر سهرکردایه تی جه نه پالی خانه نیشین (بولنت ئولوسو ۱۹۸۰-۱۹۸۳)، بهم شیویه حکومهت هه لوه شایه وه و ئەم تهنجوومه نه جیگه ی گرت ه وه. که به شیکی پروودانی کوده تاکه په یوه ندی به باری ئابووری و مه سه له ی هه لاوسانی ئابوورییه وه هه بوو، به جوریک هه لاوسان له م ساله دا گه یشتبووه (۱۳۷٪)، نرخ ی لیره ی تورکی به رامبه ر به دۆلاری ئه مریکی (۴۸٪) ی نرخه که ی له ده ستدا بوو، توانی کړینی هاو لاتی تورکی زور زور که م ببوو، ئەمه و جگه له به رزبوونه وه ی پړژه ی بیکاری که له و کاته دا (۳۶۳۴۰۰۰) بیکار هه بوو، قهرزه دهره کییه کانیش گه یشتبوونه (۱۵) ملیار دۆلار (۹۱ لا).

ئەم کیشه ئابووریانه چه ندین کیشه ی کۆمه لایه تی و دهروونی به دوا ی خویدا هی نابوو، کۆچه ریکی زوری لادیکان پرویکردبووه پوخی شاره کان و چه ندین گه په کی هه ژار نشینیان له پشتینه ی شاره کان دروست کردبوو، که بووبنه سهرچاوه ی کیشه ی کۆمه لایه تی، ههروه هارپژه ی تووندوتیژی و تیروزی سیاسی زور زیادبوو بوو، به جوریک له نیسانی ۱۹۷۹ وه تاوه کوو ۱۹۸۰ (۴۰۴۰) که س تیروکرابوون، (۲۳۰) که سیان ته ندامانی هیزه ته منییه کان بوو، که ئەمهش نیشانه ی نه مانی ئاسایش و سه قامگیری سیاسی بوو. ئەمه و جگه له زیادبوونی پیکخواه چه په کان. له پرووی ئابوورییه وه تهنجوومه نی سهربازی (توگۆت ئوزال) یان کرده راویژکاری ئابووری و ئەمهش به هو ی ئەو په یوه ندییه به هیزه یه وه بوو به پیکخواه داراییه کانی پوژئاواو سندوقی نه ختینه ی نیوده وه لقی، دوا ی مانگی که له کوده تاکه ئوزال دهسه لاتیکی ئازادی زوری درایه بو چاره سهرکردنی کیشه ئابوورییه کانی ولات و هه لاوسان و که مکردنه وه ی بیکاری و دابه زاندنی نرخه کان و زیادکردنی ناردنه ی و ههروه ها واژوکردنی چه ندین پیککه و تنامه ی ئابووری و دواخستنی دانه وه ی ئەو قهرزانه ی که له و کاته دا ده گه یشتنه (۱۸) ملیار دۆلار. ۹۲ ل

دوا ی دروستکردنی یه که مین حکومه تی پاش کوده تاکه به سهرۆکایه تی (ئولوسو) له ۲۱ ی تهیلوولی ۱۹۸۰ ئوزال بووبه جیگری سهرۆک وه زیان بو کاروباری ئابووری به هاوکاری (قایا ته رده م) که پاریزگاری پیشووی بانکی ناوه ندی تورکیا بوو.

له ته نجامی ئەو پیکاره ئابووریانه ی ئوزال له سالی ۱۹۸۱ دا گرتیه بهر، توانی به رهه می نه ته وه یی تورکی (۴۰۸٪) به رزبکاته وه، ئەمه و جگه له به رزکردنه وه ی به رهه می پیشه سازی و کشتوکالی و ناردنه ییه کانی ئەم به رهه مانه، که به شیوه ی داتا دانراون و گوزارشتن له و

پیشکەوتنه ئابوورییهی سەردەمی ئۆزال، بەجۆرێک ئەم رێکارو کارانه ئەنجامی هەبوو، کە لەیەکەم هەلبژاردنی دواى کودەتاکە، پارتەکەى ئۆزال (حزبى نیشتمانى دایک، کە لە ۲۰ى ئایارى ۱۹۸۳ دروستى کردبوو) پێژەى (۵۴،۱۵٪)ى دەنگەکان، کە دەیکردە (۲۱۲) کورسى لە کۆى (۴۰۰) کورسى پەرلەمان بەدەستبەھێنیت.^۱

سەرکەوتنەکانى لەبوارى کەرتى کشتوکال و پیشەسازی و گەشتوگوزارى و پەيوەندىیە بارزگانىیە دووقۆلێیەکانى لەگەڵ ولاتانى هەریمی و عەرەبى و وەرگرتنى هاوکارىیە داراییەکانى ئەمریکا لەنیوان سالانى ۱۹۸۴ بۆ ۱۹۸۷ وایکرد^۲، کە دووبارە و لە هەلبژاردنەکانى ۲۹ى تشرینی دووهمى ۱۹۸۷ دا حزبى نیشتمانى دایک پلەى یەکەم بەدەستبەھێنیت، بەمەش لە ۲۱ى کانوونى یەکەمى ۱۹۸۷ بە تەنها حکومەتى پێکھێناو لە ۳۱ى تشرینی یەکەمى ۱۹۸۹، تۆرگۆت ئۆزال دواى کۆتایى هاتنى ماوەى سەرۆک کۆمارى کەنعان ئیقرن، بە زۆرىنە دەنگ لە پەرلەمانەووە بووبە سەرۆک کۆمار و تاوێکۆو ۱۹۹۳ بەردەوام بوو، بەلام ئەم توێژینەووەیە تاوێکۆو سالى ۱۹۸۹یە، واتە ئەو سالى ئۆزال دەبیتە سەرۆک کۆمارى تورکیا.

دەولەتى تورکیا لەماوەى حوکمرانى ۱۹۸۳ بۆ ۱۹۸۹ واتە ئەو ماوەیەى پارتى نیشتمانى دایک بەسەرۆکایەتى توگۆت ئۆزال فەرمانرەوا بوو، گەشەیکەى ئابوورى یەكجار بەرچاوى بەدەستبەھێنا، تورکیای لە دەولەتێکى قەرزارى و هەژارى و بێکارى و بى خزمەتگوزارییەووە کردە دەولەتێکى پیشکەوتووى مۆدێرن.

پەراویزەکان:

۱. یەکیک لە هەنگاوەکانى ئۆزال لە حکومەتەکەیدا بریتى بوو لە گەڕانەووەى پێ بەپێى دیموکراتیەت و بالادەست بوونى مەدەنیەکان بەسەر سیاسەتى ولاتدا، ئەو بوو بەر لە هەلبژاردنى شارەوانیەکانى (۱۹۸۴) پارتەکەى ئۆزال دەنگیان بۆ یاسای هەلگرتنى قەدەغە لەسەر پارتە کۆنەکان دا، کە هەرچەند ئەم هەنگاوە زيانى لەو پارتە دا لەپرووی پێژەى دەنگەووە، بەلام کاریگەر بوو لە بەمەدەنى کردنى سیاسەت و هاوکات پەرتکردنى بەرهەلستکارانى حکومەت، کەچى لەگەڵ ئەوێشدا پارتى نیشتمانى دایک توانى (۴۱،۵٪)ى دەنگەکان بە دەست بەھێنیت و پارتى سۆسیالیست کە ئێردال ئینۆنۆ سەرکردایەتى دەکرد بوو بە دووهم بە بەدەستبەھێنانى پێژەى (۲۳،۵٪) دەنگەکان و پارتى رێگاش کە دیمیریل دايمەزراندبوو توانى پلەى سێیەم بەدەست بەھێنیت بە پێژەى (۱۳،۵٪)، دواى ئەویش پارتەکەى ئەرەبەکان دايمەزراندبوو (پارتى وەفاه) پلەى چوارەمى گرت، بەمجۆرەش لەدواى ئەم هەلبژاردنەووە ژيانى پارتایەتى لە تورکیا گەرايەووەو پارتى دیموکراتى نیشتمانى کە لەلایەن سەربازەکانەووە پشتیوانى دەکرا تەنها (۷٪) دەنگەکانى بەدەست هێنا و دواتریش خوێ هەلوەشاندەووە و بەشێک لە

ئەندامانى چۈنە ناو پارتى نىشتىمانى دايك و بەشەكەى تىرىش چۈنە ناو پارتى پىڭاى پراست(۱۵). لە لايەكى تىرىشەو پارتى گەل لە سالى (۱۹۸۵) ۱۵ لەگەل پارتى سۆسيال ديموكراتى تىكەل بوون، هەروەها لە سالى (۱۹۸۶) بولند ئەجەويد پارتى چەپى ديموكراتى بەسەرۆكايەتى (راهان) و (كواجەه)ى خىزانى دامەزراند، كە بەشىكى زۆر لە ئەندامانى پارتى سۆسياليسىتى ديموكراتى چۈنە پالى، بەگشتى لە سالى (۱۹۸۷) ەو جاريكىت سەركرده كۆنەكان هاتنەو سەر شانۆى سياسى، ئەويش دواى ئەوەى دەسكارى دەستور كرا.

۲. هه‌موو پيشكه‌وتنه ئابووريه‌كانى سه‌رده‌مى ئۆزال به ژماره و داتاو خسته‌ى تايه‌تى
 ڤوونكرانه‌ته‌وه.

القسم العربی

مجلة میژ ووناسے

مجلة تاريخية فصلية تصدرها هيئة من الأكاديميين في مجال التاريخ

صاحب الامتياز: أ. د. أحمد میرزا میرزا

۰۷۵۰۴۳۵۱۰۰۵

رئيس التحرير: أ. د. حكيم أحمد خوشناو

۰۷۵۰۴۴۶۸۴۸۱

مدير التحرير: أ. م. د. فاخر عالي

«عدد جدید»

هیئة التحرير:

- أ. د. فرست مرعی
- أ. د. مهدی عثمان هروتی
- أ. م. د. شاخوان عبدالله صابر
- أ. م. د. کامران محمد حاجی
- أ. م. د. همزة كاكه یاسین
- د. دیدار عثمان

الهيئة الاستشارية العلمية:

- أ. د. محسن محمد حسین
- أ. د. خليل علی مراد
- أ. د. سعدی عثمان هروتی
- أ. د. عثمان علی
- أ. د. فوزية یونس فتح
- أ. د. ناصر ملا جاسم
- أ. د. هوگر طاهر توفیق
- أ. د. عماد عبدالقادر سعید
- أ. د. كرقان محمد أحمد
- أ. د. زریان حاجی
- أ. م. د. دلشاد عزیز زاموا

المدير الفني:

أ. م. د. فاخر عالي

عنوان کيو آر حساب و الفناة
مجلة میژ ووناسے فی فیسبوك و تلگرام

لتقديم المقالات والأبحاث يرجى الاتصال بالأميل التالي:

Email: Mejunasi@gmail.com

سعر: ۳۰۰۰ دینار

گوفار ميژووناسي

البحوث و المقالات المنشورة تعبر عن آراء كتابها و المجلة غير مسؤولة عن محتوياتها.

«إرشادات النشر في مجلة ميژووناسي»

- مجلة ميژووناسي مجلة فصلية تُعنى بنشر المقالات والدراسات التاريخية في مجالات: التاريخ القديم، والتاريخ الإسلامي (القرون الوسطى)، والتاريخ الحديث والمعاصر، بالإضافة إلى المقالات التاريخية المترجمة.
- تُنشر المقالات والبحوث باللغتين الكردية والعربية.
- في حال كون المقال مُترجمًا، يفضل إرفاق النص الأصلي مع النص المترجم.
- يُشترط أن تكون عناوين ومضامين المقالات والبحوث جديدة وأصيلة، ولم تُنشر مسبقًا في مكان آخر.
- يتبع منهج البحث العلمي في كتابة المقالات والأبحاث.
- يُشترط توثيق المصادر والمراجع وفق (نظام شيكاغو)، وتُدرج في نهاية المقال أو الفصول بشكل يدوي، دون استخدام الترقيم التلقائي.
- تُكتب البحوث والمقالات باللغتين الكردية والعربية باستخدام خط Unicode Goran، وباللغة العربية باستخدام خط Calibri.
- ينبغي على الباحث كتابة اسمه وعنوان عمله مع بريدة الإلكتروني ورقم الهاتف.
- يُحدد حجم الخط لعنوان المقال الرئيسي بـ(16 درجة)، واسم الباحث والعناوين الفرعية بـ(14 درجة).
- ان لا يتجاوز عدد صفحات أي مقال أو دراسة (20) صفحة من قياس A4.
- يُرسل البحث أو المقال إلى المجلة عبر البريد الإلكتروني التالي:
Mejunasi@gmail.com
- تخضع البحوث للتقييم من قبل مختصين، وتُنشر في أحد أعداد المجلة بعد حصول الموافقة عليها.

**الجزور التاريخية الوثنية للاحتفال بالكريسماس
وانعكاسه على الخلاف بين الكنائس المسيحية**

أ. د. فرست مرعي

الجدور التاريخية الوثنية للاحتفال بالكريسماس وانعكاسه على الخلاف بين الكنائس المسيحية

أ. د. فرست مرعي

الكريسماس بالإنكليزية Christmas وكلمة Christmas مكونة من مقطعين: المقطع الأول هو Christ ومعناها: (المخلص) وهو لقب للسيد المسيح (عليه السلام)، والمقطع الثاني هو mas وهو مشتق من كلمة فرعونية معناها (ميلاد) مثل (رمسيس) معناها (ابن) وأصلها " (رع) أو (را) - مسيس"، وجاءت هذه التسمية بسبب التأثير الديني للكنيسة القبطية الأرثوذكسية في القرون الأولى للمسيحية بحسب موقع « الأنبا تكلا».

وميلاد السيد المسيح (عليه السلام) أو تجسده حسب العقائد المسيحية، يحتفل به في ثلاث مناسبات هي: عيد الميلاد تذكرا للميلاد الجسدي، وعيد رأس السنة وهو عيد الميلاد حسب الشرع اليهودي وأساس التقويم الميلادي، وذكرى ختان السيد المسيح؛ وعيد الغطاس وهو الميلاد الروحي.

تعود قصة اختلاف تاريخ الميلاد إلى عيد الشمس الذي كان يحتفل به الوثنيون يوم ٢٥ ديسمبر/ كانون الاول الذي هو عيد مهرا- ميثرا- إله الشمس الايراني. بينما كان المسيحيون الأوائل يحتفلون بعيد الميلاد يوم ٧ يناير/ كانون الثاني، وكان المسيحيون الأوائل يقصدون عيد الشمس للمشاركة بأفراحه مع المحتفلين، إلا أنه مع اشتداد عود المسيحية بعد تنصر الإمبراطور الروماني قسطنطين الكبير (٣٠٦ - ٣٣٧م) منع القائمون على المسيحية الغربية المشاركة بعيد الشمس لوثنيته واستبدلوه بعيد الميلاد، بينما بقي الشرقيون يحيون الميلاد يوم ٧ يناير/ كانون الثاني؛ ونتيجة لذلك الخلاف انفقت الكنيستان الشرقية والغربية على توحيد العيد بالموعد الذي اعتمدته الكنيسة الغربية، على أن يتم اعتماد التقويم الشرقي بأعياد الفصح في الربيع!.

غير أن الكنيسة الغربية لم تف بالتزامها باعتماد التقويم الشرقي لأعياد الفصح بعد أن ربح إقرار الكنيسة الشرقية بموعدها لعيد الميلاد؛ ونتيجة ذلك انقسمت الكنائس الشرقية بين ملتزم بالتحديد الجديد للميلاد يوم ٢٥ ديسمبر/ كانون الأول مثل: الكنيسة اليونانية، والأرثوذكسية الأنطاكية، فيما تراجعت بقية: الكنائس الروسية، والأرمنية، والنسطورية - الأشورية، والكلدانية، والسريانية، عن التزامها وعادت لاعتماد التاريخ السابق لعيد الميلاد يوم ٧ يناير/ كانون الثاني.

لذلك يحتفل المسيحيون الكاثوليك في ٢٥ ديسمبر/ كانون الاول من كل عام بعيد الميلاد المجيد (الكريسمس - الكريسماس)، ويحتفل معهم الكنائس الشرقية المرتبطة بالطقس الكاثوليكي، مثل: الكنيسة المارونية، والكنيسة اللاتينية، والكنيسة الكلدانية، والكنيسة السريانية

الكاثوليكية، وكنيسة الروم الكاثوليك، والكنيسة الارمنية الكاثوليكية، وفيما بعد انضمت الكنيسة النسطورية - الاشورية - وكنيسة المشرق القديمة، فقد تميزت الكنيسة الاخيرة بقصدها الحفاظ على التقاليد التي ورثتها عن كنيسة المشرق (= النسطورية القديمة - أتباع كنيسة المشرق)، ونتج الانقسام الذي قسم كنيسة المشرق إلى قسمين بشكل رئيسي عن التغييرات المثيرة للجدل التي أدخلها البطريرك (شيمون الثالث والعشرون - إيشاي)، وكان أكثرها وضوحاً هو قرار استبدال التقويم اليولياني التقليدي بالتقويم الكريكوري اعتباراً من ۲۰۱۰م.

بينما يحتفل به المسيحيون الأرثوذكس وبعض الطوائف الشرقية الارثوذكسية غير الخلقونية، مثل: الكنيسة السريانية الارثوذكسية، وكنيسة الروم الاثوذكس، والكنيسة الارمنية الارثوذكسية، والكنيسة القبطية الارثوذكسية، في السابع من يناير/ كانون الثاني؛ فما هو السبب في الإختلاف بين مسيحيي الغرب والشرق في تاريخ الإحتفال بأعياد الميلاد (الكريسماس) حيث تحتفل به الكنائس الغربية في ۲۵ ديسمبر/ كانون الاول من كل عام، بينما تحتفل به الكنائس الشرقية في ۷ يناير/ كانون الثاني من كل عام.

والتقويم الرومي أو اليولياني بالإنكليزية: Julian Calendar هو تقويم فرضه الامبراطور الروماني (يوليوس قيصر) في سنة ۴۶ ق. م ودخل حيّز التنفيذ سنة ۴۵ ق. م. يحاول التقويم اليولياني محاكاة السنة الشمسية ويتكون من ۳۶۵,۲۵ يوماً مقسمة على ۱۲ شهراً.

واستمر استخدام التقويم اليولياني في الكنائس الأرثوذكسية حتى القرن العشرين إذ قامت هذه الكنائس باعتماد التقويم اليولياني المعدّل سنة ۱۹۲۳م، ولا يزال هذا التقويم مستخدماً في أديرة جبل آثوس (ويعرف أيضاً بالجبل المقدس يقع في شمال اليونان ويعتبر منطقة سكنية، حيث يقيم هناك رهبان من مختلف الكنائس الأرثوذكسية، يحتل الجبل أقصى شرق التتوات الثلاثة لشبه جزيرة كالسيديس، والتي تقع بدورها ضمن مقاطعة مقدونيا المطلّة على بحر إيجه).

وتجدر الإشارة إليه أنه قبل اعتماد التقويم اليولياني، كان التقويم الشمسي يعتبر أن السنة مُقسمة إلى ۳۶۵ يوماً، في حين أن السنة تتألف في الواقع من ۳۶۵,۲۵ يوماً (تحديداً ۳۶۵ يوماً، ۵ ساعات، ۴۹ دقيقة)، ولذلك كان التقويم القديم يختلف عن الواقع بمقدار ربع يوم كل سنة، أو يومٌ كاملٌ كل أربع سنوات، أو ۲۵ يوماً كل ۱۰۰ سنة، ويؤدي تراكم الأخطاء في حساب التوقيت على مدى ۷۰۰ سنة إلى أن يحل فصل الصيف (مثلاً) في شهر ديسمبر/ كانون الاول، بدلاً من أن يحل في يونيو/ حزيران.

لذلك قرر الامبراطور «يوليوس قيصر» (۴۹ - ۴۴ ق.م)، بناءً على نصيحة الفلكي (سوسيغينيس)، أن يضيف يوماً للتقويم كل أربع سنوات، وتُسمى السنة التي تحوي اليوم الإضافي السنة الكبيسة، في حين تُسمى أي سنة أخرى بالسنة البسيطة، وقلّص هذا الإجراء الأخطاء في حساب الزمن إلى حد كبير، إلى أن قام البابا كريكوري الثالث عشر بتصحيحاته الإضافية عام ۱۵۸۲م.

والسبب في ذلك هو قيام البابا كريكوري الثالث عشر (١٥٧٢ - ١٥٨٥م) في إصلاح التقويم، وإصدار التقويم الكريكوري بمساعدة ودعم من الكاهن الفلكي (كريستوفر كلافيوس)، ومن الأسباب الموجبة للإصلاح هو أن متوسط طول السنة في التقويم الجولياني - اليولياني الذي كان متبعًا لحينه، أطول نسبيًا من السنة الفلكية، بحيث كان تاريخ الاعتدال الربيعي، أي اليوم الذي يتساوى فيه الليل والنهار، يقع في ١٠ مارس/ آذار بدلًا من ٢١ مارس/ آذار.

وكان ذلك بعد تصحيحه من قبل ملاحظات (كلافيوس ويوهانز كيبلر)، وتم تغيير الجدول الزمني، عندما قال البابا كريكوري أن اليوم التالي لـ ٤ أكتوبر/ تشرين الأول عام ١٥٨٢م سيكون ١٥ أكتوبر/ تشرين الأول عام ١٥٨٢م، لذلك أصدرت البابوية أمرًا لـ (بين غافيسيماس) من أجل إصدار الجدول الزمني الجديد في ٢٤ فبراير/ شباط عام ١٥٨٢م، وفي ١٥ أكتوبر/ تشرين الأول عام ١٥٨٢، حل هذا الجدول الزمني محل تقويم جوليان - يولييان، الذي يستخدم منذ عام ٤٥ قبل الميلاد، وأصبح استخدامه عالميًا اليوم، ولشهرة الجدول الزمني الذي وضعه البابا كريكوري الثالث عشر، فقد سمي هذا الجدول الزمني بالكريكوري - الغريغوري.

في البداية كان جميع المسيحيون يحتفلون بعيد الميلاد في ٢٥ ديسمبر/ كانون الأول، إلا أن الاختلاف الحالي بين الكنائس الغربية والشرقية يعود لاختلاف التقويم الذي تستخدمه كل كنيسة حيث تستخدم الكنائس الغربية التقويم الكريكوري Gregorian Calendar نسبةً إلى البابا كريكوري الانف الذكر، بينما تستخدم الكنائس الشرقية التقويم اليولياني-Julian calendar.

والآن يوجد اختلاف ١٣ يوم بين التقويمين وهو الفرق الذي نجده بين التاريخين ٢٥/١٢، و١/٧ وهو اختلاف ناتج عن خطأ في عدد السنين الكبيسة في التقويم اليولياني الذي كانت تستخدمه كل الكنائس قبل اعتماد الكنيسة الغربية للتقويم الكريكوري عام ١٥٨٢م، والذي صحح خطأ التقويم اليولياني - الجولياني، ولم تعتمد الكنائس الشرقية التقويم الكريكوري واستمرت في استخدام التقويم اليولياني الأقدم وذلك بسبب الصراع العقائدي والإثني واللغوي بين الكنيستين الغربية والشرقية ابتداءً من عام ١٠٥٤م، عندما حدث الانشقاق الكبير بين الكنيستين.

وفي سبتمبر/ ايلول عام ١٧٥٢م يوجد ١١ يوما مفقودة من التقويم فما السبب؟ ففي هذا الشهر تحولت بريطانيا العظمى من التقويم الروماني الجولياني - اليولياني إلى التقويم الكريكوري. وسنة التقويم اليولياني أطول من سنة التقويم الكريكوري، بـ ١١ يوم، لذلك أمر الملك بشطب هذه الأيام من الشهر. وهذا يعني أن العمال اشتغلوا في ذلك الشهر ١١ يوما أقل وتقاضوا راتب الشهر كاملاً من هنا جاء مفهوم الإجازة براتب مدفوع "paid leave"، ففي التقويم اليولياني كان شهر ابريل/ نيسان أول شهر في السنة، أما في التقويم الكريكوري فإن شهر يناير/ كانون الثاني أول شهر في السنة. وبعد أن تغير التقويم بقي بعض الناس بقبول الأمر الواقع، واستمروا بالاحتفال بالأول من ابريل/ نيسان كرأس للسنة الجديدة، وعندما وجد الملك

ان الأوامر العادية لم تجد نفعاً، أصدر قراراً باعتبار ان من يحتفل بـ ١ ابريل/ نيسان كرأس السنة يسمى مغفلاً، ومن هنا جاءت تسمية ١ ابريل بـ Fool's Day، وهو اليوم المتعارف عليه بكذبة ابريل/ نيسان.

لذلك لاحظ بابا الفاتيكان (كريكوري الثالث عشر) أن يوم الاعتدال الربيعي وقع في ١١ مارس/ آذار بدلاً من ٢١ مارس/ آذار، بفارق عشرة أيام، فكلف الراهب (اليسوس ليليوس) ليقوم بتعديل التقويم اليولياني، فتم الاتفاق على حذف ثلاثة أيام كل ٤٠٠ سنة وأن تكون السنة القرنية (التي هي من مضاعفات ١٠٠) سنة بسيطة إلا إذا قبلت القسمة على (٤٠٠) بدون باقي، وهكذا نام الناس يوم الخميس ٤ أكتوبر/ تشرين الاول ١٥٨٢م واستيقظوا يوم الجمعة ١٥ أكتوبر/ تشرين الاول ١٥٨٢م. ولولا مكانة البابا الدينية ما كان هذا الأمر ليقبل عند مجموع الناس. ولذلك قاومت الدول غير الكاثوليكية هذا التقويم. حتى استقر الأمر عليه في القرن العشرين فقبلته كل الدول مديناً.

ولكن القيادات الدينية لم تقبل هذا التعديل في الكنائس الأرثوذكسية الشرقية، والكنائس الأرثوذكسية الرومية وغير الخلقونية، واستمروا على استعمال التقويم اليولياني، الذي أصبح الفرق بينه وبين التقويم الكريكوري حالياً ١٣ يوماً. لذلك فحسب التقويم الكريكوري المستعمل يعيد المسيحيون الشرقيون في ٧ يناير/ كانون الثاني مع أن الجميع يُعيد في ٢٥ ديسمبر/ كانون الاول ولكن كل حسب تقويمه.

أما بخصوص (بابا نويل) أو «سانتا كلوز» Santa Claus فهو شخصية خيالية ترتبط بعيد الميلاد توجد عند المسيحيين، معروفة غالباً بأنها لرجل عجوز سعيد دائماً وسمين جداً وضحوك يرتدي سترة يطغى عليها اللون الأحمر وبأطراف بيضاء ويغطي وجهه لحية ناصعة البياض، وكما هو مشهور في قصص الأطفال فإن بابا نويل يعيش في القطب الشمالي مع زوجته السيدة كلوز، وبعض الأقزام.

هل حصلت على هدية من بابا نويل؟، وهل تمنيت الحصول على هدية منه في يوم من الأيام؟ هل تشعر بالسعادة عندما تري شخص يرتدي ملابس أو تشاهد فيلماً من أفلامه؟ هل لبست القبعة الحمراء الخاصة به من قبل؟ إذا كانت إجابتك نعم فأنت من ضحايا تزوير التاريخ، فالشئ الذي لا يعرفه الكثير منا أن الرجل الضحوك السمين الذي يقضي حياته مسافراً لإسعاد الأطفال في مختلف أرجاء الأرض ما هو إلا شخص مسيحي مستنسخ عن الإله النورماندي الاسكندنافي (أودين). أما بابا نويل بالفرنسية فهو «أبو الأعياد» وهو اللقب الذي أطلق على نيكولاس أسقف مدينة (ميرا) والذي أطلقت عليه الكنيسة بعد ذلك لقب قديس «سانت نيكولاس» أو «سانتا كلوز» فهذا الرجل كان أحد الأساقفة الداعمين لبدعة تأليه السيد المسيح (عليه السلام) والقول بأنه إله ابن إله وشارك في المجمع المسكوني الاول الذي عقد في مدينة نيقية (أزنيك التركية الحالية) بزعامة الامبراطور قسطنطين الكبير عام ٣٢٥م، وهذا

الشخص نفسه قام في ذلك المجمع بالاعتداء علي القسيس (آريوس) الذي نادى بالتوحيد وحصل علي تأييد من كل مسيحيي العالم، فقام بضربه بطريقة وحشية أثناء عرض أدلته بأن الله واحد والمسيح ليس ابن الله، وبدلاً من المناقشة المتحضرة تهاجم بكل سفالة على آريوس؛ الأمر الذي دفع الحاضرين لطرده من المجمع وتم سجنه بعد ذلك، قبل أن يخرج مجدداً ويمارس إرهابه تجاه المسيحيين الموحدين ويدمر الكنائس الموحدة في المناطق التي كان هو أسقفاً عليها ويقتل ويعذب كل الموحدين.

وبالطبع تم إخفاء تلك الحقائق عن المسيحيين فقررت الكنيسة لاحقاً ابتكار صورة مزورة عن قديسها المزيف لخداع المسيحيين منذ نعومة أظافرهم على حب هذا الشخص الذي حرّف دين المسيح الأصلي، فقامت الكنيسة بسرقة شخصية أسطورية موجودة في التراث الإسكندنافي لـ إله زحل الوثني يتمثل في رجل أبيض اللحية يسمي «أودين» كان يطير حسب الأسطورة بمركبة في الشتاء ويوزع الهدايا يوم ٢٥ ديسمبر/ كانون الأول من كل عام، فسرفت الكنيسة من «أودين» كل شيء من عربته الطائرة وهداياه حتى طريقة طيرانه ولحيته البيضاء ولزقوها بقديسهم المزعوم نيكولاس الذي كان في حقيق البانثيون الإسكندنافي أو مجمع الالهة: أسكارد هو موطن الآلهة، وهو المكان الذي يمكن للمرء أن يجد فيه الاله (أودين) الإله الأعلى منهم جميعاً، أودين (المعروف أيضاً باسم Wodan) وهو الإله الرئيسي في الأساطير الإسكندنافية، يوصف بأنه حكيم للغاية، رجل عجوز أعور، يتمتع (أودين) إلى حد بعيد بأكثر الخصائص تنوعاً لأيمان الآلهة، وهو ليس فقط الإله الذي يجب استدعاؤه عند الاستعداد للحرب، ولكنه أيضاً إله الشعر، والموت، والسحر. ويرتبط الاله (أودين) مع جده الجرمانى (فودن أوودان)، وهو إله الملوك ومعلم الأبطال الصغار، الذين غالباً ما يقدم لهم هدايا سحرية بالإضافة إلى كونه ملكاً لنفسه، فإن أودين هو شخص متجول، وكثيراً ما كان يجوب العالم متنكراً، واحدة من مظاهره المفضلة هي أن الرجل العجوز ذو العين الواحدة، في نورس إيداس، يبدو الرجل ذو العين الواحدة بانتظام كمحضر للحكمة والمعرفة للأبطال.

ويرافق عادة مع مجموعة من الذئاب والغربان، وركوب الخيل على الحصان السحري ثمانية أرجل يدعى سلبينير (Sleipnir) "هوالمهر السحري الذي عاد به لوكي بعد أن تخفى على هيئة إنثى حصان لإغواء سفادلفاري حصان هيرمثرس"، أصبح سلبينير الجواد الخاص بأودين وله القدرة على المسير على الماء والهواء، ويرتبط أودين بمفهوم الصيد البري، ويقود مجموعة مضطربة من المحاربين الذين سقطوا في السماء.

وعلى أية حال فأودين إله تبجله الشعوب الجرمانية في شمال أوروبا في وقت مبكر من القرن الثاني قبل الميلاد، ويتم الاحتفال به خلال عيد الميلاد Yule، وهو عطلة وثنية أقيمت في منتصف الشتاء، وبهذه الطريقة هل يعتمد عيدالميلاد على الإله أودين؟. وتؤكد الفلكلورية الامريكية (مارجريت بيكر) أن: « ظهور بابا نويل أو أب عيد الميلاد، الذي يوافق ٢٥ ديسمبر/

كانون الاول، يدين بالكثير لأودين، جيفرينغر الشمال القديم الشمالي القديم ذو الرأس الأزرق، المغطى بالعباءة، ذواللحية البيضاء، الذي ركب سماء منتصف الشتاء على حصانه ذو الثمانية أقدام، سلبينير، يزور شعبه بالهدايا". وبالنظر إلى ما تقدم، هل كان أودين إنساناً؟، فضلاً عن ذلك، ماهي تقاليد- عيد الميلاد Yule؟، وفيما يلي بعض الطرق المعتادة للاحتفال بالانقلاب الشمسي، وجدير بالملاحظة أن غالبية طقوسها تشبه تقاليد عيد الميلاد:

١. بناء مذبح عيد الميلاد.
٢. صنع إكليل عيد الميلاد الخضرة.
٣. نسخ سجل Yule....
٤. تزيين شجرة عيد الميلاد.
٥. تبادل الهدايا المستندة إلى الطبيعة.
٦. رد الجميل إلى الطبيعة.
٧. الاحتفال في ضوء الشموع.

وكان الوثنيون سكان أوروبا الشمالية القدماء يسمون اليوم المقدس أيضاً Yule to ويحتفلون بميلاد العام الشمسي الجديد. ووفقاً لـ Circle Sanctuary ، وهي مجموعة وثنية بارزة في أمريكا، يتوجه العشرات من الوثنيين والكهنة إلى موقع ستونهنج الشهير في إنكلترا للإشادة بالشمس أثناء الانقلاب الشمسي. بينما البعض يرجع بداية فكرة «شجرة عيد الميلاد» إلى القرون الوسطى بألمانيا الغنية بالغابات الصنوبرية الدائمة الخضرة حيث كانت العادة لدى بعض القبائل الوثنية التي تعبد الإله (ثور) إله الغابات والرعد أن تزين الأشجار، ثم تقوم إحدى القبائل المشاركة بالاحتفال بتقديم ضحية بشرية من أبنائها.

وخلال فصل الشتاء، يضع الأطفال أحذيتهم بالقرب من المدخنة، من خلال ملأها بالجزر أو القش كهدية لسلبينير، لأنه عندما طار الإله (أودين) الاسكندنافي كافأ الصغار بترك الهدايا في أحذيتهم، وفي العديد من البلدان الجرمانية، نجد هذه الممارسة على الرغم من اعتماد المسيحية، ونتيجة لذلك أصبح تقديم الهدايا مرتبطاً بسانتيكولاس - في هذه الأيام فقط يتم تعليق الجورب بدلاً من ترك الأحذية بالقرب من المدخنة!.

وفي سنة ٣٠٣م أثار الامبراطور الروماني دقلديانوس (٢٨٤- ٣٠٥م)، الاضطهاد على المسيحية، فسامهم صنوف العذاب، وأمر بإغلاق كنائسهم وإبادة كتبهم المقدسة، فسجن عدداً كبيراً منهم، ونفى آخرين، وكان نصيب رعاة الكنيسة من هذا الاضطهاد وافرأ جداً، ومن بين هؤلاء الرعاة الصالحين كان (مار نيقولاوس) الذي زجه جنود القيصر الروماني غياهب السجون وأذاقوه مر الآلام.. وهو يتحمل كل ذلك بصبر جميل حباً بالمسيح الفادي، ومكث مار نيقولاوس مسجوناً حتى انتصر الامبراطور قسطنطين (٣٠٦ - ٣٣٧م) على أعدائه وفتح أبواب السجون، فخرج المعترفون ظافرين، وعاد مارنيقولاوس إلى أبرشيته ليرعى الشعب الذي ائتمنه على رعايته.

وحدث في عهده جوع شديد، وكانت سفن الإمبراطورية البيزنطية تنقل الحنطة من الإسكندرية إلى شواطئ آسيا الصغرى، فالتمس (مار نيقولاوس) من قبطان إحدى هذه السفن ليهبه مائة برميل كبير من الحنطة بغية إعانة أبناء أبرشيته، وحاملاً وافق القبطان على ذلك، شاهد الحاضرون ملائكة تفرّغ الغلة إلى الميناء، ومما زاد من دهشتهم أن حمولة السفينة لم تنقص أبداً رغم إنزال الكمية المطلوبة من الغلة إلى أرض الميناء، فمجدوا الله الذي أنعم على القديس مارنيقولاوس بعمل المعجزات!!؟.

وفي السادس من شهر ديسمبر/ كانون الأول من عام ٣٤١م، توفي القديس مار نيقولاوس وله من العمر ثمانون سنة، وقضى منها أكثر من أربعين سنة في خدمة الأسقفية في ميرا، ودُفن جسده باحترام كبير في أحد مرتفعات مدينة ميرا، وكما اجترح عجائب في حياته، كذلك اجترحت على ضريحه عجائب عديدة! فصار ضريحه مزاراً يتبرك به المؤمنون القادمون من أماكن شتى، كما تشفع به المسيحيون في الشرق، كذلك تشفع به المسيحيون في الغرب، إذ نقلوا ضريحه الطاهر عام ١٠٨٧م من مدينة ميرا عاصمة إقليم كليزيا في جنوب تركيا، إلى مدينة باري في إقليم إيويا في إيطاليا، وتعيد له الكنيسة في ٦ كانون الأول المصادف ١٠ كيهك القبطي، نسبة إلى الإله (كاهاكا) اله الخير، أو الثور المقدس المعروف عند العامة بالعجل أبيس.

واتخذ كشخص وهمي يوزع الهدايا في عيد الميلاد المقدس وسمي (سانتا كلوز) أو (بابا نويل) والاسم سانتا كلوز جاء من اسمه بالإنكليزية سانت نيكولاس Saint Nicholas وقد حور هذا الاسم إلى (سانت كلوز Saint Claus) واسمه السرياني (مار زوخي) الذي يعني: الفاضل المنتصر والظافر والنقي الطاهر.

وفي سنة ٢٠٠٩م اكتشف علماء الآثار الاتراك قبر سانتا كلوز الأصلي، المعروف أيضاً باسم القديس نيكولاس، الواقع أسفل كنيسته التي تحمل الاسم نفسه بالقرب من الساحل التركي الجنوبي المطل على البحر الأبيض المتوسط. وعلى الرغم من أن بابا نويل يستند في المقام الأول إلى القديس نيكولاس، وهو أسقف مسيحي من القرن الرابع من منطقة (ليزيا Lycia جنوب غرب تركيا)، فإن هذا الرقم يتأثر بشدة أيضاً بالدين الإسكندنافي المبكر.

عرف القديس نيكولاس بتقديم الهدايا للفقراء، وفي إحدى القصص البارزة، التقى رجل تقي لكنه فقير لديه ثلاث بنات، قدم لهم المهر لإنقاذهم من حياة البغاء. في معظم البلدان الأوروبية، لا يزال القديس نيكولاس يصور أسقفاً ملتجئاً، يرتدي عباءة رجال الدين، أصبح قديساً شفيحاً للعديد من المجموعات، لا سيما الأطفال والفقراء والبغايا.

وفي فيلم BBC Two ، "The Real Face of Santa" ، استخدم علماء الآثار تقنيات الطب الشرعي الحديثة وتقنيات إعادة بناء الوجه للحصول على فكرة عما بدا عليها لقديس نيكولاس بالفعل. حسب ناشيونال جيوغرافيك، "بقايا الأسقف اليوناني، الذي عاش في القرنين الثالث والرابع الميلاديين، يسكن في باري، إيطاليا، وعندما تم إصلاح القبو في كنيسة سان

نيكولا في ١٩٥٠م، تم توثيق جمجمة وعظام القديس مع صور الأشعة السينية وآلاف القياسات التفصيلية. يقول مؤلفو موقع مركز القديس نيكولاس: «في يناير/ كانون الثاني عام ١٨٠٩م، انضم المؤلف والباحث الأمريكي «واشنطن إيرفينغ» (١٧٨٣ - ١٨٥٨م) إلى المجتمع وفي يوم القديس نيكولاس في نفس العام، نشر الرواية الساخرة، «تاريخ نيكربكر في نيويورك»، مع العديد من المراجع إلى شارع جولي. شخصية نيكولاس. لم يكن هذا هو الأسقف القديس، بل كان متعجرفاً هولندياً ذو أنبوب من الطين، هذه الرحلات المبهجة من الخيال هي مصدر أساطير نيويورك سانتنيكولاس: أن أول سفينة مهاجرة هولندية كان لها رمز للقديس نيكولاس. أن القديس نيكولاس داي لوحظ في المستعمرة؛ أن أول كنيسة مخصصة له؛ وأن القديس نيكولاس ينزل المداخن لتقديم الهدايا، واعتبر عمل إيرفينغ «أول عمل بارز للخيال في العالم الجديد». ولذلك عندما وصل المستوطنون الهولنديون إلى نيو أمستردام، أحضروا معهم ممارساتهم في ترك الأحذية أمام القديس نيكولاس ملء الهدايا، وجلبوا أيضاً الاسم، والتي تحولت في وقت لاحق إلى سانتا كلوز.

وبعد حوالي ١٥ سنة، تم إدخال شخصية سانتا كلوز في شكل قصيدة سردية كتبها رجل يدعى (كليمنت سي. مور). بعنوان: (ليلة احتفال ما قبل الميلاد). وبدأت المتاجر بالإعلان عن التسوق في عيد الميلاد في عام ١٨٢٠م، وبحلول الأربعينيات من القرن التاسع عشر، كانت الصحف تنشئ أقساماً منفصلة للإعلانات عن العطلات، والتي غالباً ما تظهر صوراً لسانتا كلوز الشهيرة حديثاً. وفي عام ١٨٤١م زار آلاف الأطفال متجر فيلادلفيا لرؤية نموذج سانتا كلوز بالحجم الطبيعي، كانت مسألة وقت فقط قبل أن تبدأ المتاجر في جذب الأطفال، وأولياء أمورهم، مع إغراء إلقاء نظرة على بابا نويل (حي).

إن معرفة نشوء شخصية سانتا كلوز تتطلب جولة حول العالم كتلك التي يقوم بها في عشية عيد الميلاد، أي طفل يمكن أن يخبرك أن سانتا كلوز قادم من القطب الشمالي، ولكن رحلته التاريخية هي أطول وأكثر روعة من كونه مناسبة سنوية تحدث في ليلة واحدة حول العالم. نشأت الفكرة الأميركية العصرية عن سانتا كلوز في منطقة البحر الأبيض المتوسط، وتطورت في جميع أنحاء أوروبا الشمالية، وأخيراً اتخذت شكلها الحالي المؤلف على ضفاف العالم الجديد، فمن هو سانتا، وكيف وصل إليها؟ لوهلة من الزمن كان يعتقد أن هذا الوجه يعود إلى القديس نيكولاس؟، إلا أن اللوحات التي يظهر فيها القديس نيكولاس (وهو أسقف يوناني تعززت شهرته ليصبح من كبار القديسين المسيحيين)، سلف سانتا الأصلي، يختلف اختلافاً كبيراً عن هيئة سانتا كلوز؛ إذ لم يبدو كرجل يمتلك خدوداً متوردة أو عجوز ملتج كما هو سائد في كل مكان اليوم، واحدة من وجهات النظر الأكثر إلحاحاً حالياً هي أن صورة القديس نيكولاس الحقيقية تم إنشاؤها ليس من قبل الفنانين القدماء ولكن باستخدام الطب الشرعي الحديث الذي أعاد بناء وجهه.

ومن جهة أخرى تحتفظ مدينة باري الإيطالية ببقايا رفاة الأسقف اليوناني، الذي عاش في القرنين الثالث والرابع الميلاديين، عندما تم إصلاح مرقده في كنيسة سان نيكولا في عام ١٩٥٠م، تم توثيق مجموعة القديس والعظام بواسطة صور الأشعة السينية والآلاف من القياسات التفصيلية، فقد استخدم تكارولين ويلكنسون (Caroline Wilkinson)، وهي عالمة في الأنثروبولوجيا الوجهية (علم الانسان الخاص بالوجه) في جامعة مانشستر في بريطانيا هذه البيانات والمحاكاة الحديثة للبرامج لإعادة بناء حديثة لوجه الرجل الميت منذ فترة طويلة، وأعطت ويلكنسون وجهًا إنسانيًا لاسم سانتا الأصلي، مع أنف مكسور، جراء اضطهاد المسيحيين من قبل الإمبراطور الروماني دقلديانوس (المتوفى سنة ٣٠٥م).

وقد خضع الكثير من عملها بالضرورة للتأويل، كان لا بُدَّ من تخمين حجم وشكل عضلات الوجه التي كانت تغطي مجموعة نيكولاس، وشكل تلك المجموعة نفسها أُعيد بناؤه من البيانات ثنائية الأبعاد، وأضاف التقنيون التفاصيل التي كانت تستند إلى أفضل التخمينات، بما في ذلك البشرة الداكنة الأكثر شيوعًا بين اليونانيين في منطقة البحر الابيض المتوسط مثل نيكولاس، والعيون البنية، والشعر الرمادي لرجل يبلغ من العمر ٦٠ عامًا، وصرّحت ويلكنسون في تصريح لها على قناة (BBC) الثانية بعنوان (الوجه الحقيقي لسانتا) قائلة: «نحن ملزمون أن نفقد بعض التفاصيل التي سنحصل عليها من خلال العمل الفوتوغرافي، ولكننا نعتقد أن هذا هو أقرب ما سنصل إليه».

ولكن كيف تحول القديس (نيكولاس) إلى (سانتا كلوز)؟ كيف أصبح القديس نيكولاس اليوناني الذي عاش في تركيا الحالية شخصية اسكندنافية جرمانية تقطن في القطب الشمالي وتجلب هدايا عيد الميلاد؟، وكما هو معروف كان القديس يوناني الأصل وُلد بعد عام ٢٨٠م وأصبح فيما بعد أسقفًا لمدينة ميرا، وهي بلدة يونانية صغيرة تقع في منطقة كبدوكية القديمة المطلة على الساحل الجنوبي للبحر الابيض المتوسط في تركيا الحديثة، لم يكن نيكولاس ضخم البنية ولا معروفًا بالمرح، ولكنه اشتهر بكونه متفقدًا وسخيًا ومدافعًا عن مذهب الكنيسة خلال (الاضطهاد الرهيب) لمسيحيي مصر عندما أحرقوا الأنجيل وأجبروا الكهنة على التخلي عن المسيحية أو مواجهة الإعدام.

تحدّى نيكولاس هذه الممارسات وأمضى سنوات في السجن قبل أن يعترف الامبراطور الروماني قسطنطين الكبير (٣٠٦ - ٣٣٧م) بالمسيحية كدين معترف به بناءً على مرسوم ميلان عام ٣١٣م، و استمرت شهرة نيكولاس بعد وفاته بفترة طويلة (في ٦ كانون الأول/ ديسمبر من عام غير معروف في منتصف القرن الرابع الميلادي) لأنه كان مرتبطًا بالعديد من المعجزات!!، ولا يزال التقديس له حتى يومنا هذا مستقلًا عن شخصية سانتا كلوز.

ويقول القديس ميثوديوس Methodius أنه بسبب تعاليم القديس نيكولاس كان كرسي ميرا هو الوحيد الذي لم يتأثر ببدعة التوحيد التي أرساها الكاهن أريوس (٢٥٦ - ٣٣٦م)، وحين

كان القديس نيكولاس حاضراً مجمع نيقية تَحَمَّس ضد أريوس ولطمه على وجهه، فقرر الآباء على أثر ذلك أن يعزلوه من رتبته وقرروا حبسه، إلا أن السيد المسيح والسيدة العذراء ظهرا له في السجن وأعاداه إلى حريته ورتبته؟!.. كان القديس يأخذ مواقف حاسمة ضدهم أي الموحدين المسيحيين وضد الوثنيين، ومن ضمن معابدهم التي دمرها كان معبد أرطاميس، وهو المعبد الرئيسي في المنطقة، وخرجت الأرواح الشريرة هرباً من أمام وجه القديس؟. ومن القصص الخرافية التي تُروى عن اهتمام القديس بشعبه أن حاكم القسطنطينية يوستاثيوس كيميانيانوس Eustathius أخذ رشوة ليحكم على ثلاثة رجال أبرياء بالقتل، وفي وقت تنفيذ الحكم حضر القديس نيقولاس إلى المكان ومعه سلة من السياف وأطلق سراح الرجال، ثم التفت إلى يوستاثيوس وحركه للاعتراف بجريته وتوبته، وكان حاضراً هذا الحدث ثلاثة من ضباط الإمبراطور كانوا في طريقهم إلى مهمة رسمية في مقاطعة فريجية Phrygia، وحين عادوا إلى القسطنطينية حكم عليهم الإمبراطور قسطنطين بالموت بسبب وشاية كاذبة من أحد الحاقدين.

تذكّر الضباط ما سبق أن شاهدوه في ميلا من قوة حب وعدالة أسقفها، فصلوا إلى الله لكي ينجون من الموت بشفاعة هذا الأسقف، وفي تلك الليلة ظهر القديس نيقولاس للإمبراطور قسطنطين وهدده إن لم يطلق سراح الأبرياء الثلاثة، وفي الصباح أرسل واستدعاهم للتحقيق معهم، وحين سمع أنهم تشفعوا بالقديس نيكولاس الذي ظهر له، أطلق سراحهم في الحال وأرسلهم برسالة إليه طالباً منه ألا يهدده بل يصلي من أجل سلام العالم، ظلت هذه القصة لمدة طويلة من أشهر معجزات القديس نيكولاس.

ارتفع نيكولاس إلى مكانة بارزة بين القديسين لأنه كان راعياً للعديد من الفئات، بدءاً من البحارة وكافة الأمة، وفي عام ١٢٠٠م، أوضح المؤرخ الأمريكي (جيرى بولر Gerry Bowler) من جامعة مانيتوبا الأمريكية، مؤلف كتاب (سانتا كلوز: السيرة الذاتية)، أنه أصبح عراباً للأطفال وجالباً للهدايا بسبب اثنتين من القصص المهمة من حياته.

في القصة الأولى، يتم إنقاذ ثلاث فتيات صغيرات من حياة البغاء عندما يسلم الأسقف نيكولاس سراً ثلاث حقائب ذهبية لأبائهن المثقلين بالديون، والتي يمكن استخدامها لمهرهن. وقال بولر: «القصة الأخرى ليست معروفة جيداً الآن ولكن كانت معروفة بشكل كبير في العصور الوسطى، دخل نيكولاس نزلاً كان حارسه قد قتل ثلاثة صبية للتو وأخفى أشلائهم الممزقة في براميل القبو، لم يكن الأسقف يستشعر الجريمة فحسب، بل أعاد الضحايا أيضاً.» هذه واحدة من الأشياء التي جعلته قديساً للأطفال.

ولعدة مئات من السنين، حوالي ١٢٠٠ إلى ١٥٠٠م، أصبح القديس نيكولاس جالب الهدايا الأسمى وتمحورت الاحتفالات حول يومه، السادس من ديسمبر/ كانون الأول. وكان القديس الصارم قد تبنّى بعضاً من مفاهيم الآلهة الأوروبية في السابق، مثل: زحل الروماني (ساتروذن)

وأودين النوردي الاسكندنافي، الذي ظهر كرجل ذي لحية بيضاء ويمتلك قوى سحرية كالتحليق، كما أكد على أهمية استقامة الأطفال عن طريق تلاوة صلواتهم وممارسة السلوك السوي. ولكن بعد حركة الإصلاح الدينية البروتستانتية التي قادها كل من مارتن لوتر الالماني (١٤٨٣ - ١٥٤٦م)، وزوينكلي (١٤٨٤ - ١٥٣١م)، سقط بعض القديسين مثل نيكولاس في صالح القوى المسيطرة في أنحاء شمال أوروبا، وقال بولر: «كان ذلك مشكلة، فأنت لاتزال تحب أطفالك، ولكن الآن من الذي سيحضر لهم الهدايا؟». واستطرد بولر: «أنه في كثير من الحالات، تمثل هذا العمل في شخص الطفل المسيح، وتم نقل التاريخ إلى عيد الميلاد بدلاً من ٦ ديسمبر/ كانون الاول، ولكن قدرة حمل الرضيع محدودة جداً، كما أنه ليس مخيفاً جداً»، وأضاف: «وهكذا كان الطفل المسيح في كثير من الأحيان يُوهبُ مساعداً مخيفاً للقيام بجر الهدايا وتهديد الأطفال، إذ أن هذه الأعمال لا تتناسب مع الطفل يسوع».

وفي السياق نفسه فقد أجاب القس الإنجيلي المحافظ والمرشح السابق للرئاسة الأمريكية وقطب وسائل الإعلام الذي حفز اليمين المسيحي الحديث «بات روبرتسون» (١٩٣٣ - ٢٠٢٣م) على أسئلة قدمت له في برنامج تلفزيوني حافل، وأكد فيها أن أصول الكريسماس وجميع مستلزماته من الاشجار وتبادل الهدايا والشموع والتماثيل وغيرها وثنية. وفي رده على سؤال من قبل أحدهم، يجيب كما يلي: «أخبرهم لدينا أصدقاء لا يحتفلون بعيد الكريسماس ويقولون إن ال٢٥ من ديسمبر/ كانون الاول يعتبر عيداً وثنياً، أنا اتفق أن المسيح قد لا يكون ولد في ال٢٥ من ديسمبر/ كانون الاول، لكنه ولد كما وصف في الكتاب المقدس، فكيف أرد عليهم، أخبرهم بأنهم على حق». واستطرد قائلاً: «تعلمين يوم الانقلاب الشتوي الذي سيحل بعد يومين (من المقابلة) كان أقصر أيام العام، والوثنيون كان لديهم ما يسمى ساترنيليا (عيد ساتورن في الأساطير الرومانية كانت تُقام احتفالات سنوية قديمة للإله ساتورن إله الحصاد، وكانت الاحتفالات تبدأ في يوم ١٧ ديسمبر/ كانون الاول وتستمر يومين، ولكنها أصبحت تمتد إلى أسبوع فيما بعد، وربما نشأت أصلاً عن كلمات شكر كانت تُردّد في الاحتفال بذكرى الزراعة الشتوية. ومرار السنوات فقدت أهميتها الزراعية وأصبحت مناسبة للاحتفالات العامة، حتى أن العبيد كانوا يُمنحون حرية مؤقتة ليفعلوا ما يحلو لهم في فترة العيد، وكانت تقام في عيد الإله زحل - ساتورن الولائم والزيارات، وتُمنح الهدايا والعطايا. ومن الهدايا المعروفة في هذه المناسبة الشموع وتماثيل الطين الصغيرة)، وكان هذا العيد يقام وقت انعدام القانون؛ لأن كل القوانين كانت تعطل وكان المغنون يطوفون في الشوارع عراة يغنون وكانت هناك حفلات للجنس الجماعي، كانت فوضى عارمة».

وأضاف بقوله: «عندما ظهرت الكنيسة الكاثوليكية في إيطاليا لم يرغب الرومان وغيرهم في التخلي عن أعيادهم، لذلك قالوا حسناً سنحولها الى أعياد مسيحية! وكان هناك راهب بدأ بإضافة الامور، إذا قرأت في انجيل لوقا ستجدين أنه تم عمل إحصاء عندما كان كيرينئوس

(الحاكم الروماني على ولاية سوريا الرومانية)، حاكماً وقاموا باستنتاج الزمن الصحيح بناءً على عهد هؤلاء القادة وتسلسلهم منذ تأسيس روما وذلك منذ بدء التاريخ وقد وصلوا الى تواريخ قريبة، لكن أن نقول أن ميلاد المسيح كان في ال ٢٥ من ديسمبر، لأن الرعاة كانوا موجودين في الخارج في الحقول والطقس هناك يصبح بارداً في الليل، لا سيما في منتصف فصل الشتاء، لا أدري لقد كانت هناك في حقول الرعاة في عشية الكريسماس وكان الامر لطيفاً لكن الطقس بارد، ومهما يكن ما الذي يحدث، أعني أن موضوع أشجار الهدال.. وثني، أشجار الكريسماس .. وثنية، تبادل الهدايا.. وثنية، كل جزء من طقوس الكريسماس.. وثني، لقد حولناها جميعاً الى طقوس مسيحية وهذا جيد.. لقد أصبح لدينا وقت للاحتفال بالمسيح، لكن الحقيقة: أن هذه كلها طقوس وثنية».

وعندما سألته المذبةعة: هذا بالنسبة للطقوس، المهم نية القلب، فكان جوابه: «لقد حولناها الى طقوس مسيحية»، نحن نحتفل باسم المسيح.. ونحتفل بميلاده، وهو أمر لطيف وأنا مسروراً جداً وأحب الكريسماس، أخبرك بأفضل كريسماس قضيت في حياتي: كان في القدس لم نعمل أي من زينة الكريسماس أو أي من هذه الامور، في عشية عيد الميلاد وقفنا في حقول الرعاة وغنينا أغنية لمدينة بيت لحم وفي اليوم التالي أقمنا قداساً، وفي يوم الكريسماس عمّدنا قرابة خمسين شخصاً في نهر الاردن، لقد كان عيد كريسماس رائعاً، شكراً لهذه الاسئلة وأرجو أن لا أكون قد صدمتكم أنا لا أحاول أن أكون مبجلاً هنا لكن هذه هي الحقيقة، وفي الاخير قال: «لكن طقوس عيد الميلاد.. وثنية، المذبةعة لكن ذلك للاحتفال بالمسيح، فكان جوابه: لكنها طقوس وثنية حولناها.. لمسيحية».

**تطوّر التأليف في العلوم العقلية
مشكلاتٌ وملاحمٌ منهج في الكتابة**

**د.نبيل فتحي حسين
دكتوراه في التاريخ الإسلامي من جامعة الموصل**

تطور التأليف في العلوم العقلية مشكلات وملامح منهج في الكتابة

لقاء مع الأستاذ الدكتور جزيل عبد الجبار الجومرد*
أجرى اللقاء: د. نبيل فتحي حسين**

* هل يمكن تناول تطور التأليف في العلوم العقلية من خلال التعريف بالعلماء ونتائجهم... وهنا سوف يتضمن الحديث حجم نتائج كل عالم من العلماء، وطبيعة الموضوعات التي تناولها، وأسباب كتابته في موضوعات بعينها، ومن ثم سوف يكون لكل عالم من العلماء مكانة ما في تطور العلم الذي تخصص فيه، وبعبارة أخرى سوف يكون كل عالم قد وضع لبنة في تطور صرح العلم الذي اشتغل فيه. وهذا يعني أن التطور سيكون تدريجياً من حيث حجم النتائج، وتنوع طبيعة الموضوعات، وأسباب التأليف.

الدكتور جزيل الجومرد: إن ذلك يتوقف على رغبة الباحث في المقام الأول، وعلى هدفه من البحث، فهل يسعى الباحث إلى أن يبين كيف تطورت عملية التدوين، وبالتالي التراكم الكمّي المعرفي لما نُسّميه بالعناوين، مع مختصرات شديدة تعرض لموضوعات هذه العناوين؟ أم أنه يسعى إلى دراسة تطور الفكر المدوّن الذي هو بصدده كالفلسفة مثلاً؟ إذا كان الهدف رصد التطور التدويني أو التألفي فلا بُدّ من الوقوف عند الموضوعات التي أُلّف فيها، ثم متابعة ظاهرة تكرار التأليف في موضوعات بعينها، مع رصد تطور عناوين الكتب، والكشف عمّا طرأ عليها من تغييرات، كأن تصبح أكثر دقة أو أكثر شمولاً. إن هذه الطريقة تختلف عن طريقة البحث في تطور المعرفة؛ لأنّ تطور التدوين أو التأليف شيء، وتطور المعرفة شيء آخر. إنّ دراسة تطور المعرفة تتطلب التوقف عند كتب ضخمة، وقراءتها قراءات مستفيضة. وهذا موضوع مختلف تماماً، وأشك أن بالامكان - وبسهولة - أن يتناول باحث ما قرناً من الزمان من حيث تطور المعرفة. أما بالنسبة لتطور التأليف فهو يقوم على أساس تبيان ما أُلّف من كتب في موضوعات بعينها، ومتابعة ما أُلّف في الموضوع نفسه بعد فترة أو فترات معينة، وبحث أسباب الكتابة في موضوعات بعينها، فضلاً عن الكشف عمّا طرأ من تطويرات أو تحويرات على عناوين

الكتب، وتحديد أسباب مثل هذه التطويرات أو التحويلات، وتوضيح احتمالات ظهور التفاتات جديدة في تطوُّر بعض الموضوعات أو نقلات جديدة في تطوُّر الموضوع نفسه. وهذا يعني أنَّ تطوُّر التدوين يختلف عن تطوُّر المعرفة، فكلُّ حقلٍ يتطلَّب جهداً مختلفاً عن الآخر، وإنَّ كان تطوُّر المعرفة يتطلَّب خوضاً في تعقيدات التأليف، وفي تفصيلاتها، في كلِّ كتاب أو خطاب يُطرح. * هل تعتقدون أنَّ مقدِّمات الكتب التي تتحدَّث عن أسباب الكتابة كافية لبيان التطوُّر

في التدوين؟

الدكتور جزيل الجومرد: لا شكَّ أنَّ مقدِّمات الكتب هي من أهم مصادر معرفتنا بأسباب الكتابة، ذلك أنَّ المؤلِّف هو أفضل من يستطيع أن يبيِّن لنا دوافع تأليفه في موضوع ما، أو إعادة تأليفه في موضوع كثرت الكتابة فيه، أو حتى تأليفه في موضوع اضطربت الرؤية فيه. جديرٌ ذكره أنَّ مؤلِّفي كتب التراث العربي الإسلامي لم يقوموا جميعاً بالتقديم لموضوعاتهم، وبيان أسباب الكتابة فيها، وإمَّا قلةٌ في الحقيقة من فعلوا ذلك. إنَّ الفترات المبكِّرة من تاريخ الإسلام الثقافي، وخاصة القرون: الثاني الهجري/ الثامن الميلادي، والثالث الهجري/ التاسع الميلادي، والرابع الهجري/ العاشر الميلادي، ورَّما حتى بدايات القرن الخامس الهجري/ الحادي عشر الميلادي، شهدت القليل من محاولات الإعراب عن أسباب الكتابة، فكثير من الكتب المبكِّرة تبدأ بدايات مباشرة، دون مقدِّمات. ولكن - مرَّةً ثانية - عندما يُصرِّح المؤلِّف بأسباب تأليف كتابه فهذا أمر في غاية الأهمية، وإنَّ كان التصريح بسبب التأليف يكون - أحياناً - بمنزلة تغطية على سبب رئيس مخفي أو غامض، وإنَّ كان هذا أقل احتمالاً، غير أنَّ حدوثه لا يعني أنَّ المؤلِّف يريد أن يخفي السبب الحقيقي، بل قد يكون الدافع الحقيقي هو غير الذي ذكره المؤلِّف. وقد يشير المؤلِّف إلى أنَّه ألَّف كتابه لسبب ما، وقد يكون ذلك السبب صحيحاً، ولكنه قد لا يكون السبب الوحيد.

إنَّ عدم ذكر سبب التأليف يضع الباحثين أمام مشكلة كبيرة، تُلزمهم أن يتساءلوا عن دوافع تأليف الكتاب، وهل أنَّ الكاتب أخفى السبب، أم أنَّه لم يكن مهتماً أساساً ببيان السبب. وحتى وإنَّ أعلن المؤلِّف عن سبب ما، فالإيَّ مدىَّ يكون إعرابه عن ذلك السبب على درجة من التوصيف والتعقيد التي يتطلَّبها فعلاً تبيان ذلك السبب؟ كما قد يكون المؤلِّف بيِّن سبباً معيناً، وقد لا يكون هذا السبب مُفتعلاً، ولكن أحياناً - وحتى لا نكون شكَّاكين كثيراً - لا يكون المؤلِّف قد أعرب بدرجة من التعقيد التوصيفي عن السبب ذاته، ممَّا يستوجب من الباحث أن يعيد النظر في تعقيدات الأسباب الكامنة وراء التأليف. ولكنَّ دون شك فالمقدِّمات توفر إضاءات كبيرة لمعرفة أسباب التأليف.

* هذه الجوانب التي ذكرتموها، أفصَّل أن تناولها لاحقاً بشيءٍ من التفصيل.. ولكن قبل ذلك، وتأسيساً على ما ذكرتموه: هل يمكن تحديد جوانب محدَّدة بعينها هي التي يمكن دراستها ضمن تطوُّر التدوين، وليس تطوُّر المعرفة، وهي: حجم النتاج الثقافي، طبيعة الموضوعات التي

تم تناولها، أسباب الكتابة؟ هل يكفي هذا لدراسة تطوّر التدوين؟

الدكتور جزيل الجومرد: إنّ تطوّر التدوين ليس موضوعاً مختلفاً كلياً عن تطوّر المعرفة، فهو جانبٌ من جوانب تطوّر المعرفة، وجانبٌ أساسي منها، ولكنّه ليس المُعَرَّب عن تطوّر المعرفة بالضرورة، وبشكل قاطع. وبالتالي فتطوّر التدوين يمكن تناوله ضمن التطوّر العام للمعرفة، كجانب من جوانبها، وربّما كجانب مهم، وأحياناً يكون الجانب الأهم في بعض الحضارات والثقافات.

وربّما تكون الجوانب الثلاثة التي ذكرتموها: حجم النتاج الثقافي، وطبيعة الموضوعات التي يتمّ تناولها، وأسباب الكتابة، إذا اجتمعت فيها تفصيلات كثيرة، تمثّل الجوانب التي يمكن التركيز عليها أثناء دراسة تطوّر التأليف. ولكنّ معرفة حجم النتاج الثقافي تتطلّب منا أن نعرف الأسباب التي تستوجب أو تستدعي زيادة الكمّ المؤلّف، وهي أسبابٌ من الصعوبة بمكان أن نحاول حصرها، ما لم نُجرّ بحثاً متطوّراً جداً، فهل سبب التأليف هو المادّة؟ أم هو رغبة المؤلّف في الشهرة؟ أم أنّه سعي المؤلّف لسد ثغرة معرفيّة؟ أو حتى إرضاء شخص ما يحتاج إلى تفصيلات في موضوع بعينه، لكي يستهدي بها في أمور حياته، وبالتالي يدفع بالمؤلّف إلى الكتابة أو يدفع بنفسه هو إلى الكتابة؟ إنّ الأسباب متعددة وكثيرة جداً، وهي بدون شك ممّا ينبغي دراسته. إنّ معرفة حجم النتاج الثقافي مهمّة جداً، ولكن دراسة الكمّ أيضاً ذات أوجه وأبعاد مختلفة، فهل يمكن أن نكتفي بالإشارة إلى أن عدد الكتب الطبيّة - مثلاً - ازداد في فترة ما، دون بيان الأسباب الموجبة لهذه الزيادة؟ وما هي منحنيات الزيادة في الكتابة في موضوع بعينه في مكان ما؟ لماذا ازادات الكتابة في موضوع بعينه في مكان ما، في حين لا نجد اهتماماً بالموضوع نفسه في مكان آخر؟ لماذا تبدأ الكتابة في موضوع معيّن في مكان ما - جغرافياً - وتنتقل إلى مكان آخر؟ دع جانباً العناوين، إذ قد يكون التأليف ازداد في مكان معيّن، ونما بشكله النقدي في الموضوع نفسه في مكان آخر، كأن نقول مثلاً: إنّ أحد العلماء ألّف خمسة كتب في مكان ما - جغرافياً - وبعد ذلك بسنوات قليلة ظهر العدد نفسه من المؤلّفات لعالم آخر في مكان آخر! إنّ هذا لا يعني وجود محاولات للتسابق أو التنافس قدر ما قد يعني وجود وجهات نظر مغايرة ومعاكسة للاتجاهات التي ظهرت في المكان السابق، وبالتالي حصل التنافس ليس في التأليف بقدر ما هو في عرض وجهات النظر، وبدأ نوعٌ من الاحساس المنطقي الإقليمي بأنّ هناك وجهات نظر مغايرة في مكان قريب، لا تُحتمل، وينبغي الرد عليها.

إنّ ما سبق يعني أنّ بعض المؤلّفات قد تكون هي بحد ذاتها دوافع ومحفّزات لظهور مؤلّفات أخرى، ليس من باب أن تكون مُكمّلة أو شارحة أو مُختصرة لها فقط، وإنّما تكون معادية لها أو مناقضة أو رادّة عليها، وغير ذلك. هذه الجوانب جميعاً ينبغي أن تكون موضع متابعة أثناء دراسة تطوّر التأليف. أما فيما يتعلّق بتنوّع الموضوعات، فلا بدّ من الإشارة إلى أنّ الموضوعات تتنوّع وتتفاوت بتفاوت جملة أسباب أولّها: المكان، وثانيها: الزمان، وثالثها:

تفاصيل الزمان، وما يطرحه الزمان والمكان من خيارات تتطلب معرفة، وتتطلب نتاجاً معرفياً. * ما ذكرتموه يوحى بأننا ينبغي أن نضع دائماً الأسباب في المقام الأول، سواء أكانت أسباب الكتابة، أم أسباب الكتابة في موضوع معين، أم أسباب زيادة التأليف.

الدكتور جزيل الجومرد: هذا أمر لا شك فيه، فالأسباب هي العنصر الأساس في النمو والتطور، ونحن وإن كنا نستطيع أن نتحدث عن ظهور كتب في موضوعات معينة، لكن إغفال ذكر الأسباب يجعل حديثنا مجرد عملية حصرية، أما تبيان الأسباب فهو الذي ينبغي أن يُراعى لإضفاء قيمة أكبر على حديثنا. وللحقيقة فإن دراسة الأسباب توفر إمكانات فهم اجتماعي وسياسي واقتصادي فضلاً عن الفهم المعرفي للمجتمع.

* معرفة المكان الذي أُلّف فيه الكتاب، والسنة التي أُلّف فيها، تبدو مستحيلة بدون شك.. إلى أي مدى سوف يتسبب ذلك في وجود ثغرات في دراسة تطوّر التأليف؟

الدكتور جزيل الجومرد: المعروف هو أن قلة قليلة من الكتب في التراث العربي الإسلامي تحتوي على زمن التأليف، وهذه مشكلة كبيرة جداً، وفي عدة مجالات، ففي مجال الترتيب الزمني للمؤلفات يجد الباحثون صعوبة في إعداد ما يسمى بـ«الجدول الكرونولوجية»، فنحن لا نعرف من العلماء أُلّف قبل غيره في موضوع ما، خاصة إذا كان لدينا في الموضوع نفسه أكثر من كتاب.. ولكنني لا أتفق معك في أنه من المستحيل أن نحدد زمن التأليف، خاصة وأن هناك وسائل درّب المؤرخون على بعضها، على الرغم من أن التاريخ الثقافي العربي الإسلامي لم ينل كبير اهتمام في أوساطنا الحديثة، ولا تزال قلة قليلة توليه اهتمامها، إلا أن هناك وسائل متعددة لإمكانية معرفة زمن تأليف كتاب بعينه أو في الأقل وضعه في دائرة ضيقة، ومحاولة تضيق الدائرة على زمن التأليف، إذ نستطيع اليوم أو ربما في المستقبل القريب أن نزداد تمكناً من حصر ذلك الزمن. وللحقيقة فنحن نرجع - أحياناً - تاريخ التأليف إلى زمن وفاة المؤلف، وزمن وفاة المؤلف لا يعني شيئاً كبيراً بالنسبة لزمان التأليف، لأنه قد يكون المؤلف - مثلاً - توفي وهو في الستين من عمره، وهذا ما يجعلنا نتساءل: هل أُلّف كتابه وهو في العشرين أم أُلّفه وهو في الأربعين؟ ربما نستطيع أحياناً بواسطة الدربة التاريخية والتمرين أن نستحضر بعض ما يفيدنا في حصر زمن التأليف، كاستبعاد أول خمسة عشر سنة من حياة المؤلف على اعتبار أنه كان خلالها طفلاً، فشاباً، غير مؤهل للكتابة، أو استبعاد بضع سنوات أخرى سبقت وفاته، خاصة إذا حدث وعلمنا أنه كان في أواخر حياته قد أصيب بمرض عضال أقعده عن القراءة والكتابة والمتابعة، ممّا يؤدي إلى حصر التأليف في مدة زمنية معينة. وفي هذه المدة الزمنية هناك طرائق كثيرة لاستنطاق النص بشكل أو بآخر، ربما تكون قاسية أحياناً في تعاملها مع النص، ولكنها طرائق يمكن أن تؤتي أكلها.

جديرّ بيانه أن وجود إشارات زمنية في ثنايا الكتاب يُعدُّ شيئاً ممتازاً، كما حصل مع أبي الفرج محمد بن إسحاق النديم (ت ٣٨٠هـ/٩٩٠م) عندما قال في مقدّمة كتابه الشهير

«الفهرست»: «هذا فهرست كتب جميع الأمم من العرب والعجم، الموجود منها بلغة العرب وقلمها في أصناف العلوم وأخبار مصنفها وطبقات مؤلفيها وأنسابهم وتاريخ مواليدهم ومبلغ أعمارهم وأوقات وفاتهم وأماكن بلدانهم ومناقبهم ومثالبهم، منذ ابتداء كل علم اخترع إلى عصرنا هذا وهو سنة سبع وسبعين وثلثمائة للهجرة»^(١)، على الرغم من أن ذلك لا ينهي الموضوع، فقد يصرح المؤلف بأنه يؤلف حتى سنة معينة، ولكن ذلك لا يعني أن الكتاب كله ألف في السنة المذكورة، لأنه قد يكون بدأ في سنة معينة، وانتهى بعد سنوات، وهذا يعني أن الأمر يتطلب دراسة في النص نفسه. وأنا أعتقد أننا بحاجة إلى تطوير قراءتنا للنص باتجاه معرفة زمن التأليف، وهي قراءة تختلف عن قراءة النص نفسه لمعرفة - مثلاً - مكان التأليف. صحيح أننا نبحث عن إشارات إلى زمان أو مكان، ولكن قد يكون في الحالتين ما يدلنا على زمن التأليف.. ليس هي إشارة إلى مكان أو زمان فقط، وإنما أحياناً قد تكون إشارة إلى حدث. وإذا خرجنا بنظرية صغيرة عن إمكانية أن يكون أحد الكتب قد ألف في سياق حدث راهن في ذلك الوقت، فإننا نستطيع أن نحدد زمن تأليف الكتاب، خاصة إذا كانت لدينا مصادر تاريخية، وبالتالي نستطيع أن نقود النص من حيث لغته إلى أن يبين لنا متى ألف. وهذا بحد ذاته يتطلب بحثاً طويلاً، قد تستغرق صفحات كثيرة في سبيل البحث عن سنة تأليف كتاب ما. وأنا - شخصياً - مراراً ما كنت استحضر أمام طلبتي، إبان سنوات التدريس، أمثلة لبعض المؤلفين الكبار في التراث الإسلامي، ممن ألفوا عشرات الكتب، ولكن ليس من السهولة بمكان أن نرتب كتبهم ترتيباً زمنياً. كذلك فقد قممتُ بانجاز بحث عن الطبيب الشهير أبو بكر محمد بن زكريا الرازي (ت ٣١٣هـ/٩٢٥م) حاولت فيه أن أرتب كتبه، ولكن ليس بالضرورة حسب الترتيب الذي ورد في كتاب «الفهرست» للتدريج^(٢). نحن حقيقة بحاجة إلى أن نرتب زمنياً كتب علماء كبار كأبي عثمان عمرو بن بحر الجاحظ (ت ٢٥٥هـ/٨٦٨م)، وأبي زيد حنين بن إسحاق العبادي (ت ٢٦٠هـ/٨٧٣م)، والرازي... وغيرهم.

*** والكندي أيضاً..**

الدكتور جزيل الجومرد: أبو يوسف يعقوب بن إسحاق الكندي (ت ٢٥٢هـ/٨٦٦م) مهم جداً، خاصة أنه كان يوماً من الأيام معتزلياً، كما كان يوماً من الأيام فيلسوفاً، فمتى كان معتزلياً؟ ومتى كان فيلسوفاً؟ هل اعتزل بعد الفلسفة أم أنه تفلسف بعد الاعتزال؟ هذه كلها مشكلات لا بد من الوصول إلى حلول لها. وأود أن أنبه هنا إلى إمكانية إنجاز رسائل للماجستير تمثل مادتها محاولات لإجراء ترتيب زمني لمؤلفات بعض كبار العلماء الذين عرفهم تاريخنا الثقافي العربي الإسلامي، خاصة أن مثل هذا النوع من الدراسات يتطلب جهداً كبيراً دون أن يأخذ حيزاً كبيراً أثناء التدوين، وإنما هو استنطاق منطقي للنصوص والكتابات.

*** هناك جزء كبير من النتاج الثقافي في مجال العلوم العقلية لم يصل إلينا، وما وصل إلينا منه لا يعدو أن يكون عناوين كتب أو رسائل سواء أكانت مؤلفات أم شروحات أم**

مختصرات... في هذه الحالة كيف يمكن التعامل مع هذا النتاج؟ هل يُكتفى بالعناوين فقط لتحديد طبيعة الموضوعات التي تم تناولها، على الرغم من أنَّ العناوين أحياناً لا تدلُّ على المحتوى بصورة دقيقة؟

الدكتور جزيل الجومرد: لا بُدَّ من أن نوضِّح أولاً أنَّ العناوين في مجال العلوم النقلية - وليس العقلية - تكاد لا تعاني من أيِّ مشكلة، ونكادُ من خلال الاعتماد على مراجع بعينها أن نعرف طبيعة موضوع كتاب بعينه، يحمل عنواناً ما، حتى وإن كان هذا العنوان معقّداً إلى حدٍّ ما. أمّا في مجال العلوم العقلية كالفلسفة، والرياضيات، والفلك، والكيمياء، وحتى السيميائيات، والفلاحة، والطلاسم... وغيرها، فهذه تحتوي - أحياناً - على عناوين لا نستطيعُ بسهولة أن نعرف طبيعة ما تعالجه من موضوعات. وفي حالات معيّنة - كما في كتب الفلسفة خاصّة - حتى وإن استطعنا أن نعرف ما هو المحتوى من حيث ماهيّته، فنحن لا نستطيعُ معرفة شيءٍ عن تفاصيله، ولا عن اتجاهاته، ولا عن مستواه، ما لم نطلّع على مضمونه بشكل دقيق، فهذه العناوين توقعنا في إشكاليّات كبيرة عندما نحاول إعداد قوائم بالمؤلّفات، وفهرستها حسب العلوم، إذ ليس بالضرورة أن كلّ عنوان يدلُّ على محتواه، خاصّة إذا كان الكتاب قد ضاع، ولم يبق سوى عنوانه، ولم يكن هذا العنوان مفهوماً، فهذا يعني أننا لا نعرف في أيِّ موضوع كُتب. * ولكن، ومع هذا، فعند رصد تطوُّر التأليف لا بُدَّ من الإشارة إلى هذه الكتب.

الدكتور جزيل الجومرد: أنا أعتقد أنّه إذا جرت محاولة جادّة لرصد حجم التدوين، واتجاهاته، فستكون دوماً شك فرصة للعمل على حلّ ما تبقى من مشكلات تتعلّق بمهية مضامين عناوين كهذه. كما أنّي مراراً ما قرأتُ عناوين كتب لأبي علي محمد بن الحسن بن الهيثم (ت نحو ٤٣٠هـ/١٠٣٨م)، والكِندي، والرّازي... وغيرهم، دون أن أستطيع معرفة ماهية مضامينها بالضبط. وأحياناً، وحتى لو استطعنا أن نعرف مبدئياً أنَّ عنواناً ما لا بُدَّ وأنّ يحتوي بين ظهرائه نصّاً يعالج جملة قضايا بالامكان تحديد بعضها، غير أنّنا لا نستطيع أن نحدد جميع القضايا التي يمكن أن يعالجها، وإن كنّا نرى أنّنا لو توقّفنا عند كلّ واحد من هذه العناوين، وخصصنا له ما يحتاجه من وقت للبحث والتقصي، فإنّنا نستطيع أن نتوصل إلى حلول مناسبة، ذلك أنّ مشكلات من هذا النوع ليست قطعيّة، نهائيّة، مقفلة، فقد الأمل في إمكانية فك رموز حلّها، ولكن يجب اعطاؤها وقتاً كافياً، وإن كان قليل منا يستطيع أن يصبر ربّما شهرين أو ثلاثة لمعرفة ما يعنيه عنوان غامض، لكتاب مفقود، يعود إلى القرون الوسطى.

* هناك ظاهرة نجدها في كتاب «الفهرست» للنّديم، فعندما يعرض لمؤلّفات الكِندي - مثلاً - يقدّم لنا تصنيفاً لها على وفق هذا الترتيب: «كتبه الفلسفيّة، كتبه المنطقيّة، كتبه الحسابيّات، كتبه الكريّات... وغيرها»^(٣). هل ينبغي أن نطمئن إلى هذا التصنيف، ونقبل به، أم ينبغي أن نُعيد تصنيف هذه المؤلّفات مرّة أخرى؟

الدكتور جزيل الجومرد: أنا أعتقد أنَّ هذا التصنيف ليس مفيداً فحسب، وليس علينا أن نقبل به فقط، بل ربّما يكون قد فكّ لنا ألغازاً هائلة، خاصّة إذا كانت الكتب مفقودة، ولم يبق منها غير عناوينها، ودُكرت كعناوين في إطار الفلسفة أو المنطق أو الحساب... وغيرها، فيكون بذلك قد حلّ لنا مُشكلاً كبيراً، وهو ماهيّة المضمون مع غرابة العنوان. ولكنّ هذا العمل لا يخلو في الوقت نفسه من أخطاء، إذ ربّما يكون أحد الكتب قد وُضع خطأ ضمن كتب الفلسفة - مثلاً - وهو ليس منها؛ ولذلك فنحن بحاجة إلى أن ندقق كثيراً حتى نطمئن إلى الفئة التي وُضع الكتاب في سياقها، فليس بالضرورة أن وُضع كتاب ما ضمن الكتب الفلسفيّة يعني أنّه فلسفي. وهناك شيء آخر في هذا المجال، وهو أن بعض الكتب التي تُذكر على أنّها كتب فلسفيّة أو منطقيّة أو غير ذلك، قد يكون لها أكثر من عنوان واحد، إذ قد يرد ذكر كتاب ما، بعنوان معيّن، ضمن الكتب الفلسفيّة، ثم يرد ذكر الكتاب نفسه بعنوان آخر مختلف قليلاً ضمن الكتب الهندسيّة! بمعنى هل أن شخصاً مثل التّديم يعتمد على العنوان في التبويب أم أنّه يعتمد على المضامين، بعد أن يتصفّح الكتب، ويطلّع على ماهيّة مضامينها؟ لأنّه إذا كان يذكر بعض الكتب على أنّها فلسفيّة مرّة، وهندسيّة مرّة أخرى، وهي الكتب عينها، ولكن تغيّرت عناوينها نسبياً، فهذا يعني أنّه قد فهرسها على أساس من عناوينها، وليس مضامينها، وإلا لكان أفصح عن أن بعض الكتب هي في الفلسفة مثلاً، ولكنّ عناوينها تبدو هندسيّة أو العكس. وهذا يعني أنّنا نزداد شكاً، وربّما مع الوقت نبدي شكوكاً إضافيّة، ولكن لا بدّ من الشك للوصول إلى نتائج أكثر دقّة. وهذا يعني أنّنا ينبغي أن نتأكّد من مضامين الكتب في حالات ورودها ضمن تصانيف معينة كالتي أوردتها التّديم حول كتب الكندي، أما إذا غابت وفُقدت فسنكون مُمتنين لرجل كالنّديم، لأنّه - على الأقل - ذكر الكتاب، وذكر لنا أين يُمكن أن يكون مندرجاً ضمن فئات العلوم.

* هل يكفي - برأيكم - ما قدّمه العلماء من أسباب لتدوين مؤلّفاتهم أو كتابة شروحاتهم أو مختصراتهم في مجال العلوم العقليّة أم أنّنا ينبغي أن نبحث عن أسباب أخرى؟

الدكتور جزيل الجومرد: لا شك أنّ هناك دوافع قد لا يُصرّح بها سواء أكان ذلك في الماضي أم في الحاضر، إذ ربّما يؤدي إدراك المؤلّف أن جمهوره المتلقّي سوف يكون على مستوى واسع جداً، وليس على مستوى ضيق جداً، إلى تنوّع في الأسباب التي ترد في مقدّمة كتابه. والمؤلّف الذي يعتقد أنّ كتابه سوف ينتشر في مساحة واسعة، يكتب أسباباً قد تكون مفيدة معرفياً وشخصياً بالنسبة له، لا كما الحال فيما لو كان الكتاب مقصوداً على طائفة أو فئة محدودة من الناس أو ربّما مثلاً لسلطة معيّنة. إنّ بعض الكتب، وإلى وقت قصير، كانت تُترجم للسلطة، ويتمّ تداولها في دوائر ضيقة جداً، وتتضمّن موضوعات لو فُسح المجال للتأليف فيها، أو أُتيح لها أن تنتشر خارج نطاق هذا التحفّظ، لاحتوت مقدّماتها على أسباب أخرى غير الأسباب التي تُذكر في حالات كهذه.

* هل يمكن رصد هذه الظاهرة عند دراستنا لتطور التدوين في العلوم العقلية؟ وهل راعي المؤلفون هذه الجوانب فعلاً؟

الدكتور جزيل الجومرد: أنا أعتقد أنّ المؤلّفين راعوا هذه الجوانب، وإن لم يكونوا قد ذكروها بالضرورة. نحن بحاجة إلى أن ندرس البيئة التي ظهر فيها المنتج المعرفي، لكي نقرر ما إذا كانت لغة كاتب النص على درجة من الجرأة، بل والجسارة أحياناً، لكي تنتشر في تلك البيئة، أو أن تُعرب عن نفسها في تلك البيئة، أو أنّها كانت خائفةً مترددةً محجمةً عن الصراحة، بحكم أنّ البيئة لا تتيح للخطاب الذي تحمله أن يصل إلى جمهور قد لا يكون متعاطفاً. ونحن نستطيع كمؤرخين أن ندرس البيئة عند دراستنا لأيّ كتاب، ودراسة البيئة بالتفاعل مع لغة النص هي التي تحدد بالنسبة للمؤرخ ما إذا كان النص جريئاً، أو منهزماً، أو خائفاً، أو أنّه يحاول أن يضع أقنعة وأغطية على مادّته. وهذا ما يحدث مراراً في عرض الكتب الحديثة، حيث يقال بأن لغة الكتاب جريئة، ولكن قياساً إلى ماذا؟ قياساً إلى بيئة المؤلّف؟ أم قياساً إلى بيئة القارئ؟ أم قياساً إلى بيئة لا يتوقع للمنتج الثقافي - ككتاب - أن يصل إليها؟ هذه كلها مسائل مهمّة.. وحتى صياغة العنوان نفسها قد تكتنفها مثل هذه المؤثرات المحيطة بها. وفي بعض الأحيان نجد أنّ الدارسين الذين غادروا بلدانهم إلى المهجر، ونشروا كتبهم هناك، سواء أكانت رسائل للماجستير أم أطاريح للدكتوراه، غيروا كثيراً من عناوينها، لأنّ العناوين السابقة لم تعد ملائمة إلا في بلدانهم! وهذا يعني أنّ العناوين ينبغي أن تُدرس - إذا اختفى المضمون - فلكي نعرف ماهيّة موضوع الكتاب، ينبغي أن يُدرس العنوان في إطار البيئة التي ظهر فيها، وأن يُدرس المضمون نفسه في إطار البيئة التي ظهر فيها، لكي نعرف فيما إذا كانت لغته توصيفيّة صادقة أم ينتابها شيء من التردد.

* ظاهرة عدم وجود مقدّمات تبين أسباب الكتابة، في نتاجات مهمّة جداً - أغلب نتاجات الفارابي (ت ٣٣٩هـ/٩٥٠م) مثلاً - هل هي ظاهرة لها أسباب مشتركة محددة؟ أم إنّ عوامل شخصيّة - أحياناً - تتعلق بالعالم نفسه يمكن أن تؤثر في هذا المجال، فابن خلكان (ت ٦٨١هـ/١٢٨٢م) - مثلاً - يقول عن الفارابي: «وكان أكثر تصنيفه في الرقاع، ولم يصنّف في الكراريس إلّا القليل، فلذلك جاءت أكثر تصانيفه فصولاً وتعاليق، ويوجد بعضها ناقصاً مبتوراً»^(٤)... ألا يوحي هذا النص أنّ الفارابي كان رجلاً قد انصرف إلى العلم أكثر من انصرافه إلى الاهتمام بكيفيّة إخراج كتبه؟

الدكتور جزيل الجومرد: ليس هذا بالضرورة. إنّ أيّ كاتب غزير النتاج لا بدّ وأن يكون لديه أعمال ومشاريع، إمّا متوقّفة، أو ناقصة، أو لا تحظى بثقة كاملة تجعلها مؤهلة للنشر، وإنّ أيّ نتاج يتم الحصول عليه، لكاتب متوفّي، يُعد عملاً مُنتهياً جديراً بالنشر، ما لم يكن مكتوباً على هوامشه أنّه يجب التريث أو الانتظار. وإنّ الإسراع بالنشر دون مراعاة هذه المسألة يُعدّ خطراً كبيراً؛ لأنّ النتاج المكتوب قد يكون في مرحله الأولى، ولم تكتمل عمليّة إخراجهِ بعد. وعلى

سبيل المثال، فهل تمثّل مخطوطات شكسبير التي عُثِرَ عليها بعد وفاته أعمالاً منتهية مؤهّلة للنشر؟ وهل سيؤدي نشرها إلى بقاء مكانة شكسبير كما كانت عليه في السابق، أم أنّ هذه المكانة ستهتز نتيجة إصدار عمل لم يكن مُعدّاً أساساً للنشر؟ أنا أرى أنّه لا بدّ من توخي الحيطة والحذر عند تلقي أعمال من هذا النوع، لأنّه ليس بالضرورة أنّ يكون أصحابها قدّ وصلوا إلى درجة القناعة الكاملة بجهوزيتها للنشر. أمّا فيما يتعلّق بكراريس الفارابي فليس من الغرابة بمكان أنّ يكون لفيلسوف غزير النتاج مثله، يكتب في موضوعات شتى، كراريس غير منتهية، وليس هذا فقط، فإنّ تجربتي الشخصية مكنتني من التعرف على مؤلّفين لم ينالوا شهرة واسعة بغزارة نتاجهم المنشور، غير أنّ لديهم الشيء الكثير ممّا هو شبه مُبَيّض، ممّا يمكن نشره، لكنهم لم يكونوا بالضرورة قدّ اقتنعوا تماماً بنشره، أو أنّهم لم يكونوا مستعدين لنشره، أو حتى لم يكونوا أساساً أبهين لفكرة نشره. ومع ذلك يبقى السؤال قائماً: هل إنّ ما يُنشر من نتاجات بعد وفاة أصحابها يمثّل أعمالاً مكتملة أم لا؟ وفي الحقيقة لا توجد لدينا أجوبة قاطعة.

الهوامش:

(^١) الأستاذ الدكتور جزيل عبد الجبّار الجومرد، أستاذ التاريخ الإسلامي المتمرّس في كليّة التربية/ جامعة الموصل، والمساعد السّابق لرئيس الجامعة، ولد في مدينة الموصل عام (١٩٥٢). نال شهادة الدكتوراه في التاريخ الإسلامي من جامعة سانت أندروز في اسكتلندا عام (١٩٨٤). رقد المكتبة العربيّة بمجموعة من البحوث الأكاديميّة الرّصينة في مجاليّ التاريخ الإسلامي وتاريخ العلوم في الحضارة العربيّة الإسلاميّة، فضلاً عن إسهامه في تأليف بعض الكتب المنهجية المقرّرة لطلبة الدراسات الأولى في جامعة الموصل، بما يعكس وعياً تربوياً وأكاديمياً راسخاً بطبيعة الخطاب الجامعي ومقتضياته. كما أشرف على العديد من رسائل الماجستير وأطاريح الدكتوراه، وشارك في مناقشة عدد كبير منها، مُسهماً بذلك في تأهيل الباحثين، وترسيخ تقاليد البحث العلمي في الوسط الأكاديمي.

(^٢) الدكتور نبيل فتحي حسين، حاصل على شهادة الدكتوراه في التاريخ الإسلامي من جامعة الموصل (٢٠١٦)، ومتخصّص في تاريخ العلوم العقلية، وهو عضو في نقابة صحفيي كردستان، له العديد من الكتابات واللقاءات الصحفية في صحف ومجلات أربيل وبغداد، يعمل حالياً مدرّساً في تربية أربيل، حيث يواصل إسهاماته في المجالين الأكاديمي والتربوي.

(^٣) تحقيق، جوستاف فلوجل (لايبزج: ١٨٧١-١٨٧٢)، ص ٢.

(^٤) عنوان البحث المذكور هو: «أبو بكر الرّازي (ت ٩٣١هـ/ ٩٢٥م) قراءة تحليليّة لشخصيّة من خلال قائمة عناوين مؤلّفاتِه»، نُشر ضمن «أبحاث المؤمّر السنوي الثالث والعشرين لتاريخ العلوم عند العرب (منشورات جامعة حلب: معهد التراث العلمي العربي، ٢٠٠٧م)، ص ١٢٥-١٥٧.

(^٥) المصدر السابق، ص ٢٥٥-٢٦١.

(^٦) أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمّد، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، حقّقه، إحسان عباس (بيروت: دار صادر، ١٩٧٧)، م ٥، ص ١٥٦.